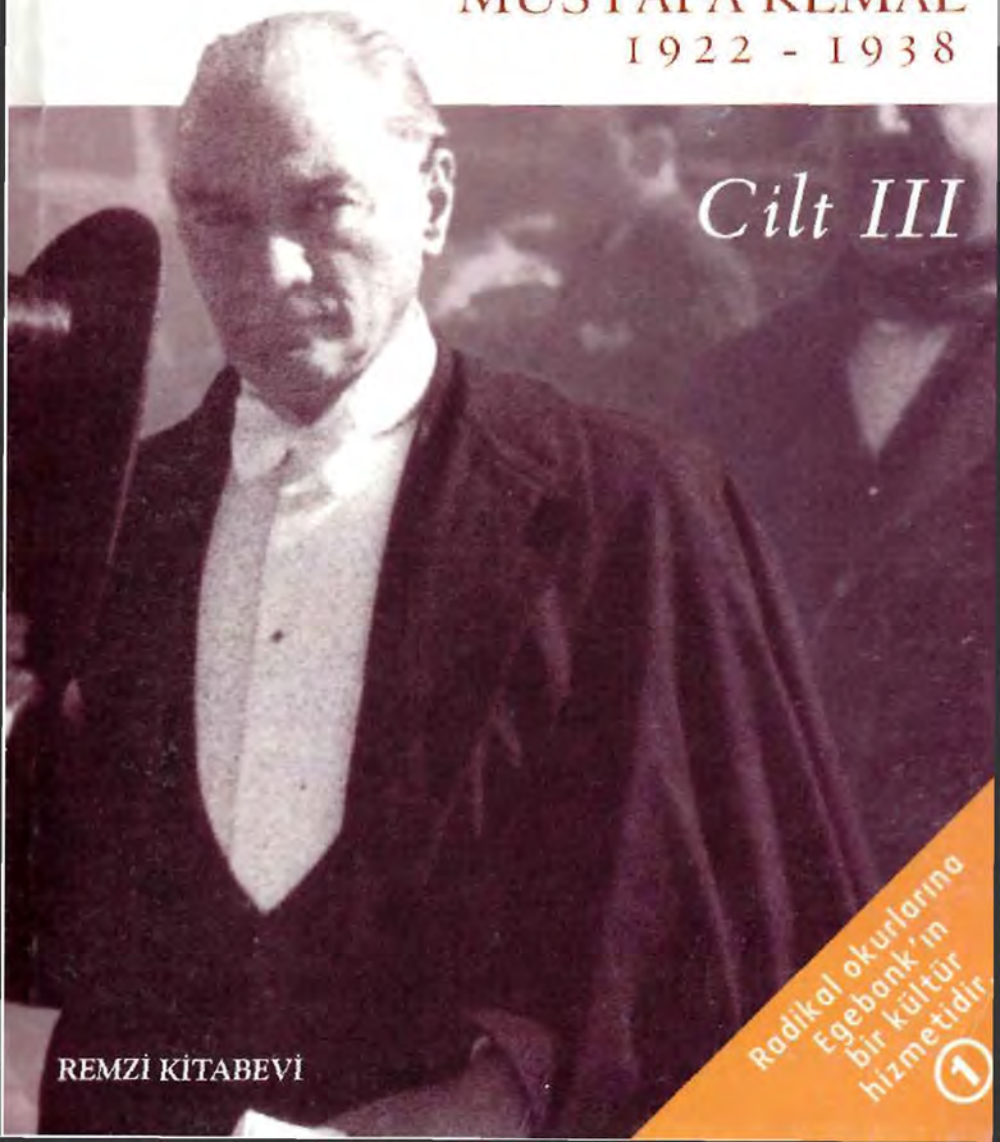
Şevket Süreyya Aydemir

TEK ADAM

MUSTAFA KEMAL

1922 - 1938

Cilt III



Radikal okurlarına Egebank'ın bir kültür hizmetidir

REMZİ KİTABEVİ

ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR

TEK ADAM
Mustafa Kemal

Üçüncü Cilt
1922-1938

16. Basım



Remzi Kitabevi

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ KISIM

I. *İzmir ve Sonrası* 15

Selânik'teki Gibi 17
Bir Rüya Gibi 19
Yerimiz Yoktur! 22
Moloh Kurban İster 24
Gazi Mustafa Kemal,
Müttefiklerle Karşı Karşıya 29
Gazi'nin Dönüşü 33
Mudanya'nın Hikâyesi 34

II. *Zaman Çok Şeylere Gebeydi* 41

Mesafeler Açılıyor 43
Sahnedeki Kişiler, Şahsiyetler 45

III. *Padişahlığın Sonu* 51

Senden Şüphe Ediyorlar! 53
Son Sadrazamın Son Gayreti 56
Bazı Kafalar Kesilecektir! 61
Son Padişah Memleketi Terk Ediyor
ve Son Halife!... 63
Arkadan Atılan Ok! 66
Perde Arkasında Mücadele Devam Ediyor 69
Bir Geziden İzlenimler 71
Annesinin Mezarı Başında 74
Balıkesir Camii Mimberinde 77
Ankara Gene Kaynaşıyor 79
Şuursuzca Bir Cinayet 81

"Gazi Meclis" Dağılıyor 83
Kadrolaşmak 86
Seçimlerin Sonucu 90

IV. *Büyük Hesaplaşma* 95

Lozan'ın Kronolojik Hikâyesi
ve İkinci Adam 97
İsmet Paşanın Beş Vasfı 100
Konferans Çalışmalarına Başlıyor
ve Beklenmeyen Bir Çıkış 103
Batı Trakya 105
Boğazlar Meselesi 106
Azınlıklar Meselesi ve Patrikhane 107
Musul Sorunu 109
Karanlık Günler 118
Lozan Konferansında İkinci Safha
ve Çatışmalı Günler 119
Neler Getirdi? 125
Yollar Ayrılıyor 129
Barış Devri Meclisi 131

V. *Cumhuriyet* 133

Ankara Başkent 135
Doğum Ağrıları 137
Rejimin Temel Yapısında Gelişmeler 138
Buhran 141
İstanbul'daki Arkadaşlar 144
Hızlı Gelişmeler 145
Doğan Çocuğun Adı 148
Gazi Mustafa Kemal Reisicumhur 151
İsmet Paşa Başvekil 152

VI. *Laik Devlete Doğru* 153

10 Yıl Süren Seferberlik 155
Eski Arkadaşlar Arasında 156

Hilâfet Meselesi Sahnede 159
Hilâfet Tarihe Karışıyor 161
İnkılâpçı Uygulamalar 163
Teokrasi ve Laisizm 165
Laik Devlet ve Dini Hizmetler 169
Yeni Anayasa 170
Anayasa Yapısında Çelişen Yollar 172

VII. *İhtilâflar ve Önder Kadro* 175

İhtilâllerin Değişmez Kanunu 177
Türk Millî Kurtuluş Mücadelesine Gelince? 178
İnkılâpçılık Çabası ve Demokrasi Eğilimi 180
Lozan Antlaşmasının Tek Pürüzü
Musul Meselesi 182
Bir Harp Meydanında Sulh Söylevi 185
Buhran Başlıyor 188
Mecliste Olup Bitenler 193
Devrim Rüzgârı İçinde Bir Demokrasi Çabası:
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 197
Toprak Yağmura Kanmayınca 199
Doğuda İsyan ve Kürtler 201
Ankara'da Hareketler 205
"Doğu Ateşler İçinde" 209
Ankara 213
Diyarbakır'da 214
Önemli Hamleler 215
Ölü Mazi, Gelenek Demek Değildir 217
En Cüretli Hareketi 221
Bir Utancın ve Bir Özentinin Hikâyesi 222
En Renkli Gezisi 224
Nihayet Kanun 234

VIII. *Batı Kanunlarına, Batı Düzenine Yöneliş* 237

İnkılâpçının Görevi 239
Doğu Hukukundan Ayrılış 239
Medenî Kanun 241

Medenî Kanun Neler Getirdi? 243
Kadın Hakları ve Kadının
Cemiyet Hayatına Girişi 244
İlk Adımlar 246

IX. *Pusu* 249

Kahramanların Yakasını Bırakmayan
Bir Kanun 251
Bir Gezinin Hikâyesi 253
İşin Hikâyesi 255
Beni Öldürürlerse? 258
Hüküm Veriliyor 260
İttihatçılığın Tasfiyesi 262

X. *Tur Tamamlanıyor!* 271

Boğaz'dan Geçen Yolcu 273
Manevi Engeller 275
İstanbul Bizans'tır,
Bizans İstanbul'dur 277
Nihayet İstanbul 280
Dolmabahçe'de 282
Saray Kimindir? 284

XI. *Tek Adam Konuşuyor!* 287

Tek Parti, Dikta ve Diktatör 289
Büyük Nutuk Nedir? 290
Gazi, Mücadelesini Anlatıyor 292
Mallarım, Milletin ve
Partimindir 294

XII. *Harfler Değişiyor* 297

Harflerimizi Değiştirmek Lâzım 299
Latin Harfleri Kabul Ediliyor 305
Türk Harfleri ve Türk Dili 306

XIII. *Yeni Devletin Dış Münasebetleri (Dünyaya Açılış)* 309

Dünyaya Bakış (1923-1930) 311
Dünyaya Açılış 312
Türkiye-Sovyetler 313
Yunanistan 314
Ortodoks Kilisesi (Patrikhane) Meselesi 315
Diğer Memleketler 317
İtalya 317
Fransa 318
Doğu Devletleri ve Gelecekten Haber 319
Öbür Memleketler 319

XIV. *Yarı Sömürge Ekonomisinden Millî Ekonomiye Yöneliş* 321

Hem Son, Hem Başlangıç 323
Bir Yarı Sömürgenin Hikâyesi 324
Bir Kongre 329
1923-1930 Arasındaki Ekonomik Çabalar 332
Sanayie Gelince 334
Ulaştırma 335
Sanayi Alanında 338
Ulaştırma Alanında 339
Dış Ticaret 339

İKİNCİ KISIM

XV. *1930 ve Sonrası* 343

Parçalanmış Bir Dünya Ortasında 345
Ekonomik Buhran Nedir? 346
Reaksiyon 347
Türkiye'nin İktisadî Siyasetinde Yeni Gelişmeler 348
Devletçi Bir Ekonomiye Yöneliş ve İlk Planlamalar 350

Plan ve Programa Yönelen İlk Ülke: Türkiye 353
"İşte Bu Bir Musikidir!" 355

XVI. *İç Siyasette Dalgalanmalar* 361

Halk Homurdanıyor 363
Bir Partileşme Tecrübesi: Serbest Fırka 365
Parti Kuruluşu Olarak Serbest Fırka 366
Program Açısından Serbest Fırka 370
Halkın Tepkisi 372
Bir Kurban 373
Serbest Fırkanın Sonu 377
Mızrağa Takılan Baş 378
Gazi Seyahate Çıkıyor 379

XVII. *Yurtta Barış Cihanda Barış* 383

Bir Dünya Harbi Olacaktır 385
Balkan Birliği 389
Doğu Ülkeleri 392
Türk-Sovyet İlişkileri 393
Batı Devletleri ile Münasebetler 395
Hatay Meselesi 395
Dünyanın Geleceği İçin Büyük İnancı
ve Bir Önsezi: Dünya Vatandaşlığı 397
Bir Uzak Görüş 398

XVIII. *İnsanlığın Kaynaklarına Yöneliş* 401

İnsanlığın Kaynakları 403
İnsanın Hikâyesi 406

XIX. *Altı Ok'un Hikâyesi* 413

Değerler Değişiyor 415
Parti Millet 416
Doktrin Yoksunluğu 417
Parti ve Reisliği 419
Altı Ok Nedir? 421
Cumhuriyetçilik 423

Milliyetçilik 423
Halkçılık 424
Devletçilik 427
Laiklik 431
İnkılâpçılık 432
Kadro Hareketi 434

XX. *Kemal Atatürk* 441

Atatürk'ün Soyadı 443

XXI. *Şahsiyeti* 445

Şahsiyetin (Kişiliğin) Oluşu 449
İhtiras Adamı 450
Kendi Mihveri (Ekseni) Etrafında Bir İnsan 455
Kadın ve Aşk 456
Evliliği 459
Din Duyguları 468
Ben Luther Olmayacağım 470
Din ve Dogmatizm 472
Doktrin Adamı Değildi 473
Aksiyon Adamı ve Lider 474
Liderdi, Fakat Diktatör Değildi 475
En Büyük Başarısı 477
Büro ve Hükümet Adamı Değildi,
Ama Devlet Adamıydı 478
Atatürk'ün Nöbet Defteri ve Son Sofra 479
Askerdi, Fakat Militarist Değildi 483
Atatürk ve Hürriyet Anlayışı 484
Şansa İnanır mıydı? 486
Tipide Kaybolan Yol 486

XXII. *Son Topraklarda Son Türkler ve Bozkurt* 489

Üç Unsur 491
1 – Coğrafyanın Emri 491
2 – Irk - Millet 492
3 – Teşkilâtçılık ve Devlet Kurmak
Geleneği 493

Bozkurt 495
Çağı ve Çağın Problemleri 496
İnkılâpçılığı 501
İnsan ve Dünya Vatandaşı 505

XXIII. *Dönüşü Olmayan Yol!* 507

İniş Yolu 509
Hastalığı 513
Son Makedonyalı 518
Ölümü İstemek veya İstememek 521
Hükümet Hazırlanmalıdır 524
Orman Hasreti 526
Dünya Karışacaktır 527
Son... 529
Toprağa Veriliş 533

BİRİNCİ KISIM

İzmir ve Sonrası

Yolculuklar vardır, bitti sanılan yerde tekrar başlar. Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'da başlayıp, 9 Eylül 1922'de İzmir'e ulaşan yolculuğu böyle bir yolculuktu.

Samsun'da Anadolu karasına bir asker olarak ayak bastı. İzmir'de Akdeniz'e varınca silahını bıraktı.

Ondan sonra Gazi Mustafa Kemal'in yolu, bir sıra aksiyon, fikir ve yeni kuruluşlar davaları içinden geçer. Bu davalarla örülen yapıya, O'nun, hayatına sığdırabildiği *eseri* diyoruz.

İşte bu kitap, bu *eserin* hikâyesidir...

I

SELÂNİK'TEKİ GİBİ

Ege denizinin doğu kıyısındaki İzmir, Ege'nin kuzey sahillerindeki Selânik'e benzer. İzmir de Selânik gibi bir körfeze açılır. Gerçi İzmir'in Kordonboyu'nda, Selânik kordonunda olduğu gibi, Latin stilinde bir Beyaz Kule yoktur. O Beyaz Kule ki, Mustafa Kemal'in biraz haşarı gençliği Selânik'te onun çevresinde geçmiştir. Olimpos, Kristal, Jünyo gazinolarında, yahut ayın sonlarına doğru daha iç sokaklardaki ikinci sınıf yerlerde, örneğin Yorgo'nun meyhanesinde o, o günlerde kendi "tûl i emel"lerini[1] etrafındakilere, dilediği gibi dile getirebilirdi[2]. Hani o zamanlar Enver'in (Enver Paşa) düpedüz ahlaksızlık saydığı, İttihat ve Terakki hücrelerinde ise, biraz daha hoşgörürlükle çekiştirilen o akşam toplantıları... O toplantılar ki, etrafındaki arkadaşlarına ileride vakit gelince, kimisini nasıl kumandan, kimisini nâzır (bakan), kimisini de sadrazam (başvekil) yapacağını söylerdi[3]...

Mustafa Kemal, Beyaz Kule gecelerinin daima özlemini çekmiştir[4]. Hem de hayatının sonuna kadar. Bu özlem aynı zamanda bir gençliğini özleyiştir. Biraz kendinden geçtiği zamanlar sofrasındakilere, harp hatıralarını değil, Selânik gecelerini anlatmıştır. Çünkü o gecelerde onun hayali, kayıtsız kanatlanabilirdi. Kendini hayalinin ve ihtirasının kanatlarına kaptırdığı zaman – ki, kendi öyle anlatmıştır – ya bir başkumandan ya bir devlet yenileyicisi, reformatörü gibi konuşurdu.

Mesela gelecekte bir gün, kendi planlarına göre idare edilmesi gereken bir Balkan Harbi tasvir ederdi. Sonra sanki bu harp patlamış ve

---

(1) Tûl-i emel: Uzun vadeli, geleceğe ait yüksek emeller, ihtiraslar.

(2) İttihat ve Terakki Cemiyetinin Selânik'teki kurucularından ve o zaman bir subay olan Kâzım Nami Duru, *Arnavutluk ve Makedonya Hatıralarım* isimli eserinde bu kordon gazinolarını ve onların hür havasını anlatır. Ali Canip Yöntem'in *İttihat ve Terakki Hatıraları* da Selânik'in hareketli havasını aksettirmek bakımından önemlidir. (Bu hatıralar, *Yakın Tarihimiz*, Cilt I. N. 1. ve devamında çıkmıştır.)

(3) *Tek Adam*; cilt I. s. 107-108.

(4) Behiç Erkin Beye mektup. *Atatürk'ün Mektupları*, s. 13.

kendisi onu idare ediyormuş gibi coşardı. Rumeli'yi böler, parçalar, küçültür, büyütür ve elindeki kuvvetleri doğudan batıya, batıdan doğuya aktarır dururdu. Ya padişah? Ya hükümet? Ama onun için bunlar zaten yoktu ki. Yahut da bütün bunlar hep kendisi olacaktı...

Nitekim bu uğursuz Balkan Harbi bir gün ve Mustafa Kemal'in Başkumandan olmasını beklemeden patladı. Harp daha başlamadan çıkan ilk fırtınaları, orduyu da devleti de allak bullak etti. Fakat o sıralarda Mustafa Kemal, Rumeli'de değildi. Kuzey Afrika'nın Derne kıyılarında, küçük bir cepheye kumanda eden gönüllü bir binbaşıydı. Orada birkaç arkadaşı ve bir avuç mücahidi ile, Rumeli'de her gün biraz daha derinleşen yenilginin haberlerini ya Mısır, yahut ele geçebilen İtalyan gazetelerinden izlerlerdi.

Kendi gençlik hayallerini beslemiş olan Manastır'ın, Üsküp'ün, Selânik'in, sessiz sedasız, direnişsiz, hem de tam bir ruh yıkılışı içinde düşman eline düştüklerini öğreniyorlardı. Önce biraz kurmay yorumları ile kendisini ve arkadaşlarını oyalamak istedi. Ordular şuradan gelecek, şuraya yöneleceklerdi. Şurada oyalama savaşları verilecekti. Burada kesin sonuç alınacaktı. Ama bundan çabuk vazgeçti. Yıkılış o kadar tam ve o kadar açık ve hızlıydı ki, hiçbir yoruma, hiçbir ümide yol bırakmıyordu[1]. Böylece bir ülkeyle beraber, kendi altın gençliğinin hayal âlemi de yıkılıp gidiyordu. Kuzeyden güneye, güneyden kuzeye, doğudan batıya, batıdan doğuya harekete getirip, hepsinin üstünde bir gün, kendisinin şanlar, şerefler halesi, yahut çelengi içinde bir yıldız, bir güneş gibi parlayacağını sandığı Rumeli orduları daha ilk ateşte erimiş, gitmişlerdi...

Sonra devlet için de, ordu için de, kendisi için de ne çetin imtihanlar başladı. Kendisinin de üyelerinden biri olduğu İttihat ve Terakki Cemiyetini elinde tutan genç subayların, bin bir ümit ve heyecanla alevlendirdikleri 23 Temmuz 1908 ihtilâlinin üstünden ancak dört yıl geçmişti ki, imparatorluğun en güçlü kanadı olan Rumeli parçalanmıştı. Osmanlı Afrikası tamamen gitmişti. Düşman orduları İstanbul'un kapılarına dayanmıştı.

Gerçi Birinci Dünya Harbinde o, Çanakkale'de ve henüz 35 yaşında genç bir albayken, bir ara 100.000 kişiye kumanda ederek, yüz binlerin katıldığı muharebelerde, devrin en güçlü ordularını yenmişti. Ama bu

(1) Balkan Harbinin akışı *Makedonya'dan Ortaasya'ya – Enver Paşa* isimli eserimizin II. cildinde verilmiştir.

zaferler, imparatorluğu çökmekten kurtaramadı. Birinci Dünya Harbinin bizim için sonu olan 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile devlet parçalandı ve padişahlık can çekişmeye başladı.

Halbuki şimdi İzmir'dedir. Aradan ancak dört yıl geçmiştir. Muzaffердir. Bir ordunun Başkumandanı ve bir devletin Başı'dır. Hem de henüz 43 yaşında... Dünya yeni bir söz sahibinin doğuşunu görmektedir. Bu söz sahibinin, bu dünyaya söyleyeceği bazı sözler olacaktır. İşte bu hava içindedir ki 10 Eylül 1922'de Mustafa Kemal, İzmir kıyılarından Ege denizi ufuklarına bakar, bakar ve der ki:

"— *Bir rüya görmüş gibiyim!*"[1]

* * *

BİR RÜYA GİBİ

Evet, bir rüya görmüş gibidir. Sonu güneşli bir sabaha açılan, fakat inişleri, çıkışları, çileleri, varışları ile nefes kesici, başdöndürücü, korkulu bir rüya...

Bu trajik rüyanın hikâyesi daha önceki ciltte verilmiştir. Ama bazı dönemeçlere gene de kısaca değinelim:

İstanbul'dan Samsun'a varabilmesi bile nice endişeler içinde geçmişti. Samsun İngilizlerin işgalinde ve Pontus çetelerinin kontrolündeydi. Sonra Samsun'da geçirdiği o sahipsiz geceler?

Bunlara, sabahı nasıl açılacağı belli olmayan ümit kırıcı geceler de diyebiliriz. Saray onu buraya, asayişi korumak ve eşkıyalığı kaldırmak için göndermiştir. Hatta açıkça ifade edilmese bile sarayın beklediği, Karadeniz Rumlarının emniyeti, huzuru sağlanarak işgal kuvvetlerinin şikâyetlerinin önlenmesidir. Halbuki Pontusçular, bir ordu gibi teşkilâtlanmaktadır. Pontus liderleri, Paris'teki müttefikler konseyine bile muhtıra verebiliyordu. Samsun sokaklarında Rum eşkıyası, işgal kuvvetleri gibi gezerler. Halbuki Samsun hükümet teşkilâtının elinde, gümrük muhafaza motorunu kıyılarda, gösteriş için dahi olsa gezdirecek benzin parası yoktur. Bir avuç benzin işi, mutassarrıflık, ordu ve İstanbul arasında yazışma konusu olur durur...

Havza'daki günlere gelince? Bunlar sanki boşluğa sesleniş günleri-

(1) Yakup Kadri Karaosmanoğlu; *Ergenekon* (Mustafa Kemal'den naklen.)

dir. Amasya'da ise, birkaç arkadaş, birkaç maddelik bir protokol, birkaç imza... Ama bu imzayı atanların içinde bile:

"— *Bu yazılar ne demektir,*"

diye soranlar vardı[1]. İstanbul hükümeti ise, onun bütün görevlerini zaten almıştır. Dahiliye Nâzırı (İçişleri Bakanı) Ali Kemal, valilere; Padişahın Mustafa Kemal'i bütün görevlerinden azlettiğini bildirir:

"— *Mustafa Kemal belki iyi bir askerdir, ama siyasetten anlamaz!*"

Sonra da Osmanlı Babıâli'sinin (Hükümet Merkezi) kalem nezaketlerine bile lüzum görmeden, düpedüz bir uşak ve kahve üslûbu ile onu yeren cümleler döktürür. Sıvas duvarlarına, onun Padişah hainliğini ilan eden yaftalar yapıştırılmıştır. Emrindekiler bile aralarında fısıldaşırlar:

"— *Bu gidiş nereye?*"

Ya o Erzurum günleri? Hele o harap Erzurum telgrafhanesinde bir taraftan o, Padişaha:

"— *Rütbelerimi, nişanlarımı iade ediyorum, askerlikten istifa ediyorum,*"

derken, diğer taraftan Padişah da onu ordudan çıkarır. Rütbelerini, nişanlarını alır. Tevkif emirleri verilir. Hatta kendi kurmay başkanı bile Mustafa Kemal'e:

"— *Paşam, siz artık asker değilsiniz,*"

diyerek topuklarını vurup odadan çıkıp gider.

Evet artık, hem bir işsizdir, hem de bütün rütbeleri, nişanları alınmış, cebinde beş parası olmayan, ordudan kovulmuş biridir. Kolordu kumandanından, Kâzım Karabekir'den ne haber geleceği ise bilinmez. Giyecek bir sivil elbisesi ve ordu misafirhanesinden çıkınca, o harap Erzurum'da barınacağı bir dam altı bile yoktur. Fakat Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir nihayet görünür ve Mustafa Kemal'e hayatının belki en etkili müjdesini verir[2].

"— *Paşam emrindeyiz!*"

---

(1) *Tek Adam*; Amasya Kararları; c. II, s. 40-46.

(2) *Tek Adam*; c. II. Karar Gecesi. s. 95-106.

Sonra daha nice olaylar... Birtakım kongreler, birtakım temsil unvanları. Ama gene de çok geçmeyecek, Erzurum Kongresi'ni hazırlayan bu en yakın arkadaşı Karabekir Paşa bile ona:

"— Temsil Heyeti Reisi diye imza atma, Kızılırmak'ın batısına geçme,"

diye yazacaktır. Hatta Ankara'ya yerleştikten sonra bile:

"İstanbul'da Meclis açılmıştır, ortada artık namuslu bir hükümet vardır, Temsil Heyetinin vazifesi bitmiştir."

diyerek ona yeni bir işsizlik yolu gösterecektir.

Sonra ya o Ankara geceleri? Zaten daha Sıvas'ta iken, yiyecek işlerine bakan arkadaşı karşısına dikilip ona:

"— Paşam, paramız bitti, bakkallar, kasaplar da artık veresiye vermiyorlar,"

dememiş miydi?

Sıvas'tan Ankara'ya hareket için hazırlanırken ise, yola çıkan bir temsil heyeti reisi ve beraberindekilerin bütün var-yokları ile, ancak 20 yumurta, bir okka peynir ve 20 ekmek satın alınabilmiştir[1]. Yolcuları taşıyacak üç külüstür otomobilden ikisinin lastikleri paçavralarla doldurulmuştur. Paşanın arabasına, bir ecnebi mektep müdüründen arabalar için bir takım lastik ve biraz benzin borç alınabilmiştir ama, Mustafa Kemal'in arabası buram buram yağan kar altında açık ve tentesizdir.

Bütün bunların bir emel yolcusu için ne önemi var, diyeceksiniz. Ama asıl çileler, onu Ankara'da bekler. Şu Keçiören yolundaki eski Ziraat Mektebinde, gece yaver huzuruna girip de:

"— Paşam bütün teller kesilmiştir, hatta karargâhı Ankara şehrine bağlayan bile."

dediği zaman, zaten mektebi çeviren bağlardan, bahçelerden boyuna silah sesleri gelir. Bu silahları kimlerin, niçin ateşlediği de belli değildir. Kapıda, doğru dürüst nöbet tutacak kadar bile asker yoktur. Paşa elbiseleri üzerinde, filintası elinde, sabaha kadar beş defa kendini binanın önündeki siperlere atar. Dr. Adnan:

---

(1) *Mazhar Müfit'in Hatıraları;* Türk Tarih Kurumu.

"— Ben halkın elinde boğazlanmak istemem, zehir hazırladım, intihar edeceğim."

diye konuşur. Dr. Adnan'ın eşi Halide Edip'i, bir çaresini bulup Sıvas tarafına yollamak isterler. Halide Edip dayatır ve eserinde de yazdığı gibi bilir ki, buradan ayrılırlarsa hepsi de, dağlarda, bellerde, ayaklar altında ezileceklerdir... İsyancılara gelince, onlar hemen karşıdaki Ayaş belini tutmuşlardır. Gerede, hatta Kızılcahamam yolunu kesmişlerdir(1). Hulâsa şimdi İzmir'de arkaya baktığı zaman görünen, bir çileli rüyadır. Ama artık İzmir'dedir. Yani Samsun'da Anadolu karasına ayak bastığı zaman kendisine ve yanındakilere bir hayal kadar dumanlı ve bir hayal gayesi kadar uzak görünen İzmir'de...

Evet gerçekten de bir rüya görmüş gibidir...

***

YERİMİZ YOKTUR!

İzmir'e girişinden sonraki günlerde, hem bir asker, hem bir devlet adamı olarak daima ayaktadır. Gerçi daha İzmir'e vardığı gün sivilleşmiş gibidir:

"— Muharebe sona ermiştir."

der. Artık onları umursamaz görünür. Hatta biraz da gençliğinin haşarı günlerine dönmüş gibidir. Selânik'in Beyaz Kule meydanına benzettiği İzmir Kordonboyu'nda, sanki Selânik'teki Olimpos gazinosuna gider gibi birkaç arkadaşını yanına alarak Kramer Palas oteli salonuna gider. İki kadeh rakı içmek için... Ne etrafında polis, ne arkasında muhafızları vardır. Salon tıklım tıklımdır ve garsonlar onları daha kapıda göğüslerler:

"— Yerimiz yoktur efendim...

— Canım şöyle bir köşeye sığışsak..."

Fakat Rum şiveli bir şef garson önlerine dikilir:

"— Mümkünsüzdür efendim, yerimiz yoktur!"

Hani o sırada, salondaki müşterilerden birinin onu resimlerinden tanıyıp da:

---

(1) Bunların etraflı hikâyesi *Tek Adam*'ın II. cildinde verildiği için burada ayrıca üstünde durmuyoruz.

"— *Mustafa Kemal Paşa geldi,*"

diye çığlığı basınca bütün salonun alkışlar, ayaklanmalar ve çığlıklarla allak bullak olduğu anda bile o, kimseyi rahatsız etmek istemeyen nazik bir müşteri gibidir. Arkadaşlarıyla ilerler. Gazinonun körfeze bakan bir penceresinin kenarında hemen donatılan içki masasında yerini aldığı zaman, artık Selânik'teki haşarı Mustafa Kemal'dir. Önce Rum garsona takılır:

"— *Kral Konstantin de buraya gelip bir kadeh rakı içti mi?*
— *Hayır Paşa efendimiz...*
— *O halde İzmir'i neden almak istemiş?*"(1)

Hulâsa, İzmir günleri onun yıllar yılı özlediği boşalma, nefes alma günleri gibidir. Muharebeleri hemen hemen konuşmaz. Akşam sofraları yarenlikler içinde geçer. Ama kendini dostlar meclisinde ortaya seren teklifsiz bir arkadaş gibi açılıp saçıldığı anlarda bile, çevresiyle arasında daima bir mesafe vardır. O size yaklaşabilir, ama hiçbir zaman kendini vermez... Kaldı ki bütün bu kaygusuz görünüşlerine rağmen, kafası daima işlemek zorundadır. Zihni daima uyanıktır. Bir taraftan İzmir'in en güzel mahalleleri alev alev yanar. Kıyılar hâlâ karmakarışıktır. Yabancılar dayatır:

"— *Boğazlara yaklaşmayın!*"

Ordular ise, son mermilerini sarf etmiş gibidir.

Kendisini 18 Eylül'de ziyaret edip ondan "Muzaffer ordularını durdurmasını" isteyen Fransız Generali Pellé'nin arkasından etrafındakilere fısıldar:

"— *Muzaffer ordular?... Onlar o kadar dağıldılar ki!... Toplamaya kalkışsam kim bilir kaç hafta sürer!...*"(2)

Fakat ne var ki, yenilen yalnız Yunan ordusu değildir. Bu orduyu Anadolu toprağına süren ve:

"— *Yürü, biz arkandayız,*"

diyen Birinci Dünya Harbi galiplerinin morali de artık çökmektedir. Müttefikler cephesi çatlamıştır. O, bunu gayet iyi sezer. Söz artık diplo-

(1) *Tek Adam;* cilt II, s. 514.
(2) *Tek Adam;* cilt II, s. 518.

masinin ve politikanındır. Ve o, artık diplomat bir siyaset adamıdır. Batı devletlerinin temsilcileri İzmir'e taşınmaya başlarlar. Paris'teki eski mağrur galipler konseyi, şimdi doğrudan doğruya temennilerini ona ve "şeref duyarak" arz eder. Halbuki daha iki yıl önce İngiltere Başvekili Lloyd George onu bir macera adamı sergerde ve ünlü İngiliz politikacısı Lord Balfur da "bir haydut" olarak ilân etmiyorlar mıydı...

***

MOLOH KURBAN İSTER

Gazi Mustafa Kemal İzmir'e girdiği zaman, dağınık Yunan kuvvetleri Anadolu topraklarından henüz tamamen çekilmiş değillerdi. Son birlikler Çeşme ve Urla'dan, ancak 18 Eylül'de ayrıldılar. Fransızların Çanakkale kıyılarını boşaltışları 19 Eylül'dür. Fakat İngilizler bu kıyılarda daha da dayatacak ve ancak 6 Ekim'de yerlerini terk edeceklerdir. Bursa üzerinden Kapıdağı ve daha ilerilere çekilen Yunanlıların buralardan sıyrılışları da takıntılıdır. Trakya'ya gelince? Orası hâlâ düşman işgali altındadır. Bu bölgede ayrıca Fransız, İngiliz, İtalyan kuvvetleri vardır. Hatta bir aralık Atina, Trakya'da macerayı devam ettirmek kararları bile almıştır. Anadolu'dan Midilli'ye kaçan bir Yunan tümeni (15'inci tümen) acele Tekirdağ'a çıkartılır. Başka gösteri hareketleri de yapılır. Fakat düşman, artık hastadır, bezgindir.

Anadolu'dan kaçabilen başlıca Yunan birlikleri, Midilli, Sakız, Sisamı adalarında toplanırlar. Şimdi felâketler, maceralar için bir suçlu, bir sorumlu bulmak lâzımdır. Çünkü Moloh[1] kurban ister. Onun sırıtan dişlerine kurbanlar atmak lâzımdır. Hem de ne gariptir ki, bu facialara sorumlu arayanlar, facianın baş sorumlusu olan ve harp içinde iktidardan düşen Venizelos'un, yani asıl suçlunun etrafında toplanmışlardır. 24 Eylül'de Midilli ve Sakız'la diğer adalarda askerî isyanlar çıkar. İdare, Venizelist subayların eline geçer. Donanma da onlarla birleşir. Trakya isyana katılır. Selânik ayaklanır. Gene 24 Eylül'de ihtilâlcilerin uçakları Atina'ya, Krala ve hükümete karşı ültimatom beyannameleri atmışlardır. O sırada hükümette Ahali Partisi bulunuyordu. Bütün felâketlerden o suçlandırılır. İhtilâlin başında ise, Anadolu'dan kaçan General Pangalos, Albay Plastiras, Fokas ve Gonatas vardır. Plastiras

(1) Moloh: Bir Finike Tanrısı idi ki ona, canlı insanlar kurban edilirdi.

bilhassa azgındır. Bir lider olarak sivrilir. 27 Eylül'de Kral tahtını ve memleketi terk eder. Atina'da bir askerî cunta ve ihtilâlci bir halk mahkemesi kurulur. Yenilginin suçlusu sayılan Ahali Partisi liderleri ve ordu şefleri mahkemeye verilirler.

20 Aralık 1922'de İhtilâl mahkemesi başta Ahali Partisi lideri ve Başvekil Gonaris olmak üzere, Dışişleri Bakanı Baltacis'i, Millî Savunma Bakanı Teotokis'i, Anadolu Orduları Başkumandanı Hacı Anesti'yi, liderlerden Protopapadikis'i, Stratos'u ve kral ailesinden olup Anadolu'da bir kolorduya kumanda etmiş olan Prens Andre'yi idama mahkûm eder. Diğer hükümler derhal infaz olunur. Yalnız İngiliz Kral sarayına mensup olan Prens Andre[1] İngiltere tarafından bir yıldırım müdahalesi ile kurtarılır. Bir İngiliz harp gemisi Prens Andre'yi ve ailesini İngiltere'ye götürür. Yeni Venizelist Cuntanın gayreti, bir taraftan sorumluları cezalandırmak, diğer taraftan, Müttefiklerle anlaşarak, Doğu Trakya'nın yeniden Türklere geçmesine engel olmaktır. Bu suretle hiç olmazsa Doğu Trakya'yı Yunanistan hesabına kurtarmaktır. İhtilâlciler o sırada Avrupa'da bulunan ve Müttefikler nezdinde gene bir Yunan Başvekili gibi çalışmaya başlayan Venizelos'la temasa geçmişlerdir. Ona:

"— *Vatana dön!*"

derler. Onu iktidarın başı tanırlar. Fakat Venizelos vatana dönmeden, Londra ile Paris arasında gene mekik dokumaya başlar. Tıpkı Yunanlıların İzmir'e çıkarılışlarından önce olduğu gibi. Bu oyunlarda Londra hükümeti ve Başvekil Lloyd George, Türklere yeni bir savaş açmaya, Atina'dan çok daha isteklidir. Churchill onu destekler.

Gerçi Yunanistan'ın Anadolu macerasının baş tertipçisi, Yunan Başvekili bulunan Venizelos'tu. Fakat Venizelos'un en kudretli dayanağı da İngiltere hükümeti ve onun başında bulunan Lloyd George'tu. Lloyd George, İngiltere Liberal Parti Başkanıydı. Fakat kabine – harp zamanları İngiltere'de âdet olduğu gibi – bir koalisyon kabinesiydi. Gerçi daha Anadolu harbi devam ederken İngiltere'nin Yunan başarısından ümidi sarsılmıştı. Hatta Yunanistan, biraz da kendi başına bıra-

(1) *Tek Adam'ın* II. cildinde ve Eskişehir-Sakarya savaşları dolayısıyla nakiller yaptığımız Prens Andre. Şimdi Kraliçe Elizabeth'in eşi olan Prens Filip'in babası idi. Daha sonra Yunanistan'da krallık iade edilince yeni kralla beraber memleketine döndü. Yunan harpleri ve yenilgisi sırasında kral bulunan Konstantin ise, 2 Ocak 1923'te Palermo'da ölmüştü.

kılmıştı. Fakat Anadolu'da İstiklâl Savaşı Türklerin zaferi ile sonuçlanıp bu arada İngiltere'nin de prestiji sarsılınca, Lloyd George, her ne pahasına olursa olsun bu Türk zaferini baltalamak ve onun neticelerinden Türklerin faydalanmasına engel olmak kaydına düşer. Bu arada Türk topraklarında yeni bir harbi de göze alır. Hatta bu kararına kabine arkadaşlarını da sürükler. Bunlar içinde Churchill özellikle aktiftir[1].

Bunun en canlı vesikaları, hükümetle Kral arasındaki yazışmalardır. Önce Başbakan Lloyd George'un 18 Eylül 1922'de ve Krala verilmek üzere saray erkânından Lord Stamfordham'a gönderdiği mektuptan bazı parçalar verelim:

"*Sir,*

Kabine bu sabah gene önemli bir toplantı yaptı. Her şeyden önce, Kemalistler Çanakkale tarafındaki kıyıyı işgal etseler bile, donanmamız Çanakkale boğazının hürriyetini garanti altına almaya hazırdır. İkinci olarak, Kemalistler Çanakkale'ye yalnız iki yoldan silah getirebilirler ki, bunların ikisi de hem denizden bombardıman edilir, hem de havadan müessir hücumlara açıktır. Üçüncü olarak, Britanya deniz, kara ve hava kuvvetlerinin ilk anlardan itibaren Gelibolu yarımadasından kendi varlıklarını duyurmalarına karar verdik. Ayrıca doğuya hareket için emre hazır vaziyette bir tugay bulundurmaya da karar verdik. Hava kuvvetimiz Mısır'dan derhal kuvvetler gönderecek, hemen hücuma hazır olmak üzere iki hücum ve bombardıman filosunu da hazır bulunduracaktır."

Lloyd George, İngiltere'nin bu hareketinin Müttefikler arası birliğe de olumlu etkiler yapacağına işaret ettikten sonra, İngiltere bu hareketinde tek başına bile kalsa mevkiinin sağlam olduğuna Kralın da iştirak edeceği ümidini belirttikten sonra şunu da ilave ediyordu:

"*Majestenizin hükümetine şimdi Avustralya ve Yeni Zelanda'nın yardımları da eklenmektedir.*

"*Ancak birçokları, böyle bir harekete girişmek ihtiyacı hasıl oluşunun sorumluluğunu, Majestelerinin hükümeti ve bilhassa Majestenizin, Başbakanımızın körlüğüne ve beceriksizliğine yüklemektedirler.*"

Bundan başka Lloyd George başka dertler de sayıyor Krala. Bildirdi-

(1) Ölümünden önceki iktidar yıllarında nedense bizde pek tutulan Churchill, Çanakkale saldırısını da hazırlayandı.

ğine göre, Paris'e gönderilen ve Fransa'nın da desteğini kazanmaya çalışan Hariciye Nâzırı Lord Curzon eli boş dönmüştür. 21-22 Eylül tarihlerinde Paris'te ve İtalyan temsilcisi Kont Sforza'nın da katılmasıyla yapılan toplantılarda İtalya ilgisiz kalmıştır. Fransa, hele Yunanlıların karışacağı bir harekete hiçbir suretle destek olmayacağını bildirmiştir. Fransız Başvekili Poincaré'nin kararları kesindir. Lloyd George devam eder:

"Fransız donanmasının işbirliği yapmasının veya yapmamasının hiçbir önemi yok. Öbür taraftan hiç kimse Yunanlıları bu harekete iştirake davet etmiyor."

Başbakan mektubunu, İstanbul'da bulunan General Harrington'un kudret ve azimkârlığını methederek bitirir.

O sırada Kral, Balmoral şatosundadır. Fakat istasyonda bir tren daima istim üstünde bekler. Harp patlarsa Londra'ya koşmak için. Kralın cevabı evvela bütün tertipleri takdir ve tasvip eder görünür. Kral adına Lord Stamfordham'dan gelen 25 Eylül tarihli mektup şöyle başlar:

"Aziz Başbakanım,

Majesteleri, süratle girişilecek bir kara ve deniz hareketinin, başarılı bir diplomasinin en iyi çaresi olduğuna inanmakta ve hükümetin vermiş olduğu kararı tasvip etmektedir. General Harrington gibi ihtiyatlı ve tedbirli bir başkumandana sahip olmak da bizim için büyük bir mazhariyettir."

Fakat daha sonra Kralın mektubu biraz karışır:

"Hiç beklenmeyen bir anda husule gelen vahim vaziyet karşısında almış olduğunuz süratli ve yerinde tedbirlerden dolayı sizi ve hükümeti tebrik eden Kral, yeni bir savaşın patlak vermesine sizin de kendisi kadar aleyhtar olduğunuza ve böyle bir felâketi önlemek için her şeyi yapacağınıza emindir."

Bir İngiliz mizacının ve İngiliz siyasî edebiyat ve ahlakının bütün karakteristik damgalarını taşıyan bu mektup, hükümeti desteklemek, onu tebrik etmekle beraber, hükümetin harp hazırlık ve kışkırtıcılığının kesin olarak aleyhindedir. Bir harbi felâket saymaktadır. Halbuki, Başvekil, Krala yazdığı mektupta, Avustralya'da ve Yeni Zelanda'da asker yazılmak isteyenlerin, Çanakkale'de savaşan ve Mustafa Kemal'in önünden, on binlercesi de hayatlarını vermek suretiyle kaçmak zorunda kalan Anzakların, askerlik şubeleri önünde sıralara girdiklerini müj-

deliyordu. Başbakanın ve Kralın o kadar övündükleri General Harrington da, hükümete aynı günlerde, harbi değil, anlaşmayı ve işleri barış komisyonlarına götürmeyi yazacaktır.

Böylece, Mustafa Kemal'in başında yeni kara bulutlar estirilmek istenmektedir. Fakat o günlerde İzmir'de o, bir bakışta etrafındakileri şaşırtan bir umursamazlık içinde günlük hayatını yaşar görünür. Ona göre harp bitmiştir. Yeniden başlamayacaktır. Müttefikler cephesi artık, Yunan ordusundan pek de farklı değildir. Nitekim Mustafa Kemal, kuvvetlerini bir taraftan İstanbul, diğer taraftan Çanakkale boğazları kıyılarına doğru pervasızca sürer. Öyle ki, bir an gelir, Çanakkale'de Türk ve İngiliz askerleri birbirlerine karışmış gibidirler. Hele Churchill, aynı zamanda bir İngiliz yenilgisi sayılabilecek olan sonuçtan çok tedirgindir[1]. İstanbul'da işgal kuvvetleri başkumandanı ve tedbirli bir insan olan General Harrington, ihtiyatlı, dengeli bir tutum içindedir. Mustafa Kemal'le yazışmalara girişir. Harrington evvela Anadolu'nun İstanbul'daki gayri resmî temsilcisi Hamit (Hasancan) Bey vasıtasıyla 26 Eylül 1922'de Mustafa Kemal'den, süvarilerini Çanakkale civarındaki Erenköy ile Biga'nın batısından geri çekmesi ricasında bulunur. Tarafsız bölgenin ihlâl edilmemesini ister. Mustafa Kemal'in cevabı, nazik, fakat kesindir:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile, alakalı devletler arasında şimdiye kadar, bir tarafsız bölgenin kararlaştırılmış olduğundan haberim yoktur. Atlılarımızın ve birliklerimizin hareketleri, mağlup Yunan ordusunu takipten ibarettir. Biliyorsunuz ki, Anadolu'yu baştanbaşa yakıp yıkan düşman, şimdi de Trakya'da zulümlerine başlamıştır. Yunan savaş kuvvetlerinin ise, tarafsız bölge kaydı altında bulunmadığının en yakın örneği, Yunan uçaklarının 22 Eylül günü Ezine üzerlerinde uçmaları ve Yunan harp gemilerinin 29 Eylül'de dahi İstanbul limanında bulunmalarıdır."

Bu mektup onun, olay çıkarmamak yolundaki azminin samimiliğini belirtmekle devam eder. General Harrington'un bu mektuba cevabı daha anlayışlı ve uzlaşıcı olur. Gene o sırada İngiliz Hariciye Nâzırı Lord Curzon'un Paris'te, Anadolu'nun özel temsilcisi durumunda olan Nihat Reşat Beye (Belger) bir bildirisi olur ki, İngiliz elastikiyetinin karakteristik bir misalidir:

---

(1) Bu konu "Çanakkale Olayı" olarak siyasî tarihe geçmiştir.

"Çanakkale'deki Türk kuvvetleri İngiliz kuvvetlerine ateş açsalar bile, eğer Mustafa Kemal bu ateşin kendi bilgisi dahilinde açılmamış olduğunu bildirirse, bu hareket savaş nedeni sayılmayacaktır."

General Harrington'un İngiliz hükümetine bütün tedbirlerin alındığını bildirmekle beraber, işi savaşa değil, anlaşmaya ve barış komisyonlarına sevk etmek tavsiyesi o günlere rastlar. Böylece de Kral, harbi bir felâket saydıktan ve onun önlenmesini istedikten sonra, kabinenin ve Kralın iftihar ettikleri başkumandanın da Lloyd George'a, sulhtan başka çıkar yol olmadığını işaret etmesi, Başvekilin sonunu artık belli eder.

Kaldı ki, İngiltere'de muhalefet liderleri ağızlarını açmışlardır. Chamberlain, Macdonald ve diğerleri açıkça hükümete karşı cephe alırlar. Bütün dominyonların da İngiltere'yi desteklemedikleri, hatta iki dominyondan başkasının İngiliz kabinesinin davetine cevap bile vermedikleri artık herkes tarafından öğrenilir. İngiltere'nin müttefikleri olan Fransa ve İtalya'nın askerî birlikleri ise, daha 19 Eylül'de, İngilizleri yalnız bırakarak Çanakkale'yi terk etmişlerdir.

Böylece Lloyd George'un ve onu mukavemete ve savaşa teşvik eden Winston Churchill'in bütün gayretlerine rağmen, İngiliz kabinesinin ayaklarının altındaki toprak gittikçe kayıyordu. Nihayet 19 Ekim 1922'de, yani İzmir'in işgalinden 40 gün sonra, Başbakan ve partisi, hem de bir daha gelmemek üzere iktidarı terk ederler. Bu da, İngiltere'nin Moloh'a sunduğu kansız bir kurbandır. Bu tarih, General Harrington başkanlığındaki Müttefikler heyetinin Mudanya'da Türklerle mütareke anlaşmasını imzalayıp, harbe son verilişinden ancak sekiz gün sonraya rastlar.

***

GAZİ MUSTAFA KEMAL, MÜTTEFİKLERLE KARŞI KARŞIYA

Şimdi biz gene İzmir'de Gazi Mustafa Kemal'e dönebiliriz.

Mudanya Mütarekesi'ne varılmadan önce de onu, Birinci Dünya Harbi galiplerinin, artık kendilerine karşı tek söz sahibi olarak kabul etmek zorunda kaldıklarını görüyoruz. İstanbul'daki Fransız Fevkalade Komiseri General Pellé, bir Fransız zırhlısı ile İzmir'e gelir. Yanında

Fransız Amirali Domesnil olduğu halde maiyeti ile, 18 Eylül 1922'de Gazi Mustafa Kemal'den kendisini kabul etmesi ricasında bulunur. General aynı zamanda, İstanbul'daki müttefik devletler fevkalade komiserleri namına da hareket ediyordu.

Gazi'nin kaldığı köşke beraberindekilerle gelen General, kapıda kendilerini, genç, narin, güleryüzlü, kibar davranışlı, beli kemerli beyaz ipek bir kafkas gömleği giymiş bir sivilin karşıladığını görür. Bu, Gazi Mustafa Kemal'dir...

Fransız Generali, karşısında belki de hoyrat, kaba, gösterişli ve intikamcı bir muzaffer bekliyordu. Fakat konuşmalar sırasında Pellé bu genç adamın, nazik bir tevazu arkasında beliren çetin, kararlı şahsiyetini de sezmekte gecikmez. General Pellé Gazi'den, Yunanlıları koruyan bir dille "Muzaffer ordularının" Boğazlardaki tarafsız bölgelere sokulmamasını, Trakya'da Yunanlıların tutacağı hattın İstanbul'daki İtilaf Temsilcileri tarafından tayin edilmesinin kabulünü istiyordu. Fakat Gazi'nin tepkisi kesindir:

"— Görüyorum ki siz, ev sahibi ile hırsızı bir tutuyorsunuz."

Sonra daha açık bir dille konuşur:

"— Bu facianın sorumluları, müttefikiniz İngiliz ve siz Fransızlarsınız. Yunan ordularını techiz edip üstümüze saldınız. Anadolu'ya kundak sokan siz oldunuz. Şimdi de merhamet ve insaniyet vasıtacılığı yapmak istiyorsunuz!"

Bu sözleri Generale tercüme etmek durumunda bulunan Saffet Bey (Şav; Kızılay görevlisi) Gazi'nin sözlerinin Generalde uyandıracağı etkileri düşünerek bazı noktaları biraz yumuşatmak ister. Gazi derhal önler:

"— Yanlış tercüme ediyorsunuz!"

Tercüme düzeltilir. Orada, Birinci Dünya Harbi'nin galipleri ve bütün işgal kuvvetleri namına konuşan ve o güne kadar İstanbul'da başı göklerde gezen mağrur Fransız Generalinin ilk tepkisi, derin bir şaşkınlıktır...

Sonra Gazi birer birer cevaplarını sıralar: Trakya için hiçbir pazarlık kabul edemez. Yunanlılar derhal Meriç'in batısına çekilmelidir. Boğazlardaki tarafsız bölgelere gelince? O, böyle tarafsız bölgeler tanımaz. Hem muzaffer ordularını kendi istese bile artık nasıl durdurabilir?...

Gazi, kendinden ve gelecekten emin bir sükûnetle kozlarını birer birer ortaya attıkça Generalin şaşkınlığıyla beraber, güttüğü davalara ve temsil ettiği kudretlere olan güveni de sarsılmış görünür. Havayı yumuşatmak ister. Henüz ortaya atmadığı bir çıkış yoluna sarılır: Gazi'ye, Ankara'da tanıdığı ve Türklerle Fransızlar arasında Ankara İtilafnamesini imzalayan Fransız parlamento üyesi ve devlet adamı Franclin Bouillon'un İzmir yolunda olduğunu haber verir. Gazi memnun görünür. Ve General, ertesi gün müzakerelere tekrar devam ricasıyle ayrılır. Gazi misafirlerini, karşılanışlarında olduğu gibi aynı nezaket ve güleryüzlülükle kapıya kadar uğurlar. General Pellé, sofadan taraçaya açılan kapıya doğru yürüdüğü sırada, yaveri onun kulağına yaklaşıp pek de hafif sesle olmayan bir şeyler mırıldanır:

"Generalim, Paşa bana sert sert bakıyordu. Acaba onun hoşuna gitmeyecek bir harekette mi bulundum?"

"— Hayır çocuğum, o sertlik, onun gözlerindeki magnétique kudretten geliyor..."[1]

Görüşmelere ertesi gün de devam edilir. 28 Eylül'de, bir Fransız harp gemisi daha İzmir'e ulaşır. Bu gemiden ayrılan motorbotu Gazi, yanında Rauf Bey, İsmet Paşa, Fethi Bey olduğu halde İskelede karşılarlar. Karaya çıkan Franclin Bouillon'la Gazi, birbirlerini seven iki eski dost gibi kucaklaşırlar. Fransız Başvekil Poincaré, Franclin Bouillon eliyle Gazi'ye bir mesaj göndermiştir. Birinci Dünya Harbi'nin galipleri İtilaf devletlerinin Yeni Türkiye'ye mütareke ve barış teklifleri, artık Mustafa Kemal'in elindedir. Meseleler konferans masalarında ve dostlar arasında halledilmelidir. Gelen tekliflere göre, askerî hareketler durdurulacaktır. Bir mütareke komisyonu kurulacaktır. Müttefikler Trakya'nın Meriç'e kadar Türklere iadesini kabul edeceklerdir. İstanbul boşaltılacaktır. Türkiye Akvam Cemiyeti'ne (Birleşmiş Milletler) kabul edilecektir. Franclin Bouillon, konuşmalarında bunları, yalnız Fransa adına değil, bütün Müttefikler adına bildirir... Fakat bu sefer, Ankara'da tedirginlik başlamıştır. Hükümet; askerî hareketlerin bittiğini,

(1) Bu sahneler, toplantıya tercüman olarak katılan Saffet (Şav) Beyin, toplantıdan sonra ve hemen orada naklettiği sahnelerdir. Gene o gün orada bulunan ve bunları dinleyen Yakup Kadri Karaosmanoğlu bu sahneleri *Vatan Yolunda* isimli eserinde vermiştir. s. 174-175.

Başkumandanlık vazifelerinin sona erdiğini, siyasî işlerin ve diplomatik münasebetlerin artık hükümete bırakılmasını istemektedir! Gazi Mustafa Kemal bu durumu büyük nutkunda şöyle anlatır:

"Zaferden sonra İzmir'de bizim siyasî temaslarımız üzerine, Ankara'da Vekiller Heyeti'nin, daha doğrusu bazı vekillerin telaşlı bir vaziyet aldıkları anlaşıldı. Askerî vazifemin sona ermiş olduğunu, bundan sonraki siyasî işlerin icra vekilleri heyetine ait olduğunu duyuracak tarzda beni Ankara'ya davet ettiler. Halbuki ne askerî vazifem sona ermişti, ne de siyasî, diplomatik meselelerle uğraşmaktan vazgeçebilirdim. İzmir'den, ordunun başından ve temasa geldiğim siyasî münasebetlerden uzaklaşamazdım..."

Bu görüşte olan Gazi Mustafa Kemal, kendisi ile konuşmak isteyenleri İzmir'e davet etti. Başvekil Rauf Beyle Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beyler İzmir'e geldiler. İtilaf Devletleri Hariciye Nâzırları da 23 Eylül'de, Mustafa Kemal'e verilecek notayı tamamlamış bulunuyordu.

Gazi Mustafa Kemal'le Başvekil ve Hariciye Vekili, İzmir'de bulunan Franclin Bouillon'la toplantılara devam ederler. Bu arada, İzmir'de Mustafa Kemal'e yapılan tekliflerin, hükümete yapılmış gibi kabulüne karar verilir. Zaten Paris'teki Hariciye Nâzırlarının notası da İstanbul'a gelmiş ve İstanbul'da, Ankara hükümeti temsilcisi Hamit Beye verilmişti. Bu notanın bir sureti İzmir'de Gazi Mustafa Kemal'in eline varır. Kaldı ki, Mustafa Kemal daha 22 Eylül 1922'de, Mudanya'da bir mütareke komisyonu toplanmasını kabul etmiştir. Bu konferansta Başkumandanlığı, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa temsil edecekti. İngiltere General Harrington, Fransa General Charpie, İtalya General Monpelli tarafından temsil edilecekti. Yunanlılara gelince, komisyonda Yunan temsilcisi bulunmayacaktı. Yunan ilgilileri, Mudanya önünde demirleyecek bir Yunan gemisinden Mudanya'yı seyredecek ve itilaf temsilcilerinin getirecekleri haberleri bekleyeceklerdi.

Kısacası, Gazi daha İzmir'deyken Anadolu toprağında harp fiilen sona ermişti. Masabaşı görüşmeleri başlamıştı. Gerçi Trakya meselesi, İstanbul ve Boğazlar'daki işgal davaları henüz ortada yatıyordu. Ama belliydi ki artık konferans bu meselelere nasıl olsa bir çözüm yolu bulacaktır. Bunun üzerine Gazi Mustafa Kemal, 29 Eylül 1922'de İzmir'den ayrılır. 2 Ekim'de ise, Ankara'ya varmış bulunuyordu...

*
* *

GAZİ'NİN DÖNÜŞÜ

Büyük Millet Meclisinden ve her iki grubu temsil eden 12 kişilik bir heyet Gazi'yi Polatlı'da karşıladı. Gazi Mustafa Kemal Ankara'ya bir muzaffer olarak dönüyordu. Mustafa Kemal millete ve Büyük Millet Meclisine karşı verdiği sözünü tutmuştu. 5 Ağustos 1921'de Büyük Millet Meclisinde söz verdiği gibi, "düşman, vatanın harim-i ismetinde boğulmuş"tu. Gazi Mustafa Kemal 4 Ekim'de, Büyük Millet Meclisinin karşısında konuşuyordu. Mustafa Kemal bu nutkunda her şeyi Büyük Millet Meclisinin "Sarp ve yalçın bir kaya gibi sarsılmaz azim ve imanına" ve "millî meselelerde şaşmaz aklı selimine (sağduyu), daima doğruyu, daima iyiyi keşf ve temyiz eden kudretine" mal etti. "Milletin mukadderatını doğrudan doğruya deruhte ederek, yeis içinde ümit, perişanlık yerine intizam, kararsızlık yerine azim ve iman koyan ve yokluktan koskoca bir varlık çıkaran Meclisin cıvanmert, kahraman ordularının başında kendisinin, *sadece bir asker bağlılık ve itaatı ile*" Meclisin emirlerini yerine getirdiğini belirtti. Meclisi, bütün dünyaya karşı temsil ettikleri hürriyet ve istiklâl mücadelesindeki başarısından dolayı kutladı.

Gazi Mustafa Kemal, Meclisteki bu zafer nutkunda[1], bir kan içici, bir şan ve şöhret düşkünü olmadığını da belirtir:

"— *Bütün milletimizin ve onun hakiki mümessillerinden kurulmuş olan Meclisimizin prensibi, kan dökmeden millî maksadımızın elde edilmesine yönelik olduğunu pek güzel anlıyordum. Bu vazifeyi ifa için her türlü siyasî teşebbüsler yapıldı. Fakat Fethi Beyin Londra'daki kabul sureti ve bilhassa o günlerde Mösyö Lloyd George'un parlamento kürsüsünde verdiği nutuk gösteriyordu ki, bütün bu teşebbüslerimiz makûs (ters) mahiyette telakki edilmektedir. Zannettiler ki ordumuz, taarruz ve düşmanı takip etmek değil, yerinden kıpırdayamayacak bir halde bulunuyor. Zannettiler ki Meclisimiz ve milletimiz zayıf ve ümitsizdir. Ve belki bazı vaziyetler, bazı zamanlar, düşmanlarımıza bu ümidi vermiş olabilirdi.*"

Ondan sonra Gazi Mustafa Kemal, 26 Ağustos öncesi günlerindeki hazırlıklarla 26 Ağustos'ta başlayan harekâtın gelişmelerini ana hatlarıyla anlattı. Bu arada akıl ve mantığın düşmana emredebileceği tedbir-

(1) Bu nutkun tamamı *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*'nin birinci cildinin 240 -260 sayfalarını işgal eder.

leri ve bunların ne dereceye kadar yapılabildiğini de inceledi. İzmir alındıktan sonra oluşan siyasî temaslara ve Yunanistan'da başlayan karışıklıklara değindi. Fakat zafer sarhoşluğu içinde ve gözü macera yollarında değildi:

"— Bu zafer, bize bir imkân bağışlıyor. Biz bu imkânı, memleketimizin, milletimizin refahı, geleceği için kullanacağız."

Son cümleleri, muharebe meydanlarında gazi ve şehit olanları anmak, ölenlerin ruhlarına fatihalar iletmek ve bunların ana babalarını tebrik etmekle biter. İşte Gazi Mustafa Kemal'in, zaferden sonra Büyük Millet Meclisi önünde hem Meclise, hem millete hitabının özeti ve ruhu budur.

*
* *

MUDANYA'NIN HİKÂYESİ

Anadolu'nun itilaf devletleri temsilcileri ile bir masa başında ilk kuvvet denemesi, Mudanya'da oldu. Mudanya Konferansı 4 Ekim 1922 salı günü öğleden sonra Mudanya'da, Rusyalı bir eski ticaret adamı olan Aleksandr Ganyanof'un evinde açıldı.

Bu ev şimdi bir müze olarak ziyaret edilir. Fakat evin basit görünüşü içinde, düşündürücü bir hava eser. Burası, milletin ters giden talihinin, bütün gerçekleri ile çetin bir İstiklâl Savaşı sonunda yenildiği ve bu yenilginin, Birinci Dünya Harbinin galipleri, yani dünyanın efendileri tarafından kabul olunduğu yerdir. Duvarlarda, o günleri yansıtan anlamlı resimler vardır. Ama bizim ne bu anlamı, ne bu anıları, gereğince değerlendiremediğimiz de, hazin bir gerçektir. Halbuki burası, biraz da unutulmuş halini veren bu basit bina, ilk defa Anadolu'da başlattırılıp, İkinci Dünya Harbinden sonra bütün yarı sömürge veya sömürge ülkelerin bağımsızlıkları ile neticelenen mücadelenin, ilk askerî zaferinin ilan edildiği yerdir. Yani hem çağımız, hem çağdaş bir inkılâp için, hava ve mana taşıyan bir yerdir... Konferansa İsmet Paşa başkanlık ediyordu. Bu onun, milletlerarası bir toplantıya ilk katılışıdır. Konferansın konusu zaten belliydi: Ankara Hükümeti ile Yunanlılar arasındaki harbe resmen son vermek, Trakya ile Boğazlar bölgesini ve İstanbul'u kurtarmak. Ama konferans, gene de bunalımlı geçti, hatta bir aralık iki gün süren bir kesintiye de uğradı. Fakat 11 Ekim 1922'de, konuşmalar

olumlu olarak sona erdi. Bir anlaşma imzalandı. Şimdi, konferanstaki olayların akışına kısaca göz atalım:

Konferansın kaçınılmaz sonucu zaten belliydi dedik. Bunun ilk sebebi şudur ki, Gazi Mustafa Kemal daha İzmir'deyken, oraya gelen Franclin Bouillon'la, Edirne de dahil olduğu halde Trakya'nın Meriç'e kadar boşaltılmasında ve Türklere teslîminde mutabık kalmıştı. Franclin Bouillon yalnız kendi ve Fransa adına değil, Müttefikler namına konuşmaya yetkiliydi. Gazi ve Ankara, daha İzmir'deki konuşmalar sırasında, karşı cephedeki ruh halini ve bu cephenin razı olabileceği fedakârlıkları öğrenmiş bulunuyordu.

Sonra şu da vardı ki, Yunanistan karışıklık içindeydi. Trakya'yı savunmak gibi gürültülü gösterilere rağmen, içine düştüğü bunalımdan çıkabilmesi için zamana muhtaçtı. Halk muharebeden bıkmıştı. Yunanistan'ı; takatı dışında yükletilen bir büyük macerada Müttefikleri; yani Fransa ile İtalya ve Amerika çoktan kendi başına terk etmişlerdi. İngiltere'ye gelince? İngiltere de, hele Sakarya Muharebesindeki yenilgisinden sonra Yunanistan'a pek yardım etmiyordu. Türklere daha önce de, Anadolu'yu tamamen boşaltmak pahasına bir mütareke teklif edilmekle, karşı cephenin Anadolu harbinden ümitlerini kestikleri ve Yunanistan'ı feda ettikleri, ister istemez açığa vurulmuştu. Gazi Mustafa Kemal'in daha o zaman:

"— Bizim millî haklarımız korunulsun ve topraklarımız teslim edilsin, bu iş hemen burada ve sulh içinde biter."

sözlerinden faydalanılmaması, hem Yunanistan, hem müttefikleri için bir felâket olmuştu. Kaldı ki Franclin Bouillon, Mudanya konferansının devamı süresince Bursa'ya yerleşti. Neticeleri orada izledi. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa da Bursa'daydı. İngiliz Generali Harrington, daha çok psikolojik faktörle etkiliydi. Mudanya'da kendini ve devletini, Türk zaferi karşısında pek baş eğmiş gibi göstermemek gayretindeydi.

Konferans, Harrington'un sunduğu 10 maddelik bir gündem projesinin tartışılmasıyle açılmıştı. Bu projede Türk heyetinin başlıca şu noktalar dikkatini çekiyordu:

"a — Şarki Trakya'nın Yunanlılar tarafından tahliyesi zikredilmiş, fakat bu toprakların Türklere verilmesinin sözü geçmemişti.

b — Yunanlıların boşaltacakları yerler Müttefikler tarafından işgal edilecekti.

c — Meriç'in batısında ve Edirne'nin bir mahallesi olan Karaağaç'tan hiç bahsedilmiyordu."

Hatta İtalyan murahhası Monbelli, iadenin bahis konusu olmadığını söyledikten başka, Fransız temsilcisi Crapie de, bu işin siyasî bir mesele olduğunu ileri sürmüştü. İlk gün konferans bu konular üstünde tartışmalarla geçti. İkinci gün İsmet Paşa Franclin Bouillon'la, İzmir'de varılan anlaşmalara uygun bir proje sundu. Öğleden sonra Harrington konferansa Müttefikler adına ikinci bir proje getirdi. Bunda, Doğu Trakya'ya Türklerin jandarma kuvvetleri geçirmesi bazı kısıntılarla kabul olunuyordu. Yunan murahhası da o gün bir harp gemisi ile Mudanya önüne geldi. Fakat Konferansa katılmadı. Son projede Yunanlıların çekilecekleri hat, Meriç nehrine kadar olmak üzere kesin olarak belirtilmişti. Türk tezi yürüyordu. Sonra İsmet Paşa, özel olarak Franclin Bouillon'la da temas halindeydi. Fransız diplomatı, konferanstan 1914 hududunu kurtaracağını vaat ediyordu. Ankara'da Vekiller Heyeti hemen devamlı olarak toplantı halindeydi. Ankara Müttefik Hariciye Nâzırlarının 23 Eylül notasını 29 Eylül'de cevaplandırdı. Daha çok Mudanya konferansını hazırlayan bu cevap notasını, 3 Ekim'de diğer bir nota ile tamamladı. Bu notada müttefiklerin barış daveti kabul olunuyor ve konferans yeri olarak da İzmir gösteriliyordu. Eğer bu cihet kabul olunursa barış konferansı 20 Ekim'de toplanabilecekti. Bundan başka, Boğazlar'la ilgili olan Bulgaristan, Romanya gibi, Sovyet Rusya ile Ukrayna ve Gürcistan da konferansa davet edilmeliydi. Zaten bu sırada Rusya, Boğazlar düzeni ile ilgili bir konferansa kendisinin çağırılmamış olmasını 30 Eylül tarihli bir notasıyla Müttefikler nezdinde şiddetle protesto ediyordu. Müttefiklere verilen Türk notası Londra ve Paris'te gereken önemle karşılandı. Notanın birer sureti, Mudanya konferansındaki itilaf delegelerinin ellerine de geçti. Venizelos ise hâlâ Paris'le Londra arasında Doğu Trakya'nın Yunanistan'da kalması için mekik dokuyordu. Ama Yunanistan'ın yıldızı artık sönmüştü.

Mudanya'da konferansın üçüncü günü gene bazı ilerlemeler kaydedildi. Müttefikler, doğu Trakya'ya geçirilecek jandarma sayısı ve mülkiye memurları işinde ısrardan vazgeçtiler. Yunanlılarla harbin sona erdirilmesi de kabul edildi. Yalnız Karaağaç meselesi hâlâ askıdaydı. Sonra da İsmet Paşaya Ankara bazı tamamlayıcı talimat vermişti. Ankara, Yunanlılardan başka, Müttefik kuvvetlerinin de Trakya'yı boşaltmalarını

istiyordu. Hatta Gazi Mustafa Kemal 6 Ekim günü öğleden sonra ve istenilen noktalarda anlaşma olmazsa, İsmet Paşanın Türk askerî hareketlerinin durdurulmasına müteallik söz ve yetkilerinin aynı gün saat 18.00'den itibaren kaldırılacağını bildiriyordu.

7 Ekim'de buhran başladı. Fransa ve İtalya delegeleri Türk görüşünü kabul ediyorlardı. İngiliz Generali Harrington İstanbul'a dönmüştü. Lloyd George henüz iktidardaydı. Londra'dan ne talimat geleceği belli değildi. İsmet Paşa da Bursa'ya gitmişti. Ankara'da Büyük Millet Meclisi koridorlarında endişeli bir hava esiyordu.

6 Ekim'de Müttefik generalleri İstanbul'da toplandılar. Aynı gün öğleden sonra Mudanya'da konferansa devam edilecekti. Gazi Mustafa Kemal, İsmet Paşaya kesin talimatını vermişti:

"Ekim'in 6. günü için kararlaşan içtimaımızda Trakya'nın, İzmir'de kararlaştırılan esaslar dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine iadesini kabul etmedikleri takdirde, tasavvur buyurulduğu gibi, 6-7 Ekim'de derhal İstanbul üzerine harekete geçiniz!"

Çanakkale kıyılarında ise Türklerle İngilizler iç içeydi. İzmir'de Gazi Mustafa Kemal'le tanışan General Pellé dahil olmak üzere Fransızlar, Gazi Mustafa Kemal'e telgrafla başvurarak hemen arabuluculuğa giriştiler. İtalyan delegesi ise Türk görüşünü kabul ediyordu!

Nihayet durum yumuşadı. 6 Ekim akşam üzeri, Müttefik generalleri harp gemileri ile gene Mudanya'ya geldiler. İngiliz generali henüz hükümetinden talimat almadığını, fakat telsiz ajansından sızan habere göre gelecek cevabın olumlu olacağını bildiriyor, bu cevabı beklemek için toplantının geri bırakılmasını istiyordu. O akşam İsmet Paşanın genel karargâhından bir tebliğ neşredilerek durum halk oyuna açıklandı. 8 Ekim günü de toplantı olmadı. Ankara'da hava hâlâ gergin ve sinirliydi. 8 Ekim'de vekiller heyeti, İsmet Paşanın yeni bir raporu üzerinde konuşmak üzere toplandı. İngiliz Hariciye Nâzırı Lord Curzon da Paris'e koşmuştu. 9 Ekim'de Mudanya'daki Fransız ve İtalyan generalleri İsmet Paşayı ziyaret ederek, eski beyanlarına uymayan bazı çekingen kayıtlar ileriye sürdüler. 9 Ekim akşamı yapılan toplantıda, İngiliz murahhası bir ültimatom edasıyla konuştu. Öyle görünüyordu ki, Paris'te İngiltere, diğer müttefiklerini de kendi suyundan yürümek için kandırmıştı. İhtilaflı noktaları sulh konferansına bırakıyorlardı. Fakat son dakikadaki bazı kazançlar da katılınca, Ankara'nın elde etti-

ği sonuçlar yeterliydi. Nihayet 11 Ekim 1922'de ve Ankara'dan aldığı yetkiye dayanarak İsmet Paşa, Mudanya anlaşmasını Başkumandanlık ve dolayısıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi adına imzaladı. Diğer murahhaslar da imzalarını koydular. Gerçi ortada Yunan murahhası yoktu ama, Yunanistan anlaşmaları bazı çekimser kayıtlarla kabul ediyordu. Nitekim Yunan kabinesi 11 Ekim'de, bu çekimser kayıtlarla Mudanya kararlarını kabul etti. İstiklâl Savaşı artık bitmişti[1].

Mudanya anlaşmasının imzalandığı, Ankara'ya kısa bir telgrafla derhal bildirildi:

"Mudanya Mukavele-i askeriyesi[2]*, 11 Teşrinievvel (Ekim) 1338 (1922) de saat 6.00'da imza edilmiştir.*

Garp Cephesi Kumandanı
İsmet"

---

(1) General Ali Fuat Cebesoy; *Siyasî Hatıralar*'ında (cilt II. s. 100-101) Mudanya konferansından bahsederken, Lloyd George'un, bu anlaşma ile ilgili olarak, 16 Ekim 1922'de, yani anlaşmanın imzalanmasından beş gün sonra, Manchester'de, Reform Club'da verdiği seçim nutkundan bazı parçalar nakleder. Bu nutkun birkaç cümlesini almayı, Türk zaferinin İngiliz yüksek idaresinde uyandırdığı gelişmeleri belirtmek bakımından faydalı buluyoruz:

" 'Yunan yenilgisinden sonra durum çok tehlikeli idi. Türkler üzerimize yürüdüler. Fransızlar geri çekildiler. İtalyanlar da onlar gibi hareket ettiler. Farzedelim ki biz de Fransızlar gibi yapsaydık, o zaman Kuvayı Milliye Çanakkale'ye yerleşecek ve oradan atacakları son adım Boğazlar'ı geçmek olacaktı. Eğer Mudanya konferansında bu isteğe muvafakat etmeseydiler, onları acaba yerlerinden kim çıkarabilirdi? Zannederim hiç kimse!

" 'Bundan başka Boğaziçi'nde de hiç hoşa gitmeyecek bu manzara husule gelecekti. Türk milliyetçileri İstanbul'a gelecekti. Bundan meydana gelecek olayları düşünmek bile korkunçtur.

" 'Diğer meziyetlerinden sarfınazar ediyorum. Ama Türk gibi birinci sınıf savaşçı insanlara karşı, blöf yapmayı tecrübe etmek iyi değildir. Bu oyun ancak korkaklara tatbik edilebilir. Türkler, işin ciddiyetini veya gevşekliğini derhal anlarlar...'

"Lloyd George'un görüşleri doğruydu. Yalnız şu gerçek de vardı ki o bu doğru görüşlere ulaşmak için biraz geç kalmıştı. Nitekim, o bu nutku verdikten üç gün sonra, partisi ile beraber iktidardan devrildi. Ondan sonra Lloyd George'un Liberal partisi, İngiltere'de bir siyasî kudret olmak vasfını kaybetti."

(2) 11 Ekim 1922'de Mudanya'da imzalanan anlaşma 14 maddeliktir. Bu maddeler şunlardır:

Ankara'da haber yıldırım hızıyla yayıldı. Harp sona ermişti. Meclis koridorlarında mebuslar birbirlerini tebrik ediyorlar, kucaklaşıyorlar, öpüşüyorlardı. Bu sonuç, elbetteki Büyük Millet Meclisinin bir zaferiydi. Mustafa Kemal'e gelince? O daha imzayı haber veren telgrafı aldığı anda bu dava onun için bir mazi olmuş gitmişti. Nitekim büyük nutkunda bu olaydan, tek cümleli bir haber gibi bahseder. Şimdi onun önünde bambaşka davalar beliriyordu.

O daha İzmir'deyken:

"— Millî mücadelemizin bu safhası kapanmıştır. Şimdi ikinci safhasını açmamız lâzım geliyor."

dememiş miydi. Artık o safha başlayabilirdi.

Ama biz Mudanya'ya son bir göz atalım:

Son oturumda müttefik generalleri, bir ev sahibi olarak İsmet Paşa'ya, gördükleri iyi kabul ve nezaket için ayrı ayrı teşekkür ettiler. İsmet Paşa, her zamanki güleryüzlülüğü ile misafirlerine karşılık verdi. Her birinin iyi niyetlerini övdü.

Konferans binası önünde bir askerî bando bekliyordu. Önde General Harrington olduğu halde müttefik generalleri ile maiyetleri, eski tacir Aleksandr Ganyanof'un ahşap yalısının mermer holünde göründüler. Limanda gemiler, efendilerini bekliyordu. İsmet Paşa orada misafirlerine son defa veda ederken bir askerî selam birliği vaziyet aldı. Müttefik generaller bu kıtayı teftiş ederek geçerlerken askerî bandonun şefi değneğini kaldırdı. Mızıka bir marşa girdi. İtilaf devletleri kumandanları bu marşın ahengine ayak uydurarak rıhtıma doğru yürüdüler.

Fakat nedense bu marş biraz fazla oynaktı. Müttefik delegeleri iler-

---

1 – Türk ve Yunan kuvvetleri arasında muhasamat, mukavelenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren tatil edilecektir.

2 – Mukavele yürürlüğe girdiği tarihten itibaren, Yunan orduları Meriç'in Adalar denizine döküldüğü yerden, Trakya'nın Bulgaristan'la hududunun geçtiği noktaya kadar Meriç'in sol sahilindeki hatta çekilmeye davet olunacaktır.

3 – Meriç'in sağ sahili, Karaağaç da dahil olduğu halde müttefik kıtaları tarafından işgal olunacaktır.

4 – Demiryolunun Cesri Mustafa Paşa'dan Kuleli Burgaz'a kadar olan kısmı müttefik kuvvetleri tarafından işgal olunacaktır.

ledikçe bandonun temposu da hızlanıyordu. İsmet Paşa misafirlerinin bu ahenge ayak uydurmak gayretlerini, o her zamanki çocuksu tebessümleriyle takibe çalışıyordu. Bando, temposunu büsbütün hızlandırdı. Nağmeler gittikçe oynaklaştı. Bu marşın çalınışı bir tesadüf müydü, yoksa bando şefinin zeki bir azizliği miydi, bu hâlâ belli olmamıştır. Ama Mudanya anlaşmasını imzalayanlar, Mudanya'yı bu oynak marşın temposu içinde terk ettiler. O zaman bir gazete öyle yazmıştı ki, bu marş, şu ünlü kahkaha marşıydı...

---

5 – Bu mukavelenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren Trakya'nın, Yunan askeri tarafından tahliyesine başlanacaktır. Tahliye takriben 15 günlük bir müddet zarfında tamamlanacaktır.

6 – Jandarma da dahil olduğu halde Yunan mülkiye memurları süratle tahliye edilecektir. Trakya'nın teslim muamelesi, Yunan askerlerinin tahliyesinden sonra, azami 30 gün zarfında icra edilecektir.

7 – Büyük Millet Meclisi, Hükümeti memurlarının yanında milli jandarma kuvvetleri bulunacaktır. Zabitler de dahil olmak üzere jandarma kuvveti 8.000 miktarında tespit edilmiştir.

8 – Yunan askerinin çekilmesi ve mülki idarenin devri, başlıca merkezlerde yerleşecek olan müttefik heyetleri idaresinde olacaktır.

9 – Bu heyetlerden başka, şarki Trakya'yı takriben 7 taburdan ibaret müttefik kıtaları işgal edecektir.

10 – Müttefik heyetlerin ve kıtaların çekilmesi, askerin tahliyesi hitam bulduktan sonra otuz gün zarfında yapılacaktır.

11 – Anadolu'da Türkiye Büyük Millet Meclisi orduları aşağıdaki hatlarda duracaklardır ve bu hatları, sulh konferansının açılması ve devamı süresince geçemeyeceklerdir: Çanakkale mıntıkasında: Kumburnu'ndan başlayarak Bozburun'a kadar takriben 15 kilometrelik bir hat, İzmir yarımadası: Darıca'dan başlayıp Gebze'den geçerek Şile'ye varacak olan hat.

12 – Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti sulh konferansı kararına kadar, İstanbul yarımadasında müttefiklerin işgal mıntıkasına ve Gelibolu yarımadasındaki işgal mıntıkasına riayet etmeyi taahhüt eder.

13 – Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti sulh muahedesinin tasdikine kadar, Şarki Trakya'ya asker geçirmeyi ve burada bir ordu toplamamayı ve idame etmemeyi taahhüt eder.

14 – Bu mukavele, imzasından üç gün sonra, yani 14/15 Ekim 1922 gecesinden itibaren yürürlüğe girer...

Zaman Çok Şeylere Gebeydi

Hem "Gazi Meclis" hem de eski mücadele arkadaşları ile Gazi Mustafa Kemal arasındaki mesafe, Büyük Zafer'den sonra, ister istemez açıldı. Ve Gazi'nin yeni Türkiye'de, insanüstü bir kudret olmak oluşumu, bu safhada başladı...

II

MESAFELER AÇILIYOR

11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya mütarekenamesi, 15 Ekim 1922'de yürürlüğe girdi. Gazi Mustafa Kemal 16 Ekim'de Ankara'dan Bursa'ya hareket etti. Millî Müdafaa Vekili Kâzım, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir ve ayrıca Refet Paşalar da yanında bulunuyorlardı. Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa ile Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa zaten Bursa'daydılar.

Bursalıların daveti üzerine yapıldığı açıklanan bu seyahat, öyle sanılır ki, bir taraftan mütarekenin uygulanması işlerini de içine almakla beraber, daha ziyade, o günlerde Ankara'nın hakikaten çalkantılı olan havası dışında, daha serinkanlılıkla düşünmek, durumu gözden geçirmek için tertiplenmiş olsa gerektir. Mütarekenin uygulanması ile ilgili önemli bir konu, yani İstanbul ve Trakya'ya sevk olunacak jandarma kuvvetlerinin düzenlenmesi ve bunların başında gidecek zatın tayini işi kolay halledildi. Bu işin başına Refet Paşa getirildi. Büyük Taarruz sırasında Refet Paşa aktif hizmette değildi. Zaferden sonra İzmir'de Başvekil Rauf Beyin; Refet Paşanın da zafer dolayısıyla terfi ettirilmesi yolunda Gazi nezdindeki iltiması, bu sebeple netice vermedi. Fakat Gazi ona, münasip bir vazife bulmaya çalışacağını söyledi. Rauf Beyden onu İzmir'e çağırmasını istedi. Refet Paşa İzmir'e geldi. Fakat Gazi'yi göremedi. Onun geldiğinin akşamı Gazi Ankara'ya hareket etti. Tabii, Refet Paşa da Ankara'ya döndü. İşin böyle yürütülüşü, Gazi'nin Refet Paşaya karşı bir tertibi, hatta bir ihtarı havasını taşır. Gazi onu ancak Bursa'ya giderken yanına aldı. Orada ona, İstanbul ve Trakya'nın millî kuvvetlerce geri alınması gibi şerefli bir hareketin kumandanlığını verdi. Ama her şey onu göstermektedir ki, Gazi'nin gözünde Refet Paşa artık şüpheli bir klik adamıdır. Mesela Rauf Beyin fazla etkisi altında bir şahsiyet halini almıştır. Daha aşağıda değineceğimiz Ankara toplantısı da, Gazi'de bu seziyi kuvvetlendirmiş olsa gerektir.

Fakat Bursa günlerinin en beklenilmeyen olayı, Gazi'nin barış konferansına gönderilecek Murahhas Heyeti Başkanlığı için verdiği karar oldu. Gazi bu vazifeye, bu iş için seçileni de şaşırtan bir kararla; İsmet

Paşayı intihab etti. Hem de aynı zamanda Hariciye Vekili olarak... Bu suretle İsmet Paşa, beklenilmeyen bir anda birden ön planda, siyaset alanında da yükselmiş oldu. Ondan sonra o bu yerini, hem uzun bir iktidar, hem daha sonra muhalefet cephesinde, fakat kesintisiz olarak ölümüne kadar muhafaza edecektir[1]. İsmet Paşanın, Cumhuriyet tarihimizin İkinci Adam'ı oluşu o günden başlar...

***

Zafer günlerinin ilk neşe ve heyecanı, Ankara'nın siyasî çevrelerinde uzun sürmedi. Özellikle Meclis, içten içe çeşitli söylentiler, cereyanlar, ümitler veya kaygularla çalkalanıyordu. Evvela şu olmuştu ki, zaferden sonra Gazi Mustafa Kemal, mebusluğun, başkumandanlığın ve hükümet reisliğinin yetki ve imkânları az çok sınırlı olan, Meclisin veya Meclisteki muhaliflerinin her zaman sıkıştırabilecekleri kontrol çerçevelerinden, fiilen ve birden sıyrılmıştı. Halkın ruhunda tarihin pek az faniye nasip ettiği insanüstü bir şöhret, şan ve şeref halesi içinde göklerdeki tahtına yükselmişti. Halk, zaferin bütün hak ve ganimetlerini birden ona mal etmişti. Halkın gözünde o, artık "Milletin sinesinde bir ferd-i mücahit" olmaktan çıkmış, milletin manevî rızasıyla, milletin üstünde bir varlık haline getirilmişti. İzmir dönüşü nutkunda söylediği gibi, Gazi, her şeyi Büyük Meclise ve millete mal etmekle beraber, gerçekte "Gazi Meclisle" Gazi Mustafa Kemal arasındaki mesafe, ister istemez açılıyordu. Bundan, Mecliste birçokları ciddi kaygular içindeydiler...

---

(1) Gazi Mustafa Kemal nutkunda bu karar ve düşüncesini şöyle anlatır:
"İzmir'den Ankara'ya dönünce başlıca Mudanya konferansı müzakeratı ile meşgul olundu. Bir taraftan da Mecliste, İcra Vekilleri heyetinde, Encümenlerde, sulh konferansına gidecek murahhaslar heyeti bahis konusu oluyordu. Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey, Hariciye Vekili Yusuf Bey, Sıhhiye Vekili Rıza Nur Bey, gidecek murahhaslar heyetinin tabii âzâsı gibi görülüyordu. Ben henüz kararımı vermemiştim. Fakat Rauf Bey reisliğinde gidecek heyetin, bizim için hayatî olan bu meselede muvaffak olacağına emin olamıyordum. Onun da kendini zayıf görmekte olduğunu hissediyordum. Müşavir olarak İsmet Paşanın kendi yanına verilmesini istedi. Ben, İsmet Paşa reis olursa ondan azamî istifade edileceğine inanıyorum.

"Bursa'ya gidince, İsmet Paşanın murahhaslar heyeti reisliğini ifa edip edemeyeceğini, mevcut bunca malûmatıma rağmen bir daha tetkik ettim. Mudanya konferansını nasıl idare ettiğini teferruatıyle anlamaya çalıştım. Nihayet

Sonra Gazi'nin, Millî Mücadeledeki en yakın arkadaşları ile de arasındaki mesafenin gene ister istemez açıldığı, kimsenin gözünden kaçmayacak kadar belliydi. Gazi şimdi yeni açılan devirde kimlerle çalışacaktı? Etrafına kimleri alacaktı? Millî Mücadelenin mihnetli yıllarının vefalı çile ve iş arkadaşlığı acaba devam edecek miydi? Bu kaygılı sorular, hem onun o güne kadar ön planda yürümüş bazı mücadele arkadaşlarının, hem bu gelişmeyi izleyen Meclis ve siyaset çevrelerinin fikirlerini durmadan yoruyordu. Hatta bir gün hem de onun en eski ve vefalı arkadaşı Ali Fuat Paşa tarafından bu soru Gazi'ye soruldu:

— *Senin Apôtre'ların (Havâri'lerin, çevrende en yakınların) kimlerdir?*

Cevap, pek beklenilen gibi olmadı:

— *Apôtre ne demek? Benim Apôtre'larım yoktur!*

*
* *

SAHNEDEKİ KİŞİLER, ŞAHSİYETLER

Burada, bu vesileyle, Millî Mücadelenin ön planda sivrilen bazı şahsiyetleri, yani başlayan yeni devrede Gazi'nin çevresinde yer alacak veya alamayacak olanlar üzerinde kısaca durmalıyız. Çünkü o günlerden sonra bu şahsiyetlerin isimleri, gelişen olaylar içinde, şu veya bu şekilde çok geçecektir:

---

müspet olarak kararımı verdim. İsmet Paşanın murahhaslar heyeti reisi olması için daha önce Hariciye Vekili olmasını da münasip gördüm. Bunu temin için, doğrudan doğruya Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beye hususî ve mahrem olarak yazdığım bir şifreli telgrafnamede, kendisinin Hariciye Vekâletinden istifa etmesini ve yerine İsmet Paşanın intihabına bizzat delâlet eylemesini rica ettim. Yusuf Kemal Beyden, ricamı iyi karşılayarak, icabına başvurduğuna dair cevap aldım.

"İşte ondan sonra idi ki İsmet Paşaya, emrivaki (olupbitti) halinde Hariciye Vekili olacağını, ondan sonra da sulh konferansına Murahhaslar Heyeti Reisi olarak gideceğini söyledim. Paşa birdenbire şaşırdı. Asker olduğundan bahsederek itiraz beyan etti. En nihayet teklifimi bir emir sayarak itaat gösterdi."

16 Ekim'de Büyük Millet Meclisi bu durumu, müttefikan kabul edecekti (s. 417-418).

Zafer günlerinde Başvekil, Rauf Beydi (Orbay). Rauf Bey, Gazi Mustafa Kemal'in 1909'dan beri arkadaşıydı. Hele mütarekenin Şişli günlerinde[1] onun, en devamlı misafiri oydu. Rauf Bey, Mustafa Kemal'le Amasya'da tekrar buluştu. Erzurum, Sıvas kongrelerinde ve Sıvas'tan sonra Ankara yolculuğunda, Ankara'nın ilk günlerinde onunla beraberdi. Erzurum'dan başlayarak Mustafa Kemal'le, temsil heyetinin birinci ve ikinci reisleri olarak çalıştılar.

Rauf Bey, Ankara'dan, müdafaa-i hukuk mebusu olarak İstanbul Meclisine hareket etti. Fakat İstanbul Meclisinde İngilizler tarafından tevkif edilip Malta'ya sürüldü. Oradan kurtulunca gene Ankara'ya geldi. Zafer, onu Büyük Millet Meclisi Hükümeti Başvekili olarak buldu. Fakat; mizaç, ruh yapısı, mücadele metot ve alışkanlıkları bakımından Mustafa Kemal'den tamamen ayrı bir insandı. Bir şef, bir lider olmaktan ziyade, ihtiyatlı ağırbaşlılığı ile etrafındaki muhafazakâr insanlar üstünde saygı uyandıran bir şahsiyetti. Onun bu hali kendisini, herhalde er geç Mustafa Kemal'in uzaklarına itecekti.

İsmet Paşaya karşı ise, bazen kıskançlık krizleri göstermek safhasına kadar varan derin ruhî tesirlerin, daimî etkisi altında kaldı. Mesela hem de Lozan'daki imza haberini Gazi'ye getirdiği sırada, hem de kendisi Başvekil olduğu halde, İsmet Paşayı karşılamasının elinde olmadığını, bunu yapamayacağını Gazi'ye ısrarla söylemesi ve Ankara'dan ayrılması, bu ruhi kompleksin, taşkın bir misali olarak kaydedilebilir. Zaten ondan sonra İsmet Paşayla, şeklen de olsa bir yakınlığın veya işbirliğinin pek misali yoktur.

Zafer sırasında Büyük Millet Meclisi Reis Vekilliği makamında bulunan Ali Fuat Paşaya gelince? O Gazi'nin 1898'den, yani Harp Okulu birinci sınıfından beri en yakın arkadaşıydı. Kanında imparatorluğun yayıldığı çeşitli Avrupa soylarının karışımını taşıyan bir yüksek aile çocuğuydu. Fakat bir halk hareketi olan Millî Mücadelenin en ilgi çekici şahsiyetlerinden biri olarak belirdi.

Öyle sanıyorum ki, tarih bir Mustafa Kemal yaratmasaydı ve ufuktan bir önder beklenseydi, bu önder herhalde Ali Fuat Paşa (Cebesoy) olabilirdi. Anadolu mücadelesinde Mustafa Kemal için İstanbul'a ilk isyan bayrağını açan odur[2]*. Fakat burada incelenmesinin yeri olmayan ve ileride*

(1) *Tek Adam;* cilt I, s. 319-321.
(2) *Tek Adam;* cilt I, s. 337-338.

değineceğimiz önemli talihsizlikler ve darbeler Ali Fuat Paşayı, daha Garp Cephesi Kumandanlığından alındığı andan bağlayarak durmadan arka plana doğru itti.

Kâzım Karabekir Paşa'ya gelince? O da Gazi Mustafa Kemal'in hareket ordusundan beri arkadaşıydı. Bu arkadaşlıkları daima devam etti. Karabekir hatıratında, Mustafa Kemal'i mütareke günlerinde ve Şişli'deki evinde ziyaret ederek ona, artık İstanbul'da yapılacak bir şey olmadığından ve Anadolu'ya geçerek orada mücadele etmek gereğinden bahsettiğini anlatır[1].

Erzurum günlerinde Mustafa Kemal ordudan ayrılınca Karabekir ona, hem Mustafa Kemal'in, hem Millî Mücadelenin kaderine mutlu damgasını vuran bir vefa ve bağlılık eseri gösterdi. Bu olağanüstü vefa ve sadakat jesti ile Gazi'nin mücadelesine hayırlı ve çok önemli katkısı oldu. Zafer günlerinde Kâzım Karabekir Şark (Doğu) Cephesi kumandanıydı. Ankara'nın sıkışık anlarında doğudaki Ermenistan gailesinin tasfiyesi suretiyle Garp Cephesi'ne doğudan yardım imkânlarının sağlanması yolundaki gayretleri önemlidir. Bir asker, iyi ve vefalı bir insandı. Fakat siyaset alanında ve bir lider olarak incelendiği zaman, tabiat ve mizacı ona, ön planda bir gelecek vaat etmiyordu. Gazi Mustafa Kemal'in, zafer günlerine ait bir beyanında, Karabekir'in o sıralarda, doğuda ve Erzurum'daki durumu da sarsılmış olarak gösterilmektedir.

Kaldı ki, adına liderlik denilen önsezinin, uzak görüşün, kitlelerin karşısında tesir altında kalmak yerine, kitlelere tesir ederek onları sürükleyebilmenin ve gidişata yön tayin etmenin vasıflarını nefsinde toplayabilmek, zaten Tanrının nadir bir vergisidir. Hulâsa zafer günlerinde, gelecek, Kâzım Karabekir'e de, herhalde çok şey vaat etmiyordu.

Daha sonraları başvekilliğe kadar yükselen ve zafer günlerinde Meclisin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Fethi Bey (Okyar) Gazi'nin Selânik günlerinden beri arkadaşıdır. Fethi Bey bu arkadaşlığın, zaman zaman bazı dertlerine de katlanmıştır. Mesela Balkan Harbi'nden sonra Sofya Sefirliğine tayin olunduğu zaman, Mustafa Kemal'i biraz da sürgün şeklinde İstanbul'dan çekip çıkarmak işi ona düşmüştür. Fethi Bey, gençliğinden beri siyasetle meşgul olmasına,

(1) *Tek Adam;* cilt I, s. 346.

hatta İttihat ve Terakki Cemiyetinin Merkez Heyeti âzâlığına kadar yükselmesine rağmen, aslında mücadeleci olmayan, fazla ihtiras belirtileri vermeyen, biraz da yılgın bir şahsiyetti. Daha çok bir diplomasi ve normal devir parlamento adamı gibi görünüyordu. Sakin bir diplomat olabilirdi. Ama, siyaset alanında, gelecek, ona da olağanüstü başarılar hazırlamıyordu.

Zafer günlerinde Genelkurmay Başkanı olan Fevzi Paşa, zaferden sonra mareşal oldu[1]. Gençliğinde kurmay olarak orduya katıldıktan sonra, ülkenin en karışık yeri olan Rumeli'de, askerî hiyerarşideki hızlı sivrilişi ve bu arada kendisine idari devlet hizmetleri de verilişi, onu daha o zamanda ordunun gözde elemanlarından biri halinde göstermektedir. Anadolu'ya iltihakından önce son vazifesi İstanbul Hükümeti Harbiye Nâzırlığıydı. Bu katılmadan önceki safhalarda Millî Mücadele ve Mustafa Kemal'le arkadaşları aleyhindeki görüş, emir ve girişimleri, bir talihsizlik denecek kadar hatalı olmakla beraber, Anadolu'ya katıldıktan sonra ordunun hazırlanışı yolundaki gayretleri, muharebeler zinciri içinde bazen Millî Savunma Vekili, bazen Kurmay Başkanı olarak hizmetleri, hatta bir aralık Başvekilliğe kadar yükselişi, onu Mustafa Kemal'in sadık bir yardımcısı, zaferin, bellibaşlı hazırlayıcılarından biri halinde yükseltti. Bu sebeple zafer günlerinde öyle görünüyordu ki, o artık, sadık ve itaatlı bir ordu elemanı olarak kalacaktır.

Kaldı ki, İstanbul'un işgali ve kendisinin de Harbiye Nâzırlığı makam odasında düşman askerlerinin, hiç de saygılı olmayan muameleleriyle karşılaştıktan sonra Anadolu'ya geçişinden önceki olumsuz, aleyhte emir ve davranışları, zaferden sonra onu, artık ister istemez herhangi bir muhalefete kaymaktan, elbette ki alıkoyacaktı. Çünkü Anadolu'ya geçişten önce, hele Anadolu'daki komutanlara gönderdiği emir ve tebliğlerle, bu tahriklerin yarattığı Kumandanlar buhranının hatıra ve vesikaları, tabii unutulmuş değildi.

Refet Paşa; Millî Mücadelenin hareketli, fakat pek ele avuca sığmaz bir şahsiyeti idi. Mücadele içinde Garp Cephesi güney kısmı (yahut güney cephesi) kumandanlığı, Millî Savunma Bakanlığı, Dahiliye Vekilliği gibi önemli vazifelerde bulundu. Zekâ oyunları ve kulis arkası tertipler

(1) Fevzi Paşa'nın hareketleri ve özel biyografisi. *Tek Adam;* cilt II, s. 232-233, 237-241.

isteyen işlerde ayrıca başarılar gösteriyordu. "Refet Paşanın pusulası kurnazlıktır" sözü, onun için söylenmiştir[1]. Fakat her kurnaz insanın daima zikzaklar göstermesi mukadder olan hayat kanunu, Refet Paşayı da etkisi altında bulundurmuştur. Nitekim kesin sonuç mücadeleleri sırasında, yani büyük taarruzda, Refet Paşa pasifti. Çünkü açıktaydı. Belki bazı ruhi kırgınlıklarla, verilen aktif hizmetleri kabul etmemişti. Bu sebeple de, Samsun'a Mustafa Kemal'le beraber ayak basanlardan biri olduğu halde, Mustafa Kemal İzmir'e vardığı zaman, Refet Paşa, muharip ordu safında ve Gazi'nin yanında değildi. Bu durumu ile ister istemez kendisini arka plana itmiş bulunuyordu. Zaferden sonra talihi, ancak Mustafa Kemal'in karar ve değerlendirmelerine bağlı kalacaktı. Yani zafer kazanıldığı zaman Refet Paşanın başının üstünde, gelecekte nasıl açılacağı belli olmayan bir soru işareti vardı.

Fakat sahnedeki şahsiyetler arasında, gerek zafer öncesinde, gerek zafer günü, geleceğin bir *siyasî şahsiyeti* olarak, hiç de dikkati çekmeyen insanı İsmet Paşaydı. Gazi Mustafa Kemal, İsmet Paşayı, 1908'den önce Selânik'te tanıdı. O zaman her ikisi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri idiler. Asıl dostlukları Birinci Dünya Harbi cephelerinde oldu. İsmet Paşa Garp Cephesi Kumandanıydı. Atatürk dışında şahsiyetlerden hiçbirine özel bir bağlılığı görünmüyordu. İsmet Paşayı düşünenler, onu daima Gazi Mustafa Kemal'in yanında ve arkasında bir asker olarak görüyordu. Nisan 1920'de Ankara'ya geldiği zaman henüz albay rütbesindeydi. Fakat Büyük Millet Meclisi hükümeti kurulunca (2 Mayıs 1920) Albay İsmet Bey kabinede Erkânıharbiye-i Umumiye Vekili, yani fiilen başkumandan olarak görev aldı. Halbuki orduda Ali Fuat, Karabekir ve diğerleri gibi generaller vardı. Bu generaller şimdi onun emrine giriyorlardı. Bu olay, bir taraftan hayreti, bir taraftan da bazı şikâyetleri davet etti. Fakat Mustafa Kemal kararını verirken herhalde daha başka ölçülere değer vermiş olacaktı. Albay İsmet Bey, hem Kurmay Başkanı, hem daha sonraları aynı zamanda Garp Cephesi Kumandanı olarak vazife gördü. İnönü muharebeleri onun adını ön plana çıkaran ilk olaylar oldular.

Büyük taarruzda hem garp, hem güney cephelerinin birleştirilmesinden meydana gelen Garp Cephesi Kumandanıydı. Mudanya mütarekesinde başkumandanlığın temsilcisi olarak dikkati üzerinde topla-

(1) Sabahattin Selek.

dı. Gazi Mustafa Kemal'in onu Bursa'da hem sulh müzakereleri Murahhaslar Heyeti Başkanı, hem Hariciye Vekili olarak seçmesiyle de, onun askerlik hayatı bitti ve İsmet Paşa pek az zamanda, Mustafa Kemal'den sonra gelen *İkinci Adam* olarak Türkiye'nin siyaset sahnesine girdi.

Bunların dışında, Meclisin ya asker, ya aydın, ya yarı aydın politikacıları da geliyordu ki, bunların kaderleri, yeni kadrolaşmanın ve yeni seçimin gelişmesinde tutunabilecekleri yerlere göre belirecekti. Zamanın bunlar için neler hazırladığı, o günlerde henüz belli değildi.

Padişahlığın Sonu

Derinlere işlemiş köklerin; gövdenin, ömrü sona erip suları çekilince, kuruyan, güdükleşen, gölgesiz dalcıkları vardır. Bunların üzerine kuşlar bile yuva yapmazlar. Osmanlı Padişahlığı tarih sahnesinden silinirken, bu haldeydi...

Çünkü, evvelâ saltanat hanedanı, tamamen milletten kopmuştu. Hanedanın fertleri ne milletle ne de kendi aralarında bağıntı içindeydiler. 1908 ihtilâlinden sonra ise, saray artık bir gölgeydi. Sonra, Hanedan mensuplarının kültür seviyeleri, çağın akışını izlemek için yetersizdi. Hulâsa bu gölge müessesenin ömrü, artık tarihen sona ermişti...

Söz, artık halkın olacaktı ve halkın olmalıydı...

III

SENDEN ŞÜPHE EDİYORLAR!

Zaferden sonra, tarihi Birinci Büyük Millet Meclisi'nin hayatı artık sona eriyordu. Bu Meclisin fazla devam edemeyeceğini, ergeç yeni bir seçime gidileceğini herkes görüyordu. Fakat bu seçimin getireceği sonuçlar, çoğunluğu düşündürüyordu. Taşralı, yahut mahalli elemanlar, hocalar, ulema zümresi arasında şahısları için ümitsizlik, hayal kırıklığı ile beraber, geleceğin nizamı, devlet şekli üzerinde derin kaygular esiyordu. Gazi'nin saltanat ve hilâfeti kaldıracağı söylentileri almış yürümüştü. Mecliste bundan ürkenler çoktu. Gerçi Büyük Millet Meclisi daha 20 Ocak 1921'de kabul ettiği ana teşkilât kanunu ile, tarihi ömürlerini yaşamış bulunan bu köhne müesseseleri zaten bu kanunun çerçevesi dışında bırakmıştı. Kanunda saltanat ve hilâfetin yeri yoktu. Fakat 1921'in havası içinde bu kanunu çıkaranlardan bir kısmının, ilerisi için birtakım arka düşüncelere de yer bırakmış olmaları mümkündü.

Şimdi biz önce 1921 kanununun ilk iki maddesini verelim:

Madde 1 — Hâkimiyet, bilâ kayd-ü şart (kayıtsız şartsız) milletindir. İdare usulü, halkın, mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

Madde 2 — İcra kudreti ve teşri salâhiyeti, milletin yegâne ve hakikî mümessili olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli ve temerküz eder.

Fakat bu maddelerin kanunlaşmış olmasına rağmen, zaferden sonra Meclis içinde, sanki şimdi Meclisin vazifesi hilâfet ve saltanatı kurtarmak, yahut onu yeniden düzenlemekmiş gibi bir gayret kendini gösteriyordu. Çünkü İstiklâl Savaşı'nın müşterek ölüm-kalım tehlikesi karşısında birleştirici ve o günkü şartlar içinde âdeta ihtilâlci bir hava taşıyan müşterek ruh halinin yerinde şimdi, fertlerin veya zümrelerin arka planda kalan inanca ve eğilimleri, derinden derine harekete gelmeye başlamıştı. Hilâfet ve saltanat bahsindeki bu kaygu, günün havasına hâkimdi. Bu kaygu bir gün, bizzat Başvekil Rauf Bey ve Gazi'nin bazı yakın arkadaşları tarafından da açığa vuruldu. Günün tam tarihi verilmemiş olmakla beraber 10-13 Ekim günlerine rastlaması gereken bu sah-

ne, devrin yukarıda işaret ettiğimiz halini aksettiren ilgi çekici gerçekleri ortaya koymaktadır. Olayı, Gazi Mustafa Kemal'den dinleyelim:

"Rauf Bey bir gün Meclisteki odama gelerek, benimle bazı mühim hususlara ait görüşmek istediğini ve akşam Refet Paşanın evine (Keçiören'de) gidersem daha güzel konuşabileceğimizi söyledi. Rauf Beyin teklifini kabul ettim. Ali Fuat Paşanın bulunması için de izin istedi. Onu da münasip gördüm. Refet Paşanın evinde dört kişi toplandık. Rauf Beyden dinlediklerimin hulâsası şuydu:

" '— Meclis, saltanat makamının ve belki de hilâfetin ortadan kaldırılması endişesi ile müteezzidir (azap ve sıkıntı içindedir). Sizden ve sizin gelecekte alacağınız vaziyetten şüphe etmektedir. Bu sebeple Meclisi ve dolayısıyle milletin umumî efkârını tatmin etmemiz lüzumuna inanıyorum.'

"Rauf Beyden saltanat ve hilâfet hakkındaki kanaat ve mütalaasının ne olduğunu sordum. Verdiği cevapta şu açıklamada bulundu:

" 'Ben, saltanat ve hilâfet makamına vicdanen ve hissen bağlıyım. Çünkü benim babam, padişahın nimeti ve ekmeği ile yetişmiş, Osmanlı devletinin ricâli (büyükleri) arasına girmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerreleri vardır. Ben nankör değilim. Padişaha sadakâtımı muhafaza etmek borcumdur. Halifeye bağlılığım ise, terbiyem icabıdır...

" 'Umumî mütalaam da vardır: Bizde umumî vaziyeti tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam temin edebilir. O da, saltanat ve hilâfet makamıdır. Bu makamı kaldırmak, lağvetmek, onun yerine başka bir mahiyette bir varlık yerleştirilmesine çalışmak, felâket ve hüsranı mucip olur. Asla caiz değildir.'

"Rauf Beyden sonra, karşımda oturan Refet Paşaya fikrini sordum. Refet Paşanın cevabı şu idi:

" 'Tamamen Rauf Beyin fikir ve mütalâalarına iştirak ederim. Bizde Padişahlıktan ve Halifelikten başka bir idare şekli, hakikaten mevzuubahis (söz konusu) olamaz."

"Ondan sonra Ali Fuat Paşanın fikrini öğrenmek istedim. Paşa yeni Moskova'dan döndüğünü, umumî vaziyeti, fikir ve duyguları kâfi derecede tetkike vakit bulamadığını bildirerek görüşülen mesele hakkında kesin bir fikir ve kanaat ifadesinde mazur olduğunu söyledi. Ben muhataplarıma kısaca şu cevabı verdim:

"'Bahis konusu mesele, bugünün meselesi değildir. Mecliste bazılarının telâş ve heyecanına da yer yoktur."[1]

Gazi'nin naklettiğine göre bu mesele o gece, gene de sabaha kadar tartışılmış durmuştur. Gazi'ye göre, Rauf Beyin bu gayretinin hedefi, Gazi'nin hilâfet ve saltanat hakkında ileride alabileceği vaziyeti kendisine şimdiden Mecliste söyletmektir. Gazi şöyle devam eder:

"Kendilerine söylediğim sözleri aynen Mecliste söylemekte bir mahzur görmediğimi bildirdim. Fazla olarak da bu sözleri bir kurşunkalemle bir kâğıt parçasına tespit ve ertesi günü Mecliste bir beyanat sırasında vadimi ifa eyledim. Rauf Bey ihtimal, birtakım zatlar nezdinde üzerine aldığı vazifeyi yapmıştı. Ben de umumî ve tarihî vazifemden, o güne ait safhayı, izah ettiğim gibi ifa eylemiştim.

"Fakat, umumî vazifemin emrettiği noktayı ifa ve tatbik etmek lâzım geldiği zaman da, asla tereddüt etmedim..."

Bu vakit pek çabuk geldi. Çünkü Gazi'nin naklettiği konuşmanın üstünden daha 15 gün geçmişti ki, Büyük Millet Meclisi, saltanatın lağvına, padişahlığın kaldırılmasına oy birliği ile karar verdi. Yani Gazi, vakti gelince kararını tereddütsüz ortaya attı ve uyguladı. Bu arada Rauf Bey de kürsüde, saltanatın kaldırılması lehinde birkaç defa beyanda bulundu ve zabıtlara göre, o günün millî bayram yapılması teklifini de ileri sürdü[2]. Şimdi biz, olayları bu sonuca, bu kadar hızla ulaştıran gelişmeler üzerinde kısaca durmalıyız.

* * *

(1) *Nutuk*; s. 418-419 (1927 baskısı).

(2) Gazi'nin yukarıda naklettiğimiz Keçiören toplantısından sonra ve anlaşıldığına göre belki de, 26-29 Ekim 1922 günleri arasında bir akşam, Çankaya'da bir başka toplantı daha olmuştur ki, bu toplantıya herhalde daha fazla insan katılmış ve o geceye ait bir hatıra da, herhangi bir yerde herhalde yayınlanmamıştır. Bu toplantının, Halide Edip Adıvar'dan naklen Yakup Kadri Karaosmanoğlu'dan dinlediğim özeti şudur:

"Bir gece evimde yalnızdım. Eşim Adnan bey (Meclis İkinci Reisi) eve çok geç geldi. Çankaya köşkündeymişler. Fakat çok sarhoştu. Ben onu böyle bir halde hiç görmemiştim. Ayakta duracak gibi değildi ve sağa sola yalpalar vurarak, biraz da garip bir şaşkınlık ifade eden jestler, mimiklerle, kendi kendine konuşur gibi söyleniyordu:

SON SADRAZAMIN SON GAYRETİ

Askerî zafer kazanılmıştı. İstiklâl Savaşı sona ermiş demekti. Anadolu'dan Yunan kuvvetleri süpürülmüştü. Hatta Anadolu, İstanbul'a bile el atmıştı. Mudanya'da elde edilen haklara dayanılarak İstanbul ve Trakya'nın teslim alınması için gönderilecek jandarma kafilesi 18 Ekim 1922'de Mudanya'dan İstanbul'a hareket etmişti. 19 Ekim'de Refet Paşa tam saat 2,30'da bir motorbotla Kabataş iskelesine yanaştı. Fakat 17 Ekim'de İstanbul'dan Sadrazam Tevfik Paşa, Bursa'da bulunan Gazi Mustafa Kemal'e, Padişahın yaveri olan oğlu Yüzbaşı Ali Nuri Bey vasıtasıyla özel bir mesaj gönderdi. Bu mesajında Tevfik Paşa, "Allah'ın yardımı ile kazanılmış olan muzafferiyet, artık İstanbul ve Ankara arasındaki ihtilaf ve ikiliği kaldırmış ve millî birliği temin etmiştir. Ancak, müttefik devletlerle henüz sulh yapılmamıştır. Yakında toplanacak sulh konferansına eskisi gibi İstanbul hükümeti ile Anadolu'nun beraber davet edilecekleri de malumdur. Buna göre, milletin selametine ait mühim hususların konferansta müştereken savunulması için daha önceden anlaşmak üzere güvenilir birinin gizlice ve gerekli talimatla İstanbul'a gönderilmesini" istiyordu. Mustafa Kemal'in bu mesaja 18 Ekim'de Bursa'dan ve millî hükümetin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Hamit (Hasancan) Beye ulaştırılan karşılığı tabii çok sert ve kesin oldu[1]:

"Türkiye devletinin aleyhinde her türlü teşebbüsü daima gözönünde tutan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, karşı tedbirlerini düşünmüştür. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile şekil ve mahiyeti belirtilen Türkiye devletinin, kurulduğu günden beri Türkiye'nin mukadderatına elkoymuş ve bundan mesul, yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hüküme-

---

"— Saltanatı kaldırıyoruz hanım. Saltanat kalkıyor işte. Artık Padişah yok. Padişahlık yok... yaa, biz bu akşam, saltanatı kaldırmaya karar verdik. Saltanatı kaldırıyoruz artık. Saltanat kalktı...

"Ve eşim, iki tarafa yalpalar yaparak odada dolaşıp duruyordu..."

(1) Gazi'nin İstanbul'da Milli Hükümet Temsilcisine gönderdiği bu telgraf, Sadrazam Tevfik Paşaya aynen verilmeyerek sadece sözle iletmekle yetinilmiş ve bundan bazı karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bu sebeple durumu ve Gazi'deki reaksiyonu layıkıyla kavrayamayan Tevfik Paşa, 29 Ekim'de ve bu defa doğrudan doğruya Büyük Millet Meclisine yeni bir telgrafla müşterek murahhas heyeti teşkili için müracaat edince, Ankara'da Saltanatın kaldırılması kararı süratle ele alınmış ve hemen tatbik edilmiştir.

ti olduğu cihanca malum ve fiili hadiseler ve siyasi muamelelerle pekiştirilmiş bulunmaktadır.

"Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının kazandığı kesin muzafferiyetin tabii neticesi olmak üzere, toplanması yakın olan sulh konferansında Türkiye devleti yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından temsil olunur. Bu hakikatlar karşısında, gayri meşru olduğu ve hukuka dayanmadığı Yüksek Meclisçe tekrar tekrar ifade ve ilan edilmiş olan heyetlerin veya bu gibi heyet mensuplarının, şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da devletin siyasetini karıştırmaktan çekinmemelerinin ne büyük mesuliyetleri davet edeceği meydandadır."

Son sadrazamın bu son gayreti elbette ki yersizdir. Kaldı ki, Gazi İstanbul'a cevabını bildirdiği zaman, Refet Paşa da İstanbul'a varmış ve İstanbul artık millî hükümetin nüfuzu altına girmiş bulunuyordu[1].

Ankara'da olaylar da hızlı gelişiyordu. 16 Ekim'de Ankara'dan Bur-

---

(1) 19 Ekim'de Refet Paşa İstanbul toprağına bir Fatih gibi ayak bastı. Haydarpaşa önlerinde Gülnihal vapurundan, bir motorbotla Kabataş'a çıkan Paşayı İstanbul Türkleri emsalsiz denecek gösterilerle karşıladılar. Gerçi İngilizler o gün jandarma nizamındaki birliğin karaya çıkmasını engellemişlerdi. Ama gece mesele halledilerek ertesi gün, jandarma şekline konulmuş hücum taburu müfrezesi de karaya çıktı. Ayasofya civarına yerleşti.

Kabataş'tan evvela Divanyolu'nda Şark Kulübüne gelen Refet Paşayı ve korteji, yollarda hemen bütün İstanbul coşkun tezahürlerle alkışladı. Sonra Refet Paşa, Fatih'in türbesini ziyaret etti.

Kaldı ki daha vapurda ve rıhtımda da ilgi çekici karşılamalar oldu. Önce Veliaht Abdülmecit Efendi'nin yaveri Binbaşı Remzi Bey vapurda Refet Paşaya sokuldu:

"— Veliahd-ı saltanat adına hoş geldiniz."

diye söze başladı. Fakat Refet Paşa, Saltanat Veliahtlığı vasfını derhal tashih etti:

"— Hilâfet makamının Veliahdıdırlar. Hilâfet makamını kurtarmak ise ilân ettiğimiz hedeflerin birisidir."

şeklinde karşılık verdi. Teşekkürde bulundu. Padişahın da bulunduğu İstanbul içinde Padişahın tanınmadığı bu suretle de ilân edilmiş oldu. Sonra Yaver Nuri ve Salahattin Beyler Sadrazam namına "Hoş geldiniz" dediler. Refet Paşa bir Sadrazam tanımadığını, fakat eski ve muhterem bir devlet adamı olan Tevfik Paşaya saygılarının ve ellerinden öptüğünün bildirilmesini hem kesin, hem nazik bir dille bildirdi.

Tevfik Paşanın oğlu ve Padişahın yaveri Nuri Ali bey "Zât-ı Şâhâne" (Pa-

sa'ya giden Gazi, bu defa Ankara'ya, yanında yeni Hariciye Vekili ve Barış Konferansında Türkiye'yi temsil edecek heyetin başkanı olarak seçtiği İsmet Paşa ile beraber döndü. Ankara'da Vekiller Heyeti hemen daimî olarak toplantı halindeydi. Büyük Millet Meclisi de İsmet Paşanın Hariciye Vekilliğini müttefiken onayladı. İkinci Adam artık siyaset sahasına girmişti.

*
* *

27 Ekim'de Müttefikler, Büyük Millet Meclisi Hükümetini sulh konferansına çağırdılar. Konferans 18 Kasım'da, İsviçre'nin Lozan şehrinde toplanacaktı. Fakat bu davet aynı zamanda İstanbul hükümetine de yapılmıştı. İşte tam o sırada, 29 Ekim 1922'de, Tevfik Paşa ve bu sefer doğrudan doğruya, Büyük Millet Meclisi Yüksek Reisliğine müracaatı yapmış bulunuyordu.

"Konferansa Babıâli de, Büyük Millet Meclisi de davet olundu."

cümlesi ile başlayan ve konferansta müşterek çalışmak için bir arada hazırlık temasları isteyen bu telgrafta "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti" sözleri dahi geçmiyordu. Hatta İstanbul hükümetinin, mesela Sevr Muahedesi'ni tasdik etmemek suretiyle, elde edilen muvaffakıyetlerde hissedar bulunduğuna da değinilerek millî birliğe ve idare birliğini temin için müzakerelere hazır olduğu, fakat her şeyden önce Barış Konferansı bahsinde müşterek hareket şart koşuluyordu. Bu arada "maddî ve manevî müzaheret ve yardımlarına mazhar olduğumuz İslâm âlemini de müteessir etmemek için vatan menfaatları uğrunda

---

dişah) adına Refet Paşayı selamladı. Refet Paşa buna sadece "yüksek Hilafet makamına dini duygularımı iletirsiniz" şeklinde cevap verdi. Padişahı benimsemedi. Sonra bazı şehzâdeler adına da yaverleri Paşayı selamladılar.

Fatih'in türbesi kapısında da Şehremini (belediye reisi) Ziya bey bir gaf yaptı. Paşayı şehir ve Dahiliye Nâzırı adına selamladı. Halbuki Ankara'nın tanımadığı bir hükümetin Dahiliye Nâzırı elbette böyle konuşamazdı.

"— Hükümetim, tamamen halk tarafından idare olunan demokratik bir hükümettir. Ben hükümetim adına, bir Dahiliye Nâzırı tanımıyorum."

Hulâsa kıvrak, hareketli ve oynak zekâlı bir zat olan Refet Paşa, İstanbul'a girişinde, her karşılaştığı vaziyetin icabına göre durumu idare edebildi. Ancak, yeni Halifenin intihabından sonra Refet Paşanın Halife Abdülmecit'le aşırı görünen dostluğu Gazi'nin dikkatini çekmiştir.

birlik temini evvelce vacip ise, şimdi farz olmuştur" gibi mütalaalar ileri sürüyordu[1]. Fakat Ankara'nın karşılığı, evvela siyasî cepheden kesin oldu. 30 Ekim'de, Meclis kürsüsünden ve Hariciye Vekili olarak ilk konuşmasını yapan İsmet Paşa, konferansa davet olunan İstanbul hükümetinin de bu konferansa katılmasına Ankara'nın mani olacağını müttefiklere bildirileceğini açıkladı. Gazi Mustafa Kemal der ki:

"Bu müşterek davet keyfiyeti, şahsî saltanatın lağvı (kaldırılması) muamelesini, katî olarak neticelendirdi."

Hakikaten de bu konu 30 Ekim'de Meclise getirildi. İçinde Mustafa Kemal'in de imzası bulunan ve sekseni aşkın mebusun imzalarını toplayan bir takrir Meclis Reisliğine sunulur:

"Osmanlı İmparatorluğunun artık münkariz olduğunu (yıkıldığını, yok olduğunu), yeni bir Türkiye devletinin tevellüt ettiğini (doğduğunu) Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile, hükümranlık haklarının millete ait bulunduğunu vb..."

Konuşmalar açıldı. İstanbul hükümeti olarak geçinenlere karşı ağır suçlamalar yapıldı. Hatta bazı hatipler "İstanbul'da hükümet namını takınan adamların, Hiyanet-i Vataniye Kanunu'na göre cezalandırılmaları için" takrirler verdiler.

30 Ekim günü tartışmalarla geçti. Ertesi gün Meclis toplantısı olmadı. Konu grupta konuşuldu. Bir sonraki gün, yani, 1 Kasım 1922 günü Meclis toplantısına kadar gece ve gündüz özel temaslar, klik ve kulis faaliyetleri oldu. 1 Kasım günü kesin sonuç alınması lâzımdı. İşin uzamaya tahammülü yoktu. Fakat ortada tam bir kanun tasarısı da yoktu. Nihayet meydana bir tasarı çıktı. Saltanatın hilâfetten ayrılması, saltanatın kaldırılması ve halifelik müessesesinin kalması yoluna gidiliyordu. Ama herkes anlıyordu ki, bu geçici bir şekildir. Er geç hilâfet de kalkacaktır. Onun için bazı hocalar işi bu yönden yakaladılar. Hilâfetin saltanattan ayrılamayacağını, hilâfetin kudrete dayandığını, kudretin saltanatta bulunduğunu savunmaya başladılar.

Gazi büyük konuşmasını o gün yaptı. Bu konuşmada Türk ve İslâm

(1) Tevfik Paşanın müracaatı ile telgraf ve cevaplar, Büyük Nutka, 261, 262, 263 numaralı vesikalar olarak eklidir. Saltanatın ilgası konusunda Gazi Mustafa Kemal'in 1 Kasım 1922 tarihli nutku ise, 264 numaralı vesikayı teşkil etmektedir.

tarihlerine giren Gazi, konuşmasının ağırlık merkezini Arap ve hilâfet tarihi üstünde topladı:

"Mazhar-ı nübüvvet ve risalet olan Fahr-i Âlem Efendimiz, bu kitle-i Arap içinde Mekke'de dünyaya gelmiş bir vücud-u mübarek idi..."

diye girdiği bu konuya,

"Ey arkadaşlar! Allah birdir, büyüktür. Allah kullarının lâzım olan kemal noktasına ulaşıncaya kadar, içlerinden vasıtalarla, onlarla meşgul olmayı, ulûhiyet lâzimesinden saymıştır."[1]

Sonra konuya yönelerek Peygamberleri, Peygamberlerin doğuşunu, büyüyüşünü, gelişmelerini, Hz. Muhammed'in 40 yaşında Peygamberliğe, 43 yaşında risalete, din tebliğ yetkisine vardığını etrafıyla anlattı. Sonra Peygamberin ölümünü, hilâfet mücadelelerini bütün ayrıntıları, evreleriyle anlattı. Daha sonra Arap devletlerinin çöküşünü, Ortaasya'dan gelen Türklerin tarihî hareketlerini, Yavuz Sultan Selim'in hilâfeti Mısır'da sığıntı bir şahıstan alıp onu yücelttiğini, fakat şimdi hilâfet makamında gene âciz, kudretsiz ve sığıntı bir şahsın bulunduğunu belirterek bundan sonra hilâfet makamında:

"— İstinatgâhı (dayanağı) Türkiye devleti olan bir yüksek şahıs oturacaktır."

dedi. Sonra meselenin esasında bütün arkadaşların zaten birlik ve müttefik olduklarını belirterek, mevcut takrirlerin derlenmesiyle sonucun alınmasını istedi. Ruh ve vicdanlarında bir saltanat ve hilâfete bağlılık terbiyesi mevcut olduğunu hissedenlerin sayısı önemli olsa da, bunlar Meclisteki bu tartışmalar sırasında tam bir gövde gösterisi yapmadılar. Netice yaklaşıyordu. Gerçi arada ikinci grubun hatipleri, bir taraftan saltanatın kalkması beyanlarında bulunurken, bir taraftan şekil oyunlarına başvuruyorlardı. Öğleden sonra takrirlerin birleştirilmesi ve bir kanun tasarısı için Hoca Müfit Efendinin başkanlığında Teşkilât-ı Esasiye, şer'iyye encümenleri karma encümen halinde toplandı. Ara yerde Halife Vahideddin'in indirilmesi için şer'î fetva isteyenler de olmuştu. Uzun tartışmalardan sonra, şer'iyye vekili Hoca Vehbi Efendi bir fetva da çıkardı.

---

(1) Bu yazıların yapısını bozmadık.

* * *

"BAZI KAFALAR KESİLECEKTİR!"

Karma Komisyon bir odada toplanmıştı. İçlerinde Gazi'nin de bulunduğu kalabalık bir mebuslar grubu kenardan müzakereleri takip ediyorlardı. Fakat encümende işler pek çabuk skolastik'e saplanmak istidadını gösterdi. "Malumat-ı diniyye (din bilgisi) yarışına giren hocalar işi gittikçe çıkmaza sürükleyebilirdi. İş safsataya dökülüyordu. Neredeyse saltanat ve hilâfetin birbirinden ayrılamayacağı kararına varılacaktı."(1)

İşte o zaman, ancak ihtilâl meclislerinde görülen bir sahne görüldü. Gazi Mustafa Kemal birden ileri yürüdü. Karma encümen reisinden söz alarak bir mektep sırasının üzerine çıktı. Zaten Birinci Büyük Millet Meclisinde mebuslar, mekteplerden derlenmiş eski dersane sıraları üzerinde çalışıyorlardı. Gazi şöyle söze girişti:

"— Hâkimiyet ve saltanat hiç kimseye, ilim icabıdır diye, müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Kudretle ve zorla alınır... Nitekim Türk milleti hâkimiyet ve saltanatı, isyan ederek kendi eline bilfiil almıştır. Bu bir emrivâkidir (olup bittidir). Mevzuubahis olan, millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız değildir. Mesele zaten emrivâki olmuştur. Şimdi mesele bu emrivâki olmuş hakikati ifade etmekten ibarettir."

Bir sıranın üstüne çıkarak orada kesin bir şiddetle konuşan Gazi'nin gözleri, bütün müşterek encümen âzâları ve özellikle encümenin çoğunluğu gibi görünen sarıklı hocalar üzerinde büyüleyici tesirlerle duralamıştı. Son sözlerini söylerken bakışları, tam karşısındaki hoca efendinin gözlerine saplandı:

"— Burada toplananlar, Meclis ve herkes, meseleyi tabiî görürse, fikrimce çok iyi olur. Aksi takdirde hakikat gene usulü dairesinde ifade olunur. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir..."

Gazi, "Bazı kafalar kesilecektir," derken, gözleri encümeni ve hele tam karşısındaki Ankara Mebusu Hoca Mustafa Efendiyi ezmekle kal-

(1) *Nutuk.*

mıyordu. Gazi'nin sağ eli de, bu başların nasıl kesileceğini anlatmak istercesine, Hoca Mustafa Efendinin boynu hizasında sağa sola işleyip duruyordu!

O zaman mesele birden ve herkesin kavrayacağı gibi anlaşılmış oldu. Şeriat ve skolastik münakaşaları hemen kesildi ve bütün encümenin yeni anlayışına tercüman olur gibi Hoca Mustafa Efendi işi kestirip attı:

"— Affedersiniz efendim, dedi. *Biz meseleyi başka nokta-i nazardan mütalâa ediyorduk. İzahatınızdan aydınlandık..."*

Müşterek encümen derhal, saltanatın kaldırılması kararını aldı. Sonra hemen bir kanun layihası hazırlandı. Aynı günde ve Meclisin ikinci içtimaında okundu. Bu arada oy toplama usulü üzerinde bazı zikzaklar yaratılmak istendi. Fakat Gazi bu sefer de Meclis kürsüsüne fırladı:

"— Bunlara hacet yoktur efendim. Çünkü memleket ve milletin istiklâlini ebediyen koruyacak esasları, yüksek Meclisin müttefikan kabul edeceğini zannederim."

Saltanatın kaldırıldığına dair kanun tasarısı oya konuldu ve reisin sesi duyuldu:

"— Müttefikan kabul edilmiştir!..."

Osmanlı saltanatı artık, hem fiilen, hem hukuken tarihe karışmıştı. Gerçi hilâfet müessesesi şimdilik kalıyordu. Padişah olmayan bir gölge Halife seçilecekti. Fakat onun da günleri artık sayılıydı...[1]

O gün, Peygamberin doğum gününe (velâdet kandili) rastlıyordu.

---

(1) Saltanatın ilgasına dair olan 1 Kasım 1922 tarihli kanunun metni şudur:

1 — Teşkilâtı Esasiye kanunu ile Türkiye halkı, hukuku hâkimiyet ve hükümranisini, mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde, gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimale ve iradei milliyeye istinat etmeyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle misakı millî hudutları dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden başka şekli hükümet tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı, hükümeti şahsiyeye müstenit olan İstanbul'daki şeklî hükümeti 16 Mart 1920 tarihinden itibaren ve ebediyen tarihe müntakil addetmiştir.

Tartışmalar sırasında Gazi'nin kendilerine kürsüye çıkıp saltanatın kaldırılması lehinde konuşmalarını söylediği şahsiyetlerden Kâzım Karabekir açık bir cephe almadı. Fakat Rauf Bey birkaç defa kürsüye çıkmış ve saltanatın kaldırılması lehinde konuşmuştu. Saltanatın ilgası kanunu kabul olununca da tekrar kürsüye çıktı ve o günün, Peygamberin mübarek doğum gününe de rastladığını ve bunda bir hayır olacağını işaret ederek, daha önce de değindiğimiz gibi, o günün bayram olarak kabulünü teklif etti. Teklif alkışlar arasında kabul olundu!

Aynı gün İstanbul'da Mehmet Vahideddin son selamlık resmini yaptı. Bu tören bir cenaze töreni kadar sessiz, sıkıntılı ve karanlıktı[1]. Yıldız Sarayının Hamidiye Camiine Padişah, çökmüş, beli bükülmüş, bitkin adımlarla girdi. Fakat bütün sırmaları, nişanları üstündeydi. Etrafında sadrazam, eski sadrazamlar, paşalar, nâzırlar da bütün nişanlarını takmışlardı. Sarayın müezzinleri namazdan sonra mevlit okudular. Arka sırada harem ağaları biraz da merasim icabı olarak hıçkırıklarla ağlıyorlardı. Çünkü mevlit ölülerin ruhlarına okunan bir mersiyedir, bir dua vesilesidir. O gün orada bu mevlit, hakikaten garip bir tesadüfle, Osmanlı İmparatorluğu'nun ruhuna okunmuş gibi oldu...

***

SON PADİŞAH MEMLEKETİ TERK EDİYOR VE SON HALİFE!...

Büyük Millet Meclisi hükümeti saltanatın kaldırıldığını, İstanbul'daki temsilcisi aracılığıyla yabancı işgal komiserliklerine bildirdi. Bu bildiri ile, İstanbul hükümetinin konferansa daveti işi halledilmiş gitmişti. Çünkü artık İstanbul'da bir hükümet yoktu. Ankara; İstanbul şehri hakkında bir tebliğ yayınlayarak, İstanbul'un Türk vatanının bir parçası olduğunu bildirdi. 4 Kasım'da İstanbul kabinesi son toplantısını yaptı ve sahneden çekildi. Aynı gün İstanbul'daki idare âmirleri yani

---

2 — *Hilafet, Hanedan-ı Âli Osman'a ait olup, halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlaken erşed ve eslah olanı intihap olunur. Türkiye devleti, makamı hilafetin istinatgâhıdır.*"

(1) Bu selamlık resmine ait çeşitli yazılar yazılmıştır. Fakat orada hazır bulunmuş bir gazeteci olarak Naşit Uluğ'un *"Zaferle barış arası"* serisinde çıkan (27 Nisan 1964 – *Akşam*) müşahedeleri en canlı olanıdır.

vali, şehremini (belediye reisi) ve diğer ileri gelen idareciler, Refet Paşayı ziyaret ederek, Ankara hükümetine tabi olduklarını bildirdiler. Refet Paşa da eski Babıâli binasına yerleşti.

16 Kasım'da Vahideddin İstanbul'daki işgal orduları başkumandanı ve İngiliz Generali Harrington'a bir sığınma mektubu yazdı. Bir İngiliz zırhlısına alındı ve İstanbul'dan ayrıldı[1].

18 Kasım'da Ankara'da Büyük Millet Meclisi toplanarak, yeni bir Halife intihabı işini görüşmeye başladı. Skolastik havası gene ortalığı sarmak istidadını gösterdi. Aslında bir unvandan ibaret olan, hiçbir İslâm memleketinin fiilen ilgilenmediği gölge Halifelik müessesesi, gene kutsalların kutsalı gibi yüceltilmek istendi. Övüldü, savunuldu. Fakat Gazi gene kürsüye çıktı ve başka bir dille konuştu:

"— Bu Meclis Türkiye'ye aittir. Bu Meclis Türkiye milletinin, Türkiye halkının Meclisidir. Bunun sıfat ve salâhiyeti yalnız Türkiye halkının ve devletinin hissiyatına, kararlarına aittir. Bu Meclis, kendisine bütün İslâm âlemine şamil bir kudret veremez!"

Gazi, Türkiye Büyük Millet Meclisinin vazifesinin ancak, seçilecek Halifeye destek olmaktan ibaret olduğunu belirtti. Çünkü hâlâ Halifenin kudret sahibi olması, iktidarla hilâfetin birliği davaları ortada sürüklenip duruyordu. Nihayet hocalar, hiç olmazsa eski Halife için de, makamından indirme fetvası (hal'edilme fetvası) istediler. Diyanet İşleri Vekili Vehbi Hoca, yeni Halife seçim kararının fetva mahiyetinde olduğunu savundu. Fakat birçok hocalar "İlle de fetva isteriz!" diye tuttурdular. O zaman Vehbi Hoca bir de fetva düzenlemek zorunda kaldı.

---

(1) Vahideddin firarından birkaç gün önce, Başmabeyincisi Yaver Paşayı Refet Paşa'ya göndererek, Gazi ile temas ve muhabere imkânı aramıştı. Fakat Ankara bu müracaata, Vahideddin'in bu arzusunu yazıyla bildirmesi suretinde karşılık verdi. Bu yazı gelmedi. Bundan sonra Vahideddin, aşağıdaki mektubu ile İngiliz generaline sığındı:

"Dersaadet işgal orduları Başkumandanı General Harrington cenaplarına,

"İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere devleti fahimesine iltica ve bir an evvel İstanbul'dan mahalli ahara (başka yere) naklimi talep ederim.

16 Teşrinisâni 1922 (16 Kasım 1922)
Halife-i Müslimin
Mehmet Vahideddin"

Böylece Vahideddin Halifelikten indirilmiş oldu ve yeni Halifenin seçimi işi ele alındı.

Gazi Mustafa Kemal, Halife adayı olan Abdülmecit Efendinin de hataları olduğunu, Büyük Millet Meclisinin zaman zaman onu da suçladığını, fakat şimdi Abdülmecit'in hükümete teminat verdiğini ve seçiminde mahzur olmadığını bildirdi[1]. Gerçi hilâfetin öneminden bahsetmek için müzakerelere devam olunmasını isteyen vardı. Mesela Karahisar Mebusu Hoca Şükrü Efendi şöyle haykırıyordu:

"— Mesele mühimdir. Müzakere nasıl kâfi?"

Fakat Gazi'nin müdahalesi kesin oldu:

"— Sus artık hoca!"

Hocalar pek de susmuyordu. Trabzon Mebusu Hafız Mehmet Efendi de heyecanlıydı:

"— Meclis-i âli, Halife intihabı hakkına malik değildir. Çünkü Halife intihap etmek için, kudret-i Padişahînin olması lâzımdır. Ne vakit, ki Halife bir makam-ı dinî olmuştur, bu Meclis Halifeyi intihap edemez ve hakkı yoktur..."

Bir aralık, intihap edilecek Halifenin mutlaka orada hazır olması davası tartışıldı. Nihayet güç bela intihaba geçildi. Mecliste oya katılan 162 mebus vardı. 148 kişi Abdülmecit için oy verdi. Dokuz mebus çekimser kaldı. Diğer beş oy da, başka iki şehzâde üstünde dağıldı. Halife seçilmişti.

Ondan sonra İstanbul'da Refet Paşaya gerekli talimat verildi ve Gazi Mustafa Kemal, Halifeye bir telgraf çekerek[2], olayların gelişmesini

---

(1) Refet Paşa'ya hitaben verilen bu yazılı teminatın metni şudur:

"İstanbul'da, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Fevkalâde Memuru Refet Paşa Hazretlerine,

"Büyük Millet Meclisinin Hilafet ve Saltanat hakkında ittihaz ettiği kararı, tamamen tasdik ve tasvip ediyorum.

18 Kasım 1922
Abdülmecit"

Not:

Bu senet, Gazi'nin Refet Paşa'ya 17 Kasım 1922 tarihi ile verdiği ve 18 Kasım öğleye kadar netice alınmasını isteyen talimatı üzerine alınmıştır.

(2) *Nutuk;* Vesika No. 265.

özetledi ve onu tebrik etti[1]. Bu suretle Türkiye'de saltanat tarihe karışmış olduğu gibi, hilâfet de bir süre sonra aynı şekilde tasfiye edilmek üzere şimdilik geçici bir şekle bağlandı. Memleketin nizamı gerçi henüz Cumhuriyet değildi. Fakat millî hâkimiyet, saltanatın gölgesinden artık kurtulmuştu. Bunu sağlayan 1 Kasım 1922 kanunu, Türkiye'de millî mücadelenin önemli bir merhalesidir. Olayların akışından da görülüyor ki, bu neticenin elde edilmesinde, Gazi Mustafa Kemal'in şahsî karar ve teşebbüsünün, tam ve kesin damgası vardır...

***

ARKADAN ATILAN OK!

Meclisin içinde sinsi dalgalar, gene de durulmuş değildi. İnsan zaaflarının en aşağılığı olan kıskançlıktan, kendilerini memleketin yerlisi ve hakiki çocukları, Gazi'yi ise bir yabancı, bir sığıntı göçmen sayan çeşitli ruh komplekslerine kadar bin bir geri hesaplar, birtakım insanların içgüdülerinde kaynaşıp duruyordu. Rauf Bey'in, Gazi'ye bir gece Keçiören'de:

"— Mecliste senden şüphe ediyorlar; Senin Padişahı da, Halifeyi de atıp diktatör olacağından korkuyorlar."

şeklinde açığa vurduğu kaygular, saltanatın kalkmasından, hilâfetin bir şekle bağlanmasından ve bu kararlara Meclisin hemen müttefikan katılmasından sonra da işleyip durdu. Bunu herkes gibi, Gazi Mustafa Kemal de görüyordu. Seziyordu ki, sayıları az da olsa birtakım insanlar, kendilerini Anadolu'nun öz çocukları ve onu bir yabancı saymaktadırlar.

Nitekim saltanatın kaldırılışından ancak bir ay sonra, 2 Aralık 1922'de, Meclisi yöneten ve Gazi'nin en yakınlarından biri olan ikinci reis Adnan Bey (Adıvar) Meclis Başkanlığına sunulan bir teklifi ve müzakereye değer olduğuna dair olan layiha encümeni mazbatasını,

---

(1) Yeni Halife, intihap sırasında ve sonra bazı garip hevesler gösterdi. Mesela Fatih Sultan Mehmet kılığına girmek, bazı parlak unvanlar kullanmak istedi. Gazi, Halifenin bu davranışlarından Ali Fuat Paşaya şöyle bahseder:

"— Ne dersin Paşam, Halife hazretleri Fatih'in kılığına girmek istiyormuş, yakışır ya!..."

önemsiz bir şeymiş gibi encümene havale ederken, Gazi birden yerinden kalktı. Söz aldı. Sert adımlarla kürsüye yürüdü. Reis, teklifi hatta okunmadan encümene gönderiyordu! Layiha, Erzurum Mebusu Süleyman Necati[1], Canik (Samsun) Mebusu Emin ve Mersin Mebusu Salâhattin Beyler tarafından verilmişti. Mebusların seçilmesine dair olan kanunun değiştirilmesi hakkındaydı. Doğum yerleri o günkü Türkiye'nin sınırları dışında kalanların mebus seçilme haklarından mahrum edilmelerine dairdi.

Gazi kırgındı. Yüzü gergindi. Sesi boğuktu. Sözleri sitemliydi:

"— Efendim, bu kanun teklifi, kanunî bir maksad-ı mahsus ihtiva ediyor. Bu maksat doğruca şahsıma taalluk ettiğinden, müsaade ederseniz birkaç kelime ile fikrimi arz etmek istiyorum. Erzurum Mebusu Süleyman Necati, Mersin Mebusu Salâhattin ve Canik Mebusu Emin Beyefendiler tarafından teklif olunan kanun layihası, doğrudan doğruya, benim şahsımı vatandaşlık haklarından iskat etmek (düşürmek, çıkarmak) nokta-i nazarına matuftur. 14'üncü maddede olan yazıları gözden geçirecek olursanız, orada deniliyor ki:

"Büyük Millet Meclisine âzâ seçilebilmek için, Türkiye'nin bugünkü sınırları dahilindeki yerler ahalisinden olmak şarttır. Veya seçim dairesi içinde mütemekkin (yerleşmiş) olmak şarttır. Ondan sonra mühacereten (göçmen) gelenlerden Türk ve Kürtler, yerleştirilme tarihinden itibaren beş sene geçmiş ise, seçilebilirler...

"Doğum yerim maalesef, bugünkü hudutlar dışında kalmış bulunuyor. Sonra herhangi bir seçim dairesinin de beş senelik yerleşmiş insanı değilim. Doğum yerim, bugünkü Türkiye sınırlarının dışında kalmıştır.

---

(1) Erzurum ve Vilayatı Şarkiye müdafaai hukuk cemiyeti ile Erzurum kongresinin önder teşkilatçılarından olan Süleyman Necati ilk mektep öğretmeniydi. Erzurum'daki *Albayrak* gazetesinin sahibiydi. Bu gazete millî mücadelenin ilk sözcüsü oldu. Cumhuriyet amacı da dahil olmak üzere, en ileri bir anayasaya zemin olabilecek bir de tasarısı vardır ve eldedir. Böyle genç ve idealist bir insanın, yukarıda değinilen takrire imza koymuş olması hazin bir hata ve talihsizlik olmuştur. Öyle görünüyor ki Süleyman Necati, sonradan Erzurum'da patlak veren bölgecilik cereyanlarına sürüklenmiş ve bu sürükleniş onu, Gazi'yi hedef tutan bu takrire imza koymaya kadar götürmüştür.

İkinci Meclis seçiminde Mebus seçilemeyen Süleyman Necati, daha sonraları Gazi'nin desteğiyle Zonguldak Mebusluğuna seçilmiş ve bu görevde iken ölmüştür.

Fakat bu böyle ise, bunda benim katiyen bir kastim ve kabahatim yoktur Bunun sebebi, bütün memleketimizi, milletimizi mahvetmek, yok etme isteyen düşmanların, bu hareketlerinde muvaffak olmaktan kısmen mene dilememiş olmasıdır. Eğer düşmanlar maksatlarına tamamen muvaffa olsalardı, Allah muhafaza etsin, buraya imza koyan efendilerin memle ketleri de hudut dışında kalabilirdi.

"Bundan başka, bu maddenin istediği şartları haiz bulunmuyorsam yani beş sene mütemadiyen bir seçim dairesinde oturamamışsam, o da bi vatana ifa ettiğim hizmetler yüzündendir."

Sonra Gazi, Çanakkale'deki, Doğu Cephesi'ndeki hizmetleriyle, soı Suriye muharebelerinden bahsederken, bugünkü millî hudut denilei hududu, fiilen tespit yolundaki savaşlarına değinir. Şöyle devam eder:

"— Zannediyorum ki, ondan sonraki çalışmalarım cümlenin malu mudur. Hiçbir yerde beş sene oturamayacak kadar emek sarf etmiş bulu nuyorum. Ben zannediyorum ki, bu hizmetlerimden dolayı milletimi muhabbetine ve teveccühüne mazhar oldum. Belki bütün İslâm âleminin teveccühüne mazharım. Bu teveccühlere karşılık, vatandaşlık haklarımın düşürüleceğini hatırıma getirmezdim. Tahmin ediyorum ve diyorum ki yabancı düşmanlar bana, suikast etmek suretiyle de memleketimdeki hiz metimden beni ayırmaya çalışacaklardır. Fakat hiçbir zaman hatır ve ha yalime getiremezdim ki Yüksek Mecliste, velev iki üç kişi olsun aynı zihni yett bulunabilsin. Şimdi ben anlamak istiyorum, bu efendiler seçim daire leri halkının fikir ve duygularına ciddî olarak tercüman oluyorlar mı?

"Gene bu efendilere karşı söylüyorum, mebus olmak itibarıyle tabiî v şamil (kapsayan) bir sıfatı üzerlerinde toplamış bulunuyorlar. Binaena leyh millet, bu efendilerle fikir birliği halinde midir?...

"Beni, vatandaşlık hakkından düşürmek salâhiyeti bu efendilere nere den verilmiştir? Bu kürsüden, resmen, yüksek heyetinize ve bu efendilerin seçim daireleri halkına ve bütün millete soruyorum ve cevap istiyo rum!..."

Gazi böyle konuştu. Sinsi bir tertiple geçirilmek istenen bu takririn asıl amacını açıkladı. Mecliste yankılar dalgalandı. Bunun üzerine layi hayı hazırlayanlar gerçi kaçamak yorumlara başvurdular. Öneri, Ga zi'yi amaç almıyor dediler. Bu arada ikinci grubun ve muhalefet cephe sinin coşkun hatibi, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey (Ulaş) söz al

dı. Gazi'nin şahsının düşünülmediğini, onun yerinin milletin kalbinde olduğunu, arkadaşların bu takriri gayet haklı, gayet meşru bir dava için verdiklerini sıralayarak Gazi'ye karşı ne mânâya çekilebileceği anlaşılamayan bir konuşma yaptı:

"— Kalbimizden çıktığınız gün sizi atmakta tereddüt etmeyiz, fakat siz her gün yaşayacaksınız. Eğer Mustafa Kemal Paşayı millet feda ederse, o da feda olsun... Yegâne söz sahibi, Türkiyeli ve Türk olacaktır..."

Bunlar anlamsız sözlerdi ve her şey o kadar açıktı ki? Tabii tertip yürümedi. Eğer yürütülebilseydi, Büyük Millet Meclisi bu tasarıya çoğunlukla oy vererek Gazi Mustafa Kemal'i seçilmek hakkından mahrum edebilir miydi? Yani, Gazi Mustafa Kemal kurtarılmasına önder olduğu vatanda bir sığıntı, bir yabancı, medeni haklarının en kutsalından yoksun bir yarı vatansız haline getirilebilir miydi? Buna ihtimal verilmez. Millet çoğunluğunun sağduyusu, Gazi Mustafa Kemal'in milletin başında işgal ettiği yerin, kendi kılıcının hakkı olduğunu herhalde benimsemişti. Gazi'nin bu hakkı o kadar kesin bir şekilde savunan yukardaki sözleri ise, tam bir gerçekti. Hulâsa, arkadan atılan ok, hedefine ulaşmamıştı...

***

PERDE ARKASINDA MÜCADELE DEVAM EDİYOR

Meclis içi mücadele gene de bitmedi: 14 Ocak 1923'te Gazi, bir memleket gezisi için Ankara'dan ayrıldı. Evvela saltanat ve hilâfet üzerinde alınan kararların halk arasındaki tepkilerini incelemek, sonra da kurmayı tasarladığı Halk Fırkası için nabız yoklamak, zemin hazırlamak istiyordu. İstiyordu ki, bu parti ve onun programı ve içine girilen sulh devresi, artık birtakım kalıntıların engelleyemeyeceği bir zemin üstünde gelişsin. Bu arada, artık tarihi hayatının bittiğini ve o günkü haliyle ne sulhun kazanılması, ne yeni hamle ve tesislere geçilmesi yolunda kendisinden bir şey beklenmeyeceğini sezinsediği Birinci Büyük Millet Meclisinin dağıtılarak yeni seçimlere geçilmesi bahsinde de havayı yoklamak istiyordu.

Fakat aslında dalgalı, hareketli ve mücadeleci olan Birinci Millet Meclisinin bazı gruplarında durmadan kaynaşan kaygular, içten içe ye-

ni tertipler, formüller doğuruyordu. Nitekim Gazi'nin Ankara'dan hareketinin hemen ertesi günü, üzerinde "Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" sözlerini taşıyan bir broşür bütün Meclis âzâlarına, hatta Meclis dışı çevrelere dağıtıldı. Demek ki, bu broşür daha Gazi Ankara'dayken tertiplenmiş, hazırlanmıştı. Yalnız gün ışığına çıkarılmak için onun Ankara'dan ayrılması beklenmişti. Halbuki gene bu Mecliste, hem de daha 1 Kasım'da saltanat ve hilâfet meselesi, kesin bir kanunla ve oybirliğiyle halledilmiş değil miydi?

Broşür, Karahisar Sahip (Afyon) Mebusu Hoca Şükrü Efendi tarafından yazılmıştı. Hoca bunu hazırlarken herhalde bazı çevre temasları da yapmış olacaktı. Çünkü bu çevrelerde bu broşürün yaydığı görüşlerin müşterek bir yankı bulduğu görülüyordu. Broşürde savunulan mihver (eksen) fikirler şunlardı:

"İslâm kamu efkârı ıstıraba düşmüştür..."

"Hilâfet, aynı hükümettir..."

"Hilâfetin hukuk ve vazifelerini iptal etmek, hiç kimsenin, hiçbir Meclisin elinde değildir".

"Halife Meclisin, Meclis Halifenindir" vs...

Bu fikirlerin, saltanat ve hilâfet hakkında çıkarılan kanuna tamamen aykırı düştüğü, Halifeye hükümet hakkı tanımanın saltanat iade demek olacağı, hilâfet üzerinde hiçbir Meclis karar alamaz deyince de Büyük Millet Meclisinin aldığı kararların, saltanat ve hilâfet hakkında çıkardığı kanunların gayri meşru sayılması icap edeceği kendiliğinden görülüyordu...

Böylece, Büyük Millet Meclisinin içinde yollar gittikçe çatallaşıyordu. Bu meclis kurulurken yola beraber çıkanların, öyle görünüyordu ki, artık yolları ayrılıyordu. Bu kadar keskin ruh ve fikir çatışmaları içinde bir Meclisin barışı kazanması ve barış devrinin iş ve devleti yeniden kurmak davalarına yönelmesi imkânı elbette ki şüpheliydi. Halbuki Ankara'da birtakım kimselerin hilâfet-saltanat davalarıyla uğraştıkları o günlerde memleket, hayati bir dava önündeydi: Barışı kazanabilmek! Lozan'da işler daha ilk günlerden sarpa sarıyordu. Bu hava içinde, Ankara'daki bir cereyanı aksettiren bu broşürden Gazi'nin haberi olunca, onun ne kadar tedirginleştiğini tasavvur etmek mümkündür. Kaldı ki, ruhça da üzgündü. Çünkü Ankara'dan ayrıldığı gün, yani 14 Ocak 1923'te, annesinin öldüğünü haber almıştı...

* * *

BİR GEZİDEN İZLENİMLER

Gazi önce İzmit'e uğradı. Orada, İstanbul'dan gelen bir gazeteciler grubu, eski İttihat ve Terakki fırkasının bazı ileri gelenleri, zaferden sonra İstanbul'da kurulan Müdafaai Hukuk[1] temsilcileri ve mücadele sırasında gizli çalışan M.M. teşekkülü mümessilleriyle görüştü. Daha ilk temaslarda açığa çıktı ki, gelenlerin de en önemli gördükleri dava din, hilâfet gibi meselelerdir! Gazi'ye soruyorlardı:

"— *Yeni hükümetin dini olacak mı?*

"— *Vardır efendim, İslâm dinidir. İslâm dini fikir hürriyetine mani değildir...*

"— *Yani hükümet bir din ile tedeyyün edecek mi?*"

Fakat her sabrın bir sınırı vardır:

"— *Edecek mi, etmeyecek mi bilmem!...*"

Memleket gezisine, ne şartlar altında olursa olsun milleti uyarmak, aydınlatmak için çıkmıştı. Bu vazifesini yılmadan yapmalıydı:

"— *Her faydalı ve yeni şeye karşı mutlaka bir kuvvet çıkar. Buna bizim dilimizde irtica derler. Bütün millet emin ve müsterih olsun ki, inkılâbı yapanlar, bu gibi menfî kuvvetleri, çıktıkları noktada imha edecek kudret, kabiliyet ve tedbire maliktirler. Tekrar ve katiyetle tekrar ederim ki, milletin hâkimiyeti ebedîdir... Dinen, hadiseten, ilmen, fennen, kanunen ebedî bulunan bu hâkimiyeti ihlâl ve ızrar edecek (bozacak, ona zarar verecek) bir kuvvet, ne bu memleketin içinde, ne de dışında yoktur.*"

Aynı demecinde, Ankara'daki hilâfetçilere de cevap olan şu kesin beyanları da önemlidir:

"— *Türkiye Büyük Millet Meclisi Halifenin değildir ve olamaz. Türkiye Büyük Millet Meclisi, yalnız ve yalnız milletindir.*"

---

(1) İstanbul'da Müdafaai Hukuk, ancak zaferden sonra kuruldu. Fakat zayıftı. Yeni seçimlerde ise halka inmiş kadrolara, önderlere lüzum vardı. Bu bakımdan eski İttihat ve Terakki kalıntıları kuvvetli görünüyordu. Onlara direktifi "Müdafaai Hukuk, yani Halk Partisi içinde çalışacaksınız" oldu.

İzmit'te halka, 16 Ocak 1923 nutku ile başlayan konuşmalar, 4 gün kadar sürdü. Alışık olduğu ve uzun zaman terk edemediği koyu, ağdalı bir Osmanlıcayla konuşuyordu. Bu onun, Harbiye Mektebinden beri benimsediği uzun cümleli, terkipli bir resmi konuşma dilidir. Özel temas ve konuşmalarında o kadar basit, cana yakın bir Rumeli Türkçesine kendini kaptıran Gazi, umumî konuşma ve hitaplarında o ağdalı Osmanlıcayı bırakamıyordu. Zaten o devir aydınlarının dili de buydu. İzmit'te gazeteciler pek sormamakla beraber, o başka meseleleri de ele aldı:

"— *Türkiye devleti, bir devlet-i iktisadîye (Ekonomik Devlet) olacaktır.*"

Bu devlet-i iktisadiyenin temel prensiplerini gerçi etrafıyla açıklamadı. Fakat galiba, ilerde Türkiye'de şirket çalışmalarına önem verdiği anlaşılıyordu. Türkiye'nin yabancı sermayeye sırtını çevirmeyeceğini de şu cümlelerle bildirdi:

"— *İstiklâl ve hâkimiyet-i milliyemize hürmetkâr milletlerin, emniyetle hükümetimizle temas eylemeleri ve kanunlarımız dahilinde anlaşmalar ile faaliyete geçeceklerini söylemeye hacet görmüyorum. Memleketimizi az bir zamanda mamur etmek için milletimizin yetersiz kaldığı işlerde yabancı sermayesinden, vesaitinden, ihtisasından istifade etmek, hakikî menfaatımız iktizasındandır.*"

Bu sözler elbette ki henüz bir program değildi ve böyle bir program yapmak için henüz siyasî bir kadro (parti) da yoktu. Hatta bu sözlerin, Lozan'daki tartışmalarda kendi sermaye ve menfaatlerinin emniyetinden başka bir şey düşünmeyen karşı devletler mümessillerine bir borç olması da mümkündü. Fakat rejim hakkında görüşleri daha kesin ve açıktı:

"— *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti millîdir. Tamamıyle maddîdir. Hakikatperesttir (realisttir). Mevhum mefkûreler (boş ülküler) arkasında koşmaz. Türkiye Büyük Millet Meclisinin bütün programlarının umdesi (esas fikir temeli) şu iki esastır:*

"— *Tam istiklâl,*

"— *Kayıtsız şartsız, millî hâkimiyet...*

"Birinci umde, Millî Misak'tır. İkinci umde, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'dur."

Öyle sanıyorum ki, bu iki prensip, adına Mustafa Kemal'in eseri dediğimiz büyük hadisenin ilk temel prensipleridir.

Gazi İzmit'te parti girişimini de ortaya attı:

"Milletin içtimâi (sosyal) ihtiyaçlarını ve geçmişteki zararlarını telâfi edebilecek en makul programı tespit etmeye mecburuz. Program, bütün milletçe tatbik olunmalıdır. Bu ancak, siyasî bir teşekkül ile mümkün olur.

"İşte bu hakikatın icbarı (zorunluluğu) iledir ki, bütün sınıfları birbirinin lâzımı gayri müfâriki (ayrılmaz ve birbirlerine gerekli) olan, çünkü menfaatları da birbirinden tehalüf eylemeyen (farklı olmayan) halkımızın, müşterek ve umumî olan menfaatlarını ve saadetlerini temin etmek için 'Halk Fırkası' namı altında bir fırka (parti) teşkili düşünülmektedir."(1)

İzmit'ten sonraki duraklarda da, genel olarak bu konular ele alınmıştır. 22 Ocak'ta Bursa'da, Şark sinemasında konuştu. Bilhassa geriliğe değindi:

"— Yaptığımız işlere ve aldığımız neticelere göre bu gibi irticalara her vakit intizar olunabilir (gericilikler her vakit beklenebilir). Kan ile yapılan inkılâplar daha sağlam olur. Kansız inkılâp ebedileştirilemez. Fakat biz bu inkılâba ulaşmak için lüzumu kadar kan döktük. Bu kanlarımız yalnız muharebe meydanlarında değil, dahilde de döküldü..."

Dindar bir çevre halkı olarak tanınan Bursalılardan birinin abideler (anıtlar) hakkındaki bir sorusunu ele alarak konuyu heykel bahsine getirdi:

"Münevver ve dindar olan milletimiz, ilerlemenin sebeplerinden biri olan heykeltıraşlığı azamî derecede ilerletecektir. Memleketimizin her köşesi ecdadımızın ve bundan sonra yetişecek evlâtlarımızın hatıralarını, güzel heykellerle dünyaya ilân edecektir..."

Bursa'dan sonra, 25-26 Ocak'ta Alaşehir'de konuştu. Alaşehir baştanbaşa bir yangın yeri halindeydi. İşgalin ve zulmün hatıraları henüz çok yeniydi. Alaşehirlilere önce, bu hatıraları yeniden deşmeyeceğini söyledi ve günün konularına değindi. Salihli, Kasaba, Manisa istasyon-

(1) Bu partileşmek (kadrolaşmak) bahsinde ve sınıflar üzerinde, ileride ayrıca durulacaktır.

larında da halka hitap ettikten sonra, 26 Ocak'ta İzmir'e vardı. İzmir'de ilk konuşmasını 27 Ocak 1923'te Karşıyaka'da, annesinin mezarı başında yaptı.

***

ANNESİNİN MEZARI BAŞINDA

Gazi Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım, 14 Ocak 1923'te İzmir'de, Karşıyaka'da ölmüştür[1]. 27 Ocak günü Gazi İzmir'de annesinin mezarı başında bulunuyordu. Mustafa Kemal'in gerçi aile hayatı pek yoktu. O hemen bütün hayatını, aile yuvasının dışında geçirdi. Annesinden ayrılışı daha yedi yaşındayken başlar. Ondan sonra ev hayatı,

(1) Gazi'nin annesi, babası ve ailesi hakkında *Tek Adam*'ın birinci cildinde, geniş etraflı tafsilat vardır. Bu sebeple aynı konuya burada tekrar girilmemiştir.

Mustafa Kemal'in Birinci Dünya Harbi bitince İstanbul'a dönüşü, annesi ile münasebetleri, bu arada işgal kuvvetine mensup askerlerin, gerek annesinin oturduğu eve yaptıkları baskınlar, gerekse Mustafa Kemal'in Şişli'de kiraladığı eve yapılan ve hemşiresi Makbule Hanımın oturdukları eve (Beşiktaş, Akaretler, No. 76) yaptıkları baskınlar, gene aynı cildin ilgili bahislerinde işlenmiştir. Zübeyde Hanım o günlerde de tam sıhhatte değildi. Fakat bu baskınlar ve oğlunun başında döndüğünü sezinlediği kara bulutlar, onu daha da sarstı.

Mustafa Kemal Anadolu'ya geçerken son akşam yemeğini (15/16 Mayıs 1919) Şişli'deki evde, annesinin odasında, annesi ve hemşiresi ile beraber yedi. Bu akşam yemeği daha sonraları Kız kardeşi Makbule Hanım tarafından anlatılmıştır. O akşam ve son defa biraz da eski günleri yaşamak istediler. *Makbule Hanım, Zübeyde'nin odasına tıpkı Selanik'te olduğu gibi bir yer* sofrası hazırladı. Yere serilen sofra bezinin ortasına yemekler bir bakır sini içinde konuldu. Bu sininin etrafına üçü de bağdaş kurup oturdular. Mustafa Kemal kendi hususi hayatını yaşadığı gecelerde olduğu gibi gene entarisini giymişti. Annesinin arkasını yastıklarla, minderlerle beslediler. Bu yemekte Zübeyde, İstanbul'da oğlu ile son başbaşa gecesini geçirdi. Ertesi gün Mustafa Kemal Karadeniz yolculuğuna çıktı. O günden sonra Zübeyde için, hem kederli, hem ümitli, fakat çok mihnetli ve yıpratıcı günler başladı. Akaretler'deki evin üstünde hem İstanbul hükümetinin, hem yabancı işgal teşkilatının, bir dakika fasıla vermeyen karanlık baskısı durmadan arttı. Yanlış haberler, kötü rivayetler, hatta bir gün Zübeyde'ye Mustafa Kemal'in öldüğü haberinin geldiği kanısını veren bir ziyaret, onu büsbütün çökertti. Evde, eviyle pek fazla meşgul olmaya vakit ayıramayan bir erkek vardı: Mecdi Bey.

onun ancak pek sayılı günlerini alabilmiştir. Bu hal, yalnız yatılı mektep ve ordu hayatının zorunlukları ile değil, aynı zamanda onun ileride değineceğimiz şahsiyeti, mizacı ve hayat eğilimleri ile de böyle olmuştur.

Annesinin mezarı başında Gazi'nin çevresini, İzmirli bir halk kalabalığı almıştı. Onu dinliyorlardı:

Mecdi Bey, Mustafa Kemal'in kız kardeşi Makbule Hanımın eşiydi. Evvelce askerdi. Askerlikten ayrılarak işi ticarete dökmüştü ve vakti yoktu. Makbule Hanım ise, mektebe verilmemiş, okutulmamış, fakat annesinin başından ayrılmayan bir ev kadını idi. Beşiktaş'taki evde bu çetin hayat, hemen bütün Millî Mücadele boyunca sürdü.

Nihayet büyük taarruza doğru Gazi, annesini Ankara'ya nakle karar verdi. Zaten annenin rahatsızlığı artıyordu. Kısmen mefluçtu ve bakıma çok ihtiyacı vardı. Ankara'da da artık nisbî bir yerleşme olmuş sayılırdı.

Zübeyde Hanımla kızı 18 Haziran 1922'de İzmit'e geldiler. Damat, bir ticaret işi dolayısıyla İstanbul'dan ayrılamamıştı. Zübeyde ile oğlu son İstanbul ayrılışından sonra, hemen hemen üç yıl sonra İzmit'te kucaklaştılar. Makbule Hanım İzmit'ten İstanbul'a, eşinin yanına gönderildi. Zübeyde Hanım Ankara'ya naklolundu ve Çankaya'da, Gazi'nin de oturma yeri olan bir bağevine yerleştirildi. Ondan sonra şu bir kaide oldu ki, her sabah Gazi uyanıp, temizlenip, en ince teferruatına kadar hazırlandıktan sonra annesine haber gönderir, onu ziyaret için izin isterdi. Zübeyde Hanım da aynı suretle hazırlığını tamamlayınca oğlu onun odasına gelir, annesinin elini öper, duasını alırdı. Bir süre annesiyle beraber kalırdı. İşte Zübeyde Hanımın bir gün ve heyecanlı bir anında, içinden gelen bir duygu hamlesi ile oğlunun eline sarılması, onun elini öpmesi bu sabah ziyaretlerinden birisi sırasında olmuştur. Mustafa Kemal şaşalar:

"— *Ne yapıyorsunuz anne,*"

diyerek, elini çekmek ister. Fakat Zübeyde Hanımın mantığı kuvvetlidir:

"— *Ben senin ananım. Sen benim elimi öpmekle bana karşı olan vazifeni yapıyorsun. Fakat, sen vatanını ve milletini kurtaran bir devlet Reisisin. Ben de bu milletin bir ferdiyim ve onun tebasıyım. Elini öpebilirim...*"

Bu konuşmalar, büyük taarruzdan ve zaferden sonraya rastlamış olsa gerektir. Fakat gene zaferden sonra da Zübeyde Hanımı, bir sahil şehri olan İzmir'e gönderdiler. Orada Gazi'nin de daha önce misafir olduğu, Uşaklıgiller yalısında, Latife Hanımın evinde misafir edildi. Daha sonra Gazi'nin eşi olan Latife Hanımın da dikkatiyle çok iyi bakıldı. Gazi'nin çocukluk arkadaşı ve o sıralarda Başyaveri Salih Bey (Bozok) oradaydı ve Gazi'yi bekliyorlardı. Fakat Gazi, annesinin son nefesine yetişemedi. Zübeyde 14 Ocak'ta, sonu mutluluklar içinde biten hayata gözlerini yumdu.

"Ölüm, yaradılışın tabiî bir kanunudur. Fakat bazen ne hazin görünüşler arzeder. Burada yatan validem, cebrin, zulmün, bütün milleti felâket uçurumuna götüren bir keyfî idarenin kurbanı olmuştur."

Sonra annesinin, ıstırap hikâyesini ana hatlarıyla anlatır. Örneğin daha 1905'te, yani akademiyi bitirip hayata ilk adımını atarken nasıl kendisini zindana sürüklediklerini, aylarca süren bu tehlikeli olayı annesinden saklamak gayretlerini, zindandan çıkınca, kendisini görmek için İstanbul'a koşan annesini ancak görebildiğini, sonra da kendisinin sürgün hayatının başladığını anlatır. Hem de onu menfasına götürecek olan vapura Mustafa Kemal bindirilirken annesinin ona yaklaşmasına bile izin vermemişlerdi. Mütarekeye kadar olan günler hemen daima annesinden ayrı, mütareke günleri ise, bin bir cefa ve ıstırap içinde geçmişti. Bir aralık Zübeyde Hanım, Padişahın, oğlu için verdiği idam hükümlerinin infaz edildiğine ve oğlunu ebediyen kaybettiğine bile inandı. Felç o zaman geldi. Gazi annesinin mezarı başında sözlerine şöyle devam eder:

"— Onu pek yakın zamanda İstanbul'dan kurtarabildim. Fakat o zaman o, maddeten artık ölmüştü."

Ondan sonraki sözleri yeminidir:

"— Validemin ruhuna ve bütün ecdat (atalar) ruhuna müteahhit olduğum (üzerime yüklendiğim) vicdan yeminini tekrar edeyim: Validemin mezarı başında ve Allah'ın huzurunda aht ve peyman (yemin) ediyorum, bu kadar kan dökerek, milletin elde ettiği hâkimiyetin muhafazası ve müdafaası için, icap ederse validemin yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Hâkimiyet-i milliye uğrunda canımı vermek, benim için vicdan ve namus borcu olsun..."

*
* *

Gazi'nin İzmir günleri dolgun geçti. 27 Ocak'ta, hükümet konağındaki ziyafette konuştu:

"— Bir millet, bir memleket için kurtuluş ve selâmet istiyorsak, bunu yalnız bir şahıstan hiçbir zaman istememelidir. Bir milletin muvaffakıyeti, milletin bütün kuvvetlerinin, bir istikamette birleşmesi, teşekkül etmesiyle mümkündür."

Sonra şuna işaret etti:

"— Henüz kurtulmuş değiliz. Atılan adımlar, bundan sonra atılacak adımların ancak başlangıcıdır. Bu adımları doğru ve isabetli atabilmek için, kendi mukadderatımıza, kendimiz sahip olmalıyız. Bizim için sulh demek, hakiki hayatımızın teminine yarayan şartları elde etmek demektir. Yoksa yalnız sulh yapmak, kendi kendimizi aldatmak olur."

30 Ocak'ta İzmir'de gazetecilerle, 31 Ocak'ta halkla açık konuşmalar yaptı. Bu arada kendisine sorulan otuz kadar suali cevaplandırdı. Kadın ve erkeklerin hayatta müşterek mücadele etmek zorunluluğuna, eğitim meselelerine, iktisadî kalkınma meselelerine dokundu ve sözlerinin düğümü şöyle bağlandı:

"— Osmanlı İmparatorluğu tarihe karışmıştır. Milletimiz yeniden bir devlet vücuda getirmiştir. Adına Türk devleti derler. Bu devlet Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti tarafından idare olunur..."

*
* *

BALIKESİR CAMİİ MİNBERİNDE

İzmir'den sonra Akhisar'da konuştu. Fakat o yolculukta en ilgi çekici konuşmasını, 7 Şubat 1923'te Balıkesir'de, Paşa camiinde yaptı. Bu konuşma, çeşitli maksatlarla daima bahis konusu edilegelmiştir.

Balıkesir camii konuşmasında, onun din ve dünya anlayışını başka bir açıdan değerlendirmek, camileri din ve dünya işlerinin konuşulduğu bir cemaat evi haline getirmek ve bundan faydalanmak çabaları göze çarpar.

Bu konuşmayı aşağıya alıyoruz:

"Ey millet! Allah birdir. Şanı büyüktür. Allahın selâmeti, atıfeti ve hayrı üstümüze olsun.

"Peygamberimiz Efendimiz hazretleri Cenabı Hak tarafından insanlara, dinî hakikatları bildirmeye memur ve resul (gönderilen) olmuştur. Kanunu Esasisi (Anayasası) Kur'an-ı azimüşşandaki nusûs'tur (âyetlerdir). İnsanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz, son dindir. Çünkü dinimiz, akla, mantığa, hakikate tamamen uyar. Eğer uymamış olsaydı, bununla, diğer tabiî ve ilâhî kanunlar arasında tezat (çatışma) olması icap ederdi.

Çünkü bilcümle kavanini kevniyeyi (kâinatın bütün kanunlarını) yapan, Cenabı Haktır.

"Arkadaşlar! Cenabı Peygamber çalışmalarında iki eve malik bulunuyordu. Biri, kendi evi, diğeri Allah'ın evi idi. Millet işlerini Allah'ın evinde yapardı. Peygamberimizin isrine uyarak bu dakikada, milletimize, milletimizin hal ve istikbaline ait hususları görüşmek maksadıyle bu dâr-ı kutside (kutsal evde) Allah'ın huzurunda bulunuyoruz. Bu vesile ile büyük bir sevâba nail olacağımı ümit ediyorum.

"Camiler, birbirimizin yüzüne bakmaksızın yatıp kalkmak için yapılmamıştır. Camiler itaat ve ibadetle beraber, din ve dünya için neler yapılması lâzım geldiğini düşünmek, yani meşveret etmek (karşılıklı danışmak) için yapılmıştır. İşte biz de burada din ve dünya için, istikbal (gelecek) ve istiklâlimiz için, bilhassa hâkimiyetimiz için düşündüğümüzü meydana koyalım. Ben yalnız kendi düşündüklerimi söylemek istiyorum. Millî emeller, millî irade, yalnız bir şahsın düşünmesi değil, milletin bütün fertlerinin emel ve iradelerinin hasılasıdır (birleşmesi, toplamı). Benden ne öğrenmek, ne sormak istiyorsanız serbestçe sormanızı rica ediyorum."(1)

Bu sözlerden sonra Gazi minberden aşağıya inmiş ve kendisine sorulan yirmiden fazla soruyu cevaplandırmıştır. Bu arada, hutbeler (camilerde yapılan tebliğler) Hilâfet ve Saltanat, Lozan sulh konuşmaları, Partiler ve yeni kurulacak Halk Fırkası meseleleri, gerici mukavemet ihtimalleri, çağın icapları gibi çeşitli konular üzerinde görüşlerini açıklamıştır. Bu arada "hutbe demek, halka hitap etmek demektir" dedikten sonra "Hazreti Peygamberin mutlu zamanında hutbelerin camide ve Hazreti Peygamber tarafından okunduğunu ve İslamiyet yayılınca da bunu reislerin yaptığını, şimdi de bu tarzın devam etmesi için bir şart lazım olduğuna ve o şartın da, milletin reisi olan zatın milleti aldatmamasına bağlı bulunduğuna işaret ederek, milletle açık konuşmanın faydaları üzerinde durmuştur.

Gazi'nin, 17 Şubat'ta, İzmir'de toplanan iktisat kongresinde yaptığı uzun konuşması üzerinde ileride ve 1922'den sonraki devrin ekonomik ilke ve çabalarını incelerken ayrıca duracağız.

---

(1) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri;* cilt II. s. 94-95.

***

ANKARA GENE KAYNAŞIYOR

Gazi, İzmir'den Ankara'ya döndü. Onun dönüş yolunda, 18 Şubat'ta Eskişehir'de, Lozan'dan dönen İsmet Paşa ile birleşerek Ankara'ya dönüşü, Meclis çevresinde yeni dalgalanmalara sebep oldu. Çünkü 21 Kasım 1922'de başlayan Lozan Konferansı, ileride ve Lozan'la ilgili bahiste etrafıyla değineceğimiz çetin ve çeşitli çatışmalar, anlaşmazlıklar sonucunda 4 Şubat 1923'te kesilmişti. Yani, İsmet Paşa Ankara'ya sulh işini tamamlayamamış olarak dönüyordu. Gerçi Lozan konuşmaları tamamen kopmuş değildi. Bu kesintiden sonra tekrar masaya oturulacaktı.

Fakat Mecliste özellikle ikinci grup, yani muhalefet grubu, İsmet Paşaya karşı, daha o Ankara'ya ayak basmadan ateş püskürüyordu. Hatta birinci grup çevrelerinde bile İsmet Paşanın başarı şansında şüpheler belirmişti. Hele onun daha Ankara'ya gelmeden ve Meclise izahat vermeden, Eskişehir'de Gazi ile birleşmesi, Meclisin birçok elemanlarının, onu daha o anda mahkûm etmesine sebep oluyordu. Hulâsa, Gazi'nin Ankara'ya dönüşü, onu yeni ve çetin mücadelelerle karşılaştıracaktı. Nitekim öyle oldu. Ankara'da hava çok elektrikliydi. Nisan sonu ve hele Mart ayı Mecliste en dalgalı şartlar içinde geçti. Meclis, tarihinin belki en sert, en kırıcı ve tehlikeli sonuçlara varmak ihtimalleri gösteren tartışmalara ve çatışmalara sahne oldu. Bu tartışmalar, 21 Şubat'ta, İsmet Paşanın Lozan Konferansı çalışmalarının safhaları ve müzakerelerin kesilmesi sebepleri üzerinde Meclise verdiği beyanlar ve açıklamalarla başladı. Bu müzakereler Şubat'ın sonlarıyla bütün Mart ayı içinde devam etti. O günler Meclisin, harple sulh arasında bocaladığı günlerdir. İsmet Paşanın çeşitli beyanlarına, Gazi'nin ve hükümetin yorulmadan yaptıkları açıklamalara, desteklemelere rağmen, ikinci grup sert bir müsamahasızlık ve sabırsızlık içinde, Lozan'ın hatta kaybolduğunu, İsmet Paşanın reisliğindeki bu murahhas heyetine barış konferansının kader ve sorumluluğunun artık emniyet olunamayacağını şiddetle ilan ediyordu. 5 Mart günündeki ateşli tartışmalarda bir denizci, soğukkanlı iyi bir hatip, gösterişli bir zat olan Trabzon Mebusu Şükrü Bey, uzun ve çok sert eleştirileri sırasında:

"— Mehmetçiğin süngüsü ile kazanılan muazzam zafer Lozan'da heba edilmiştir (yok edilmiştir, harcanmıştır)."

dedikten sonra da suçlamalarını:

"— Bu murahhas heyetinin barış meseleleri üzerinde sözleri olamaz efendiler. Artık bunların vazifeleri bitmiştir!"

diye haykırdı.

İzmit Mebusu Sırrı Bey, İsmet Paşayı ve murahhaslar heyetini doğrudan doğruya Millî Misak'a muhalif hareket etmekle suçladı. Bunun üzerine söz alan Gazi'nin, uzun açıklamaları ve murahhas heyetini desteklemesi Meclisin havasını değiştiremedi. Tersine olarak çatışmalar, sataşmalar ve suçlamalar daha da şiddetlendi. Nihayet öyle oldu ki, Mecliste idare artık kayboldu. Meclisi anarşi havası sardı. Son sözü gene Şükrü Bey aldı. Ve havayı büsbütün karıştırdı.

İşte bu hava içinde Gazi söz istedi. Kürsüye çıktı. Bütün sorulara kendisi cevap vermeye başladı. Kürsüden inmiyor ve bütün yıldırımları kendi üstüne çekiyordu. Meclisin havası gittikçe sertleşiyordu. İşte bu fırtına içindedir ki, Şükrü Beyin sesi gittikçe yükseliyordu:

"— Ben de söyleyeceğim, ben de söz isterim..."

Fakat Gazi de hiddetliydi. Bir taraftan Şükrü Beye:

"— Bir haftadır söylüyorsunuz, artık memlekete zarar veriyorsunuz."

diye bağırırken diğer taraftan ellerini cebine sokarak birden sert, şiddetli adımlarla Ali Şükrü Beyin üzerine yürüdü. Birinci ve ikinci grup mebusları Meclisin ortasında artık karşı karşıya gelmişlerdi. Bir döğüşme havası başlamıştı Ali Şükrü Bey:

"— Kimseyi itham etmeye hakkınız yoktur."

diye bağırıyordu. Sinop Mebusu Hakkı Hami Bey:

"— Mecliste emniyet yok mudur?"

diye feryat ediyordu. Bir kısım mebuslar, birbirlerinin karşılarına dikilenlerin etrafına halkı çevirmek çabasındaydılar. Hepsinin de kayguları memleketin hayrı idi. Fakat mizaç ve karakterleri birbirlerinden ayrı bu yüzlerce insan arasında, yıllardan beri süregelen, bazen açığa vurulan,

bazen bilinçaltına itilen bazı duygular, kırgınlıklar, kızgınlıklar, şüpheler veya isyan duyguları, birden patlamak ve ortaya bir sel gibi yayılmak anına varmıştı.

Riyaset mevkiinde Ali Fuat Paşa vardı. Fakat artık reisi dinleyen yoktu. Mebusların hepsi ayaktaydı. Hele kürsünün önünde taraflar, artık kontrol edemedikleri bir hiddet ve şiddet seli içindeydiler. Gazi de bu kızgın ve herkesin kendi bildiği gibi bağırıp çağırdığı kalabalığın içindeydi. Reis, Meclisin emniyet kuvvetini çağırıp kavgaya müdahale ettiremezdi. Çünkü oturum gizliydi. Fakat tarafları da zaptetmek kabil değildi. Riyaset kürsüsündeki çanı, beyhude yere çalıp duruyordu. İşte bu hava içinde ve Meclisin çok fena bir şeylere sahne olmak üzere olduğunu gördüğü bir anda, elindeki çanı birden iki tarafın arasına fırlattı. Garip bir gürültüyle döşemeye çarpıp ayaklar altında yuvarlanan çan, ortalığa ani bir şaşkınlık verdi. Taraflar durulup aralanır gibi oldular ve reis, sesinin son kuvvetiyle, herkesi yerlerine oturmaya davet etti. Ama, artık çoğunluk da anlamıştı ki, bu müzakerelerin uzamasında bir fayda yoktu. Müzakerenin kifayeti takriri verildi. Lozan Konferansı tartışmaları, iki tarafı da tatmin etmeyen, fakat devamında da fayda görülmeyen bu hava içinde sona erdi[1]. Ama gene herkes anlamış gibiydi ki, artık sona eren, yalnız oturumun tartışmaları değil; "Gazi Meclis"in de tarihî hayatıdır...

Gene o günlerde meydan alan başka bir olay ise, başta Gazi ve Büyük Millet Meclisi olduğu halde bütün şehri, hatta bütün memleketi derinden tedirgin etti. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, 27 Mart'tan beri ortada yoktu...

*
* *

ŞUURSUZCA BİR CİNAYET

Ali Şükrü Bey kaybolmuştu. Haber yıldırım hızıyla yayıldı. İlk araştırmalar sonuç vermeyip de olay bir esrar perdesine bürününce, dedikodular aldı yürüdü. Herkes aklına geleni söylüyordu. Fakat asıl ikinci grup, yani muhalefet çevresinde bu dedikodular, dilbirliği halinde be-

(1) Yukarıda anlatılan buhranlı toplantı gününe ait tafsilat, o toplantıda Reislik mevkiinde bulunan Ali Fuat Paşa'nın *Siyasî Hatıralar* adlı eserinde vardır (s. 260-290).

lirli bir istikamete yöneltiliyordu. Hükümet çok zor duruma düştü. Ankara'nın havası gittikçe sıkıntılı bir karanlık içine gömülüyordu. O günlerde küçük bir şehir olan Ankara'da, yaşamı düzenli, herkesçe tanınmış, fakat mücadeleci ve üzerine yıldırımlar çeken şöhretli bir mebus nereye kaybolabilirdi?...

Olay Meclis kürsüsüne getirildi. 29 Mart'ta Büyük Millet Meclisinde söz alan muhaliflerin hatibi Erzurum mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) olayı açıkladıktan sonra, sözlerine şu haykırışlarla devam etti:

"— *Bu şerefli kürsü bugün elim bir vaziyete sahne oluyor. Bu şerefli milletin mebusları bugün, kan ağlayan bir zavallı, bir biçare gibi birbirine bakıyorlar. Ey milletin kâbesi! Sana da mı taarruz?...*"

Sonra sesini daha da yükseltti:

"— *Ali Şükrü'ye tecavüz eden, milletin namusuna tecavüz etmiştir. Böyle namussuzlar yaşamamalı!...*"

Meclisten hiddet, şiddet fırtınaları yükseliyordu:

"— *Kahrolsunlar! Millet böylelerini yaşatmaz!*"

Hükümetin bütün araştırmaları neticesiz kalmıştı. Hatipler ise, ateş püskürüyordu. Başvekil Rauf Bey kürsüde ve çaresizlik içinde, Meclisi, araştırmaların sonunu beklemeye, yatıştırmaya çalışıyordu:

"— *Eğer bu işin hakikatını üç dört gün zarfında meydana çıkaramazsak, hükümeti mesul edersiniz.*"

Fakat muhalifler susmuyordu. Hatta muhalefet safında olmayanlar, mesela eski Ankara valisi, millî isyanın öncülerinden biri olan Yahya Galip bile, kürsüde şöyle haykırıyordu:

"— *Çalışacağız, bulacağız, ne demek arkadaşlar? Ne için bulmuyorlar, ne yapıyorlar? Bu bir namus ve haysiyet meselesidir. Bu millet buna lâyık değildir. Bunu asla hazmetmez...*"

Kısacası durum çok gergindi. Dedikodularla, sitem ve lanetlemeler, en dokunulmaz şahsiyetleri bile şüphe altına sürüklüyordu. Nihayet olayın ilk düğümü çözüldü. Acı gerçek, 2 Nisan pazartesi günü, Başvekil Rauf Bey tarafından Meclise açıklandı: Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, feci bir cinayete kurban gitmişti...

Rauf Bey olayın mahiyetini de anlattı. Yapılan tahkikata göre Şükrü Beyin katili, Giresun Gönüllü Alayı Kumandanı Topal Osman'dı. Topal Osman, 27 Mart akşamı Şükrü Beyi, adamlarından Mustafa Kaptan vasıtasıyla Samanpazarı'ndaki evine misafir gibi çağırmış, orada boğdurmuştu. Gece ortalık tenhalaşınca, ceset Çankaya arkasındaki Muhya köyü arazisine gömülmüş, Topal Osman da Çankaya tarafındaki Ayrancı bağlarında karargâhına çekilerek durumun gelişmesini izlemeye başlamıştı. Fakat cesedin bulunuşu ve işin aslının öğrenilişi, hükümet için yeni bir zorluk doğuruyordu. Çünkü Topal Osman'ın alayından bazı bölükler, Çankaya köşkünün ve Gazi'nin de muhafazasına memurdular. Gazi ise, köşkte bulunuyordu. Ta Millî Mücadele'nin başından ve Karadeniz bölgesindeki Pontus hareketlerinden beri bin bir kanlı olaya karışmış olan Topal Osman'ın tevkifi ve onun adamlarının silahsızlaştırılması o kadar kolay değildi...

Nihayet çeşitli tedbirler alındı. Gazi ve eşi gece köşkten muhafızlara sezdirmeden ayrıldılar. Sonra Millî Savunmaya bağlı muhafız taburu askerleri köşkü ve Osman Ağanın evini sardılar. Topal Osman'a usulen tevkif müzekkeresi tebliğ edilmek istenildi. Fakat gelenlere daha ilk anda, ateşle karşılık verildi. O zaman Çankaya'da Gazi'nin evi etrafında ve Ayrancı taraflarında çarpışma başladı. Osman Ağa yaralı ve bazı adamları ölü olarak ele geçirildiler. Fakat az sonra ağa da öldü, müfrezesinden kalanlar silahsızlandırıldılar. Bu suretle Kuvayı Milliye devri müfrezelerinin son kalıntısı da tasfiye edilmiş oldu. Ali Şükrü Bey olayı da, adli tahkikatı tamamlanarak yavaş yavaş unutuldu.

Ali Şükrü Beyin ölümünün açıklanmasından bir gün evvel, yani 1 Nisan 1923'te Büyük Millet Meclisi, zaten kendi kendisini feshe karar vermişti.

***

"GAZİ MECLİS" DAĞILIYOR

Lozan Konferansı üzerindeki tartışmalar ve onu takip eden olaylar, muhalefet saflarında dahi Meclisin dağılmasının daha iyi olacağı ve yeniden milletin önüne çıkarak barış devresinin teşrii (yaşama) hayatı için oy istemenin daha doğru bulunduğu kanısını uyandırmıştı. Mart sonunda düzenlenen Vekiller Heyeti toplantısında Gazi, Meclisin top-

lantı devresinin sona erdirilmesi için alınan karara katıldı. Bu toplantıda Başvekil Rauf Bey[1]:

"— İçeride birlik ve azmin gevşemiş bulunduğunu, müşkülleri yenebilmek için, eski sağlamlığını ve birliğini kaybetmiş olan Birinci Büyük Millet Meclisine artık eskisi kadar güvenilemeyeceğini..."

ileri sürerek Meclisin yenilenmesi hususunda müttefik olduklarını belirtmişti. Meclis İkinci Reisi Ali Fuat Paşa da gerek Meclisle kabine ve gerekse kabinenin kendi içinde ilişki gevşemelerinden, İstanbul'da Refet Paşa ile, hükümetin İstanbul'daki temsilcisi Adnan Beyin Meclise haber vermeden bazı hareketlere giriştiklerini, başkumandanlık askerî idaresinin her şeye hâkim olduğu kanısının yerleştiğini, son olayların gerek birinci, gerek ikinci grubu sarstığını açıkladı. Mecliste seçimlerin yenilenmesi arzusunun yaygın olduğunu belirtti. Gazi, görüşleri şöyle toparladı:

"— Birinci Büyük Millet Meclisinin tarihî vazifesini mükemmelen başarmış olduğuna kanaat umumîdir. Göreceksiniz Meclis, intihabın yenilenmesine müttefikan karar verecektir..."

Gazi Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisinin o günlerdeki ruh halini, büyük nutkunda (1927) şöyle anlatır.

"Birinci Büyük Millet Meclisinin, yukarıdaki vakaları işaret ettiğimiz tarihte göstermiş olduğu müşevveş (karışık) halet-i ruhiye, cidden düşünmeye değer bir mahiyet aldı. Bütün millette, Meclisin vazife yapamayacak bir hale geldiği endişesi duyulmaya başlandı. Meclisteki vaziyeti itidal ve basiretle mütalâa ve muhakeme eden âzâ dahi, ıstıraplarını açığa vur-

(1) Birinci Büyük Millet Meclisinin dağılışı sırasında Vekiller Heyeti:
Başvekil: Rauf Bey,
Hariciye Vekili: Edirne Mebusu İsmet Paşa,
Maliye Vekili: Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey,
Maarif Vekili: Adana Mebusu İsmail Safa Bey,
Nafıa Vekili: İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey,
Sıhhiye Vekili: Sinop Mebusu Rıza Nur Bey,
Şer'iye Vekili: Konya Mebusu Vehbi Bey,
Müdafaai Milliye Vekili: Balıkesir Mebusu Kâzım Paşa,
Adliye Vekili: Kayseri Mebusu Rifat Bey,
Dahiliye Vekili: İstanbul Mebusu Ali Fethi Bey.

maktan kendilerini alamıyordu. Artık tereddüde mahal kalmamıştı ki, Meclis yenilenmedikçe millet ve memleketin ağır ve mesuliyetli işlerini çevirmek imkânı yoktur (s. 441)."

Sabaha kadar süren toplantı sonunda Vekiller Heyeti'nin kararı, seçimin yenilenmesi oldu. Ertesi gün, 1 Nisan 1923'te, Meclis Başkanlığına verilen 121 imzalı bir takrirle, Meclisin dağılması ve yeni seçimlere geçilmesi önerildi. Bu arada, 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun bir maddesi kaldırılarak, iki ay içinde seçime gidilmesi isteniyordu...

Takrir üzerinde evvela Hariciye Vekili İsmet Paşa söz aldı. Barış teşebbüsleri üzerinde bazı izahlardan sonra takriri destekledi. Nihayet Meclis; getirilen kanun yerine:

"İntihabın icrasına karar verilmiştir."

şeklinde bir karara vararak takriri kabul etmiş oldu. Ondan sonra Birinci Millet Meclisi, elindeki bazı işleri ve takrirleri görüşmek üzere gerçi 15 Nisan'a kadar toplantılarına devam etti. Bu arada Ali Şükrü Beyin ailesine bir yardım tahsisatının kabulü de vardı. Fakat şekiller ve geldi gittiler arasında bu tasarı bir türlü kanunlaşamadı. 15 Nisan'da son toplantı yapıldı. Bu son toplantıda kabul edilen Hıyanet-i Vataniye Kanunu tadili önemlidir. Tadili birinci grup getiriyordu. Yeni teklife göre, 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesi:

"1922 tarihine kadar tekâmül etmiş (gelişmiş, biçimlenmiş) olan devlet şekline, her ne suretle olursa olsun karşı gelenlerin vatan haini sayılmaları."

şeklinde değiştiriliyordu. Bu teklif önce ikinci grupta sinirli bir hava uyandırdı. Bir sıra tartışmalardan sonra kanun maddesi ancak son toplantı kapanırken kabul edildi. Bu madde ile de, seçimlerde mevcut rejimin aleyhine yönelebilecek propaganda çabaları önlenmiş oldu[1].

Bu madde de kanunlaşınca Meclisin çalışması sona ermiş oluyordu. Reis, Meclisin içtima devresinin sona erdiğini münasip kelimelerle bil-

(1) Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesi şöyle tadil olundu:
"Saltanatın ilgasına ve hukuku hâkimiyet ve hükümraninin gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere, Türkiye halkının mümessilli hakikisi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç bulunduğuna dair 1 Teşri-

dirdi. İstiklâl Savaşı'nın, bütün iç çatışmalarına, ruh çelişkilerine ve direnişlerine rağmen canlı, hareketli ve cesur bir halk topluluğu olan Birinci Büyük Millet Meclisi bu suretle tarihe karıştı...[1].

***

KADROLAŞMAK

Meclisin dağılışı ile beraber seçim mücadeleleri başladı. Fakat bu mücadeleler için siyasî örgüt (parti) ve bu örgütün de halka sunulacak bir programı olması lazımdı. Birinci Büyük Millet Meclisi, Padişah tarafından kapatılan İstanbul Mebusan Meclisinden Ankara'ya gelebilen mebuslarla, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına seçilenlerden teşekkül etmişti. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, bir parti olmaktan ziyade, imparatorluğun dağılışı ile, yabancı işgallerin, istilaların doğurduğu müşterek tehlike karşısında, halkın önder durumunda olan tabakalarından ve ordu mensuplarından meydana gelen bir bölge komiteleri kuruluşuydu. Fakat ikinci Millet Meclisinin seçimi sırasında İstiklâl Savaşı bittiği ve bu cemiyeti doğuran müşterek savunma kayguları ortadan kalktığı için, yeni seçimlerde bu me-

---

nisani 1338 (Kasım 1922) tarihli karar hilafında veya Türkiye Büyük Millet Meclisinin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen ve tahriren veya fiilen ankastin (bilerek) muhalefet veya ifsadat ve neşriyatta bulunan kasan (kimseler) haini vatan addolunur."

(1) 23 Nisan 1920'de mevcut 115 Mebusla açılan, fakat 360 Mebustan teşekkül eden Birinci Millet Meclisinin kuruluşu ve yapısı hakkında, *Tek Adam*'ın ikinci cildinde (s. 321-322) gerekli rakam bilgileri vardır. Meclis dağılırken, fiilen Meclis Reisi Vekilliğinde bulunan Ali Fuat Paşa (Cebesoy), bu vesileyle Birinci Büyük Millet Meclisi hakkında ayrıca rakamlar vermektedir. Toplam üzerindeki farkların hesap tarzından ileri gelmesi mümkündür. Ali Fuat Paşa'ya göre Birinci Millet Meclisinde mebusların durumu şöyledir:

"Birinci Millet Meclisi 64 intihap dairesinden 337 Mebustan teşekkül ediyordu. 23 Mebus, hiç Meclise gelmeden istifa etmişlerdi. Meclise İstanbul Meclisinden katılanların sayısı 92 idi. 13 Mebus da İngilizler tarafından tevkif edilerek Malta'ya sürülmüş ve bilahare kurtularak Meclise katılmışlardı. Esaretinden dönen Cafer Tayyar Paşa'yı da bu yekûna eklemelidir. Devre zarfında 3 mebus iskat edilmiş, birinin mebusluğu reddolunmuş, biri tasdik edilmemiştir. 24 Mebus devre içinde vefat etmiştir. İstifa edenlerin yerlerine yenileri seçilmiştir."

kanizmaya güvenmek olamazdı. Kaldı ki, birinci Millet Meclisi ve dolayısıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de kendi içinde parçalanmıştı. Bu cemiyet ve onun önderleri birlik halinde ve aynı görüşte değildiler. Hatta Müdafaa-i Hukuk teşkilâtının doğduğu Erzurum'da bu cemiyet yerine "Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti" adı ile, gerici bir merkez kurulmuştur! Gazi'nin kurulacağını açıkladığı Halk Partisine gelince, o henüz teşekkül etmiş değildi. Kaldı ki, bu partiyi hemen teşkil edip, başlamış olan seçim mücadelesine, bu tanınmamış, yerleşmemiş teşkilâtla girmek, seçimlerin getirebileceği sonuçlar bakımından ve Gazi hesabına elbette ki elverişsiz görünüyordu. Hele İstanbul'da ve işgalden kurtarılmış bölgelerde henüz ne yerleşmiş bir Müdafaa-i Hukuk Teşkilâtı vardı ne de derhal parti teşkilâtı kurulabilirdi. Fakat seçim mücadelesi de başlamıştı[1].

Bu durum karşısında amelî ve günün şartlarına uyan bir şekil bulundu: Seçimlere "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adına girilecekti. Cemiyetin Millî Mücadele boyunca yayılmış isminden, yerleşmiş itibarından faydalanılacaktı. Bir taraftan da parti programının hazırlanmasına çalışılacaktı. Ama bir de ikinci grup ve muhafazakâr cereyanlar vardı. Yani cemiyet birlik değildi. Fakat şu da görülüyordu ki, ikinci grup teşkilâtlı değildi. Şahıslarla kaimdi. Bölgelerde onun eski mensupları ve taraftarları teşkilâtsız çalışmak zorunda kalacaklardı. Halbuki birinci grup, Gazi'nin etrafında birlikti. Bu grubu sanki bir parti gibi harekete getirmek ve cemiyetin adını bayrak gibi kullanarak onu benimsemek ve böylece merkezden yöneltilecek teşkilâtı bir seçim mücadelesinden sonra Meclise gelecek taraftar mebuslarla hemen Halk Partisi teşkilâtını düzenlemek kabildi. Böylece seçilen mebusları ve hatta cemiyetin teşkilâtını partiye mal etmek mümkün görülüyordu. Öyle de yapıldı. 1 Nisan'da Meclisin yenilenmesine karar verildikten sonra ve daha Meclis çalışmaları devam ederek 8 Nisan'da Meclisteki Müdafaa-i Hukuk birinci grubu, Muallim Mektebi salonun-

(1) Bir Halk Partisi teşkiline karar verdiğini Gazi, daha 6 Aralık 1922'de Ankara'da bir gazeteciler grubuna açıklamış ve bunun memleketteki tepkilerini kollamaya başlamıştı. Ona göre bu teşekkül, gelecekteki millî faaliyetlerin bir programa bağlanması için şarttı. Fakat buna, etrafındaki önemli ve önder şahsiyetler, yani arkadaşları taraftar görünmedi. Onlar Gazi'nin Partiler üstü kalması gerektiği kanısındaydılar. Fakat Gazi karar ve teşebbüslerinde devam etti.

da "Heyet-i umumiye halinde" toplandı. Bu toplantıda Gazi de bulundu ve kararları istikametlendirdi.

Gazi'nin daha önce hazırladığı ve intihap mücadelelerinde hem kendisinin ve taraftarlarının programı, hem yarınki Halk Partisinin bazı temel ilkeleri şeklinde ortaya atılacak 9 umde (ilke) burada açıklandı. Heyet-i umumiyece kabul edildi. Bundan başka yeni seçimlerle meşgul olmak üzere bir heyetin kurulması bizzat Gazi tarafından teklif olundu. En aktif ve güvenilir kimselerden kurulan bu heyet, hem seçim faliyetlerini yönetecek, hem mebus adayları bu heyet tarafından tespit olunacaktı.

Bu 9 umde veya ilke, aslında, bütünü ile, bir prensipler belgesi değildi. Birinci ve ikinci maddeler dışında kalan maddeler, gelişigüzel saptanmıştı. Genel temenniler dışında, pek bir mânâ taşımazlar.

9 umde bir seçim beyannamesi şeklinde başlıyor ve Halk Fırkasının teşekkül edeceğini de ilan ediyordu:

"Önümüzdeki devrede inşallah sulhün teessüsü müyesser olacağından, iktisadî gelişmemizi temin, her türlü teşkilâtımızı tamamlamak ve bu suretle mülk ve milleti refaha nail etmek gaye olacaktır. Yeni çalışma devresinde Meclisin ekseriyetini bu gaye etrafında toplamak ve memleketi millî hâkimiyet dairesinde siyasî teşkilâta kavuşturmak için bir Halk Fırkası teşekkül edecektir. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk grubu, Halk Fırkasına intikal edecektir.

Bunu bekleyerek grubumuz aşağıdaki umdelerle intihaba iştirake karar vermiştir:

1 — Hâkimiyet, kayıtsız, şartsız milletindir. Bu değişmez düsturumuzdur.

2 — Teşrinisani 1338 (Kasım 1922) kararıyle saltanat mülgadır. Hukuk hâkimiyet ve hükümrani, gayri kâbili terk ve tecezzi ve ferag (terk edilmez, parçalanmaz ve devredilmez) olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti mâneviyesinde mündemiçtir.

3 — Memlekette emniyet ve asayişin muhafazası en mühim vazifemizdir.

4 Mahkemelerimizin süratle adaleti dağıtması temin edilecektir.

5 İktisadi kalkınma temin edilecektir.

6 Halkın askerlik müddeti azaltılacaktır.

7 — İhtiyat zabitlerinin (Yedek subaylar) istikbali temin edilecektir.

8 — Memurlar meselesinin tespit ve ikmali, halk işlerinin çabuk neticelenmesi.

9 — Harap yerlerimizin sür'atle imarı.

10 Nisan'da ve Gazi'nin yanında yapılan özel toplantıda bu işlere biraz daha çeki-düzen verildi. İkinci grup mebuslarının ise her biri bir tarafa dağılmıştı. Muhafazakârlık (tutuculuk) cephesi başsız teşkilâtsızdı. Kaldı ki, birinci grubun elinde hükümet vardı. Gazi'nin şahsiyet ve itibarı, bu cephe lehine teraziye elbette ki ayrıca ağır basacaktı. Seçim mücadelesine bu şekilde girildi. Grup mensupları kendi seçim bölgelerine dağıldıktan başka, önemli hallerde ve önemli bölgelere ayrıca faal heyetler gönderildi. Seçimler bir defa kazanılınca, o vakte kadar hazır olacak fırka (Parti) programı ile Halk Fırkası resmen iktidarı devralacaktı. Şimdilik ortada yalnız 9 umde dolaşıyordu.

Gerçi bu ilkeler bir bakışta şöylece düzenlenmiş hissini veriyordu. Birinci ve ikinci ilkelerden maadası ya genel temenniler ya geçici mahiyette işler karakterini taşıyordu. Onun için bu ilkeler üzerinde Gazi'ye hatta ortada programı yok bile dediler. Şu cevap onundur:

"İkinci Büyük Millet Meclisinin intihabı sırasında neşir ve ilân ettiğimiz program, fırkamızın teşekkülüne esas olmuştur. Programa sokulmamış bazı mühim ve esaslı meseleler vardı. Meselâ Cumhuriyetin ilânı, Hilâfetin kaldırılması, Şer'iye Vekâletinin lağvı, medrese ve tekkelerin kaldırılması, şapka giyilmesi gibi... Fakat bu meseleleri programa sokarak, vaktinden evvel cahil ve mürtecilerin bütün milleti zehirlemelerini uygun bulmadım.

"Onun için neşrettiğim programı bir siyasî fırka için kifayetsiz bulanlar oldu. Halk Fırkasının programı yoktur dediler. Programımız gerçi bir kitap değildi. Fakat amelî ve esaslı idi. Biz dahi tatbiki gayri kabil fikirleri, nazarî birtakım teferruatı yaldızlayarak bir kitap yazabilirdik. Yapmadık... (Nutuk 1927, s. 437)"

Ama şu var ki karşı tarafın, yani muhafazakâr cephenin hem programı, hem teşkilâtı yoktu. Bu grup ve akım, ortadan fiilen silinmişti...

* * *

SEÇİMLERİN SONUCU

Seçimler genel olarak olaysız geçti. Sonuçlar şöyle belirdi ki, bütün memlekette, birinci grup adayları kazanmıştı. Karşı cepheden tek mebus seçilemedi[1]. Gazi, aynı zamanda hem Ankara, hem İzmir'den mebus seçilmişti (daha sonra Ankara mebusluğunu tercih etti). Seçimler sonuçlanınca ikinci Millet Meclisi 2 Ağustos 1923'te açıldı. Bu Mecliste 72 intihap dairesinden 270 mebus seçilmişti. Gazi 13 Ağustos'ta Meclis Başkanlığına seçildi. 14 Ağustos'ta kabine teşekkül etti[2]. 17 Ağustos 1923'te yeni Meclis âzâları, Halk Fırkası için ilk toplantılarını yapmışlardı. Bu toplantıda 133 mebus bulundu. Bir nizamname encümeni kuruldu. Aynı günün akşamı Çankaya'da yapılan özel toplantıda Gazi, yeni iktidarın yapısı hakkında önemli beyanlarda bulundu:

"— *Düşündüğüme göre, inkılâpların ve hadiselerin işbaşına getirdiği arkadaşlar, sulh zamanında da, ellerindeki köprü başlarını bırakmayıp orada kalmalıdırlar. Meclis Reisliğini, Vekiller Heyeti Reisliğini, Erkânıharbiye-i Umumiye Reisliğini başkalarına teslim edemeyiz.*"[3]

9 Ağustos'ta yapılan Halk Partisi toplantısında Riyaset Divanı ve Vekiller Heyeti adayları kararlaştırıldı. Gazi ittifakla reisliğe aday gösterildi. Ali Fuat Paşa ikinci reislik için uygun görüldü. Vekiller Heyeti Reisliğine de Fethi (Okyar) Beyle, Kâzım Karabekir Paşadan biri gelecekti. Paşa, ordu hizmetini tercih edince Fethi Bey Başvekillik için seçildi. Yeni partinin nizamnamesine esas olacak fikirler şunlardı:

---

(1) Bu neticeyi halkın, Parti kavgalarından nefretine ve ortada iki parti olursa bunun, geçmişte olduğu gibi kesin çatışmalar doğuracağına olan inancına verenler vardır.

(2) Yeni vekiller heyeti şöyle teşekkül etti:
Başvekil Fethi Bey (Okyar),
Şer'iyye Vekili: Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi,
Milli Müdafaa Vekili: Karasi Mebusu Kâzım Paşa,
Maarif Vekili: Adana Mebusu Mahmut Esat Bey,
Maliye Vekili: Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey,
Adliye Vekili: İzmir Mebusu Seyit Bey,
Nafıa Vekili: Diyarbakır Mebusu Feyzi Bey,
Erkânıharbiye-i Umumiye Vekili: İstanbul Mebusu Fevzi Paşa (Çakmak).

(3) Ali Fuat (Cebesoy), *Siyasî Hatıralar*, s. 10.

"Halk Fırkası, cemiyetler kanununa göre kurulmuş siyasî bir cemiyettir. Gayesi, millî hâkimiyetin tahakkukuna rehberlik etmek, Türkiye'yi tam manasıyle asrî bir devlet haline getirmektir.

"Halk Fırkası bir ihtilâl komitesi değildir. Bir inkılâp fırkasıdır. Fırkadan olanların gerçekten halkçı olmaları şarttır.

"Fırka, hiçbir fert, hiçbir cemaat için imtiyaz tanımadığı gibi, kanunları teşri ve icra etmekteki mutlak hürriyet ve istiklâlini tahdit ve tağyir edici hurafevi (batıl, esassız) kanaat ve temayülâtın (eğilimlerin) meşruluğunu da tanımaz.

"Kanun nazarında her fert müsavi (eşit)dir. Türk kültürünü kabul etmiş Türkiyeli her fert, fırkaya girebilir..."

Nihayet bütün bu hazırlıklar tamamlanıp partinin tüzüğü de meydana çıkınca, kurucular 9 Eylül 1923'te, yani İzmir'in kurtuluşunun birinci yıldönümünde bu dilekçe ile Dahiliye Vekâletine başvurdular. Halk Fırkasının kurulduğunu bildirdiler. Dilekçenin altında, Halk Fırkası Umumî Reisi olarak Gazi Mustafa Kemal'in, Halk Partisi Umumî Kâtibi olarak da İkinci Meclisle siyasî hayata atılan eski Temsil Heyeti Kurmayı Recep Beyin (Peker) imzaları vardı[1]. Halk Partisi kendisini daima Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin bir devamı ve bu suretle de Millî Mücadele ve İstiklâl Savaşı'nın teşkilâtçısı saymıştır. Hatta "Eylül 1920'de" toplanan Sıvas Kongresi'ni, Halk Partisi'nin ilk kongresi sayanlar da vardır. Fakat işin bu kısmı tartışma konusu ol-

(1) Kuruluşu ile beraber 27 sene iktidarı muhafaza eden Halk Partisinin kuruluş dilekçesi suretini aşağıda veriyoruz:

"Dahiliye Vekâleti celilesine,

Halk Fırkası nam ve unvanıyle tesis ve teşkil ve musaddak nizamnamesi takdim edilen siyasi cemiyetin, kanunu mahsusuna tevfikan Türkiye dahilinde teşkilâtta bulunmak üzere müsaadei resmiyesinin itası ve ricası ve umumi heyeti idare âzâsının, Erzincan Mebusu Sabit, İstanbul Mebusu Dr. Refik (Saydam), İzmir Mebusu Celal (Bayar), Erzurum Mebusu Münir Hüsrev (Gerede), Tekirdağ Mebusu Cemil, Konya Mebusu Kâzım Hüsnü, İzmit Mebusu Saffet, Diyarbakır Mebusu Zülfi Beylerden mürekkep ve Halk Fırkası Kâtibi Umumisinin de Kütahya Mebusu Recep Bey bulunduğu arzolunur efendim."

Halk Fırkası Umum Kâtibi — *Halk Fırkası Umumi Reisi*

Recep — *Gazi M. Kemal*

9 Eylül 1339

(1923)

sa bile, ikinci Millet Meclisi işe başlarken işler öyle gelişmişti ki, ortada artık bir siyasî parti vardı. Bu siyasî partinin başında Gazi Mustafa Kemal bulunuyordu. Yeni Meclisle beraber yeni parti de ortaya, bir kısmı eski İstiklâl Savaşı muharipleri ve aktif ordu mensupları olan yeni, genç siyasetçiler atmıştı. Yeni parti Mecliste kesin olarak hâkim ve rakipsizdir. Bu suretle Gazi Mustafa Kemal kendi etrafında, artık belirli bir tüzüğe, bir disiplin nizamına bağlı kaynaşmış bir siyasî kadro teşkil etmiş bulunuyordu. Bu kadrolaşmak, onun yeni işlerinde elbette ki kuvveti ve desteği olacaktı. Hulâsa artık müstakil bir devlet, gençleştirilmiş bir Meclis ve bir devlet partisi niteliğinde olsa da, aktif bir siyasî kadro, memleketin kaderini ele almış bulunuyordu. Gazi seçim mücadelelerine:

"Türkiye'de artık bir Halk Devleti ve Hükümeti teşekkül etti."

sözleriyle girmişti. Şimdi Türkiye'nin onun tabiriyle bir de "Halkçılık esasına dayanan" siyasî iktidar partisi vardı. Gazi, kurulacak fırka için nabız yoklamalarına çıktığı yerlerde daima, partilerin başka memleketlerde bir sınıf teşekkülü olduğunu, Türkiye'de ise, sınıflar mevcut olmadığı için "Halk Fırkası'nın bir sınıf partisi olmayacağını, halkın müşterek menfaatlarını koruyacağını" ilan ediyordu. Türkiye'de sınıf olup olmadığı tabii tartışma konusu olabilirdi. Halk Partisinin bir sınıf partisi halinde gelişip gelişmeyeceğini de tabii zaman gösterecekti. Fakat gerçek şuydu ki, memlekette iktidar şimdi bir siyasî teşekkülün elindeydi. Bu teşekkül kendisini, nizamnamesinin esasları hazırlanırken belirttiği görüşüne göre:

"Bir ihtilâl komitesi değil, bir inkılâp komitesi"

olarak takdim ediyordu. İnkılâp, yani uzun vadeli, toplumun yapısını ve sosyal münasebetleri, esasından değiştirecek, toplumu bir keyfiyet değişikliğine götürecek ve bunu yaparken elbette ki inkılâpçı azınlığın, yani önder kadronun iradesini inkılâpçı tedbirlerle, yani cebir ve zor ile çoğunluğun iradesine hâkim kılacak bir gelişme ele alınmış oluyordu. Bu nasıl olacaktı? Bunu zamanın akışı içinde görecek, izleyecektik.

Fakat bu noktada hemen şuna işaret edelim: Birinci Büyük Millet Meclisinin dağılışından sonra, bir taraftan yeni seçimler gelişir, diğer taraftan Halk Partisi kuruluşunu tamamlarken, büyük, önemli bir olay meydana geldi: 21 Kasım 1922'de toplanıp bir olumlu sonuca varma-

dan Şubat 1923'te kesilen Lozan Sulh Konferansı, 23 Nisan 1923'te tekrar çalışmalarına başlamış ve bu çalışmalar olumlu şekilde gelişerek 25 Temmuz 1923'te Lozan'da barış antlaşması imzalanmıştı. İkinci Büyük Millet Meclisi bu antlaşmayı, 23 Ağustos 1923'te tasdik etti. Bu suretle İstiklâl Savaşı hukuken de sona ererek memleket barış çağına girdi. Şimdi biz, hem yeni Türkiye tarihinin büyük bir aşaması, hem Mustafa Kemal devrinin başarılı bir eseri olan Lozan davasına artık girebiliriz. Çünkü Lozan'ı gerçek mânâsı; iç ve dış çatışmaları ve yeni çağın açılışında yalnız Türkiye için değil, bütün bize benzer memleketler için getirdiği yeni slogan, amaç ve kuruluşları ile gereği gibi bilmezsek, Mustafa Kemal hadisesini değerlendirmekte zorluk çekeriz. Çünkü Lozan, bu hadisenin yapısında hem şekil, hem yön ve karakter tayin edici bir unsur olarak yer alır.

Büyük Hesaplaşma

Barışı kazanmak, savaşı kazanmak kadar önemlidir, denilir. Hele bazı savaş sonları vardır ki, o savaş sonlarında barış, onu kazanabilen için, bir çağ dönemi değerindedir.

Yeni Türkiye'nin Lozan Antlaşması böyle bir değerdeydi. Kaldı ki Lozan, yalnız İstiklâl Savaşı'nın sonu ve bir zaferin dünya hukuku karşısında da gerçekleşmesi değildir.

Gazi'nin de dediği gibi, *"Lozan'da asırlık hesaplar görüldü"*. Lozan, bir büyük hesaplaşmaydı. Bu büyük hesaplaşmada Ankara, eski bir imparatorluğun bütün hesaplarının tasfiyesine muhatap tutuldu. Halbuki yeni Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı ve devamı değildi...

IV

LOZAN'IN KRONOLOJİK HİKÂYESİ VE İKİNCİ ADAM

Lozan'ın hikâyesi, 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşu ve onu takip eden günlerde Yunan istila kuvvetlerinin Anadolu topraklarından temizlenmesi ile başlar. Harp bitmişti. Büyük Millet Meclisi Hükümeti kendisini savunmasını bilmişti. 1920-1922 arasında büyük başarılar elde edildi: Kuzeyde Karadeniz kıyılarından bir müdahale ve kıyılarda bir Rum Pontus devleti kurulması yolundaki proje ve girişimler suya düşürüldü. Doğuda Ermeni saldırıları ve bir Ermenistan teşkili karar ve teşebbüsleri de fiilen tasfiye edildi. Güneyde Çukurova'nın işgali, Urfa, Maraş, Antep'teki İngiliz, Fransız ve Ermeni istila ve yerleşme hareketleri, kanlı savaşlar sonunda, Anadolu'nun başarısı ile sona erdi. Bütün bu bölgeler, müdahaleci kuvvetlerden temizlenmişti. Bir kısmı İstanbul sarayının ve dolayısıyla işgal kuvvetlerinin yardımlarıyla düzenlenen iç isyanlar da tamamen bastırılmıştı.

İş, bir aralık Sakarya'nın doğusuna kadar yayılan ve toplarının sesleri Ankara'dan duyulup, hatta Ankara'nın da boşaltılması yolunda tedbirlere yol açan Yunan istila ordularının yenilmesine kalıyordu. 29 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruzla bu iş başarılıp Anadolu kurtarılınca, Birinci Dünya Harbinde Osmanlı İmparatorluğunu çökerten galip devletler, artık Anadolu realitesini bütün sonuçları ile kabul etmek zorunluğu karşısında bulunduklarını anladılar. Bu realite ise, ancak, milletlerarası değer ifade edecek bir muahede ile yeni Türk devletinin tanınmasıydı.

Daha önce de değindiğimiz gibi, 18 Eylül'de ve Anadolu'dan son Yunan askerlerinin çekilip gittikleri aynı gün, İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Pellé, diğer işgal devetleri fevkalade komiserleri adına Gazi Mustafa Kemal'e, Mudanya konferansı devletini, dolayısıyla Trakya'nın da kurtuluşuna yol açan tekliflerini sundu. 23 Eylül 1922'de[1] Ga-

(1) Bu konu, bu cildin ilk bahsini teşkil eden "İzmir ve Sonrasında" kısmında ayrıca işlenmiştir.

zi'nin eline, itilaf devletlerinin hariciye nâzırları tarafından, barış müzakerelerini sağlamak için bir konferans akdi ve bu maksatla murahhaslar gönderilmesi hakkındaki teklif ulaştı. Birkaç gün sonra bu teklif Ankara Hükümetine de gönderildi. Gene itilaf devletleri 28 Ekim'de Türkiye'ye verdikleri nota ile, konferansın Lozan'da toplanacağını bildirirler. Murahhaslar isterler[1]. 2 Kasım'da Büyük Millet Meclisi Lozan barış konferansı için murahhaslarını seçti. Konferansın, önce 13 Kasım'da toplanacağı bildirilmişti. Türk murahhas heyeti 6 Kasım'da Ankara'dan yola çıktı. Fakat İngiltere'deki seçimlerin yarattığı durum dolayısıyla vaktinde gelemeyeceği anlaşılan İngiliz Baş Murahhası Lord Curzon'un gecikmesi dolayısıyla konferans 20 Kasım'da açıldı. Bu arada Türk Murahhas Heyeti Başkanı İsmet Paşa, davet edildiği Paris'e giderek, Fransız Başvekili Poincaré ve diğer devlet adamları ile hazırlık temaslarında bulundu. Nihayet konferansın 20 Kasım'da açılış töreni yapıldı ve 21 Kasım'da oturumlar başladı.

Aşağıda işleneceği gibi, çetin şartlar içinde akıp giden konferans, 21 Kasım 1922'den, 25 Temmuz 1923'e kadar tam sekiz ay sürdü. Bu arada 4 Şubat - 25 Nisan 1923 arasında bir de kesinti devresi geçirildi. Fakat düşünmeli ki, Birinci Dünya Harbi sonunda galip devletler, Almanya da dahil olduğu halde, yenilmiş sayılan hiçbir devletle sulh konuşmaları için müzakere masasına oturmamışlardır. Lozan'da ise yeni Türkiye, hatta sekiz ay süren pençe pençeye bir mücadeleden sonra, adına Lozan Antlaşması dediğimiz, milletlerarası istiklâl belgesini eline almış, yani barışı fethetmiştir.

Lozan Antlaşması (Muahedesi) Türkiye Büyük Millet Meclisinde 23 Ağustos 1923'te, yani taarruzdan tam bir sene sonra tasdik olunarak kanunlaştı. Şimdi bu konferansın konularına ve değerlerine girebiliriz. Fakat daha önce o sırada olayların ön plana çıkardığı bir şahsiyet olarak, Türk Murahhas Heyeti Başkanının, yani İsmet Paşanın (İnönü) üzerinde durmalıyız.

Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşanın zaferden sonra, Başku-

(1) Bu cildin birinci bahsinde değinildiği gibi bu konferansa Ankara Hükümeti ile beraber İstanbul Hükümeti de davet olunmuştur. Fakat Büyük Millet Meclisi 1 Kasım 1922'de Saltanatın ilgası kararını alıp, 4 Ekim'de de İstanbul'da milli idare kurulunca, Konferansta İstanbul'un temsil işi kendiliğinden ortadan kalkmıştı.

mandan tarafından Mudanya mütareke konferansına temsilci olarak atanmasından daha tabii bir şey olmazdı. Fakat mütareke imzalandıktan sonra, 16 Ekim 1922'de yanında bir generaller heyeti ile Bursa'ya gelen Gazi Mustafa Kemal'in Bursa'daki çalışma günlerinin en beklenmedik olayı, İsmet Paşayı toplanacak sulh konferansındaki Türk Murahhaslar Heyeti Başkanı olarak seçmesidir. Hem de aynı zamanda Hariciye Vekili olarak... Gazi'nin bu kararı bizzat İsmet Paşayı da şaşırttı. Büyük Nutkunda Gazi, olayı ve İsmet Paşanın o günkü ruh halini şöyle anlatır[1]:

"Bursa'da kaldığım günler zarfında İsmet Paşayı, Murahhaslar Heyet Reisliğini ifa edebilip edemeyeceğini, mevcut bunca malumatıma rağmen bir daha tetkik ettim. Mudanya konferansını nasıl idare ettiğini teferruatıyle anlamaya çalıştım. İsmet Paşanın kendisine, tasavvurlarım hakkında hiçbir kelime söylemiyordum. Nihayet müspet olarak kararımı verdim.

İsmet Paşanın Murahhaslar Heyeti Reisi olması için, daha evvel Hariciye Vekili olmasını münasip gördüm. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beye hususî ve gizli olarak yazdığım bir şifre telgrafnamede, kendisinin Hariciye Vekâletinden istifa etmesini ve yerine İsmet Paşanın intihabına bizzat delâlet etmesini rica ettim. Ankara'dan hareketimden evvel Yusuf Kemal Bey[2] bana, Heyet-i Murahhasa Reisliği vazifesini en iyi İsmet Paşanın

(1) *Nutuk;* 1927 baskısı, 417-418.

(2) Yusuf Kemal Bey, Milli Mücadelenin aktif şahsiyetlerinden biridir. Saltanat idaresinde de genç yaşta, devletin yüksek kademelerinde sivrilmiş değerli bir hukukçuydu. İstanbul'da bir aralık Adliye Nezareti Müsteşarı iken son Mebusan Meclisine seçildi. Bu seçilişi Mustafa Kemal, Sıvas'tan 28 Kasım 1919 tarihli samimi bir telgrafla tebrik etti. Meclisin devamı sırasında aralarında ayrıca telgraflaşmalar oldu.

Meclis faaliyeti sona erince, Rıza Nur, Vehbi, Abdullah Azmi beylerle ve Mustafa Kemal'e iltihak etmek üzere Lefke'ye geldiler. İşte bu arada bir anlaşmazlık, bu Heyeti Mustafa Kemal'e bir "Heyet-i Nâsıha" yani İstanbul adına bir nasihatçı heyet gibi geldikleri kanısını uyandırdı. Nitekim çeşitli neşriyatta hep bu Heyet-i Nâsıha bahsi geçer. Fakat bizzat Yusuf Kemal Beyle yaptığım temaslar ve gördüğüm muhabereler, onların Ankara'ya bu sıfatla seçilerek gönderilmediklerini ortaya koymuştur. Zaten Yusuf Kemal Bey Ankara'da süratle ve ön planda vazifelere geçti. Kabinede üye ve Hariciye Vekili olduğu gibi, Avrupa'da siyasî temas ve müzakerelere de memur edildi. Yusuf Kemal Bey siyasî hatıralarını *Vatan Hizmeti* isimli eserinde yayınladı.

yapabileceğini söylemişti. Yusuf Kemal Beyden, kendisine yaptığım teklifi iyi karşılayarak gereğine tevessül ettiğine dair cevap aldım. İşte ondan sonradır ki İsmet Paşaya, emrivaki (olup-bitti) halinde, Hariciye Vekili olacağını, ondan sonra da sulh konferansına Heyet-i Murahhasa Reisi olarak gideceğini söyledim. Paşa birdenbire mütehayyir kaldı (şaşırdı). Asker olduğundan bahsederek özür diledi. En nihayet teklifimi bir emir telâkki ederek itaat etti."

26 Ekim'de Büyük Millet Meclisi bu seçkiyi oy birliği ile kabul etti. 2 Kasım'da da, Murahhaslar Heyeti seçildi ve İsmet Paşa gene oybirliğiyle Murahhaslar Heyeti Başkanı oldu[1]. Bu suretle İsmet Paşa, Lozan için teraziye koyduğu kaderi kendisine yâr olduğu takdirde, Gazi'den sonra *İkinci Adam* olarak memleketin siyaset sahasında belirmiş oluyordu.

*
* *

İSMET PAŞANIN BEŞ VASFI

Olayların akışına girmeden önce, siyaset alanına çıkan bu yeni insanın, şahsiyet ve mizacı üzerinde biraz durmak yerinde olacaktır. Lozan Konferansı, ona katılacaklar için, her şeyden evvel bir direniş yarışı olacaktır. Bu yarışa çıkacak Türk Baş Murahhasının özel vasıfları olması lazımdı. Yalnız askerlik, yalnız diplomatlık yetmezdi. Bir imparatorluğun asırlık hesapları görülecekti. Onun karşısına çıkacak baş delegeler, dünyanın hâkimleri olan devletler namına konuşacaklardı. Kendilerini dünyanın efendileri sayıyorlardı. Mesela masanın bir tarafında, topraklarında güneş batmayan bir imparatorluğun halesi içinde bir Lord Curzon ve karşısında, henüz hükümetinin şeklini bile kavrayamadıkları, ufak tefek yapılı bir general: İsmet Paşa. Bu vaziyet onlara çağımızın, belki de en büyük istihzası gibi görünebilirdi...

Öyle sanıyorum ki İsmet Paşa, hayatı boyunca, başlıca şu beş özelliğiyle kendi yolunu açmıştır:

1 — Kendisine daima rütbesinden daha üstün görevler emanet edildi.

(1) Meclisin seçtiği murahhaslar, Trabzon Mebusu Hasan Beyle (maliyeci), Sinop mebusu Dr. Rıza Nur'du (politikacı). Bu murahhaslar heyetine geniş bir müşavir kadrosu da verildi.

2 — Diğer subaylardan ayrı olarak daima, meslek dışı bilgisini ve genel kültürünü tamamlamaya çalıştı.

3 — Görev çevrelerinde; mücadeleleri ile değil, uysal, fakat, özgür hareket ve karar yetenekleri göze çarpan şahsiyeti ile dikkati çekti. Hiçbir zaman bir klik adamı olmadı. Kendini hiç kimseye kayıtsız, şartsız bağlamadı. Hatta Mustafa Kemal'e bile...

4 — Gerektiği zaman, sorumluluk kabulünden çekinmedi. Bu vasfı onun, daima şahsî gururu oldu. Olayların akışı içinde bu gurur onu, belki göstermesiz, fakat daima bir zırh gibi sardı.

5 — Teşebbüsü (girişimi) elinde tutabilmek gayretini, bir askerî strateji kaidesi gibi, siyasî hayatında da benimsedi. Onun için de daima, kumanda mevkilerinde bulundu. Bu mevkileri hiçbir zaman kolay bırakmadı.

Bu listeyi daha da uzatmak mümkündür. Ama burada yer alanları hatalı, yahut gerçek dışı saymak, herhalde zor olacaktır. Çünkü burada kaydedilen karakteristik özellikler ve vasıflar yahut onun hayat yolunu açan bu önemli basamak taşlarını, geçtiği yollarda kolaylıkla izlemek mümkündür.

Daha kurmay okulundan çıkıp da, Edirne'deki ikinci ordu merkez birliklerine topçu sınıfından bir yüzbaşı olarak katılınca, orada sessiz, mücadelesiz, fakat hızla seçkin bir subay olarak sivrildi. Kendisinin tertiplediği, ama kendinden üstün rütbelilerin de faydalandığı meslek kursları ve mesleki yeni bilgilerle, bir sıra adamı olmaktan çıktı. Nizam dışı hareketlerin coşkun bir öncüsü ve bir heyecan adamı değildi. Ama, mesela İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908 ihtilâlini yapıp da, 1909'da Selânik'te ikinci kongresini topladığı[1] zaman, İkinci Ordu adına fikri sorulan iki kişiden biri, Yüzbaşı İsmet Beydi. Diğeri Kâzım Karabekir...

Balkan Harbi öncesinde, Kırklareli'ndeki büyük manevraları eleştirme işi ona verildi. (Selânik'te de böyle bir vazife Alman Generali Goltz Paşanın önünde, Ön Yüzbaşı Mustafa Kemal'e verilmişti.) İsmet Beyin konuşmaları öyle dikkati çekmişti ki, orada hazır bulunan Ahmet İzzet Paşa İstanbul'a dönüp de Yemen Umumî Komutanlığına tayin edildiği zaman, yanına kurmay olarak almak için, ilk defa Kırklareli manevra sahasında gördüğü Yüzbaşı İsmet Beyi arattı. Ona mektup yazdı. Onun

(1) Bu kongrede bilhassa, ordunun siyasetten ayrılması fikri tartışılıyordu. Bu fikrin savunucusu Yüzbaşı Mustafa Kemal'di ve İsmet Bey, ikinci ordudan, bu fikrin destekleyicisi oldu.

muvafakatını rica etti ve mektubunda İsmet Beye, "Gerçi rütbeniz ordumda kurmay başkanlığı için küçüktür. Bu yere rütbesi elverişli olan biri getirilebilir. Ama siz benim fiilen kurmay başkanım olacaksınız," şeklinde açıklamalar yaptı. (O devrede Mustafa Kemal'i de İttihat ve Terakki, Trablus işini düzenlemek için kendi mümessili seçmiş, Afrika'ya göndermişti.)

Bu hayat yolunu daha da izleyebiliriz. Enver Paşa gibi kapalı, sert ve tartışma kabul etmez bir Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekilinin Erkân-ı Harbiye-i Umumiyesinde İsmet Bey, henüz binbaşı rütbesinde iken, Harekât Şubesinin şefiydi. Hem de o muhitte o, mesela Mustafa Kemal ve Karabekir gibi seçkin subayların Alman askerî otoritesine karşı cephe aldıkları bir devirde, bu otorite ile bağdaşmasını bildi. Öyle ki, Enver Paşa Çanakkale cephesindeki Alman büyük kumandanlarının (bunların arasında Mareşal Liman Von Sanders ve Goltz Paşa da vardır) kendi aralarındaki anlaşmazlıkları yakından görmek için bile, Binbaşı İsmet Beyi gönderebiliyordu.

Birinci Dünya Harbinde ve Genelkurmaydaki hizmetini tamamladıktan sonra onu, Mustafa Kemal'in ikinci ordusunda ve onun emrinde evvela ordu Kurmay Başkanı, sonra da kolordu kumandanı olarak görüyoruz. Öyle bir maiyet kumandanı ki, Mustafa Kemal mesela Sekerat karargâhındaki bir yemek toplantısında ayağa kalkarak çok içten ve anlamlı sözlerle onu öven bir konuşma yapmıştır. Albay İsmet Bey bu son vazifeden ayrılırken, onun için üst makamlara, müstesna bir sicil vermiştir. (Bu sicilin sureti, *İkinci Adam*'ın üçüncü cildinde yayınlanmıştır.) Suriye'deki VII. Orduda İsmet Bey, gene Mustafa Kemal'in emrindedir. Henüz albaydır. Ama, III. Kolordu kumandanıdır. Mütareke öncesinde sadrazamlığa getirilen Ahmet İzzet Paşanın ilk işi, bu albayı Suriye sınırında buldurup birden Harbiye Nâzırlığı Müsteşarlığına tayin etmek oldu.

Onun Anadolu'ya geçişinin ve Ankara'ya birinci ve ikinci gelişinin hikâyesini ise biliyoruz. Olaylar öyle gelişti ki, Ankara'ya son ayak basışının hemen ardından kurulan ilk Büyük Millet Meclisi Hükümeti kabinesinde, Erkân-ı Harbiyei Umumiye Vekili (Kabineye dahil Genelkurmay Başkanı) oldu. Rütbesi albaydı ve henüz 34 yaşındaydı. Genelkurmay Başkanlığı fiilen Başkumandanlık demekti. Halbuki orduda daha eski ve tanınmış generaller vardı. Bu vazifeyi, aynı zamanda Genelkurmay Başkanı kalmak üzere Garp Cephesi Kumandanlığı takip etti. Zaferden önce

Genelkurmay Başkanlığından ayrılmış, fakat Garp ve Cenup cephelerinin birleştirilmesinden meydana gelen Umum Garp Cephesi Kumandanlığını almıştı. Rütbesi henüz tuğgeneraldi. Sonra zafer, Mudanya konferansında Murahhas, Hariciye Vekili ve Lozan Sulh Konferansında Türkiye Baş Murahhası. O günlerde henüz 34 yaşının içindeydi...

Bu hayat hikâyesinde ilgi çekici bir şeyler vardır. Bu hikâye, bir sıra adamının serüveni değildir. Ve daha ilk günden bellidir ki, onun Lozan'da memleketin kaderi ile becelleşirken terazinin kefesine attığı, aynı zamanda kendi istikbalidir...

Şimdi Lozan konferansına girelim...

***

KONFERANS, ÇALIŞMALARINA BAŞLIYOR VE BEKLENMEYEN BİR ÇIKIŞ

Lozan konferansı, 20 Kasım 1922 salı günü öğleden sonra saat üçte, Lozan'da Mont Benon gazinosu salonunda açıldı. Davetnameye ve konferans nizamnamesinin birinci maddesine göre konferansın konusu "Aralarında 1914'den beri barış hali bozulup, kesin olarak iade edilememiş ve kurulamamış olan devletlerin Şarkta barışı sağlamak gayeleri" idi. Davetçi devletler; İngiltere, Fransa ve İtalya'ydı. Konferansa Yunanistan katılıyordu. Ondan başka, Türkiye ile harp halinde sayılan Yugoslavya ve Romanya ile ayrıca Japonya temsilcileri de katıldılar. Daha sonra da, Karadeniz'de sahilleri olan devletler olarak ve Boğazlar konusundaki ilgileri nazara alınarak bu meseleye ait konuşmalara Bulgaristan, Sovyetler Birliği murahhasları da iştirak ettiler. Amerika, Yunanlıların Anadolu'ya saldırışına karar verenlerden biri ve Sevr muahedesine imza koyup, bu muahede ile Ermenistan sınırlarının düzenlemesini üstüne alan devlet olduğu halde Lozan'a, ancak bir gözlemci gönderdi. Aktif iştirakten çekindi. Konferansın açılışını ev sahibi sıfatıyla İsviçre Konfederasyonu Başkanı Hab yaptı. Hab, salona girmeden önce bütün delegeler yerlerini almışlardı. İsmet Paşa salona, İngiltere Hariciye Nâzırı ve konferansa başkanlık edecek olan Lord Curzon'la beraber girdi. Bunlar kapıda görününce, bütün salondakiler ayağa kalktı. İsviçre Konfederasyonu Başkanı sözlerini "Yeryüzünde iyi niyetli insanlara selâm" cümlesi ile bitirdi, alkışlandı. Bu açılış töreninde, İtalya Başvekili Mus-

solini ile, Fransa Başbakanı Poincaré de bulundular. Konferans açılmadan önce İngiliz basını Türkiye'nin aleyhinde, Fransız basını kısmen lehte görünüyordu[1]. Fakat sonra vaziyet Türkiye aleyhine olmak üzere değişti. Bunun sebebini şöyle izah edenler vardır:

İsviçre Konfederasyonu Başkanının resmî açış nutkundan sonra konferansa başkanlık edecek Lord Curzon'un bir konuşma yapması gerekiyordu. Curzon konuşmasını yaptı ve ev sahibine teşekkür cümlelerinden sonra sözlerini şöyle bitirdi:

"Eğer murahhasların hepsi aynı uzlaştırıcı ruh ile çalışırsa, masa üzerine gelecek her meseleyi halletmek ve sulhu yapmak arzusu ile duygulu bulunurlarsa, gayeye varmak kolaylaşacaktır."

Bu sözler nihayet bir temenniden ibaretti. Asıl havayı konferans çalışmaları tayin edecekti. O gün konferansın böylece ve bir tören toplantısı halinde bitmesi bekleniyordu. Fakat beklenmeyen bir çıkış oldu. İsmet Paşa söz istedi. Konuşmak için de ısrarlı davrandı. Onu bu çıkışa sevk eden ruh halinin, bu konferansın iki cepheyi temsil ettiği ve bir cepheyi oluşturan karşıdaki davetçi devletler ise, diğer cephenin Türkiye olduğuydu. Karşı taraftan, hatta reis durumunda olsa bile Curzon konuştuktan sonra, Türkiye cephesinden de bir konuşmanın gerekli olduğu mantığıydı. Fakat İsmet Paşanın konuşmasının bir tören toplantısının sınırını ve havasını aştığı ve karşı cephe delegeleri ile, diğer dinleyiciler üzerinde elverişsiz bir ruh tepkisi yaptığı anlaşılmaktadır.

Bu konuşmasında İsmet Paşa, Türkiye'nin uğratıldığı haksızlıkları, Anadolu'ya saldırıları, memleketteki büyük tahribatı, ıstırapları "hâlâ bu dakikada bile bir milyondan ziyade masum Türkün, Küçükasya ovalarında ve yaylalarında, evsiz, ekmeksiz ve serseri gibi dolaştıklarını" sert bir dille hatırlatmıştı.

Açılış töreninden sonra konferansın ilk toplantısı 21 Kasım çarşamba günü öğleden evvel saat 11'de Chateau d'ochy otelinin büyük salonunda başladı. Curzon reislik mevkiinde idi. Konferans güç şartlar ve ağır bir hava içinde başladı. Türk heyetinin ileri sürdüğü bazı istekler reddedildi. Bu isteklerin başlıcaları, esas komisyonlardan birinin baş-

(1) Birinci Dünya Harbine müttefik olarak giren İngiltere ve Fransa'nın, harp biter bitmez aralarında birtakım görüş ve menfaat çatışmaları belirdiği görülmüştür. Bu çatışmalar süratle, bütün dünya meselelerinde onların davranışlarına etkisini yapacak bir genişlik almıştır.

kanlığının Türklere bırakılması, genel sekretere bir Türk yardımcı verilmesi, Türk murahhasların sayısının ikiden üçe çıkarılması gibi şeylerdi. Karşı taraf, yalnız Boğazlar meselesi konuşulurken, Karadeniz'de sahili olan Gürcistan ve Ukrayna temsilcilerinin davetini kabul etti. Konferansta Fransızca konuşulacaktı. İsmet Paşa, hayatının o çetin akışı içinde kendi kendine Fransızca, Almanca dillerini yeterince öğrenmişti. (Mütareke sırasında buna İngilizceyi de ekledi.) Fakat böyle karışık, tartışmalı bir konferans için gerekli olan dilbilgisi ve oyunları ile icabında başvurulacak espriler bakımından, Türk heyetinin bazı zorluklar çekmesi mümkündü. Davetçi devletler tarafından tespit edilen nizamname esasları dahilinde üç esas komisyon kuruldu:

1 — Topraklara, askerliğe ve Boğazlara ait işler komisyonu,

2 — Ekalliyet (azınlıklar) komisyonu,

3 — Malî, iktisadî ve hukukî meseleler komisyonu.

Bu esas komisyonlar, ihtiyaca göre tali komisyonlar da teşkil etmişlerdir.

***

BATI TRAKYA

Karşılaşılan ilk çetin meseleler, Trakya sınırları, Musul meselesi, Adalar, tamirat meseleleri ve nihayet önemli bir konu olarak Boğazlar meselesi gibi problemlerdi. Konferansın açılışından bir ay sonra dahi bu meselelerden hiçbiri üzerinde anlaşmaya varılamadı. Lozan'da ağır bir hava esmeye başladı. İşte bu hava içindedir ki, Ankara ile temas etmek üzere memlekete dönen Murahhas Hasan Beyin de anlattıkları sonunda Büyük Millet Meclisinde çok heyecanlı konuşmalar geçti. Bu arada, orduların işe karışmasından bile bahsedildi. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey şöyle haykırdı:

"— Türkiye'nin barış için yalvaran murahhasları elleri boş dönecek olurlarsa, o vakit ister istemez Doğu ve bütün Dünyanın müttehit (birlik, beraberlik halinde) milletleri ayaklanacaklardır."

Şark ve Şarkın müttehit milletleri, elbette ki kürsü edebiyatından ibaretti. Ordunun, artık vazifesini bitirdiği de meydandaydı. Şimdi söz,

diplomasinin, sabrın ve zekânındı. Yarışı, dayanan kazanacaktı... En çok tartışma konusu olan Trakyalar meselesiydi. Lozan'dan ne vakit bahsedilse ilk değinilen bu konunun özeti şudur:

Trakya denilen topraklar, Batı Trakya ve Doğu Trakya olmak üzere ikiye ayrılır. Batı Trakya, Meriç'in batısında, Ege Denizi ile Rodop Dağları arasında kalan ve batıda Mesta Karasu nehrinde Makedonya ile sınırlanan topraklardır. Gümülcüne, İskeçe, Dedeağaç, Ferecik bölgeleri buraya dahildir. Lozan Konferansı sırasında Batı Trakya'da nüfusun ezici çoğunluğu Türk'tü. Fakat ne var ki bu topraklar, daha Balkan Harbinde bizden alınmıştı. Gerçi zaferden sonra Batı Trakya'ya giren bazı çete örgütleri orada "Garbî Trakya Hükümeti" şeklinde mahalli bir teşkilâtlanmaya da girişmişlerdi. Fakat başarı sağlanamadı. Lozan'da karşı taraf, Batı Trakya'nın Balkan Harbi ile meydana gelen sınırları üstünde tartışma kabul etmediler. Gene Batı Trakya'nın, Meriç nehrinin hemen batısını takip eden bir kısmı ile eski kısmın Dimtoka kazası vardı ki, Almanlar, Birinci Dünya Harbine katılması için bu parçayı Bulgaristan'a peşkeş çekmişlerdi. Türk Murahhas Heyeti Lozan'da bu parça üstünde direndi. Batı Trakya'da 1913 sınırının iadesini ve Bulgarlara peşkeş çekilen ve o sıralarda Yunanlıların işgali altında bulunan toprakları istediler. Bunda da olumlu netice alınamadı.

*
* *

BOĞAZLAR MESELESİ

Konuşmalara, Karadeniz'de sahilleri olan devletler delegeleri olarak Sovyetler Birliği Hariciye Komiseri Çiçerin ile Bulgaristan Başvekili İstanbuliski de katıldılar. Birinci Komisyonun 9 numaralı zabıtnamesinde İsmet Paşa, Boğazlar hakkındaki görüşümüzü evvela Misak-ı Millî çerçevesi içinde savundu. Sonra asırlardan beri Türkiye'nin Boğazlar üstündeki kesin ilgi ve hassasiyetini açıkladı[1]. Bu görüşleri şöyle özetlenebilir:

"Karadeniz ve Çanakkale Boğazları Türkiye'nin hâkimiyetine tabi topraklar üzerindedir. Türkiye hükümeti bu maddede zaten dört seneden

(1) Osmanlı İmparatorluğu, Karadeniz'le Boğazlar üzerinde dikkati çekici bir ilgi ve kıskançlık göstermiştir. Düşünmeli ki asırlar boyunca, kapitülasyonlar bile Karadeniz sularında ve limanlarında uygulanmıyordu. Karadeniz asırlarca bir Osmanlı gölü halinde kaldı ve burada hiçbir yabancıya, hatta bu deni-

beri Misak-ı Millî kayıtlarına bağlıdır. Türkiye'nin payitahtı ve Hilâfetin yerleştiği yer olarak İstanbul'un ve Marmara denizinin emniyet ve her türlü saldırıdan korunması için Boğazlar, Türkiye'nin hâkimiyeti altında olmalıdır. Bu esaslar kabul edildikten sonradır ki, Türkiye Hükümeti ile ilgililer arasında, Boğazların cihan ticaretine ve milletlerarası ulaştırmaya açılmasını sağlamak için müştereken kararlar alınmasına Türkiye hazırdır."

Sovyetler Birliği Delegesi Çiçerin, İsmet Paşanın bu tezini destekledi. Sovyet delegesinin bu görüş birliği, Lord Curzon'u biraz şaşırttı. Sonunda İsmet Paşa, Boğazlar hukuku hakkında bir proje sundu ve müzakereler bu yönde sürdürüldü.

***

AZINLIKLAR MESELESİ VE PATRİKHANE

Diğer pürüzlü bir mesele, azınlıklar meselesiydi. Müttefikler, Türkiye'de azınlıkların korunmadığı görüşünde mutabıktılar. Hatta bir aralık Lord Curzon, Türk topraklarındaki 3.000.000 Ermeni'den bugün ancak 130.000 Ermeni kaldığını ileri sürdü. İsmet Paşa, yabancı kaynaklara da dayanarak, dünya yüzünde dahi 3.000.000 Ermeni mevcut olmadığını, harp içinde Ermeni komitacıların faaliyetlerini[1] ve bugünkü fiili durumu[2] işleyerek neticede birinci komisyonun 14 numaralı

---

zin kıyılarında yaşayan halkların gemilerine bile, Karadeniz'de gemi işletme hakkı tanınmadı. O kadar ki, Rusya karşısında bir nevi yenilgiye uğrayıp Azak'taki Kefe kalesini Ruslara terk ettiğimiz anlaşmada bile, Rus elçisinin İstanbul'a bir Rus gemisi ile denizden gelmemesi, kara yolundan gelmesi şart koşuldu. Öyle de oldu.

Boğazlar meselesi hakkında literatür zengindir. Fakat bu konuda toplu malumat almak isteyenlere, Dr. Kemal Balatlı'nın *1936-1965 Yılları Arasında Boğazlar Meselesi* isimli eserini tavsiye ederiz.

(1) Bu konuda *Tek Adam*'ın ikinci cildinde yer alan Ermenistan bahsinde geniş ve tarihi malumat verilmiştir.

(2) İsmet Paşa, zaten ameli ve tatbiki değeri kalmayan Ermenistan meselesinin hiç ortaya atılmaması için, Lord Curzon'la hususi bir yemekte konuşarak mutabık kalırlar. Fakat ertesi gün Lord Curzon müzakereler sırasında, hafifften olsa da Ermenistan meselesine dokunur. İsmet Paşa hayret eder ve sinirlenir.

zaptında yer alan muhtırasını sundu. Bu muhtıranın görüşü şöyle özetlenebilir:

"Türkiye'de azınlıkların hakları Türkiye Hükümeti tarafından ve son defa Avrupa'da imzalanan muahedelerdeki umumî esaslar dahilinde korunacaktır. Fakat bunun içinde Türkiye'ye komşu memleketlerdeki Türk azınlıklarının hakları da aynı suretle korunmalıdır."

Bu son kaydın daha ziyade Yunan topraklarında kalacak Türklerin menfaatını amaç edindiği söylenebilir. Bu suretle Yunanistan'da kalacak Türklerle, Türkiye'de (ve tabii İstanbul'da) kalacak Rumlar meselesi ortaya çıkıyordu. Bu konuda mübadele (nüfus değiştirilmesi) komisyonu bir rapor hazırladı ve Venizelos, Patrikhane meselesini masaya getirdi.

Patrikhane meselesine gelince? Bu mesele, Rumların mensup olduğu Ortodoks Kilisesinin, Türk topraklarındaki teşkilâtı meselesidir. Patrikhane, yeni İstanbul'da Fener'de yerleşen ve Ortodoks kiliselerinin bağlı bulunduğu merkez, bu teşkilâtın başıdır. Patrikhanenin başında bir Patrik (Rum Başpapazı) bulunur. Ona, ruhanî bir Meclis olan Sen Sinod Meclisi ile cismanî bir teşkilât olarak bir nevi Mütevelliler Meclisi bağlıdır. Sen Sinod âzâları Patriği seçerler. Her biri, eski Osmanlı ülkesindeki Ortodoks dinî bölgelerinin dinî reisleri olarak görünür. Mesela, Erdek Metropoliti, Niksar Metropoliti, Trabzon Metropoliti gibi. Bu dinî bölgeler teşkilâtı Osmanlılardan önce de vardı. Fatih, İstanbul'daki Patriklik müessesesini tanıdı. Bu suretle de Ortodoks teşkilâtı varlığını muhafaza etti.

Ama, Lozan konferansı sırasında çok şeyler değişmişti. Evvela Ortodoks Kilisesi parçalanmış bulunuyordu. Rus Ortodoksları çok daha evvel Moskova Patrikliği, Bulgar Ortodoksları Bulgar kilisesi etrafında birleşmiş bulunuyorlardı. Anadolu'da ise, Rum kalmamıştı ve metropolitler havada kalmış bulunuyordu. Bu vaziyette Patrikhanenin hatta Türkiye'den çıkarılarak Yunanistan'da yerleşmesi, belki onun da lehine

---

Toplantı kapanınca Paşa, toplantıyı idare eden Curzon'la ilgilenmeden salonu terk eder. Yürür. Fakat Curzon arkasındadır. Paşanın koluna girmek ister. Paşa oldukça haşin davranır. Fakat Curzon tam bir İngiliz azmi ile konuşur:

"— Generalim, şu Ermeni meselesine, bu kadarcık bir cenaze törenini çok mu görüyorsunuz..."

olacaktı. Ama birtakım tarihî taassup bağlarıyla Yunanlı ve Avrupalılar, bu merkezin İstanbul'da kalması ve korunması için diretiyordu. Halbuki Lozan'dan sonra en iyimser rakamlarla Türk topraklarında ancak 100.000 kadar Rum kalacaktı. O da yalnız İstanbul'da. Yani Anadolu Ortodoks kilisesi, fiilen göçmüş ve tarihe karışmış bulunuyordu.

*
* *

MUSUL SORUNU

Nihayet birinci komisyonun, özellikle İngiltere'yi ilgilendiren ve İngiliz sömürgeler imparatorluğunun en mutaassıp (bağnaz) liderlerinden biri olan Lord Curzon'un çok sinirlenmesini davet eden meselelerden biri de, Türkiye'nin güney sınırları meselesi idi. Çünkü bu sınırlarda Türkiye, doğrudan doğruya, İngiliz menfaatları sahası ile tokuşuyordu: Yarının zengin petroller bölgesi vs...

Birinci komisyonun 21 ve 22 numaralı zabıtlarına konu olan bu davanın esası, o sırada İngilizlerin fiilî işgali altına girmiş olan Musul vilayeti topraklarının kaderi idi. İngilizler bir fiili işgal hakkından ve kurulan Irak yarı müstemlekesi ile yaptıkları anlaşmalardan faydalanarak Türkiye'nin güney sınırını ona göre çizmek istiyorlardı. İsmet Paşa uzun bir muhtıra okuyarak, Türkiye'nin Musul vilayetini başka bir devlete terke razı olamayacağını açıkladı. Irkî, siyasî, tarihî, coğrafî, iktisadî dayanaklarını şöyle açıkladı:

"— *Musul vilâyetinde çoğunluk Türktür.*

"— *Coğrafî ve siyasî bakımından bu vilâyet Anadolu'nun ayrılmaz bir parçasıdır.*

"— *Henüz hukuken Türkiye'nin bir parçası olan bu topraklar hakkında İngiltere'nin akdettiği muahedeler köksüzdür.*

"— *Musul vilâyeti, memleketimizin diğer birçok kısımlar gibi mütarekeden sonra İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Bu sebeple, aynı hale maruz kalmış diğer topraklarımız gibi bize avdet etmelidir.*"

Lord Curzon, İsmet Paşanın görüş ve isteklerine uzun boylu karşılıklar verdi. Fransa ile İtalya temsilcileri de onu desteklediler. İsmet Paşa son cevabında, Musul topraklarının durumunun ne olacağının bir hakem kararına bırakılamayacağı görüşünde diretti. Lord Curzon buna

tehditle, korkutmayla karşılık verdi. Şu halde ortada bir harp tehlikesi olduğunu ve Akvam Cemiyeti misakının 2. maddesine göre, İngiltere'nin bu meseleyi harple halletmeye gücü bulunduğunu ileri sürdü. Müttefik delegeler İngiliz delegesini destekliyordu ve Musul meselesinin Akvam Cemiyeti (o vakitki Birleşmiş Milletler) Meclisine sevkinde görüş birliği içindeydiler. İsmet Paşa bu görüş birliğine:

"Dünyada hiçbir kimse Musul meselesinden dolayı barışın tehdit edilmesini istemez."

dedikten sonra bu konuda cihan kamuoyunun Türk davasına destek olacağı kanısını açıkladı. Lord Curzon ise, İsmet Paşanın görüşünde olmadığını ve cihan kamuoyu belirince İsmet Paşanın bundan hayret duyacağı şeklinde bir espri yaptı. Böylece Musul meselesi, tarafların görüş birliği sağlanmadan, fakat Akvam Cemiyetine verilmesi suretiyle bir ertelemeye sürükleniyordu. Akvam Cemiyetinin Türkiye'ye destek olmayacağı aşikârdı. Fakat başka bir çıkar yol da görünmüyordu. O sırada Ankara'da ve Büyük Millet Meclisinde yankı bulan bazı sert beyanlara rağmen Türkiye'nin güneyde yeni bir harbe girişecek durumda olmadığı bir gerçekti.

Sevr muahedesinde (antlaşmasında) Fırat'ın doğusunda ve Ermenistan ile Irak ve Suriye arasında kurulması için kararlar alınan Kürdistan meselesi, Lozan Konferansında pek tartışma konusu olmadı. Ortadan silindi. Çünkü Türkiye'de yaşayan Kürtler namına Lozan konferansına yapılan bir müracaatta, kendilerinin Türkiye'den ayrılmak istemedikleri ve Türkiye sınırları içinde Türkiye vatandaşı olarak yaşamak arzuları bildirilmiş bulunuyordu.

Lozan konferansında birinci komisyonun el attığı başlıca konular ve bunların çatışma noktaları bunlardır. İkinci komisyon, Türkiye'de yabancıların hukuki işleri ile uğraşacaktı. Bu hakların bir kısmı milletlerarası hukuk esaslarına giren ikamet, seyahat hakları gibi normal kaidelerdi. Bunlar tabiatıyla genel hükümler dahilinde halledilecekti. Fakat bir de kapitülasyonlar meselesi vardı ki, bu komisyonun asıl çalışma konusunu bu mesele teşkil edecekti[1].

(1) Bugünkü nesiller için bilinmeyen, hatta bir mânâ taşımayan Kapitülasyonlar Osmanlı devletinin yakın tarihi için olağanüstü önemli bir dava teşkil etmekteydi. Çünkü Cumhuriyet öncesi Osmanlı Türkiye'sine bir yarı sömürge damgasını vuran ve onun siyasî yapısı ile istiklâlini ve iktisadî gelişmesini

Kapitülasyonların başlangıç tarihi eski olmakla beraber bunlar, Osmanlı İmparatorluğunun, son devrinde yarı sömürge haline getirilişinin, hukukî dayanaklarıydı. Batı devletleri, Osmanlı Türkiyesi'ni kapitülasyonlar sistemi yolundan, yabancılarla ilişkilerinde, siyasî, iktisadî ve yargı istiklâlinden yoksun, fakir, sanayisiz ve tali bir ülke haline getirmişlerdi. Kapitülasyonlar Türk topraklarında Batı devletlerine ve onların tebalarına, Türkiye aleyhinde olağanüstü imtiyazlar sağlıyordu. Türkiye kapitülasyonlar yüzünden gümrük istiklâlinden yoksundu. Gümrük istiklâli olmayınca da, elbette ki, yerli sanayi korunamaz ve memleket sanayileşemezdi. Bir ülkenin sanayiden yoksun oluşu ise, onun yalnız "geri kalmış"lığının değil, sömürge veya yarı sömürgeliğinin de iktisadî vasfıydı. Asırlarca önce % 3 olarak yerleşmiş olan güm-

köstekleyen şartların başında Kapitülasyonlar geliyordu. Bu konuda, *Tek Adam*'ın birinci cildinde bazı özet bilgiler verilmiştir (s. 196-197). Fakat bu mesele Lozan'da hesaplaşma masasına konulduğu ve tamamen tasfiye edildiği için, Millî İstiklâl Savaşının önemli kazançlarından biri olarak bu bahiste de ele alınmalıdır. Kapitülasyonların, gerçi Osmanlı Devletinden önce de Orta doğuda ticarî tatbikatı vardır. Fakat bizde Kapitülasyonlar, Osmanlı İmparatorluğunun en kuvvetli devirlerinde, Fransa devletiyle akdolunmuş ve çok sonra hükümleri diğer batılı devletlere de teşmil edilmiş muahedelerdir. Bu muahedeler o zaman Osmanlı Padişahlığı tarafından birer atıfet eseri gibi ilgili ülkeler halkına bahşolunmuş imtiyazlardır. Bu imtiyazlar sonradan ve hele Osmanlı devleti zayıflayınca bu devletin siyasî, iktisadî ve yargı istiklâlini zincirleyen, köstekleyen korkunç bir mekanizma olarak kullanılmış, Türkiye fiilen bir yarı sömürge haline getirilmiştir.

Şarkta ticarî menfaatları olan Cenova, Venedik, Amalfi gibi bazı oligarşi sitelerinin her ne kadar daha Bizans zamanından elde edilmiş bazı ticarî imtiyazları varsa da, Osmanlı devleti kapitülasyon anlaşmasını 1536'da ve birinci François zamanında Fransa ile akdetmiştir. Gerçi daha 21 Eylül 1528'de Mısır Memluk sultanının Fransa ile akdettiği bir kapitülasyon muahedesi, Mısır Osmanlılara geçtikten sonra İkinci Süleyman zamanında Osmanlılarca tasdik edilmiştir. Fakat doğrudan doğruya Osmanlılarla yapılan ilk kapitülasyon anlaşması, yukarıda kaydedilen 1536 anlaşmasıdır. Bu muahede ile Fransızlara, ticaret, yargı, dinî hususlar, çalışma kayıtları, mülkiyet, miras, esirlere yapılacak muamele, deniz seferleri, iltica hakkı, seyahat meseleleri gibi hususlarda haklar ve imtiyazlar tanıyordu.

1569'da ikinci kapitülasyon gene Fransa ile imzalandı. Bunda ilk muahedenin hükümleri daha da işlendi. Daha sonra Murat III. ile Fransa Kralı Henri III. arasında 1581'de üçüncü kapitülasyon meydana geldi. Bunda, eski muahedelerin açıkta bıraktığı bazı hükümler yer aldıktan başka Fransa'ya

rük resmi, Tanzimat ve Meşrutiyet devrinde % 6, % 8 gibi bazı gelişmelere ulaşmışsa da, diğer taraftan "Düyun-u Umumiye", yani yabancı borçlar idaresi, gümrükleri dahi kontrolüne alarak elde edilen fazla geliri korkunç derecede aşırı faizler veya ana borcun ödenmesi şekillerinde gene batıya aktarıyorlardı. Lord Curzon ve müttefikleri kapitülasyonları, "Türkiye'nin ticaret ve servet kaynaklarının geliştirilmesi için yabancılara verilmiş teminat (garantiler) saydıklarını" bildirdiler. İsmet Paşa:

"Yabancıların Türkiye'de vaziyeti, müstakil ve kendi mukadderatına sahip medenî milletlerin kanunlarına benzer kanunlarla garanti edilmiştir."

---

başka ülkeler aleyhine âdeta bir deniz işleri imtiyazı ve Fransız Sefirine, diğer devlet sefirlerine nazaran üstün haklar tanıyordu. Bu arada Türkiye'ye sefer eden bütün yabancı gemilerin Fransız bayrağı takmak mecburiyeti de vardı. 1597'de dördüncü kapitülasyon Sultan Mehmet III. ve Ahmet I. ile Fransa Kralı Hanri IV. arasında imzalandı. Bununla Fransa yeni imtiyazlar kazandı. 1604'te Fransa bilhassa Kudüs ve kutsal makamlar üstünde imtiyazlar aldı. 1673'te Mehmet IV. ile XIV. Lui arasında altıncı kapitülasyon akdedildi. Bunun akdi Fransa'da Kolber gibi usta bir maliyecinin Maliye Nâzırlığı devrine rastladığı için Fransa bundan azami istifade etmesini bildi.

Yedinci kapitülasyon Mahmut I. ile Fransa Kralı XV. Lui arasında akdedildi (1740).

Fransa ihtilalinden sonra muahedeler daha umumi şekiller aldı. 1802'de bir anlaşma, Fransa ile Türkiye arasında sulhu pekiştirdi. Eski hükümleri de yürürlükte saydı. 1858 muahedesi (Napolyon III. zamanında), 1861 Ticaret mukavelesi bunları takip etti. Bu anlaşmada eski hükümlerin bir nevi toplanması da vardır. 1868'de, bilhassa arazi tasarrufunu sağlayıcı diğer bir protokol imzalandı. Fakat zaman içinde asıl gelişme şu oldu ki, yavaş yavaş bütün batı devletleri kapitülasyonlardan faydalanma hükümleri elde ettiler.

Osmanlı imparatorluğu kapitülasyonları karşı ilk itirazını 1869'da yaptı. Fakat müspet netice alınmadı. Buna karşılık kapitülasyon kayıtlarını pekiştiren bir sıra anlaşmalar vücut buldu. Hulâsa öyle oldu ki, Türkiye (ithalatta yüzde 3) gümrük tarifesini bile artırmak yetkisinden mahrum kaldı. Sanayi kuramadı. Sanayisiz bir memleket halinde yaşadı.

1914-1918 harbine Almanya cephesinde katılan Türkiye, kapitülasyonları kaldırdığını ilan etti. Fakat ilk itiraz asıl müttefiklerinden geldi. Birinci Dünya Harbi böyle bitti ve işin kesin tasfiyesi ancak Lozan'da mümkün oldu. Yani asırların en karışık hesabı Lozan'da temizlendi.

prensibini savunuyordu. Yabancı uzmanların bu konudaki görüşlerinden ve yabancı kaynaklardan misaller getirdi:

"Kapitülasyonların, iki taraflı mukavelelerden ibaret olduğu farz olunsa bile, bunların hiçbir suretle değişmez olduğunu ve ebediyen fesh ve ilgaları mümkün olmadığını (sonuna kadar kaldırılamayacaklarını) kabul etmek elbette ki haksızlık olur. Süreleri belli olmayan muahedeler "Rebus Sic Stantibus" kaydına uyarlar ki, bu kayıt icabınca, bir muahedenin akdini icap eden hallerde değişiklik olunca ve muahedenin iki tarafın rızasıyle değiştirilmesi kabil olmayınca, taraflardan yalnız biri, o muahedeleri ilga edebilir."

Gerek bu içtihatlar (prensip halindeki hüküm ve kavramlar), gerek aşağıdaki dipyazıya alınan kayıtlar, gerekse yeni Türkiye'nin artık haiz olacağı hükümranlık hakları, kapitülasyonların artık tarihe karışmaları için zamanın geldiğini ortaya koymaktaydı. Kapitülasyonların çağdaş milletler hukuku esaslarıyla hiçbir ilgisi kalmamıştı. Yeni Türkiye artık eski Türkiye değildi. Bu yeni devlet hükümranlık haklarını fiilen ve kılıcının gücüyle kurmuş bulunuyordu.

Karşı taraf, davalarının artık havada kaldığını hissediyordu. Hatta kapitülasyonlar yerine geçecek, geçici bir rejim aramak bile istediler. Bu arada Lord Curzon İsmet Paşanın, Türk hâkimiyetinden biraz fazlaca bahsettiğine değinen beyanlarda bile bulundu[1]. Buna karşı İsmet Paşanın cevabını buraya aynen almak yerinde olur (ikinci komisyonun 3 numaralı zaptından):

"Türk hâkimiyetinden çok bahsettiğimizden şikâyet olunuyor. Biz bu-

---

(1) O günlerin havasını aksettiren bir sahneyi İsmet Paşa, Lozan'a ait hatıralarını naklederken şöyle anlatır:

"Güçlüğü hatırlatmak için size söylüyorum. Orada bir akşam, İngiliz Murahhası Lord Curzon, yanında Amerika Murahhası varken bana şöyle dedi:

— Müzakere ediyoruz. Aylardan beri arzu ettiklerimizden hiçbirini alamıyoruz. Vermiyorsunuz. Anlayış göstermiyorsunuz. Memnun değiliz sizden. Ama ne reddederseniz cebimize atıyoruz. Cebimize saklıyoruz. Memleketiniz haraptır. Yarın geleceksiniz, bunları tamir etmek için, kalkınmak için yardım isteyeceksiniz. O zaman, bu cebime koyduklarımdan her birini, birer birer çıkarıp size vereceğim..."

"Ben cevap verdim:

— Çok emekle bu neticeye varmışızdır. Şartlarımız, milletimize göre haklı-

rada istiklâlini müdrik (anlamış, kavramış) ve adaletli bir sulha ulaşmak isteğiyle bir milleti temsil ediyoruz. Biz bu konferansa müsavat (eşitlilik) dairesinde muamele göreceğimiz teminatıyle geldik. Eğer hâkimiyetimizden sık sık bahsetmeye lüzum gördü isek, bize, hâkimiyetimize irâsı halel edecek (hâkimiyetimizi bozacak) mahiyette yapılan teklifler ile biz buna mecbur edildik. Müstakil hiçbir diğer devlet, hatta Yunanistan bile bu mahiyette tekliflere bizim gibi maruz kalmamıştır. Türk milleti her şeyden evvel, diğer müstakil milletler gibi, müstakil millet muamelesi görmek hakkını haizdir."

Lord Curzon kesin olarak, diğer karşı delegeler ise biraz kapalı şekilde isteklerinde ısrar ettiler. İsmet Paşa görüşünü muhafaza ettiğini belirtti. Sonra Türkiye'de yabancıların diğer umumî haklarına geçildi. Bu münakaşaların sonu, 27 Ocak 1923 tarihinde oluyordu. Konferans, henüz hiçbir hususta tam görüş birliğine varmamıştı. Gerek ana komisyon, gerek tali komisyonlar ağır ve çetin bir hava içinde çalışıyorlardı. Türk Murahhas Heyeti henüz hiçbir noktada geri çekilmemişti.

*
* *

Lozan konferansı nizamnamesinin 5. maddesine göre kurulan Malî ve Ekonomik Meseleler Komisyonu, 27 Kasım 1922 tarihinden itibaren, Fransız Murahhası Barer'nin başkanlığında çalışmalarına başladı. Bu konferansın en önemli konusu "Osmanlı Düyunu Umumiyesi"[1] yani, Osmanlı borçları meselesiydi. Bundan başka bu komisyona, işgal

---

dır. Bunları behemehal alacağız. Biz bunları alalım, siz şimdi verin, sonra gelirsek istediğinizi yapın..."

(İnönü'nün, Atatürk haftası dolayısıyla, 15.11.1960'ta, Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesindeki konuşmasından.)

(1) Osmanlı devleti yakın tarihin, en dertli, en haysiyet kırıcı konularından biri olan "Düyunu Umumiye-Osmanlı borçları" davası da, şimdiki nesiller için bilinmeyen bir konudur. Fakat gerek Tanzimat, gerek Meşrutiyet Türkiye'sinin yarı sömürgeleştirilmesinin en önemli mekanizmalarından biri de, devlet borçlarıdır. Yani Kapitülasyonlarla, onun bağıntısı olan Gümrük esareti, Düyunu Umumiye, Osmanlı yarı sömürgeliğini perçinleyen en güçlü müesseselerdir. Bu son konuyu da özetleyelim:

Devlet borçları, sarayın ve devletin hazine açıklarını kapatmak için başvurulan borçlanmalardır. Daha önceleri hazine açıkları, hileli para çıkarmak (tağşiş) yahut mal müsadereleri gibi şekillerle kapatılırdı. Tanzimat öncesin-

levletlerinin işgal masraflarının, zarar ve ziyanlarının Türkiye tarafınlan ödenmesi gibi saçma, hatta eğlenceli teklifler de getirildi. Bu işler çin tali komisyonlar da kurulacaktı. Osmanlı devleti borçluydu. Bu borçlar 1854'ten beri birikmeye başlayarak süregelmişti. Borçlandırma, faiz ve ödemelerde asrın en düzenbaz oyunları yürütülmüştü. Ama ne var ki, şimdi yeni Türkiye bu borçlara muhatap sayılıyordu.

Yeni Türkiye aslında kendine ait olmayan bu borçlardan kendine

---

de ve tanzimat devrinde borçlanmalar başladı. Bunlar evvela yerli Rum, ermeni, Yahudi sarraflarından ağır faizle para kaldırmak şeklinde oldu. Nitekim bu yerli sarraflar daha sonra Galata Bankerleri şeklinde sivrildiler. (Baltazzi Baltacis) Aleon, Hristaki, Göçeoğlu gibi Galata sarrafları bunların önde gelenlerindendir.

1854'te, Kırım harbi dolayısıyla ilk yabancı istikraz aktedildi. Bunu diğerleri takip etti. Öyle ki, 1881'de Devlet resmen aciz halinde ilan edildi. 1881 Muharrem kararnamesi denilen bir anlaşmayla borçlarda tasfiyeler yapıldı. Fakat bu borçlar zaten oyunluydu. Mesela 1854-1874 arasındaki 15 borçlanma anlaşmasıyla devlet 5.297.676.000 altın frank (238.773.272 altın lira) borçlanıyor, fakat bu borçtan onun eline ancak 3.012.000.000 altın frank (127.112.127 altın lira) geçiyordu. Komisyonlar ve saire düşünce bu miktar çok daha azalıyordu. Borçlanmalar 1881 iflasından sonra da devam etti. 1881-1914 arasında 120.314.473 lira borçlanılmış, ama ele ancak 107.858.796 altın lira geçmişti. Bu arada meşrutiyet hükümetleri 1908-1914 arasında 46 milyon altın borçlanmış, fakat ele ancak 30 milyon altın geçmiştir. Kaldı ki 1881 kararnamesi ile, hatta daha önce de istikraz mukavelelerine giren hususî hükümlerle, devlet gelir kaynaklarından bir kısmını fiilen yabancı alacaklılara rehin ediyordu. Mesela tuz, pul, müskirat resimleri, ipek aşarı, Gümrük vergilerinden bir kısmı, Şarkî Rumeli, Kıbrıs, Bulgaristan vergileri, kısmen reji hasılatı ve saire, alacaklılara rehin edilmişti. Hatta bütün bu işler için İstanbul'da, alacaklıları temsil eden bir de "Düyunu Umumiye İdaresi" kurulmuştu ki bu idare, memlekette, Maliye Nezaretinden daha çok söz sahibiydi.

Hulâsa Osmanlı borçları ve Düyunu Umumiye İdaresi, Osmanlı yakın tarihinin kasvetli bir faslını teşkil eder. Kaldı ki borç şeklinde Türkiye'ye giren bu paralardan amme yatırımlarına giden kısım gayet önemsizdir. Hele Sultan Abdülmecit ve Abdülaziz zamanlarında saray masrafları ve mesela yeni saraylar inşası işleri hazineye yükletilen borçların hemen hepsini yiyordu.

(Osmanlı borçları bahsinde literatür zengindir. Bu arada Türkçe olarak da bazı kaynaklar vardır. Cihan İktisadiyatında Türkiye *isimli eserde [Ş. S. Aydemir-1931] bunların umumî tablosu verilmiştir.* Tanzimat *cilt I. Refii Şükrü Savlan'ın etütleri önemlidir. Son çıkan Hakkı Yenay'ın* Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, *ayrıca tavsiyeye şayandır.)*

isabet edecek hisseyi gene de kabul ediyordu. İmparatorluk parçalanmıştı. Düyunu Umumiye de bu parçalar arasında taksim edilmeliydi. İşgal masraflarına ise, Türkiye niçin muhatap olsundu. Kaldı ki şimdi ortada, bizzat davacı devletlerin tahrikleri ile Anadolu'ya saldırmış olan Yunanlılar; yanmış, yıkılmış, harap olmuş bir vatan, hesapsız kayıplar ve bunların tazmini meselesi vardı. İsmet Paşa borçlar meselesinde Türk görüşünü şöyle özetledi:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarından kendisine terettüp edecek hisseyi tanımaktadır. Buna karşılık, işgal ettiği vilâyetleri harabeye çeviren Yunanlıların verdikleri her türlü hasarların da tazminini talep eder.

"İşgal masraflarına gelince, adalet ve hakkaniyet, Türkiye'de askerî işgal masraflarının ödenmesini istemek şöyle dursun, bu işgallerin ona verdiği hasarların tamir edilmesini icap ettirmektedir."

Çünkü Türkiye, mütarekeden sonra ve mütareke ahkâmına da aykırı olarak bu işgallerin yapılmasını kendisi istememişti ki. Anadolu'ya şimdi Türkiye'den işgal masrafı isteyen efendilerinin emri ve müsaadesiyle saldıran Yunanlıların yaptıkları tahribat bahsinde ise, en ibret verici olan, Yunan Başmurahhası ve Anadolu saldırısının baş teşkilâtçısı Venizelos'un birinci komisyonun 1 numaralı zabıtnamesinde yer alan şu sözlerdir:

"Yunanistan, sadık müttefik vazifesini sonuna kadar ifa eylemiş olmak şerefini talep eyler. Harekâtı bugün ne kadar felâketli neticeye müncer olmuşsa (felâketle sonuçlanmışsa) o kadar kuvvetle şerefi mutalebe eder (şerefini ister).

"Türk arazisi üzerinde ne için izhar-ı müddeiyat etmiş olduğu yolunda (iddiada bulunduğu) Yunan hükümetine bir sual yöneltilebilir. M. Venizelos bildirmek ister ki, onun hükümeti, müdahalesine karşılık tavizat-ı arziyeyi (toprak isteğini) hiçbir zaman şart koşmamıştır. Yunanistan ancak müttefiklerine karşı sözünü tutmak ve Müttefiklerin müdafaa ettikleri ve M. Venizelos'un tamamıyle tasvip eylediği esasları müdafaa eylemek için harbe girmiştir."

Venizelos'un ve onunla aynı safta oturan Müttefiklerin görüşünü yansıtan bu sözler, Lozan konferansında Türk heyetinin karşılaştığı mantıksızlığın, saçmalığın dehşeti hakkında bir fikir vermeye yeter. Ya-

ni Yunanistan harp istememiş. O sadece, müttefiklerinin hizmetinde bulunmuş. Hiçbir toprak dileği yokmuş. Ancak şerefli bir vazife yapmış. Bu vazifenin şerefini dava etmek hakkıymış. Ama ne var ki, bu mugalata Müttefiklere pek yerinde görünüyordu. Nitekim Yunanistan, Venizelos'un yukarda iftiharla ortaya attığı şerefli hizmetinin eseri olan ve Ege denizinden ta Sakarya'ya kadar uzanan yangın harabeleri ile toptan öldürmeler için konferansça hiçbir tazminata mahkûm edilmedi. İsmet Paşa Venizelos'un bu garip beyanını aynı celsede, Yunanistan'la Türkiye'nin Birinci Dünya Harbinde, harp halinde bile bulunmadıklarını ve Yunanistan'la harbin ancak 1919'da ve Yunan saldırısı üzerine başladığını belirterek cevaplandırdı. Ama ne var ki, Türkiye'de Yunan tahribatı 4.000.000.000 altın franga varıyordu! Buna karşı Venizelos'un şu beyanları, hem bir itiraf, hem de tarihin en ibret verici açıklamalarından biridir:

"Yunan ordusunun, kendi teşebbüsü ile değil, Müttefiklerin daveti üzerine ve Yunanistan'ın hususî menfaati için değil, Müttefiklerin menfaati için İzmir'e çıkmış olduğu müsellemdir (yani böyle olduğunu teslim etmek lâzımdır).

"Yunanistan'ın İzmir'i işgal ve Küçükasya'da askerî harekât takip eylemesi kendi hesabına değil, Müttefiklerin müşterek menfaatları için vaki olmuştur (Venizelos bu konuda Fransa Başvekili Clemenceau ile bir mektuplaşmasını ileri sürmüştür). Müttefikler ancak 21 Haziran 1921 tarihinde Yunan hükümetine, eğer tavassutlarını kabul etmezse, bu kısır teşebbüste devam ve sebat edemeyeceklerini ve Yunanistan'ın kâr ve zarar kendisine ait olmak üzere mücadelede devam edebileceğini beyan etmişlerdir." (3 numaralı komisyonun 3 numaralı zabıtnamesinden.)

Hem müttefik devletler, hem Yunan hükümeti aleyhine kendi cephesinden bu kadar suçlayıcı bir açıklama çok şaşırtıcıdır. Demek ki Yunanistan çocuklarını, başkalarının hesabına ve bir kumar uğruna Anadolu topraklarında eritti. Bu arada on binlerce Türk, canından, yahut evinden barkından oldu. Ama sonunda, Anadolu ve Trakya Rumluğu ve bu arada bu yerlerdeki Ortodoks kilisesi de silindi gitti...

Venizelos tabiî hem doğru, hem yalan söylüyordu. Müttefiklerin elinde bir alet olduğu gerçekti. Ama sanıyordu ki maceranın sonu, Türklerin Yunanistan lehine Trakya, İstanbul ve Batı Anadolu'dan çıkarılması olacaktır. Fakat hesaplar yanlış çıktı.

*
* *

KARANLIK GÜNLER

Lozan konferansının ana konularını özetledik. 23, 27 ve 28 Ocak'ta komisyonlar çalışmalarını bitirmiş ve raporlarını hazırlamış sayılıyordu. Ama ana konulardan hiçbiri halledilmemişti. Bunun üzerine Müttefikler baskıya geçtiler. 31 Ocak'ta her üç komisyon kendi aralarında toplanarak, Türk Murahhas Heyetine bir barış antlaşması projesi verdiler. Türkiye'nin bunu dört gün içinde inceleyip cevaplandırmasında direndiler. 4 Şubat'ta, önemsiz bir noktadaki bir çekimserlik kaydı müstesna olmak üzere, bu projenin derhal imzasını istediler. İsmet Paşa, Türk Heyetinin bulunmadığı bir heyette hazırlanan projeyi imza etmedi. Üzerinde mutabık kalınan bazı noktaları imzalayalım, dedi. Bu teklif kabul edilmedi. Müttefik temsilcileri bunun üzerine memleketlerine döndüler. Tabii Türk Heyeti de Ankara'ya hareket etti. 20 Kasım 1922'den beri devam eden Lozan Sulh Konferansından müzakereler bu suretle ve 4 Şubat'ta kesildi. Ondan sonra karanlık ve belirsiz günler başladı... Türkiye, elbette ki, barış istiyordu. Fakat barış olmamıştı. Hele Gazi Mustafa Kemal'in bir an evvel sulhun akdi ve sonra memlekette yapılmasını düşündüğü işlere başlamak imkânını bulması yolundaki ihtiraslı sabırsızlığı üzerinde, çok şey nakletmek mümkündür. Ama bu barış, elbette ki, gelişigüzel bir barış olamazdı.

Müttefikler barışı büsbütün aksıda bırakabilirler miydi? Bunun mümkün olmayacağını gösteren şartlar vardır. Bu arada, barış olmadığı takdirde Türkiye'nin, emniyet düşünleri ile Sovyetler Birliği'ne daha çok yaklaşması endişesinin de, Müttefikleri düşündürdüğüne inanılabilir. Sonra, muzaffer olmuş bir memleketin toprakları üstünde, daha ne vakte kadar işgal rejimi devam edebilirdi. Dominyonların ise, harp taraftarları olmadıklarını daha önce hikâye etmiştik.

Fakat Ankara'nın tedirgin olduğu bir gerçekti. Bu hususta, İsmet Paşa Ankara'ya dönünce Mecliste açılan müzakerelerin şiddetini, müzakereler uzadıkça gerginleşen havayı, Murahhaslar Heyetine, bizzat Gazi'ye karşı da sert çıkışları daha önce vermiştik. Barışa varılamayış, Avrupa basınında da iyi karşılanmadı. Ankara'da ise, hemen yeni çalışmalara girilmişti. Ankara, 8 Mart 1923'te, konferansı davet eden ülkeler Hariciye Nezaretlerine, barışa varılması için iyi niyetlerini tekrar

ederek teklif projesi gönderdi. Bu devletler ilgilileri, 28 Mart'ta bir cevapla, müzakerelere yeniden başlanmasını kabul ettiklerini bildirdiler. Şüpheli günler içinde yeni bir ışık belirmişti.

***

LOZAN KONFERANSINDA İKİNCİ SAFHA VE ÇATIŞMALI GÜNLER

Konferans yeniden toplandı. Müzakereler 23 Nisan'da açıldı. Üç encümen yeniden kuruldu. Bu defa bu encümenlerden 1 numaralısına İngiliz Sir Horace Rombolt, ikincisine Fransız General Pellé, üçüncüsüne de İtalyan M. Montana başkanlık edeceklerdi. Konferansın bu safhası 23 Nisan'dan 24 Temmuz'a kadar tam üç ay sürdü. Bu uzun ve mihnetli üç ay, İsmet Paşayla Ankara'daki Vekiller Heyeti ve bu arada Gazi Mustafa Kemal için çok sıkıntılı geçti. Gerilen ipler bazen kopacak gibi oldu. Bir aralık İsmet Paşanın ya geri çekilmesi, yahut onun, Lozan'ı bırakıp geriye dönmesi bir an meselesi haline geldi. Bu olayların ve mihnetli çekişmelerin hikâyesi, bugünkü Türk kuşakları için bilinmez. Çünkü bugünkü genç kuşaklar için Lozan, artık geride kalmıştır. Onlar Lozan deyince, artık tarihe mal olan bir barış antlaşmasının hatırasına bağlı kalmışlardır. Ama biz, onun çileli ve mihnetli bedeli üstünde biraz durmalıyız.

Lozan müzakereleri sırasında Başvekil Rauf Beydi. Rauf Beyin bu müzakerelerde Türkiye'yi kendisinin temsil etmesi hakkında bir arzu duyup duymadığı hakkında kesin bir belirti yoktur. Fakat İsmet Paşanın Başmurahhaslığını Meclisin oybirliğiyle onaylamasına rağmen, Mecliste önemli bir mebuslar grubunun bu iş için Rauf Beyi düşündükleri bilinmektedir.

Rauf Bey oldukça kapalı bir kişiydi. Eski deniz kahramanlığı, eski İttihat ve Terakki komiteciliği ve Birinci Dünya Harbinde, Teşkilât-ı Mahsusa denilen gizli teşkilât hizmetleri ile İran içlerindeki maceralı, fakat verimsiz resmiyetçi ağırbaşlılığı, bazen kararsızlıklar derecesine varırdı. Mustafa Kemal'in daima ağır basan şahsiyeti ise, onun ve kabinesinin davranışları üstünde, daima etkindi. Lozan müzakereleri boyunca Rauf Bey ve kabinesi çoğunluğunun görüşleri, karar çabaları ile bu güçlü faktör zaman zaman karşılaştı. İsmet Paşaya karşı Rauf Beyin,

o sıralarda hemen daima kararsızlık ve direniş içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için de Rauf Bey ve İsmet Paşa çekişmeleri, Lozan'ın hikâyesinde önemli bir yer alır.

İsmet Paşa, Başvekilin:

— Lozan'a yapılacak tebliğleri ve kendisine verilecek cevapları geciktirdiği,

— Hükümete yaptığı müracaatlardan ve kendisine yapılan tebliğlerden, devlet başkanını gereği gibi haberdar etmediği,

— Başvekâletçe ve Vekiller Heyetince alınan kararların, daha kendisinin haberi olmadan önce Lozan'a ulaştığı ve orada etrafa duyurulduğu

kanısındadır. Düşünce ve tekliflerinin aynen Büyük Millet Meclisi Reisine, yani Gazi'ye ulaştırılmasını istemektedir. Hükümet Lozan'da kendisinin elde edebildiklerinden daha fazla bir şey kurtarabileceğini düşünüyor ve bunun için de konferansın kesilmesini göze alıyorsa, kendisine açıkça bildirilmesini istiyordu. O zaman kendisinin hemen döneceğini ve Vekiller Heyetine durumu açıkladıktan sonra "Harp ve barış vadisinde sorumluluk mevkiinin sona ereceğini" bildiriyordu.

Çünkü İsmet Paşa bazı isteklerimizin elde edilmesinin kabil olmadığı kanısına varmıştı. Ona göre:

"Karaağaç ve civarının Türkiye'ye bırakılması suretiyle, Yunan tamirat meselesinin tasfiyesi bir zorunluktur. Yunanlılara para ödetmek müttefiklerce imkânsız göründüğü gibi, bütün müttefikler aradan çekildiği halde, muhtemel muharebeyi kazandıktan sonra dahi para almak için ödeme imkânı olmadığından (yani bunu uygulamaya imkân verecek vasıtalar olmadığından) para ödetmek esasında direniş, çıkmaz bir yoldur."

Halbuki Başvekil, yahut hükümet, müttefiklerle barış imzalayıp onları aradan çıkararak, Yunanlılarla başbaşa ve karşı karşıya kalmak gibi bir istek peşindeydi.

"Memleketimizi tahrip etmiş olan Yunanlılardan, muazzam zaferimize rağmen, tamirat bedelini istemekten sarfınazar edemeyiz. İtilâf devletleri Yunanlıları bizimle karşı karşıya bıraksınlar. Biz onunla hesabımızı görürüz."[1]

(1) *Nutuk*; s. 469, 1927 baskısı.

Başvekille İsmet Paşanın haberleşmelerinde "pek kesin kelimeler" kullanılmış olduğu da görülmektedir. Rauf Bey "İsmet Paşanın müzakereleri idare ediş tarzını da beğenmiyordu. Vekiller Heyetinde, onu geri çağırmak bile oya konulmak istendi." Gazi der ki:

"Gerçi ben İsmet Paşanın raporlarından ve Vekiller Heyeti kararlarından haberdar ediliyordum. Rauf Beyin bu kararları tebliğ eden yazılarının tarzını kontrol etmiyordum."

Fakat İsmet Paşa, nihayet, gene doğrudan doğruya Gazi'ye başvurur. Gazi müdahale eder. Heyeti Vekile toplantılarına katılır. Hatta direktifleri bizzat yazmaya başlar. Gene Gazi der ki:

"Taraflara karşı aldığım vaziyet yumuşak olmadı. Bir tarafa hak vererek diğer tarafı susturmak sistemini de tatbik etmedim."

Zaten başvekil de pek yumuşak görünmez. Vekiller heyetinin görüşünü İsmet Paşaya şu cümlelerle bildirir:

"Barışa engel olan esaslı ve askıdaki meseleler bizim için bir bütün teşkil etmektedir. Bu meselelerden herhangi biri had bir şekil aldığı zaman fedakârlığa davet edilir ve bu fedakârlığı zorunlu görecek olursak, geri kalan meselelerin aynı şekilde zararımıza çözümlenmesi ihtimalini kuvvetle takviye ederiz."

Cevap gerçi biraz karışıktı ama sonu uzlaşıcı bir bildiri ile tamamlanır: İsmet Paşaya, vekiller heyetinin de Yunanlılarla ayrı müzakerelerden fayda beklemediği ve "azamî menfaat sağlayacak bir barış için konferansa son tekliflerin yapılması" yetkisi verilir. Fakat Gazi'nin buna paralel emri cesaret verici değildir: İtilaf devletlerinin müzakereleri uzatarak bizi yıpratma gayretleri, İstanbul işgalinin uzamasının doğurduğu endişeler belirtilmekle beraber, acele ve ani tehditler karşısında tek meselede fedakârlığa gidilmeyip, esas meseleleri karara bağlamaya itilaf devletlerini ikna etmekten bahseder.

İsmet Paşa için asıl zorlu günler ondan sonra başlar. Ama Gazi'nin İsmet Paşaya ayrıca ve kısa bir şifreli telgrafı da vardır:

"Tamiratı kabul etmek veya etmemekte direniş yoktur."

Bu görüş, kısaca tamirat bedelinden vazgeçmek demektir. İsmet Paşa ile vekiller heyetinin arasını açan başlıca mesele ise budur. Bu şifre

25 Mayıs 1923 tarihini taşır. İsmet Paşanın daha bu şifreyi almadan doğrudan doğruya Gazi'ye yazdığı şifre kesin ve kararlıdır:

"Vekiller heyetine geniş ve etraflı raporumu sundum. Hükümetle aramızda anlaşmazlık vardır. Mutabakat olmazsa dönmek mecburiyet ve kararındayım!..."

Aynı tarihte müttefikler tamirat meselesinden vazgeçmek suretiyle Edirne'de Karaağaç ve civarının Türklere bırakılabileceğini kabul ettiklerini bildirdiler. Fakat gene 26 Mayıs tarihinde Rauf Beyin İsmet Paşaya tebliği Gazi'ninkinden tamamen başkadır:

"Murahhaslar heyetinin Yunan tamiratı hakkındaki hareket hattı, vekiller heyetinin talimatına açıkça mugayir (aykırı) görülmüştür."

Aynı yazıda, vekiller heyetinin güç durumda kaldığına da işaret edilerek, önemli meselelerin üç dört gün zarfında neticelendirilmesi istenir.

* * *

Görülüyor ki, işler ve kararlar, Gazi Mustafa Kemal'le vekiller heyeti ve İsmet Paşa arasında çekişmelidir. Fakat Gazi'nin cevapları İsmet Paşaya cesaret verici bazı cümle tertipleri de taşır. Mesela Gazi'nin 27 Mayıs tarihli telgrafında şu cümle vardır:

"Yunan tamirat meselesinde fedakârlığı kabul ettikten sonra, diğer meseleleri birkaç gün zarfında neticelendirmek hakkının ihtiyarı (tutulması) yolunun seçilmesi mühimdir."

Bu ise açıkça İsmet Paşayı, kendi tuttuğu yolda desteklemek demektir. İsmet Paşa da Rauf Beye, "malî ve iktisadî meselelerde lehimize kararlar alınması suretiyle bu fedakârlığa katlanılacağı" yolunda teminat verir. Tamirat meselelerinde kesin muvaffakatimiz henüz karşı tarafa bildirilmediğinden talimat ister. 27 Mayıs tarihli bu uzun telgrafın son cümlesi şudur:

"Hâsılı barış meselesinin yüzde doksan beşi hallolunmuştur. Benden sonra deruhte buyuracak (bu işi benim yerime ele alacak) zat için müşkülât mahdut ve basittir!"

Bu, aynı zamanda bir tehdittir. Yani İsmet Paşa, tuttuğu yolda destek görmezse vazifesini terk edecektir...

Rauf Bey de müşkül durumdadır. Gazi ise 29 Mayıs tarihi ile İsmet Paşaya, "sulh meselesinin azami derecede hallolunmuş olduğu yolunda verdiği bilgiler dolayısıyla memnuniyetini" bildirir, gözlerinden öper ve başarı diler. Bundan başka Ankara'da ayrıca "Rauf Beyin ve vekiller heyetinin bu mesele etrafında daha fazla direnmelerine mani" olur[1]. Böylece fedakârlık göze alınmış, pürüz çözülmüştür. Ondan sonra konferansta müzakereler tabii yürüyüşünü takip eder. Daha ziyade teknik meseleler üzerinde çalışılır. Gerçi bu arada, mesela kuponlar meselesinde İsmet Paşa ile vekiller heyeti arasında gene çatışmalar çıkar. Hatta İsmet Paşa bir aralık Rauf Beye şöyle yazar:

"Bütün hareket hattının, bütün ayrıntıları ile Ankara'dan idaresi arzu ve eğilimi, müzakerelerin en faydalı şekilde idaresi ve hayırlı bir barışa varmak iktidarını murahhaslar heyetinin çalışma imkânları dışında bırakmaktadır (yani, buna mani olmaktadır). Hükümetçe tercih edilen bu şekil, 93 seferinin (1877-1878 Osmanlı-Rus harbinin) saraydan idaresi gibidir. Bize karşı ademi itimat (güvensizlik) ve ademi kifayetimiz (yetersizliğimiz) hakkında mütemadiyen izhar buyurulan (açığa vurulan) kanaat devam ettikçe, bizim vasıtamızla barışa ulaşmak ihtimal haricindedir."

Eğer Gazi desteklemeseydi, İsmet Paşanın Lozan'a gönderilmesi gibi, Lozan'da kalması ve barışı başarması imkânının da mevcut olmayacağı, bütün bu yazışmalardan açıkça belli olmaktadır. Nitekim İsmet Paşanın 26 Haziran tarihiyle yazdığı yukarıdaki sözleri gene Gazi aynı tarihle karşılar. Ona gene cesaret verir:

"Telgrafnamenizi okudum. Çok asabi yazılmıştır? Bunu icap ettirecek hiçbir düşünce, fikir ve muamele yoktur. Sizi haksız buldum. İçinde bulunduğunuz zorluklar ve mihnet takdir edilmektedir. Bunlar bundan sonra belki daha da artacaktır. Faaliyet sahanız sınırlı değildir. Metanetle ve çok soğukkanlılıkla işlerinizi iyi neticeye vardırmaya himmet buyurunuz."

Gazi bu telgrafında, "aradaki kırgınlıklara Ankara değil, Lozan'da her gün hile çıkaranlar sebeptir" şeklinde bir cümle de kullanmıştır. Bu da, Lozan'da Türkler arasındaki ilişkilerde, günümüze kadar süregelen ve murahhas Rıza Nur Beyden, gazeteci Hüseyin Cahit'e kadar uzanan dedikodulara bir değinme olsa gerektir.

---

(1) *Nutuk;* s. 147, 1927 baskısı.

*
* *

Nihayet Temmuz ortalarında konferans sona erer. İsmet Paşa, Ankara'dan imza yetkisi ister. Fakat bu sefer de başvekil bu isteğe cevap vermez. Üç gün geçer. 18 Temmuz'da İsmet Paşa, Gazi'ye durumu bildirmek zorunda kalır. Gazi'ye bu müracaatında İsmet Paşanın kullandığı şu cümleler, içinde bulunduğu ruh halini ve sıkıntıyı belirtmek bakımından çok dikkat çekicidir:

"Eğer hükümet, kabul ettiğimiz şeyin kesin olarak reddinde direniyorsa, bunu bizim yapmaklığımıza imkân yoktur. Düşüne düşüne benim bulduğum yol, İstanbul'daki komiserlere tebligat yapıp, imza yetkisini bizden almaktır. Bu hal de gerçi bizim için dünya yüzünde görülmemiş bir skandal olur. Fakat vatanın yüksek menfaatleri şahsî düşüncelerin üstünde olduğundan, millî hükümet kanaatini uygular.

"Hükümetten teşekkür beklemiyoruz. İşlerimizin muhasebesi, millete ve tarihe bırakılmıştır."

Fakat hükümet hâlâ kararsızdır. Ama geciken cevabı Gazi, artık kendisi bildirmek lüzumunu anlar. Şu telgrafı çeker:

Ankara
19/VII/1339 (1923)

"Lozan'da İsmet Paşa Hazretlerine,

"18 Temmuz 1339 tarihli telgrafnamenizi aldım. Hiç kimsede tereddüt yoktur. İhraz eylediğiniz (kazandığınız) muvaffakiyeti en sıcak ve samimî duygularımızla tebrik ederek, usulen vaz'ı imza olunduğunun (imzalandığının) bildirilmesine muntazırız kardeşim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Gazi Mustafa Kemal"

Görülüyor ki, Lozan'da Türk Murahhas Heyeti Reisine, hükümetin bildirmesi lazım gelen imza yetkisini, Gazi biraz da özel ve hatta gayri resmî hava taşıyan bu telgrafı ile, bildirmiş olur. İsmet Paşa Lozan'da, Gazi'den aldığı bu yetkiyi kullanmıştır.

Böylece de büyük hesaplaşma bitmiştir. Bu sonuçta da ağırlığını te-

raziye koyan Mustafa Kemal'in rolü ve sorumluluk kabul derecesi, onun diğer işlerinde olduğu gibi, bu büyük hesaplaşmaya da kendi damgasını vurur.

İsmet Paşaya gelince? O, Lozan'da hayatının, belki de en büyük kozunu oynadı. Sekiz ay süren çetin, pürüzlü, tehlikeli bir yolun hem şerefli, hem mihnetli mücadelesini yaşadı. Nihayet düzlüğe çıktığı zamanki duyguları, geçtiği yolun bu mihnetlerini ne güzel canlandırır. Şu telgrafı okuyalım:

Lozan
20 Temmuz 1339 (1923)

"Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Her dar zamanımda, Hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış, yaptırmış bir adamsın. Sana bağlılığım bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim, pek sevgili aziz kardeşim, aziz şefim.

İsmet"

***

NELER GETİRDİ?

Yorucu, sert, bazen ümitsizliğe kadar yol açan tartışma ve çalışmalardan sonra nihayet konferans anlaşma ile bitti. 24 Temmuz 1923'te, Lozan'da Rumin sarayındaki üniversite tören salonunda, İsviçre Cumhurbaşkanı M. Şurer'in başkanlığında yapılan tören toplantısı ile Lozan konferansı sona erdi. Törende İtalya, Japonya, Romanya, Bulgaristan, Belçika, Portekiz, Amerika'nın yetkili murahhasları hazır bulunuyordu. Varılan anlaşmalarla, Türkiye ile Batı devletleri ve Yunanistan arasındaki harp hali nihayet buldu...

Lozan antlaşması bir sıra ahitname, mukavelename, beyanname ve anlaşmalardan oluşur. Bunlar 1 antlaşma (muahede) ve 17 ek teşkil ederler. Her biri ilgililer tarafından ayrı ayrı imzalanmışlardır[1]. Bu mu-

(1) Lozan antlaşmalarını teşkil eden 1 muahede ile 17 ek, 16 vesika halinde de toplanabilir. Esas muahede, 5 bölüm içinde 143 maddeyi ihtiva eder. Bu maddelerin 45 maddesi toprak, uyrukluk ve azınlıklarla ilgili hükümlerdir.

ahede ve vesikaları evvela İsmet Paşa imzaladı. Sonra sırasıyla diğerleri imzaladılar. Sonunda İsviçre Reisicumhuru, uzun bir tebrik nutku ile tarafları ve başarılan eseri övdü. Ankara'ya sonuç hemen bildirildi. Gazi, Murahhaslar Heyeti Başkanı İsmet Paşaya samimi bir telgraf çekti.

"Lozan'da Heyeti Murahhasa Reisi, Hariciye Vekili
İsmet Paşa Hazretlerine,

"Millet ve hükümetin zatıâlilerine tevcih etmiş olduğu yeni vazifeyi muvaffakiyetle itmam buyurdunuz. Memlekete bir silsile faydalı hizmetlerden ibaret olan ömrünüzü bu defa da tarihî bir muvaffakiyetle tetviç ettiniz.

"Uzun mücadelelerden sonra vatanımızın barış ve istiklâle kavuştuğu bu günde, parlak hizmetiniz dolayısıyle zatıâlinizi, muhterem arkadaşlarımız Rıza Nur ve Hasan Beyleri ve mesainizde size yardım eden bütün heyeti murahhasa âzâsını müteşekkirane tebrik ederim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi ve
Başkumandan
Gazi Mustafa Kemal"

Lozan konferansının ana konularını daha önce vermiştik. Lozan'ın ikinci safhası bu konular üzerinde müşterek görüş ve kararlara varmakla geçti. Fakat kısaca ve:

— Lozan barışı neler getirdi?

diye sorulacak olursa bunun cevabını şöylece özetlemek kabildir:

— Lozan barışı, Türkiye'nin istiklâlini getirdi. Türkiye'ye Misakı Millî sınırlarını sağladı[1].

---

18 madde malî hükümlere, 36 madde de diğer iktisadî hükümlere ayrılmıştır. Geriye kalan 44 madde de ulaştırma yolları, sağlık işleri vesaire ile ilgili maddelerdir.

(1) Lozan ahitnameleri hakkında umumî ve az çok herkese hitap eden müstakil bir eser yok gibidir. Prof. Cemil Birsel'in önemli eseri daha ziyade bir belgeler ve arşiv eseridir. Prof. Nihat Erim'in Osmanlı muahedelerini toplayan ve Sevr ile biten değerli eserinin devamı henüz çıkmadığı için Lozan'ı, tam metinle ve ilk cildin zenginliği ile, bu eserden takip mümkün olamaz. Lozan hakkında ayrıca ve başka konuları da toplayan birçok neşriyat vardır. Bunlar

Bunun ne kadar böyle olduğunu canlandırmak için Lozan'ın sonuçlarını Sevr muahedesi hükümleriyle karşılaştırmak usulden olmuştur. Nitekim Gazi de bu konuyu büyük nutkunda bu şekilde özetler. Bu karşılaştırma yerindedir. Çünkü Sevr muahedesi, Türkiye bir millî kurtuluş mücadelesine gitmeseydi, Türklerin ve Türk vatanının karşılaşabileceği musibetleri ve bu yolda müttefiklerin kesin ve müşterek niyet ve kararlarını açığa vurmak bakımından çok önemli bir vesikadır. İş, bu bakımdan ele alındığı zaman, millî mücadele içinde İstanbul hükümetinin, Sevr muahedesini imza ederek bu niyet ve kararların açığa vuruluşuna yol açmış olması, hatta millî mücadelenin lehine olmuştur denilebilir. Nitekim bu kitabın ikinci cildinde ve Sevr muahedesi kısmında biz de, Türkiye'de, müstereddit ve menfi çevrelerde dahi batı devletlerinin atıfetinden ümit kesilişinin asıl bu muahede ile kuvvetlendiğini ve ümitlerin artık, ancak Ankara'ya bağlandığını belirtmiştik. Başlıca tartışma konuları itibarıyla Lozan konferansındaki anlaşmalar, gene başlıca olarak şunları sağladı:

---

arasında Suat Tahsin'in *Türkiye Cumhuriyetinin Yaratıcısı Mustafa Kemal* isimli eseri Lozan'a bir kısım ayırır. Reşat Ekrem'in *Osmanlı Muahedeleri* kitabında da Lozan ayrı bir bahis işgal eder. Ali Naci Karacan'ın *Lozan* kitabı, Lozan'daki havayı ve Lozan günlerini, bir gazetecinin görüş tarzı ve üslubu içinde verir. Ancak 1971-1972 içindedir ki, Ankara Siyasal bilgiler Fakültesinden Prof. Seha Meray, Lozan tutanaklarını, müteaddit ciltler halinde toplayarak yayınlamaya başlamıştır. Bu suretle de, bir boşluk dolmaya başlamış ve Siyasal Bilgiler neşriyatı arasında bu eser, yakın tarihimizin en önemli belgelerinden birini, Millî Kitaplığımıza armağan etmiştir... Mondros mütarekesinden sonra Türkiye'ye başlıca dört sulh teklifi yapılmıştır:

1 — *Sevr projesidir. Vahideddin hükümetince 10 Ağustos 1920'de imzalanmış, fakat tatbik kabiliyeti olmadığından, millî mukavemet neticesinde havada kalmıştır.*

2 — *Birinci İnönü muharebesinden sonra toplanan Londra konferansının sonunda, 12 Mart 1912'de ikinci teklif yapılmıştır. Sevr'in bir devamı gibidir. Zaten münakaşaya girilmeden ve İkinci İnönü muharebesinin başlaması ile ortada kalmıştır.*

3 — *22 Mart 1922'de, yani Sakarya muharebesinden sonra yapılmıştır. O sırada Fransızlarla Ankara itilafnamesi imzalanmıştı. Bu üçüncü teklif de millî emelleri karşılamaktan uzaktı. Gerçi Anadolu'nun tahliyesi bahis konusu oluyor, fakat Millî Misak elde edilemiyordu.*

4 — *Dördüncü teklif Lozan ahitnameleri ile sonuçlandı.*

— Trakya'da Meriç sınırı elde edildi. Bu arada Edirne şehrinin bir mahallesi mahiyetinde bulunan ve Meriç'in batısında kalan Karaağaç mahalle ve istasyonu da Türklere iade edildi.

— Anadolu Yunanlılardan tamamıyla kurtarıldı.

— Güneyde 20 Ekim 1921 tarihli Ankara itilâfnamesiyle bugünkü hudut elde edildi.

— Musul vilayeti işinin halli ayrı anlaşmaya bırakıldı.

— Ermenistan yaratılması işi tarihe karıştı. Bugünkü sınırlar vatan sınırları olarak kaldı ve Lozan'da bu sınırlar üzerinde tartışma kabul etmedik.

— Kürdistan meselesi bahis konusu olmadı.

— Anadolu'da yabancı nüfuz mıntıkaları, yani Anadolu'nun fiilen parçalanışı ortadan kalktı.

— Boğazlar'da, Gelibolu yarımadası ile, Çanakkale mıntıkasında sahilden 20 kilometrelik, Boğaziçi'nde sahilden 15 kilometrelik mıntıkalar, Marmara'da İmralı'dan maada adalarla İmroz, Tenedos adaları gayri askerî bölgeler olmak üzere tam toprak hâkimiyeti elde edildi. Bu suretle İstanbul için Sevr'de konulan kayıtlar da tabii kalktı.

— Adli kapitülasyonlar kalkmış oldu.

— Azınlıklar için Millî Misak'ta kabul etmiş olduğumuz vechile ve yalnız gayri müslimlere mahsus olmak üzere harbi umumîden sonra akdolunan bütün milletlerarası muahedelerdeki umumî hükümler kabul edildi.

— Askerî takyidat kalktı. Hatta gayri askerî mıntıkalarda bile 12.000 asker bulundurmak hakkı elde edildi.

— Malî hükümler: Bütün malî kayıtlar kaldırıldı.

— Kapitülasyonlar tamamen kaldırıldı.

— Düyunu umumîyeden Türkiye kendine isabet eden hisseyi ödeyecekti.

— Gümrük tarifeleri yeniden düzenleniyor ve gümrük istiklâline bu suretle yol açılıyordu.

Gazi Mustafa Kemal'e göre Lozan Antlaşması "Türk milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış ve Sevr muahedenamesiyle ikmal edildiği zannedilmiş büyük bir suikastın inhidamını (çöküşünü) ifade eden bir vasikadır. Osmanlı devleti tarihinde emsali bulunmayan bir siyasî zafer eseridir."

*
* *

YOLLAR AYRILIYOR

Barışın imzalandığı haberi Ankara'ya, 24 Temmuz'u 25'e bağlayan gece sabaha karşı geldi. 25 Temmuz günü tam saat 10.30'da Başvekil Rauf Beyle Meclis İkinci Reisi Ali Fuat Paşa Çankaya'da Gazi'nin evindeydiler. Gazi henüz istirahat halindeydi. Kendisine haber gönderen misafirlerinin yanına, onları bekletmemek için giyinmeye de lüzum görmeyerek, her zaman sabahlık yerine kullandığı Arap maşlahına bürünerek çıktı. Kıyafeti için özür diledi. Kendilerini bekletmek istemediğini söyledi. Rauf Bey hemen söze başladı:

"— Bizi bekletmediğinize çok iyi ettiniz. Çünkü getirdiğimiz haberin fazla beklemeye tahammülü yoktur. İsmet Paşanın, Barış Muahedesini imza ettiği hakkındaki telgrafını buyurun!"

Bu sahneye şahit olan Ali Fuat Paşa, o anı şöyle anlatır:

"Gazi heyecanından sapsarı kesildi. Gözlerini telgraftan ayırmıyordu."

Arada geçen tebrik, teşekkür cümlelerine rağmen Gazi hâlâ heyecanlıydı:

"— Sevinçten bir türlü kendimi toparlayamıyorum. Birer kahve, sigara içersek belki kendimize gelebiliriz..."

Kahveler, sigaralar içildi. Gazi hâlâ heyecan içindeydi:

"Son günlerde barışın imza edileceğini artık ben de tahmin etmiştim. Fakat tereddüdüm hiçbir vakit kaybolmamıştı. Adamların son dakikada cayabileceklerini hatırıma getirmemiş değilim..."[1]

Sonra arkadaşlararası, fakat garip bazı konuşmalar başladı. Rauf Bey diyordu ki:

"Başta siz olmak üzere bu mesut günün muvaffakıyetini, Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalara borçluyuz. Bu, sizin eserinizdir. Ben sizin aranızda bir arkadaşınız olarak çalışmakla bahtiyarım."

---

(1) Ali Fuat (Cebesoy) *Siyasi Hatıralar*, kısım II s. 7.

"Sizlerin çok samimî surette bir araya gelerek, vatanın kurtuluşu için feragat ve fedakârlıkla çalışmaya başladığınız Amasya'dan beri[1] *içimden daima ellerinizi öpmek arzusu gelmiştir. Fakat bunu açığa vuramamıştım. Şimdi bu duygularımı, ellerinizi öpmek suretiyle açıklayacağım..."*

Gazi, Rauf Beyi ve hizmetlerini, en nazik ve kadirbilir kelimelerle mükâfatlandırır. Ama, Rauf Beyin verilmiş kararları vardı:

"— Paşam, bugün sizi sıkmak hatırımdan geçmezdi,"

diye söze başlayarak, barışın imzasına kadar her şeye göğsünü siper ederek, tahammül ettiğini belirtti. Sonra rahatsızlığını, yorgunluğunu, Sıvas'ta eski seçmenlerini, İzmir'de annesini görmek arzularını bildirdi. Vazifesinden istifa niyetini de açıkladı. Gazi bu istifa arzusunu kendine göre değerlendirdi:

"— Konferans esnasında İsmet haksız yere seni çok kızdırdı. Büyük sabır, tahammül gösterdin. O zamanki hakemliğimden memnun kaldığını sanıyorum. Ama İsmet'in o hareketleri, yalnız sana değil, hepimize karşı idi. Bunda devam ederse, o gün olduğu gibi bugün de onu yola getiririm."

Fakat Rauf Bey kararlıdır. Bu konunun nasıl olsa, o gün değilse yarın ortaya çıkacağını da herhalde düşünmektedir. Kabine şimdilik vekâletle idare edilecek ve kendisi ayrılacaktır. Gazi'ye veda eder ve 4 Ağustos'ta, yani daha Lozan heyeti ve İsmet Paşa yurda dönmeden Ankara'dan ayrılır. Gazi 1927 nutkunda o günleri değerlendirirken Rauf Beyin bu davranışını ağır cümlelerle eleştirir. Bir tebrik telgrafı, Rauf Beyin İsmet Paşaya çekilecek tebrik telgrafı üstündeki tereddütleri hakkında beyanlarda bulunur. Bundan başka Rauf Beyin Çankaya'da kendisine şu sözleri de söylediğini bildirir:

"'— Ben, İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem. Onun istikbalinde bulunamam. Müsaade ederseniz, muvasalatında (Ankara'ya vardığı zaman) burada bulunmamak için seçim dairemde bir seyahate çıkayım...'

"Rauf Beye, bu hareket tarzına bir sebep olmadığını, burada bulunmak, İsmet Paşa'yı, bir hükümet reisine yakışır surette kabul etmek ve vazifesini iyi ifa ettiği için onu şifahen de takdir ve tebrik etmek muvafık olacağını söyledim. Fakat, 'Kendime hâkim değilim, yapamayacağım,' dedi."

---

(1) Amasya toplantısı ve kararları; *Tek Adam*, cilt I.

Demek ki yollar, barışın daha ilk gününden ayrılıyordu. Millî Mücadele'de yol ve fikir arkadaşları olan öncüler arasında ilk kopuntu, Rauf Beyin kendince münasip gördüğü bir istikamette bu ayrılışı ile başladı ve göreceğiz ki, onu diğerleri takip edecektir. Bu ayrılışlar ve bölünüşler, ne çare ki, bütün tarihi hareketlerde ve beraber yola çıkanlar arasında her zaferden sonra, kaçınılmaz, değişmez bir kanun gibidir...

*
* *

BARIŞ DEVRİ MECLİSİ

Türk Murahhas Heyeti 2 Ağustos'ta İstanbul'a, 13 Ağustos'ta Ankara'ya geldi. Büyük gösterilerle karşılandı. İkinci Büyük Millet Meclisi 2 Ağustos'ta açılmıştı. Yani İstiklâl Savaşını yapan birinci Büyük Millet Meclisi, yahut Gazi, Meclis artık yoktu. Lozan barış antlaşmasını incelemek ve tasdik etmek işi, İkinci Büyük Millet Meclisine, yani Barış Meclisine düşüyordu. Öyle oldu. 23 Ağustos 1923'te bu Meclis, Lozan antlaşmalarını kabul etti. Böylece de Millî Mücadele'nin savaş devri kapandı, memlekete neler getireceği belki birden bilinmeyen, fakat gelecek için çok şeylere gebe olan yeni bir devir açıldı. Bu devrin bir iş, kuruluş, yapı ve inkılâplar devri olması tarihi bir zorunluktu. 1919, 1923 mücadelelerinin düzelttiği zemin üstünde bir başka yapının yükselmesi lazımdı. Gazi Mustafa Kemal'in ve onun yeni kadrosunun misyonu, yani tarihî vazifeleri buydu. Onların yapıcılık vasıfları asıl böyle belirecekti. Ulaşılacak veya ulaşılamayacak hedefleri ile yeni Türkiye'nin inşası işi, asıl 23 Ağustos 1923'ten, yani sulhün kanunlaşmasından sonra başlayacaktı...[1]

(1) Lozan muahedesinin Mecliste kabul müzakereleri çok tartışmalı geçti. Birçok mebuslar antlaşmayı tartakladılar ve Murahhaslar Heyetini şiddetle tenkit ettiler. Mesela; Tekirdağ Mebusu Faik Bey (Öztırak) muahedenin, vatanın menfaatlerine aykırı olduğunu belirtti. İzmir Mebusu Necati bey "muahedede kapitülasyon kokusu olduğunu" iddia etti. İzmir Mebusu Vasıf Bey (Çınar) de "Murahhaslarımız maalesef Yunan siyasetini kabul etmişlerdir," diye haykırdı. Başka sert konuşanlar da oldu. En ziyade tamirat meselesi, Batı Trakya işi ve Güney sınırları konusu tenkit ediliyordu. Neticede antlaşmaları kanunlaştıran dört tasarı, 213 lehte ve 13 aleyhte oyla kabul edildi. (340, 341, 342, 343 numaralı kanunlar.)

Cumhuriyet

"Türk milletinin tabiat ve şiarına en uygun olan yönetim, Cumhuriyet yönetimidir."

Gazi Mustafa Kemal

V

ANKARA BAŞKENT

2 Ağustos 1923'te açılan İkinci Büyük Millet Meclisi, 13 Ağustos'ta Gazi Mustafa Kemal'i Meclis Başkanlığına seçti. Gazi iki yerden mebus seçilmişti. Ankara mebusluğunu tercih etti. 14 Ağustos'ta yeni kabine kuruldu. Başvekilliğe Fethi Bey (Okyar) getirilmişti. Daha yeni Meclisin seçiminden önce Halk Fırkasının kuruluş işlerine girilmişti. Ankara'dan toplanan ve Müdafaai Hukuk Cemiyetini temsil eden mebuslar, 9 Ağustos'ta tüzük tasarısını kabul ettiler. 9 Eylül 1923'te, yani İzmir'in kurtuluşunun yıldönümünde, fırka resmen kurulmuş oldu. 2 Eylül'de, Halk Fırkası başkanlığına Gazi Mustafa Kemal seçildi. Yeni fırkanın, (Partinin) eski "Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti" teşkilâtını da içine alması ve bu suretle Müdafaai Hukuk devrinin sona ermesi, 28 Kasım'da tamamlanacaktır. Lozan antlaşmalarının Millet Meclisinde kabulü ile (23.8.1923) antlaşma hükümlerinin uygulanması işleri başladı. 15 Eylül'de Edirne'de Karaağaç bölgesi teslim alındı. 21-22 Eylül'de İmroz ve Bozcaada işgal edildi. Bu arada en duygulandırıcı olay, yabancı işgal kuvvetlerinin İstanbul'u terk edişleri oldu. İstanbul kumandanlığına Salâhattin Âdil Paşa getirilmişti. 2 Ekim 1923'te yabancı işgal kuvvetleri kumandanları ve bu kuvvetlerden birlikler, Dolmabahçe saat kulesi meydanında yerlerini aldılar. Salâhattin Âdil Paşa ile maiyeti ve Türk temsil kıtaları da oradaydılar. Belirtilen saatte ayrılış töreni başladı. Yabancı kumandanlar, Salâhattin Âdil Paşaya veda ettiler. Yabancı bayraklar selam eğilişlerini yaptılar. Sonra işgal kumandanları ve birlikleri, bir geçit resmi tertibinde gemilerine binmek için sahile yöneldiler. Kendilerine askerî selamla mukabele olundu. Aynı günün akşamı, İstanbul'da artık yabancı işgal askeri kalmamıştı. Albay Şükrü Nailî Bey kumandasındaki Türk kuvvetleri, 6 Ekim'de İstanbul'a girdiler. İstanbul o günden sonra, bütün haklarıyla yeniden, bugünkü Türk İstanbul oldu.

Fakat Ekim başlarında İstanbul'da gene de garip bir olayla karşılaşıldı: 6 Ekim tarihi, İstanbul'un kurtuluş günü sayılıyordu. Çünkü Refet Paşa bir yıl önce İstanbul'a o gün girmişti. Meclis 6 Ekim'de İstanbul

kurtuluş törenlerine katılmak için 14 kişilik bir heyet gönderdi. Heyetin hareketi İstanbul valiliğine ve belediye başkanlığına bildirilmişti. Ama, heyeti Haydarpaşa'da kimse karşılamadı. Bu olay Mecliste çok sert tepkilere yol açtı. Sonunda, işin esası da pek anlaşılamadan ve açıklanmadan müzakereler sona erdirildi. Ama bunun etkisi çabuk unutulmadı.

Ekim ayının asıl önemli olayı, 13 Ekim 1923'te, Ankara'nın başkent olarak ilanıdır. Bu büyük bir olaydı. Mânâlı bir olaydı. Ankara'nın başkent oluşu yeni devletin gözlerini anavatanın büyük parçası, fakat asırlarca süren ihmaller, bakımsızlıklar, ihanetler içinde çökmüş, bunalmış olan Anadolu topraklarına çevirişidir. Yeni ve artık milletlerarası hukuk bakımından da müstakil Türkiye hükümetinin, Anadolu'nun en viran şehirlerinden biri olan tozlu, sıtmalı, harap ve en küçük imar ve konfor nasibi görmemiş ve ancak 25.000 kadar nüfuslu Ankara'da yerleşme kararı, istiklâl mücadelesinin gelenek ve hatıralarına karşı asil bir saygı ve bağlılık nişanesi olduktan başka Ortadoğu'nun yeni jeopolitiği bakımından da gerçek ve ileri görüşlülüğe dayanan bir olaydı. Demek artık yeni devlet, Anadolu temeli üstünde gelişecek ve İstanbul'un rahatlık verici, yumuşatıcı havası, yeni liderlerin henüz bozulmamış iç varlıklarını sarsamayacaktı.

Ankara'nın yeni Türkiye'nin başkenti olması takriri 9 Ekim'de Meclis Başkanlığına sunuldu. Takrir, İsmet Paşanın el yazısıyla yazılmıştı. Altında, başta Malatya mebusu İsmet Paşa olmak üzere diğer 14 arkadaşının imzaları vardı. Takrir, o sırada henüz Hilâfet merkezi halinde olan İstanbul'un önemini ve ebediyen müdafaa ve muhafaza olunacağını belirttikten sonra şu satırlar okunuyordu:

"Türkiye devletinin makarrı idaresi için, Büyük Millet Meclisinde karar vermek zamanı gelmiştir. Bir devletin merkezini tayin için esas olacak mülâhazalar (düşünceler) yeni Türkiye'nin makarrı idaresi Anadolu'da ve Ankara şehrinde intihap edilmek lüzumunu emreder."

Ondan sonra Lozan antlaşmasına, Boğazlar rejimine, memleketin emniyeti meselelerine, Ankara'nın tabiî ve coğrafî vaziyetiyle stratejik durumuna değinilir ve takrir şöyle sona erer:

"Devletin makarrı idaresinin yeni bir şekilde tesis ve inkişafına bir an evvel başlamak ve dahilî ve haricî tereddütlere nihayet vermek için, aşağıdaki kanun maddesinin kabulünü arz ve teklif ederiz."

Bu madde anayasaya eklenecekti. Teklif, Teşkilâtı Esasiye Encümeninde incelendi. 13 Ekim'de umumî heyeti getirildi. Aleyhte yalnız bir mebus konuştu ve sonra tasarı oya konularak kabul edildi. O günden sonra Ankara, Türkiye'nin başkentidir. Mustafa Kemal, daha 1912'de Ankara'nın devlet merkezliğini düşünmüş görünmektedir. Mesela şu satırları okuyalım:

"Siyasî başkentimiz Anadolu'nun ortasında kalacaktır. Batının ve Doğunun temsilcileri bizimle bu başkentte temas edeceklerdir. Bu başkentte her türlü diplomatik meseleler görüşülecektir. Bu başkentte memleketin iç ve dış politikası idare edilecektir. Bu başkentte Milletin sinesinden doğan hükümet çalışacaktır."(1)

Gazi'nin, Ocak 1924 tarihli *Vakit* gazetesinde çıkan beyanatında ise şu cümleler vardır:

"Ankara merkez-i hükümettir. Ve ebediyen merkez-i hükümet kalacaktır."

* * *

DOĞUM AĞRILARI

Fakat Ankara, gene doğum ağrıları içinde kıvranıyordu. Yeni Meclis gerçi bir ikinci grup yoktu. Yeni Meclis gerçi tek parti Meclisi idi. Meclisin sosyal yapısı da oldukça değişmişti. Birinci Meclisin daha çok yersel karakter taşıyan, çeşitli akımlara bağlı ve kuvvetli bir muhafazakârlık (tutuculuk) zihniyetinin de beslendiği iç yapısı, yeni intihapta oldukça değişikliğe uğramıştı. Evvela birinci Meclisin muhalif ikinci grubundan hiç mebus seçilememişti. Sonra yeni seçime, evvelce işgal altındaki vilayetlerin de kurtarılarak katılması, Meclisin aydınlar kadrosunu zenginleştirmişti. Nihayet zaferin ve sulhun şan ve şerefini taşıyan Gazi başkan, şimdi eskisinden daha güçlüydü. Fakat ne var ki, yeni Meclis de, bir fikir ve davranış birliği içinde görünmüyordu. Zaten memlekette de henüz, bir aydınlar zümresi yok gibiydi. Daha ilk günlerden başlayarak yeni Meclisteki de bir muhalefet gücünün varlığı kendini hissettirmeye başladı. Gazi bunu *Nutuk*'ta şöyle anlatır:

---

(1) *Angora-Constantinople-Londres*, Yazan: Berthe G. Gaulis.

"Mecliste, bizim görüş ve faaliyetimizle müşareket (ortaklık) aramaya lüzum görmeksizin müstakilen ve gizli çalışan bir hizip (grup) belirdi."

Millî hâkimiyet şartlarını ve millî denetimi yerleştirmek için kurulmuş bir Mecliste, muhalefet akımlarının doğmasından daha tabii ne olabilirdi. Fakat memleketin yaşamaya başladığı yeni devrede Gazi'nin, herhalde yapacağı bazı işler ve alacağı çeşitli kararlar olsa gerekti. Ankara'nın o günlerdeki havasında bu herkesçe seziliyordu. Bu kararların alınması, bu işlerin başarılabilmesi için onun daha kesin yetkilerle cihazlanıp, daha serbest hareket imkânları arayacağını ve beliren muhalefeti iyi karşılamayacağını anlamak kolaydır.

Fakat burada şu da kaydedilmelidir ki, ortada hem bu muhalefeti besleyen, hem de memleketin yeni girdiği devrede Meclisin ve hükümetin verimli çalışma imkânlarını köstekleyen esaslı ve organik (rejimin yapısından gelen) bir dava vardı: Teşkilâtı Esasiye Kanunu (Anayasa) hastaydı...

Ankara, gene doğum ağrıları içinde kıvranıyordu ve günler bir şeylere gebeydi.

***

REJİMİN TEMEL YAPISINDA GELİŞMELER

Bu noktada olaylara girmeden önce, rejimin temel yapısındaki hukukî gelişmelere kısaca göz atmak icap eder.

23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisinin açılmasıyla başlayan yeni rejimi, Osmanlı devletinden ayıran ilk adım, 2 Mayıs 1920'de çıkarılan "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin sureti intihabına dair kanun"du. Dört maddelik bu kanunla on bir mebustan oluşan bir İcra Vekilleri Heyeti kuruluyordu. Her vekil, Meclisin içinden ve Meclisin mutlak ekseriyetiyle seçiliyordu. İcra vekilleri arasında çıkacak ihtilafı da gene Meclis çözümleyecekti. Bu suretle Meclis, yalnız yaşamayı değil, icra yetkisini de kendinde toplamış oluyordu. Hükümet reisi durumunda olan Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi reisi olarak seçiliyor ve aynı zamanda hükümet başkanı da olarak kabineye başkanlık ediyordu. Fakat her vekilin ayrı ayrı Meclisçe seçilmesi usulü pek çabuk aksaklık gösterdi. Her adayın ortaya atılışı ve seçilişi üstünde

pek çabuk mücadeleler başladı. Onun üzerine yukarıdaki kanunun ikinci maddesi, 4 Kasım 1920'de şöyle değiştirildi:

"Madde 2 — İcra vekilleri, Büyük Millet Meclisi Reisinin Meclis âzâları arasından göstereceği namzetler (adaylar) arasından mutlak çoğunlukla seçilir."

Hükümet teşkilinde az çok işler bir yol bulunmuş oluyordu. Fakat yeni idare fiilen bir devlet gibi kurulduğu halde, hukuken geçici bir nitelik taşıyordu. Çünkü hem bir Teşkilâtı Esasiye Kanunu (Anayasa) yoktu, hem de 5 Eylül 1920'de çıkarılan "Nisab-ı Müzakere Kanunu"nun birinci maddesi, bu geçicilik vasfını perçinliyordu. Bu madde şudur:

"Madde 1 — Büyük Millet Meclisi, Hilâfet ve saltanatın, vatan ve milletin istihlâsına (kurtuluşuna) kadar aşağıdaki şartlar içinde, müstemirren inikat eder (devamlı olarak içtima halinde sayılır)."

Kanunda geçen diğer şartlar, intihap ve üyelik kayıt ve usullerinden ibaretti. Gerçi hükümet teşkiline dair olan 2 Mayıs kanunu münasebetiyle Mustafa Kemal'in Meclise verdiği takrirde daha temelli prensipler vardı. Mesela takririn ikinci ve üçüncü maddeleri şöyleydi:

"Madde 2 — Mecliste mütekâsif (toplanan, yoğunlaşan) iradei milliye, bilfiil mukadderatı vatana vâzıülyet (el koymuş) iradei milliyedir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin üstünde bir kuvvet mevcut değildir."

"Madde 3 — Türkiye Büyük Millet Meclisi, teşrii (yasama) ve icraî selâhiyetleri cami'dir (kendinde toplar)."

Bu takrirde şöyle bir muhtıra da vardı:

"Padişah ve Halife, cebr-ü ikrahtan âzâde olduğu zaman (yani hür ve başına buyruk olduğu zaman) Meclisin tanzim edeceği kanunî esaslar dairesinde vaziyetini alır."

Fakat bu esaslar henüz, bir Anayasa dahilinde yerlerini almış değildi. Ama Mustafa Kemal'in takriri üstünde encümen çalışmaları devam ediyordu. Bunların sonuçları ancak dört ay sonra ve "Büyük Millet Meclisinin şekil ve mahiyetine (niteliğine) dair kanun maddeleri" şeklinde sekiz maddelik bir tasarı olarak Meclise getirildi. Encümen mazbatasında da Meclisin varlığı geçici ve hatta gayri tabii sayılıyordu. Kanun, "Gayenin husulüne değin ibaresiyle takyit edilmiştir" şeklinde su-

nuluyordu. Halbuki bu geçici Meclisi şekilleştiren kanunun birinci maddesi şöyleydi:

"Büyük Millet Meclisi, teşri ve icra kuvvetlerini haiz ve devlet idaresine bizzat ve müstakilen vâzıülyettir."

Fakat geçici bir Meclisin böyle mutlak yetkisi elbetteki olamazdı. Bu durum ve şartlar içinde Mustafa Kemal, daha önce de değindiğimiz gibi, 13 Eylül 1920'de Meclise ayrı bir proje sundu. Kendi ifadesiyle, "Siyasî, içtimaî, idarî, askerî noktai nazarları hulâsa ve idare teşkilâtı hakkındaki kararları kapsayan bu program" da, Mecliste okunduktan sonra, gene dört ay kadar süren yeni çalışmalara konu oldu. Ancak bundan sonradır ki, Türkiye Büyük Millet Meclisinin ilk Teşkilâtı Esasiye Kanunu (Anayasa) 20 Ocak 1337 (1921)'de kabul edildi. Bu kanunun kesin niteliği şudur: Bu kanunla, Anadolu'da kurulan devletin geçicilik durumu artık kalkmıştır. Padişah ve Halife bahsi, kanunda yer almamıştır. Hâkimiyet, kayıtsız şartsız milletin olarak ilan edilmiştir. İdare usulü, halkın, mukadderatını kendisinin ve bilfiil idare etmesi esasına dayandırılmıştır. İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin tam temsilcisi olan Millet Meclisindedir. Hulâsa artık rejimin hukuku esasiyesi vardır. Bu da, Büyük Millet Meclisine aittir[1].

Bu kanuna göre Büyük Millet Meclisi reisi, aynı zamanda heyeti vekilenin de reisidir. Hem Millet Meclisi namına imza koymaya, hem de reisi bulunduğu icra vekilleri heyetinin kararlarını tasdike yetkilidir. Bu tasdik Meclis denetimi sayılmaktadır. Fakat bu kanun, 1920 sonlarının iç ve dış şartları bakımından havaya hâkim olan kararsızlığı, karışıklığı ve yarının neler getireceği bilinmeyen çeşitli ihtimalleri içinde hazırlanmıştı. Bu bakımdan en önemli olarak, kanuna bir şûralar karakteri hâkimdi. Kanun Türkiye idaresine bir nevi şûralar sistemi (Sovyetlerden esinlenen) getiriyordu. Mesela nahiye şûraları, idari kademede en önemli temeli teşkil ediyordu. Nahiye müdürü devletin değil, halkın seçtiği yersel bir idareciydi[2]. Diğer idare âmirleri de vilayet ve kaza şûralarının elinde birer gölge adam oluyordu. Kanunun Meclise, encü-

(1) Bu konu, *Tek Adam*'ın ikinci cildinde ve Millet Meclisi Hükümeti bahsinde ele alınmıştır.

(2) Nahiye:
Madde 16 — Nahiye, hususî hayatında muhtariyeti haiz bir manevi şahsiyettir.

men namına sunuluşunda ve kanun niteliklerinin aydınlatılmasında da, o zamanki belirsizliğin ve hele kuzey komşumuzun tecrübelerinden esen rüzgârların hâkim olduğu aşikârdı. Nitekim kanunun bu şûralar sistemi, hiçbir zaman uygulanamadı. Ama İkinci Büyük Millet Meclisi seçilip işe başladığı zaman, yeni devletin hukuk-u esasiyesi, 20 Ocak 1921 tarihli bu kanuna (Anayasaya) dayanıyordu. Rejimin açık adı ise belli değildi. Hükümdarsız bir halk hâkimiyeti olmak itibarıyla bu rejim, elbette ki bir *Cumhuriyet*'ti. Fakat bu nokta, Teşkilâtı Esasiye Kanununda belirsizdi. Kabinenin seçim şekli de aksaklıkları devam ettiriyordu. Gazi ise, hem Meclis, hem hükümet, hem Meclisi teşkil eden tek parti başkanıydı. Bu da; bazı iç mukavemetleri davet ediyordu...

* * *

BUHRAN

Gizli veya aşikâr, bu bin bir çeşit iç çatışmalardan sonra buhran, nihayet Ekim 1923 sonlarına doğru patlak verdi. Başbakan Fethi Okyar'dı. Cüretli kararlar isteyen büyük hamle devirlerinden ziyade, normal şartlar içinde çalışacak bir şahsiyet olan Fethi Okyar kabinesine karşı, Meclis cephe almıştı. İş bir kabine buhranı gibi görünmekle beraber, bu buhranın temelinde Meclisin yapısından ve Anayasadaki şekil yetersizliğinden gelen sebepler yatıyordu. Mesela Gazi'ye göre fenalık, hükümetin Meclis tarafından intihabı ile olmasında idi. Bundan başka Meclis, Hariciye Vekili İsmet Paşaya bir türlü ısınamıyordu. Meclisin husumetini, İsmet Paşanın üzerine yöneltmeye çalışan çabalar göze çarpıyordu. Hem öyle görünüyordu ki, eski başvekil Rauf Beye bağlılık, bir kısım mebusların kalbinde çok canlıydı. Nitekim 24 Ekim'de Başvekil Fethi Bey, aynı zamanda kendi üstünde bulunan Dahiliye Vekilliğini bıraktı. Bu mevki için derhal mücadele başladı. 25 Ekim'de Halk Fırkası grubu, Rauf Beyi Meclis ikinci reisliğine ve onun gıyabında aday

---

Madde 17 — Nahiyenin bir şûrası, bir idare heyeti ve bir de müdürü vardır.
Madde 18 — Nahiye şûrası, nahiye halkınca doğrudan doğruya seçilmiş âzâdan teşekkül eder.
Madde 19 — İdare heyeti ve nahiye müdürü, nahiye şûrası tarafından seçilir.
Madde 20 — Nahiye şûrası ve idare heyeti kazaî, iktisadî ve malî salâhiyeti haiz olup, bunların dereceleri, hususî kanunlarla tayin edilir.

olarak seçti. Bu arada Meclis içindeki muhalefet zümrelerinden sayılan mebuslardan Sabit Bey de Dahiliye Vekâleti için aday seçildi. Bu intihapları Gazi'nin iyi karşılamayacağını herkes biliyordu. Gerçi her şey şekle uygundu. Ama bu tek partili Meclisin içinde, birtakım zıt ve karşı kuvvetler çarpışıyordu... Fakat asıl muhaliflerin kimler oldukları ve sahnede kimlerin belireceği pek de belli değildi.

Gazi, olaylara müdahale için harekete geçti. 26 Ekim'de kabineyi Çankaya'da topladı. Durum incelendikten sonra kabinenin istifa vaktinin geldiğinde mutabık kalındı. Yalnız orduların başında bulunan Erkânı Harbiyei Umumiye Riyaseti Vekili Fevzi Paşa bu istifadan hariç kalacaktı. Aynı zamanda istifa eden vekillerden herhangi biri, yeni kabinenin teşekkülünde Meclis tarafından vekil seçilirse, bu vazifeyi kabul etmeyecekti. Grupta uygulanacak bazı tertipler de alındı.

Kabinenin istifası, 27 Ekim Cumartesi günü, Gazi'nin başkanlığında toplanan grup umumî heyetine bildirildi. Aynı gün akşam üzeri de istifa, Meclis umumî heyetinde okundu. Derhal geniş bir kulis faaliyeti başladı. Grup grup mebuslar, çeşitli kabine listeleri tertiplemeye başladılar. İşte muhalefetin başsızlığı ve teşkilâtsızlığı da bu arada kendini gösterdi. Mecliste karşı taraf olarak kendini hissettiren elemanlar, teşkilâtlı bir mukavemet için hazır değildiler. Gazi bu durumdan faydalandı. Kulis faaliyeti arttıkça gruplar daha da parçalanıyordu. Listelerin sayısı durmadan artıyordu. O zaman memleketin, tek basın gücünü teşkil eden İstanbul basını bu çıkış çabalarını ve muhalefet cereyanlarını destekliyordu. Hulâsa buhran gittikçe koyulaşıyordu. Gazi o anı, nutkunda şöyle anlatır:

"Muhteris hizbi, hükümet teşkilinde tamamen serbest bırakıyoruz. Kabineye dahil vekillerden hiçbiri iştirak ettirilmeksizin, kâmilen arzu ettikleri zevattan, arzu ettikleri gibi bir heyeti vekile teşkil ederek memleketin mukadderatını idare eylemelerinde bir beis görmüyoruz. Fakat ne hükümet teşkiline, ne de etseler bile, memleketi idareye iktidar gösteremeyeceklerine emin bulunuyoruz."

Gene aynı beyanlarında Gazi, bu muhalif[1] hizipten "Meclisi iğfale

(1) Burada *muhalif* tabirini, belki yerinde kullanmıyoruz. Bu cereyanı, Gazi'nin mutlak prestiji ve otoritesi karşısında, kendilerine de yollar açmak çabasında olan, fakat aralarında birlik bulunmayan çeşitli şahıs ve grupların henüz teş-

çalışan muhteris hizip" olarak bahseder. Fakat, siyasî bir belge olan *Nutuk*'ta, o günlerle ilgili bu beyanları, o günlerdeki siyasî ruh halinin ifadesi olarak almakla yetinmelidir. Çünkü o günkü şartlar içinde ihtiras, Meclisin havasına elbette ki hâkim olacaktı. Hatta denebilir ki, o şartlar içinde ve tabii olarak, Meclisin sıralarında yer alan herkes muhteristi. Çünkü yeni bir devlet kurulmuştu. Bu devlet, sulh şartları içinde asıl hayatını yaşamaya başlıyordu. Mecliste bulunan ve çoğunu gençlerin teşkil ettiği insanlar, ya birinci Meclis saflarında, ya orduda, ya o güne kadar halk içinde ve çoğu hayatları pahasına, o güne erişmek için savaşmışlardı. Şimdi yeni nizamda ve yeni hükümet yapısında yerlerini almak isteyeceklerdi. Yeni Meclisin içinde arka planlara itilmek ve birer gölge haline gelmek korkusu duyabilirlerdi. Bu da tabii bir haldi.

Bu ihtiras tabirini ve ihtiras hareketlerini bugün biz, o zamanki şartlar içinde düşünsek, daha müsamahalı karşılayabiliriz. Gerçi Mecliste padişahçılar, hilâfetçiler, mürteciler, eski devre hasret çekenler, eski zorbalık nizamının bozulmamasını isteyen toprak beyleri, ağalar ve eşraf da vardı. Bilhassa Güneydoğu Anadolu'dan bazı mebuslar bu son zümrenin dayatışlarında önder gibi görünüyordu. Ama o gün bunların Mustafa Kemal'i yenebilmeleri pek imkân dahilinde görünmüyordu. Zaten öyle görünmektedir ki Gazi Mustafa Kemal, Meclistekiler kadar ve belki biraz daha fazla, İstanbul'daki bazı arkadaşlardan kuşkudaydı...

*
* *

---

kilâtlanmamış mukavemet teşebbüsleri olarak almak yerinde olur. Bu gruplar başlıca şunlardı: Eski İttihat ve Terakki elemanlarından yeni Meclise girenler. Mesela eski Maarif Nâzırı Şükrü Bey, eski nâzırlardan Canbolat Bey gibi. Onların yeni taraftarları ve bazı memnun olmayanlar...

Sonra bir kısım Doğulu mebuslar da karşı cephede görünüyordu. Bunların hemen hepsi büyük toprak beyleriydi.

Bir de millî mücadelede aktif çalışmalara karışan ve şimdi yeni Meclisin içinde silinmemek, sivrilmek isteyen genç, hareketli aydınlar ve yarı aydınlar vardı. Mesela İzmir mebusu Necati (sonra Maarif Vekili), Vasıf (Çınar) gibi. Nitekim Necati, Ekim içinde ve Çankaya ile istişare edilmeksizin, İmar Vekâlet ismiyle ve Meclisin kendi teşebbüsüyle teşkil edilen İmar Vekâletinin başına getirildi.

İSTANBUL'DAKİ ARKADAŞLAR

Lozan barışının imzalanmasıyla beraber önder kadroda beliren kopuntu, yalnız Rauf Beyin, belirli bir ruh kırgınlığı içinde Başvekillikten çekilmesinden ibaret görünmüyordu. Birinci Millet Meclisinde hem mebus, hem kumandan olarak görülen ve İstiklâl Savaşının ön plana yükselttiği bazı askerler, yeni seçimlerden sonra biraz tedirgin görünüyordu. Meselâ Lozan antlaşmasının imzalandığı haberini, Ali Fuat Paşa ile beraber Gazi'ye ulaştıran Başvekil Rauf Bey şöyle konuşmuştu:

"— Paşam, bu başarı, başta siz olmak üzere Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşaların eseridir, ben aranızda bir arkadaşınız olarak çalıştım."

İsmet Paşanın adı geçmiyordu, ama Gazi'nin bu görüşü aynen benimsediği yolunda pek bir belirti de yoktu. Hatta aynı günlerde Ali Fuat Paşa, Gazi'ye:

"— Şimdi senin Apôtr'ların (apotres - havari - yâran) kimlerdir, bunu anlayabilir miyiz?"

diye sormak lüzumunu hissetmişti. Aldığı cevap ise çok umumî idi. Gazi nutkunda bunu şöyle anlatır:

"Ben bu sualden bir şey anlayamadığını söyledim. Paşa maksadını izah etti. Ben de şu beyanda bulundum:

'— Benim Apôtr'larım yoktur. Memleket ve millete kimler hizmet ve liyakat kudretini gösterirse, Apôtr'larım onlardır.'" (Nutuk, s. 484, 1927 baskısı.)

Bütün bu sual ve cevapları davet eden endişe ve ürküntülere ise, kabinede yer alan, Lozan'ı imzalayan ve artık istense de, istenmese de ön planda yer alması kaçınılmaz görünen bir İsmet Paşa alerjisinin etkili olduğunda şüphe etmemek doğru olur. Kaldı ki bu, Rauf Beyin Gazi'ye veda konuşmalarında zaten açığa vurulmuştu. Ali Fuat Paşanın apotr'lar tartışmasında belki ifade edilmişti. İşte o günlerde yani Ankara'da buhranın en kesin şekline vardığı günlerde bu eski arkadaşlar, garip görünen bir tesadüfle hep İstanbul'da toplanmış bulunuyordu. Daima karşı cereyanları besleyen, ama o vakit Türkiye'nin tek basın kudreti olan İstanbul gazeteleri de onlarla meşguldü. Durumu şöyle özetleyelim:

Yeni Meclise Erzurum'dan mebus seçilen Kâzım Karabekir Paşa, ordu hizmetini tercih edeceğini söyleyerek istifa etmiş, İstanbul'daki Birinci Ordu Müfettişliğine atanmıştı. Aynı suretle Ali Fuat Paşa da Konya'daki ordu müfettişliğini almıştı. Refet Paşa zaten İstanbul'da idi ve Halife Abdülmecit'le fazla nazik yazışmaları, haberleşmeleri Ankara'da dikkati çekiyordu. Eski vekil ve Meclis ikinci başkanı Dr. Adnan ile eşi Halide Edip de İstanbul'da idiler. Rauf Bey de İstanbul'daydı. Bunların grup halinde resimleriyle toplantı, temas ve beyanları, İstanbul basınında önemle yer alıyordu.

Ankara'da buhran baş gösterince Rauf Beyin, fırka grubunda derhal Meclis ikinci reisliğine aday seçilmesi Çankaya'da çok dikkati çekti. Hatta Ali Fuat Paşa da bir kabine listesinde başvekil olarak yer aldı. Fakat cumhuriyet ilanının el altından düzenlendiği o sırada zaten netice vermeyecek olan bu listelerin, Çankaya hoşgörürlüğü ile tertiplenmiş olması mümkündür. Ama İstanbul gazeteleri daha 28 Ekim'de bile "Vekiller heyeti reisliğine seçilmeleri muhtemel simalar" olarak gene İstanbul'daki arkadaşları ele alıyordu. Gazi o zamanki bu neşriyat ve temasları, daima ve şiddetle yermiştir. İşte Ankara'da son hazırlık bu buhranlı hava içinde tamamlandı. Şu da bir gerçektir ki, İstanbul'daki arkadaşlarla Çankaya'nın arası, artık hiçbir zaman düzelmedi. Yollar artık ayrılmıştı. İlerde değineceğimiz gibi, bir daha da birleşmedi.

*
* *

HIZLI GELİŞMELER

Şimdi olayların akışını, az önce bıraktığımız yerden izleyebiliriz. Çünkü bu safha heyecanlı, fakat kısa, kesin ve sonucu bakımından da tam ve pürüzsüzdür:

Kabine istifa etmişti. Yenisi kurulamıyordu. Bir başvekil de bulunamıyordu. Gazi'ye gelince? O, işlerini tezgâhlamıştı. İcraya geçiş öncesindeki son bekleme safhasını şöyle anlatır:

"Meclisi aldatmaya çalışan muhteris hizip, şu veya bu tarzda bir hükümet teşkiline muvaffak olabildiği takdirde hükümetin idare tarzını bir müddet takip ve hatta ona yardım etmek muvafık olacağı kanaatinde bulunduk. Fakat bu hükümet, yeni gayelerimizi takipte aciz ve sapma gösterirse (yani gereken yönde gitmezse) bunu Meclisteki belirterek Meclisi aydınlat-

mak yolunu doğru bulduk. Hükümet teşkiline muvaffak olamadıkları takdirde, buhran ve karışıklığı sürdürmek caiz olmayacağından, işte o zaman bizzat müdahale ederek, tasavvur ettiğim meseleyi (yani cumhuriyet ilânını) vazetmek suretiyle işi kökünden halledebileceğimi düşünmüştüm."

Bu "muhteris grup" hatta olamayabilirdi de. O takdirde olayların akışı, yani cumhuriyete varış acaba değişebilir miydi? Elbette ki hayır!

Gelişmeler süratli yürüdü. Çeşitli tecrübe ve ihtimaller üstünde vakit kaybetmek, artık lüzumsuz görünüyordu: Olaylar şöyle gelişti:

Buhranın daha Eylül sonlarında başladığını, fakat Ekim'in son günlerinde keskin şekiller aldığını belirtmiştik. 26 Ekim'de Çankaya toplantısında artık kabinenin çekilmesine, eski vekillerin yeni kabinede vazife almamalarına karar verildiğini de daha önce kaydetmiştik. Kabinenin 27 Ekim'de istifası açıklandı. Çeşitli kabine listeleri ve bu arada Ali Fuat Paşa başkanlığında, Hariciye Vekâletine İsmet Paşa yerine Yusuf Kemal Beyi koyan bir kabine tertibi işi de yürümedi. Halk Fırkası Grubu kaynıyordu (27 Ekim - öğleden sonra). Kulis faaliyeti 28 Ekim'de de geç vakte kadar devam etti. Grupta birçok mebuslar, Gazi'nin çağrılmasını, durumu onun incelemesini ve onun tavsiyelerde bulunmasını istiyordu. Zaten artık Gazi'nin, grup karışıklığına kendisinin bir yön vermesinden başka da çare görünmüyordu. Çünkü grupta "muhteris hizipler" olsa bile, hâkim hizipler yoktu. Gerçi Gazi, grupta bazı beyanlarda bulundu. Fakat işi grup çalışmalarına bıraktı. O, işin ve an'ın, daha da olgunlaşmasını bekliyordu. Hazırlığını tamamlayarak, Çankaya'ya döndü. Bazı arkadaşlarını da akşam için Çankaya'ya davet etti. Gazi'nin, o geceye ait hatıraları, küçük ve basit bir not defterine kurşunkalemle not edilmiştir. Bu defterdeki yazılar ancak birkaç küçük sayfa işgal ederler. Zaten Gazi'nin muntazam anı ve not tutmak ve hele

---

(1) O sıralarda Çankaya'da başkanlık bürosunda çalışan ve daha sonraları Cumhurbaşkanlığı Umumî Kâtibi olan Hasan Rıza Beye (Soyak) göre Gazi, çok daha önce (üç ay kadar evvel) kendisine, bu tadilleri içine alan bir tasarı vererek bunların beyaza çekilmesini, fakat bunu kimsenin bilmemesini istemiştir.

Gene Hasan Rıza Beye göre bu yazılar hazırlandıktan sonra Gazi onları Hasan Rıza Bey vasıtasıyla hukuk bilgini Prof. Seyit Beye yollamış, mütalaasını almıştır. Seyit Beyin müsveddeleri iade ederken, "tashih haddi olmadığını, yazıların pek mükemmel olduğunu, bununla beraber birkaç noktada, Gazi'nin emrine uyarak mütalaalarını kaydettiğini" bildirmiştir.

onları da muhafaza etmek itiyadı pek yoktur[1]. Şükrü Sökmensüer'de gördüğüm bu defter, çok yazık ki kaybolmuştur. Sökmensüer'in bunu, bir aralık Falih Rıfkı'ya verdiği (Çerkez Etem'in hatıralarını da emaneten ona vermişti) ve Falih'te kaldığı, ondan da *Dünya* gazetesi sahibine geçtiği hakkında bazı nakiller dinlemişimdir. Fakat Sökmensüer, bunu doğrulamamıştır.

O gece Çankaya'da İsmet Paşa ile Millî Müdafaa Vekili Kâzım, eski kolordu kumandanlarından Sinop mebusu Kemalettin, Sami ve Millî Mücadelede Kocaeli Grubu kumandanı Halit Paşalar bulunuyordu. Gazi, Rize mebusu Ekrem ve Afyon mebusu Ruşen Eşref Beyleri de yemeğe alıkoydu. İşte bu yemektedir ki arkadaşlarına:

"— *Yarım cumhuriyeti ilân edeceğiz,*" dedi.

Hemen bazı tertipler alındı. Bu arada ertesi günkü grup toplantısında Kemalettin Sami Paşanın bir takrir vererek, Gazi'nin gruba davet edilmesi ve duruma bir çare bulmasının istenmesi de vardır. Misafirler çabuk gittiler. Gazi yalnız İsmet Paşayı alıkoydu ve hemen bir masa başına geçildi. 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerini tadil eden bir tasarı hazırlandı[1].

29 Ekim günü grup öğleden önce saat 10.00'da toplandı. Gene kabine meselesine girildi. Bu arada Recep Bey (Peker) kabinenin intihap tarzının değiştirilmesi üzerinde durdu. Fikirler gene çatıştı. O zaman Kemalettin Sami Paşa, takririni sundu ve Gazi'nin Meclise daveti kararlaştırıldı. Gazi, Meclise geldi. Artık hazır ve kararlıdır. Şartlar olgunlaşmış ve beklenen an, gelmiştir. Gruba beyanatı kısadır:

"— *Efendiler! Vekiller heyetinin intihabında, fikirlerde de karışıklık hâsıl olduğu anlaşılmıştır. Bana bir saat kadar müsaade buyurun. Bulacağım hal şeklini arz ederim.*"

---

(1) İsmet Paşa, o geceyi şöyle anlatır:

"*28 Ekim akşamı Atatürk bizi Çankaya'da toplamıştı. Yemek hep beraber yendi. Misafirleri uğurladıktan sonra Atatürk bana kalmamı söyledi. Masanın başına yan yana oturduk. Evvela kanun metnini görüştük. Her madde üzerinde, tabiatıyle eski ve yeni arasında bir mukayese yapılıyordu. Atatürk neticeyi dikte ediyordu. Ben yazıyordum. Bu suretle çerçeve tamamlandıktan sonra tekrar okudum. Atatürk dikkatle dinledi. Düşündü 'Hazırlık tamam!' dedi. Ayrılmak üzere izin verdi. Zaten köşkte misafiriydim. Odama çekildim. Ertesi sabah metni tekrar bir gözden geçirdik ve beraberce Meclise gittik.*"

Teklifi kabul olunur. Bu bir saat içinde onun Meclisteki odasına, lüzumlu zatlar çağrılır. Onlara sır açıklanır. Öğleden sonra grup gene toplanır. Reislik mevkiinde Fethi Bey (Okyar) vardır. İlk söz Gazi'ye verilir. Beyanatının şu cümleleri konuyu özetler:

"— *Muhterem arkadaşlar! Halletmekte müşkülâta uğradığınız meselenin sebep ve illeti bütün arkadaşlarca anlaşılmış olduğu kanaatindeyim. Kusur, takip etmekte olduğumuz usul ve şekildir. Heyeti umumiyenizin hep birden vekiller heyetini seçmeye mecbur olmanızda görülen müşkülâtın halli zamanı gelmiştir.*

"Yüksek heyetiniz bu müşkülün halline beni memur ettiniz. Ben de bundan ilham alarak, düşündüğüm şekli tespit ettim. Onu teklif edeceğim. Teklifim kabule mazhar olursa, kuvvetli ve mütesanit (birbirine kaynaşmış) bir hükümet teşkili kabil olacaktır. Devletimizin şekil ve mahiyetini tespit eden ve hepimiz için bir gaye olan Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun bazı noktalarını tavzih (açıklığa kavuşturmak) lâzımdır. Teklifim şudur."

O zaman, tasarısını Meclis kâtiplerinden birine verir. Tasarı okunur. Gazi'nin teklifi, cumhuriyeti getirmekteydi...

***

DOĞAN ÇOCUĞUN ADI

Tasarı hakkında derhal müzakereler başladı. Fakat tartışmaların üstünde ayrıca durulmasa da olur. Çünkü hemen şunu belirtmek gerekir ki, Gazi'nin teklifine, yani cumhuriyetin ilanına açık, kesin, direkt olarak kimse cephe almamıştır. Bazı umumî sözlerle, şekil yollarıyla geciktirme veya savsaklama konuşmaları olmuştur. Fakat söz daima cumhuriyeti savunanların olarak kalmıştır. Zaten bu konuda Mecliste başına buyruk davranışlarıyla bazen Gazi'yi de sinirlendirir gibi görünen genç "muhterisler", yani Meclisin asıl vaat eden kadrosu, cumhuriyet ilanının en ateşli savunucuları haline gelmişlerdir. Başka türlü de olamazdı. Çünkü onlar, ancak cumhuriyet rejiminin mücahitleri olabilirlerdi. Ancak o rejim içinde yerlerini bulabilirlerdi.

Teşkilâtı Esasiye encümeninden bir mukavemet gelemezdi. Bu encümenin başında Yunus Nadi (*Cumhuriyet* gazetesi kurucusu) vardı. Yunus Nadi, elbette ki bir cumhuriyetçi idi. Onun tasarıyı savunan konuşmaları, günün en ilgi çekici konuşmalarındandır. Nihayet Meclisin

sarıklı, fakat atılgan, hareketli mebuslarından Antalya mebusu Rasih Hoca (Kaplan) söz aldı. Rasih Hocanın ağır, dokunaklı ve tesirli bir sesi vardı. Açık ve kesin konuştu. Sözlerini:

"— *Din bakımından da en muvaffık hükümet şekli cumhuriyettir.*"

diye bağladı ve haykırdı:

"— *Yaşasın cumhuriyet!...*"

Meclis birden dalgalandı. Herkes ayaktaydı ve bütün mebuslar haykırışıyordu:

"— *Yaşasın cumhuriyet!...*"

Kararsızlıklara, savsaklamalara artık imkân kalmamıştı. Heyecan Meclis topluluğunu gittikçe sarıyordu, sürüklüyordu. Daha sonra söz alanlar demeçlerini, hep "Yaşasın cumhuriyet!" avazeleriyle bitiriyordu. Bu sözler her defasında Meclisi coşturuyordu... Tasarıyı Hariciye Vekili olarak İsmet Paşa (çünkü kabine istifa etmiş, fakat yeni kabine henüz kurulmamıştı) başka cephelerden destekledi:

"— *Avrupa diplomatları bizi bir meselede daima ikaz ediyorlar. Devletinizin reisi yoktur, diyorlar. Bugünkü reis, Meclisin reisidir. Demek ki siz, bir başka reisi bekliyorsunuz! İşte Avrupa'nın düşüncesi budur...*"[1]

Mustafa Kemal salonda, oturduğu sırada, sakin, endişesizdi. Meclise sanki her günkü katılışlarından birini yapıyormuş gibi yumuşak, yavaş adımlarla girmişti. Kürsüye de rahat adımlarla çıktı, teklifini sakin, heyecansız bir dille açıkladı. Konuşulanları dinlerken, gene o haldeydi. Ama görüyordu ki dava, artık kazanılmıştır. Kendisini kim bilir nice yılların mihnetleri içinde, düşünülen veya düşünülemeyip de, hayal meyal sezinlenen bir yerlere, ülke içinde üstün ve *tek adam*'ın temsil edebileceği çağdaş bir iktidara ulaştırmak üzere olan yol, artık açılmıştır. Yolun sonuna ulaşılmıştır.

Tartışmalar artık sona eriyordu. Bu arada işin en hoş tarifini eski

(1) İsmet Paşa için olayların Türkiye'yi Cumhuriyet rejimine götüreceği çok önceden benimsenmişti. Mesela Yakup Kadri Karaosmanoğlu, daha Sakarya harbinin cereyan ettiği 1921 ortasında, garp cephesinin Sivrihisar karargâhında, kendisiyle Halide Edip Hanıma İnönü'nün, ileride cumhuriyet rejiminin kurulması zorunluluğundan bahsettiğini nakleder.

bir Osmanlı, eski bir müderris ve Osmanlı devletinde de nâzırlık ve âyan âzâlığı yapmış olan Abdurrahman Şeref Bey yaptı. Zaten Abdurrahman Şeref Bey Meclisin de en yaşlı ve en saygı gören adamıydı:

"— *Hâkimiyeti milliye, kayıtsız şartsız milletindir... Kime sorarsanız sonuç, bu, cumhuriyet demektir. Doğan çocuğun adıdır. Ama, bu ad bazılarına hoşgelmezmiş... Varsın gelmesin.*"

Nihayet takrir oya konuldu. Her mebusun kendi oyunu bir kaba atması suretiyle toplandı. Bir heyet oyları saydı ve sonra Meclis reisi ve yaman bir parlamento idarecisi olan Çorum mebusu İsmet Bey (Eker) sonucu açıkladı: Tasarı müttefikan kabul edilmişti. "Yaşasın cumhuriyet!" avazeleri bu defa daha gür, daha devamlı bir heyecan fırtınası içinde eski Büyük Millet Meclisinin küçük, mütevazı salonunu çınlattı... Türkiye, artık bir cumhuriyet olmuştu[1].

*
* *

(1) Cumhuriyet, İstanbul'daki Osmanlı hanedanının sonu demekti. Gerçi gölge bir halife muhafaza edilmiş ve hanedan mensuplarına da ikişer, üçer yüz liralık aylıklar bağlanmıştı. Bu maaşlar cetveli, bütçe tahsisat fasıllarının başında yer alıyordu. Mebusları bu da, ayrıca sinirlendirmekteydi. İsmet Paşa (İnönü) saltanat hanedanının, olayların gelişmeleri içindeki bazı davranışları üzerinde şunları anlatır:

"İdarenin er geç saltanat rejimine son vereceğini, İstanbul'daki saltanat ailesi hissetmiştir. Saltanat rejiminin Anadolu'da taraflısı olanlar ise, hâkimiyeti milliye prensibinin tatbik usullerine ümit bağlamış bulunuyorlardı.

"Saltanat ailesinden şehzâdeler, benim bildiğim, iki defa ciddi olarak Anadolu mücadelesine katılmak istemişlerdir. Bir defasında Ömer Faruk Efendi (Abdülmecit Efendinin oğlu) yaveri ve mürebbisi ile İnebolu'ya gelerek, iltihak arzusu göstermiştir. Fakat yaveri Anadolu'da alıkonularak şehzâde İstanbul'a iade edilmiştir.

"İkinci defasında gene Ömer Faruk Efendi Anadolu'ya gelerek, Vahideddin'e karşı vaziyet almaya hazır bulunduğunu, eski Şeyhülislam Hayri Efendi vasıtasıyle Ankara'da Mustafa Kemal Paşaya ve garp cephesinin Eskişehir karargâhında bana bildirmiştir. Fakat Hayri Efendiye ben, meselenin artık bir Vahideddin meselesi değil, hanedan meselesi haline geldiğini delilleriyle anlattım."

(*Akis*, 27.10.1962)

Halife Abdülmecit'in oğlunu Ankara'ya kabul ettirme çabaları hakkında, halifenin son başkâtibi tarafından da etraflı açıklamalar yapılmıştır.

GAZİ MUSTAFA KEMAL REİSİCUMHUR

Kabul edilen tasarıya göre şimdi, yapılacak bir şey daha kalıyordu: Türkiye Cumhuriyetine bir reisicumhur seçmek. O da yapıldı. 15 dakika sonra sonuçlar belli olmuştu: 159 kişi oya katılmış ve 158 oyla Gazi Mustafa Kemal oybirliğiyle Türkiye Reisicumhurluğuna seçilmişti. Çekimser kalan tek oy, Mustafa Kemal'in kendi oyu idi. Bu defa da Meclis binası:

"— Yaşasın Gazi! Yaşasın Mustafa Kemal Paşa!"

sesleriyle uzun uzun çınladı. Gazi Mustafa Kemal, yerinden yavaş yavaş doğruldu. Sükûnetle kürsüye ilerledi. Az sonra kürsüdeydi. Arkadaşlarına kısa, fakat açık ve özlü bir demeçle teşekkür etti. İkinci Meclisi açış nutkunda iki hedef belirtmişti:

"1 — Devlet şeklimizin, hakikî halk devleti ve demokratik olabilmesi için tekâmül,

"2 — Asrî müesseseler kurmak yolunda cesaretle ilerlerken, şahsî müesseseler yoluna sapmamak..."

Cumhuriyetin ilanıyla bu hedeflerden birincisi üzerinde önemli bir adım atılmış ve devletin şekli belirmişti. Demokrasinin kuruluşu, mesela çağdaş batı demokrasisinde olduğu gibi Türkiye'de de çok partili rejime geçilmesi ve diğer asrî müesseseler bahsinde gelişmeleri ise tabii zaman gösterecekti[1].

---

(1) Teşkilâtı Esasiye Kanunundaki değişiklikler aşağıdaki maddelerin şu şekli almaları suretiyle sağlanmıştı:

"Madde 1 — Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır. Türkiye devletinin hükümet şekli cumhuriyettir.

"Madde 2 — Türkiye devletinin dini İslam, resmî lisanı Türkçedir.

"Madde 4 — Türkiye devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, hükümetin ayrıldığı idare şubelerini icra vekilleri vasıtasıyle idare eder.

"Madde 10 — Türkiye reisicumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi umumî heyeti tarafından kendi âzâsı arasından bir intihap devresi için seçilir. Reislik vazifesi yeni reisicumhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar seçilmek caizdir.

"Madde 12 — Başvekil, reisicumhur tarafından ve Meclis âzâsı arasından

Gazi artık bir devletin başıydı. Türkiye Cumhuriyetinin Reisicumhuru idi. Meclisi açış nutkunda kendi işaret ettiği hedefleri (amaçları) artık kendisinin başarması için imkânlar elindeydi. Gazi Mustafa Kemal, cumhurreisliğine seçildiği zaman 42 yaşında idi...

*
* *

İSMET PAŞA BAŞVEKİL

Cumhuriyetin yeni hükümetinin elbette, yeni ve değiştirilmiş Teşkilâtı Esasiye Kanunu hükümlerine göre kurulması lazımdı. Artık ne başvekili, ne de vekilleri Meclis seçmeyecekti. Cumhurreisinin seçeceği bir başvekil, kendi kabine arkadaşlarını bulacak ve kabine listesi cumhurreisine arz edildikten sonra Meclise sunulacaktı. Öyle de oldu. Cumhuriyetin ilanının ertesi günü, Meclis yeni kabine listesini öğrendi. Bu listede başvekil İsmet Paşa idi. İleride adından çok bahsedilecek olan ve o zamana kadar Gazi'nin kurmay bürolarında çalışmış olup, son defa Kütahya'dan mebus seçilmiş olan Recep Bey (Peker) Dahiliye Vekâletine getirilmişti[1] O günden sonra İsmet Paşa, Türkiye'de artık İKİNCİ ADAM'dı ve iktidarda olsa da, olmasa da öyle kalacaktı...

---

intihap olunur. Diğer vekiller başvekil tarafından ve Meclis âzâsı arasından intihap olunduktan sonra, heyeti umumiyesi reisicumhur tarafından Meclisin tasvibine arz olunur. Meclis içtima halinde değilse, tasvip keyfiyeti Meclisin içtimaına bırakılır."

(1) Kabine şöyle teşekül etti: *Başvekil:* İsmet Paşa (Malatya mebusu), *Şer'iye Vekili:* Mustafa Fevzi Efendi (Saruhan mebusu), *Erkânı Harbiyei Umumiye Vekili:* Müşir Fevzi Paşa (İstanbul mebusu), *Dahiliye Vekili:* Recep Bey (Kütahya mebusu), *Maliye Vekili:* Hasan Bey (Gümüşhane mebusu), *Müdafaai Milliye Vekili:* Kâzım Paşa (Balıkesir mebusu), *İktisat Vekili:* Hasan Bey (Trabzon mebusu), *Adliye Vekili:* Seyit Bey (İzmir mebusu), *Maarif Vekili:* Safa Bey (Adana mebusu), *Nafıa Vekili:* Muhtar Bey (Trabzon mebusu), *Sıhhiye Vekili:* Refik Saydam Bey (İstanbul mebusu), *İmar, İskân Vekili:* Mustafa Necati Bey (İzmir mebusu).

Laik Devlete Doğru

Laiklik, yeni devletin, bugün de yerleştirilememiş ilkelerinden biri olarak kaldı. Çünkü, devletin yapısına tam laik bir karakter, hiçbir zaman verilemedi. Dini hizmetler ve dinî eğitim, daima devlet vazifesi olarak, fakat her zaman sömürülmeye hazır bir durumda kaldı. Teokratik bağıntılar, aslında toplumla devlet arasında ilişki olmaktan ziyade, toplumun kendi içinde beslenir. Halbuki politikacı bu bağıntıları ilk fırsatta devletin yapısına mal etmeye çalışır.

Nitekim bu mücadele bizde, bugün de ve hâlâ devam eder durur.

VI

10 YIL SÜREN SEFERBERLİK

Cumhuriyet kurulmuştu. İsmet Paşa Hükümet başındaydı. Şimdi hem İsmet Paşa kabinesini, hem Millet Meclisini bekleyen görevler vardı. Bunların bazılarına "devrim niteliğinde görevler" de diyebiliriz. Gazi'nin daha ikinci Meclis açış nutkunda, "devlet şeklinin tekâmülü ve demokrasinin kuruluşu ile çağdaş müesseselerin meydana getirilmesi" şeklinde özetlediği iki hedeften, devlet şekli belirtilmişti. Şimdi diğer hedeflere yönelmeye sıra gelmişti. Bu yönde atılacak adımların bir kısmı, Türk toplumunun asırlardan beri süregelen idare, siyaset ve kültür yapısını temellerinden değiştirecek inkılâp hamleleri olabilirdi.

İhtilâlci bir karakter taşıyan, ama geçici bir ihtilâl olmayan millî mücadele, şimdi sosyal yapının sürekli bir yapı değişmesi demek olan devrimler safhasını devam ettirecekti. Yoksa millî mücadelenin objektif gelişme dinamizmi ve tarihi zorunlukların ulaşılmasını emrettiği hedefler havada kalabilir, millî kurtuluş hareketi kısırlaşırdı. Gazi ve arkadaşları, işte bu alanda önemli adımlar attılar. Saltanatın kaldırılmasından, ardından cumhuriyetin kurulmasından sonra ilk hedef, hilâfetin tasfiyesi olmalıydı. Öyle de oldu. Hilâfetin tasfiyesi, zaten tarihî ömrünü tüketmiş bir müessesenin ortadan silinmesi bakımından, önemli değildi. Devletin benimseyeceği laik yapı, dinin siyasetten ayrılışı, hulâsa cumhuriyetin bu laikliği bakımından önem taşıyacaktı. Bu yönde gelişmeler ilerlerken arada ilgi çekici bazı ara kanunlar veya kararlar da alındı. Mesela seferberliğin kaldırılması kanunu, düşündürdüğü gerçekler bakımından önemlidir. Osmanlı hükümeti, 21 Temmuz 1914'te seferberlik ilan etmişti. Bu kanun ancak 31 Ekim 1923'te, yani Cumhuriyetin ilanının ikinci günü ve 365 sayılı kanunla kaldırılmıştı. Yani tam 10 yıl süren seferberlik! Evet Türk milletinin kaderi buydu ve kaldı ki, önce de memleket zaten ve fiilen seferberdi. Eski vekillerden Hilmi Uran'ın anılarında naklettiği ve vaktiyle kaymakamlık yaptığı Ege bölgesinde rastladığı bir köylüyle arasında geçen şu konuşma ne kadar düşündürücüdür:

"— *Hemşeri sen ne iş yaparsın?*

"— *Esaslı bir işim yoktur bey, ikide bir askere gel derler, gider gelirim...*"

Evet, Türklerin bütün yakın tarihinin hikâyesi bu iki cümlede toplanır. İkide bir askere gel derler ve Türkler giderlerdi. Hem de yalnız Türk soyundan olanlar...

Seferberliğin kaldırılması kanunundan başka, bazı ilgi çekici kararlar da alındı. 19 Kasım 1923'te Gazi, Halk Fırkası Başkanlığını İsmet Paşaya devretti. Cumhurreisliği ile siyasî parti başkanlığı bir arada toplanamıyordu. 2 Kasım'da, daha evvel değindiğimiz gibi, Halk Fırkası, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti teşkilâtı ve görevlerini kendi üstüne aldı. Müdafaai Hukukun tarihi varlığı böylece sona erdi.

Aynı gün, vatan uğruna işlenen suçlara af kanunu çıkarıldı (No. 372). Bu kanun daha sonra 26 Aralık 1923'te, cumhuriyet dolayısıyla bir genel afla genişletilecek ve 16 Nisan 1924'te ise, savaş sırasında düşmana yardım edenlerin de affı suretiyle, mücadele yıllarının pürüzleri temizlenecektir.

***

ESKİ ARKADAŞLAR ARASINDA

Cumhuriyetin ilanı, o sırada İstanbul'da bulunan Rauf Beyi ve bir kısım arkadaşlarını pek memnun etmemiş görünüyordu. Önce Gazi'ye saltanatın kaldırılmasından kaçınılmasını tavsiye etmekle beraber, iş Meclise gelince, Meclis kürsüsünde bu hareketi savunan, hatta o günün millî bayram olmasını isteyen Rauf Beyin, cumhuriyetin ilanından ancak memnun olması lazımdı. Çünkü bu karar aynı hareketin ilk merhalesiydi. Fakat pek öyle olmadı. Zaten, İstanbul gazetelerinde birtakım iğneleyici beyanlar çıkıyordu. "Yaşasın cumhuriyet" başlığı ile çıkan bazı yazılarda bile, şu tür cümleler vardı:

"*Cumhuriyetin ilan tarzının garip olduğu, işin sıkboğaza getirildiği,*

"*Birkaç saat içinde Kanunu Esasî değiştirilmesinin, en yumuşak tabirle gayri tabii olduğu ve bu hareketin, medeniyet dünyasını anlamış, okumuş, incelemiş, devlet idaresine ehil dimağlardan çıkacak bir muhakeme eseri olmadığı,*

"Cumhuriyetin alkışla, şenlikle yaşamayacağı, cumhuriyetin bir tılsım olmadığı, afsunla da, tılsımla da yaşayamayacağı, fakat Mecliste bir afsun yapıldığı..."

Hatta iş karikatürlere bile dökülmüştü. Bizzat Gazi'ye yönelen bazı tarizler de vardı:

"En büyük ruhlu adamlar bile, şahsî kuvvet sahibi olmanın cazibesine mukavemet edememişlerdir."

Bu arada Rauf Bey de gazetelere beyanat verdi. Bu beyanlara göre; cumhuriyetin ilanı ile, kamu efkârı ani bir hadise karşısında bırakılmıştı. Kendisi seçmenlerinin verdiği yetkiyi, her zaman ve her mekânda koruyacak, iyi idare edecekti. Bu beyanat, pek de açık olmayan birtakım tereddütlü cümlelerle devam ediyordu. Ve şüphe yok ki yersiz, lüzumsuz, hatta karıştırıcıydı.

Rauf Beyle asıl karşılaşma 22 Kasım 1923'te Ankara'da ve Halk Fırkasının sekiz saat süren bir toplantısında oldu. Bu toplantıda Başvekil İsmet Paşa ve arkadaşları, Rauf Beye ve onun şahsında, çevresinde toplandığı sanılan arkadaşlarına sert bir şekilde saldırdılar. Kesin cephe aldılar. Bu sahne artık, onlarla bir hesaplaşmaydı. Belli ki Rauf Bey ve arkadaşları meselesinin artık hesabı görülmek üzerindeydi. İsmet Paşa şöyle söylüyordu:

"Cumhuriyetin ilân edildiği günlerde, millî davanın hizmetkârı ve timsali sayılan başlar arasında ihtilâf görülürse o manzara, Cumhuriyetin ilanından dolayı Ruesanın (Reislerin - Önderlerin) ikiye ayrılması demektir.

"Bir idare şeklinin muvaffakiyeti eserleri ile ölçülür, nazariyesini çürük bulurum. Yeni bir yolun yolcusu, o yolun nihayetinin behemehal selâmete varacağını idrak etmelidir. Rauf Bey, herhangi bir mebusumuz, herhangi bir siyasî şahsiyetimiz değildir. Bu ciheti göz önünde bulundurmaya mecburdur.

"Böyle inkılâp zamanlarında hükümet adamları, herhangi bir siyasî şahsiyet gibi, herhangi bir şüphe gösteremez. Aksi hareket hatadır. Hata ettiniz Rauf Beyefendi...

"Rauf Beyefendi beyanatlarında gördüğümüz noktaları geri alarak bu Fırka içinde yaşamak kararında mıdırlar?..."

Rauf Bey üzgündü. İkilik iddiasında bulunmadığını, kendisi hata etmişse, hükümetin de hataları olduğunu, İstanbul'da her mebusa davetname gönderildiği halde kendisine gönderilmediğini, inanca ve görüşlerini söylemek namuskârlık olduğunu, kendisini, söylediklerini yalamaya mecbur etmek, memleketin hayrına olmadığını etraflı anlatarak sözlerini, "Hata etmedim, ben, kesin olarak bu kanıdayım," diye bağırarak sürdürdü ve devam etti:

"Mutlak, muhalif parti yapmamı istiyorlar. Yapmayacağım. Hüküm sizindir. Karar sizindir. Vicdan benimdir. Beni fırkadan ihraç ederseniz yapacağım şey mezuniyet alıp gitmektir. Ben buradan çıkıp gidiyorum. Kararınızı serbest olarak veriniz. Hemen Cenab-ı Hak, milletimize saadet versin. Şahıslar payidar (devamlı) değildir. Fikirler her zaman payidardır."

Bundan sonra Rauf Bey salonu terk etti. O konuşurken birçokları kendisine boyuna "istifa" diye bağırıyordu. Rauf Bey çıktıktan sonra İsmet Paşa gene söz aldı. Rauf Beyden mutlaka bir tekzip yapılması ısrarında bulundu. Rauf Bey:

"Cumhuriyet, usulü dairesinde ve Büyük Millet Meclisi tarafından tamam olarak ilân edilmiştir."

demeliydi. Nihayet Rauf Beyi savunanlar da oldu. İş, fırka idare heyeti tebliğine bırakılarak aleyhinde bir karar alınmadı. Fırka İdare Heyeti tebliğinde şu cümleler vardı:

"Rauf Beyefendi cevaplarında bütün mânâsıyla cumhuriyetçi ve saltanatı meşruta aleyhtarı olduklarını, fırkadan ayrılmayacaklarını ifade ve beyanatının sui tefsire (fena yorumlanmaya) müsait kısımları hakkında fırkayı tatmin etmişlerdir."

Fırkadaki konuşmaların zabıtları da 25 tarihli gazetelerde çıktı. Mesele böyle kapanmış gibi görünüyordu. Ama hakikatta ipler biraz daha gerilmiş ve hatta kopuktu denebilir. Kaldı ki bu arada İsmet Paşa:

"Mebus olan kumandanların vaziyeti ve ordunun siyasetten ayrılması hakkında hazırlanan bir kanunun encümenlerde olduğunu"

ayrıca belirtti. Bu kanunun kimleri hedef tuttuğunu herkes biliyordu...

Bu çatışmaları, Meclis içinde ikinci bir fırkaya, yani Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına ulaştıran ve Millî Mücadelenin başlıca öncüleri-

ni iki cepheye ayıracak olan olaylar, işte o günden sonra ve hele hazırlanan kanunla kuvvetlendi.

Parçalanışın suçluları kimlerdi? Tabii hiç kimse! İnkılâp, tek otorite ve tek irade istiyordu. Gazi bunun peşindeydi. Halk Fırkası bu tek iradenin icracısı olan birlik bir kadro olmalıydı... Karşı taraf ise, demokrasinin bir karşılıklı denetleme istediğine inanıyordu. Bir diktatörlüğe gidişten korkuyordu. Onlar da haklıydılar. Zaten Gazi'nin, Meclis açılırken ilan ettiği iki hedeften biri, demokrasinin geliştirilmesi, demokrasi organlarının kuruluşu değil miydi?

Ama ne var ki İnkılâp, henüz son sözünü söylememişti. Klasik organları ile bir Batı demokrasisinin yaşayabileceği zemini hazırlamış değildi. Zaman henüz, çok şeylere gebeydi...

*
* *

HİLÂFET MESELESİ SAHNEDE

Türkiye'de Hilâfetin devam edemeyeceği hissolunuyordu. Çünkü bu müesseseyi, Yeni Türkiye'yi kuran ve idare eden önder kadro benimsemiyordu. Gazi'ye göre hilâfet "zevaitten" (lüzumsuz fazlalıktan) ibaretti. Zaten Osmanlı tarihinde Hilâfet, hiçbir zaman etkin bir kuruluş olmamıştı. Aslolan padişahlıktı. Hilâfet, bir sığıntı ve bir gölgeydi. İstanbul'da Halife Abdülmecit'in bazı davranışları da Ankara'da kuşku veya hiç değilse sinirlilik uyandırıyordu. Daha halife seçilirken, Fatih biçiminde sarık sarıp, padişahlar biçiminde hil'at (cübbe) giymek hevesine düşen ve önlenen Abdülmecit, İstanbul'da gösterişli cuma namazları binişine, yani eski padişahların selamlık resimlerini andıran törenlere heves ediyordu. Halbuki o sırada sarayında çalışan aşçıların, hademelerin aylıklarını verecek kadar bile geliri yoktu. Bir defasında, maaş alamayan aşçılar grev yapmaya kalkışmışlardı. Ama o hâlâ bir hilâfet hazinesi davasındaydı[1]. İstanbul basını ise, halifenin adı ve halifelik müessesesi etrafında koruyucu neşriyat yapıyor ve halkın halifeye ilgisini bes-

(1) *"Halife, dahili ve harici hayatiyle, ecdadı Padişahların mesleğini takip eder görünmektedir. Cuma alayları, yabancı mümessillere memurlar göndermesi, tantanalı gezintiler, saray hayatı, sarayın ihtiyat zabitlerine (yedek subaylara) varıncaya kadar kabul, onların şikâyetlerini dinlemesi, onlarla beraber ağlaması bu kabildendir. Halbuki Halife ve Halife makamının dinen, siyaseten varlığı*

liyordu. Bu arada halifeyle bazı temaslar, mesela Refet Paşa'nın halifeye aşırı saygısı ve bazı hediye alışverişleri, Rauf Bey ve Kâzım Karabekir'in halifeye "nezaket" ziyaretleri Ankara'yı tedirgin ediyordu.

Meselenin birden sahneye çıkışını, bir dış müracaat kolaylaştırdı. Doğuda ve bilhassa mezhebinin İmamı sayılan Ağa Han ile Emir Ali'nin "halifenin siyasî durumunun korunması için" İsmet Paşa'ya yazdıkları bir mektubun, İsmet Paşa'nın eline varmadan 24 Kasım'da bir İstanbul gazetesinde yayınlanması, Ankara'nın sabır kâsesini taşırdı. Ağa Han, cahil bir cemaatin sırtından milyonlarca altın toplatarak geçinen, kendini terazide altınla tarttıran, Hindistan'da bile oturmayıp Avrupa'nın en aşırı sefahat yerlerinde devamlı skandallar çıkaran, sefih, kumarbaz, ayyaş, bir İngiliz uşağıydı. Dünyanın da en zengin adamlarından biriydi. On milyonluk cemaati, ona hemen bütün kazançlarını altın, elmas olarak öderlerdi. Oğlu Ali Han da, güya İngiliz tahtının müşaviri gibi geçiniyordu. Bunların, Türkiye'ye karşı hareketleri eskiden beri şüpheliydi. İkide bir güya bir hilâfet komitesi adına sahneye çıkarlardı. Bu defa yazdıkları mektubun da, daha muhatabını bulmadan İstanbul'da o zaman muhalif görünüşlü bir organ olan ve İttihat ve Terakki namına hazırlık yaptığı sanılan *Tanin* gazetesinde Hüseyin Cahit (Yalçın) tarafından yayınlanması, Ankara'yı çok sinirlendirdi. Hüseyin Cahit ve gazete mes'ulleri tevkif edildiler. Fakat İstanbul basını onların lehinde ve Ankara aleyhinde bir kampanyaya girişti. Zaten tedirginliğin asıl sebebi sanık Hüseyin Cahit değil, hilâfetin varlığıydı. Nitekim İstanbul'da mahkeme sürerken Gazi, her mühim karar ve hareketten önce olduğu gibi gene seyahate çıktı. İzmir'e gitti. Orada askerî Harp Oyunlarına katılacaktı...

Fevzi Paşa, Karabekir ve Ali Fuat Paşalar da İzmir'de toplandılar. Harp oyunları şöylece geçti. Gazi, halifeliğin kaldırılacağı hakkındaki düşünce ve kararlarını, işte bu Harp Oyunları sırasında asker arkadaşlarına açıkladı. Bu arada bazı sıkıcı şeyler oldu. Mesela Gazi'ye bir suikast yapılacağı hakkında bir haber de bu sırada hükümete aksetti. Haber Gazi'ye duyuruldu. Tabii resmî tedbirler alındı. Gazi'ye de, tedbir-

---

hiçbir mânâ ve hikmeti yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla varlığını, istiklâlini tehlikeye koyamaz.

"Hilâfetin hazinesi yoktur ve olamaz. Türkiye Cumhuriyetini nezaket ve safsataya kurbanı edemeyiz."

— Gazi'nin İzmir'den Başvekile 22.1.1924 tarihli şifresinden —

li bulunması hükûmetçe hatırlatıldı. Nitekim Gazi eşiyle İzmir'den gece, bazı maskelemelerle ayrıldı. Fakat ayrılışından önce açıkladığı kararlar mühimdir. Mesela Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşayla şöyle konuştu[1]:

"— *Senebaşı yaklaştı. Yeni senede bazı mühim icraatımız olacak. Bunları Ankara'daki arkadaşlarla müzakere ettikten sonra hemen icraata geçeceğiz. Hilâfetin kaldırılmasıyle, Osmanlı Hanedanı mensuplarının Türkiye'den çıkarılmaları, Şer'iyye, Evkaf, Erkânıharbiye-i Umumiye Vekâletlerinin kaldırılması, müstakil bir Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisliğinin kurulması, tedrisatın (eğitimin) birleştirilmesi gibi. Siz bunlara ne dersiniz?*"

Fuat Paşa bunları elbette ki benimser. Onları laiklik ve demokratik rejimin icaplarından sayar. Çünkü Fuat Paşa, millî hareketin önde gelen en hür düşünceli adamlarından biridir. Birtakım Şark geleneklerinin tesirinde kalmayan bir terbiye almıştır. Lise tahsilini Fransız mektebinde yapışı, onun eğitim ve kültüründe esaslı izler bırakmıştır[2]. Hulâsa Gazi İzmir'den Ankara'ya, bazı esaslı kararlarla döner...

***

HİLÂFET TARİHE KARIŞIYOR

Gazi'nin, daha 15 Şubat 1924'te, yani İzmir'e hareketinden önce İsmet Paşa ile, hilâfetin kaldırılması bahsinde konuşup görüş birliğine vardığı anlaşılmaktadır. Mesele Halk Fırkası grubuna 2 Mart'ta getirildi. Zaten 1 Mart'ta Meclis açış nutkunda, dinin siyasetten ayrılması, terbiye ve tedrisatın birleştirilmesi konularında işaretler vardı. İzmir Harp Oyunları sırasında İsmet Paşayla muhaverelerinde, hilâfet müessesesine karşı sert görüşlerini açıkça bildirmişti. Rauf Bey meselesi do-

(1) Olayların, Ali Fuat Paşayı (Cebesoy) Gazi'nin yanında değil de karşısında yer alacak bir duruma sürüklemesi, bir talihsizlik olsa gerektir. Bu talihsizliğe Gazi'nin çevresinden bazı şahsiyetlerin davranış ve hatta manevraları da elbetteki katılmıştır. Fakat her şeye rağmen İzmir'de bile Gazi'nin bu en eski arkadaşına, tasavvurlarını açarak ondan fikir alması, o sıralarda bu yakınlığın, henüz tamamen silinmediğini gösterir.

(2) Bu muhavereler *Nutuk*'un 512-513. sayfalarında verilmiştir. 1927 baskısı.

layısıyla daha önce fırkada yapılan görüşmelerde de dokunaklı sözler geçmişti. Mesela şu sözler İsmet Paşanındır:

"Halifeyi ziyaret meselesi, halife meselesidir.

"Devlet adamı olarak hiçbir zaman hatırdan çıkarmayacağız ki, hilâfet orduları bu memleketi harabezâra çevirmiştir. Türk milleti acı ıstıraplarını halife ordusundan çekmiştir. Bir daha çekmeyecektir.

"Tarihin herhangi bir devrinde bir halife, bu memleketin mukadderatına karışmak arzusunu zihinden geçirirse, o kafayı behemehal koparacağız."

İsmet Paşa'nın beyanatı, halifenin herhangi iltifat davranışlarının bile Hıyaneti Vataniye sayılacağı sözleriyle devam ediyordu.

Hulâsa mesele gruba geldiği zaman, iş artık olgunlaşmıştı. Grupta da direniş pek görülmedi. Hatta hilâfetin kaldırılması ve halifeyle hanedan mensuplarının yurt dışına çıkarılması hakkındaki kanun teklifinin altında ve en başta bir din adamının imzası vardı. 3 Mart'ta Meclise ellişer imzalı üç teklif sunuldu. Başında Urfa Mebusu Şeyh Saffet, Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendilerin ve bazı din adamlarının imzalarını taşıyan takrirle hilâfetin lağvı, hanedanın memleketten ihracı isteniyordu. Şer'iyye ve Evkaf Vekaletleri ile Erkânıharbiye-i Umumiye Vekaletinin kaldırılmalarını isteyen 50 imzalı diğer takririn başında da, gene bir din adamının, Siirt Mebusu Hulki Efendinin imzası vardı. Nihayet tedrisatın birleştirilmesi (tevhid-i tedrisat) hakkında Saruhan Mebusu Vasıf (Çınar) ve elli arkadaşının takrirleri Meclise sunuldu. Grupta gerçi bazı itirazlar oldu. Ama bu itirazlar arkalarından pek çok mebusu sürüklemedi. Beş saat kadar süren tartışmalardan sonra, 3 Mart 1924 günü saat 18.40'ta müzakereler bitti. Türkiye Büyük Millet Meclisi, 429, 430, 431 numaralı kanunları çıkararak:

"— Türkiye Cumhuriyeti'nde, halkın muamelâtına dair olan hükümlerin teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun hükümetine aittir"

olarak kabul edildi.

"Şer'iyye ve Evkaf Vekâletleri ile Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâleti kaldırıldı."

"Türkiye dahilindeki bütün müessesatı ilmiye ve tedrisiye, bilcümle medreseler, Maarif Vekâletine devredildi ve oraya bağlandı."

Bu suretle halife indirilmiş, halifelik makamı kaldırılmıştı. Şeyh Saf-

fet Efendi ve arkadaşlarının takririne göre "Türkiye Büyük Millet Meclisi, dünyevî ve uhrevî bütün yetkileri nefsinde toplamakta" idi. Bu kanunun kabulü ile, Osmanlı hanedanının bütün mensupları da Türkiye topraklarında oturmak ve yaşamak hakkından ebediyen mahrum edildiler. Sınır dışına çıkarıldılar.

Bu kanunlarla Türkiye, siyasî iktidarda dinî nitelikte yarı Teokratik vasfından biraz daha sıyrıldı. Dini siyasetten ayıran, devlet idaresinde dinî ilke ve müesseseleri devlet dışı kılan Laik bir Devlete doğru yöneldi[1]. Bu harekette de, tıpkı Saltanatın kaldırılması, daha sonra cumhuriyetin ilanı hareketlerinde olduğu gibi, Gazi Mustafa Kemal'in, yön tayin edici Önderlik karar ve tesirini görmemek kabil değildir... Onun içindir ki laiklik hareketi, tıpkı Hâkimiyeti Milliye ve Cumhuriyet gibi, Mustafa Kemal'in aslî ilkelerinden biridir. Bu arada, Erkânıharbiye-i Umumiye Vekilliği kaldırılmak, Erkânıharbiye Reisi kabineden çıkarılmak suretiyle de, ordu siyasetten ayrılmış oluyordu...

***

İNKILÂPÇI UYGULAMALAR

İki vekaletin kaldırılmasıyla, İsmet Paşa kabinesinin yeniden teşkiline gidildi[2]. Yeni kanunların uygulanmasını bu kabine düzenleyecekti.

---

(1) Kabul etmek lazımdır ki, Tevhid-i Tedrisat kanunu, devletin dinî tedrisatla ilgilenme yetkisini ve eğitim sisteminde laik olmayan eğitim müesseselerini kurmak vazifesini tamamen ortadan kaldırmıyordu. İlahiyat fakültesi, imam-hatip yetiştiren mekteplerin açılması işleri gene devletin üstündeydi.

(2) Yeni kabine şöyle kuruldu:
Başvekil ve Hariciye Vekili: İsmet Paşa (Malatya),
Millî Müdafaa Vekili: Kâzım Paşa (Balıkesir),
Dahiliye Vekili: Ferit Bey (İstanbul),
Maliye Vekili: Abdülhalik Bey (Çankırı),
Ticaret Vekili: Hasan Bey (Trabzon),
Ziraat Vekili: Zekâi Bey,
Adliye Vekili: Mustafa Necati Bey (İzmir),
Sıhhiye Vekili: Dr. Refik Bey (Saydam; İstanbul),
Maarif Vekili: Vasıf Bey (Çınar; İzmir),
Nafıa Vekili: Süleyman Sırrı Bey,
İmar, İskân Vekili: Celal Bey (Bayar; Saruhan),

Hanedan âzâsının, damatlar da dahil olmak üzere erkek-kadın bütün mensuplarının en çok on gün zarfında memleketi terk etmeleri gerekiyordu. Devlet malı olan saraylar ve eşya millete kalacaktı. Hanedan mensupları şahsî mal ve ilişkilerini de en çok bir sene zarfında ve vekilleri vasıtasıyla tasfiye edeceklerdi. Bu süre içinde, tasfiye edilemeyen mallar millet malı olacaktı. Halifenin ve çocuklarının çıkarılması için on gün de beklenmedi. Kanun tekemmül eder etmez bir gece İstanbul Valisi, halife ile yakınlarını sınır dışına çıkardı. Bu suretle de Türkiye'de Osmanlı Saltanatı gibi, Osmanlı Hanedanının varlığı da sona erdi. Her türlü hayat bilgi ve tecrübesinden yoksun bu insanlar, dağıldıkları ülkelerde eridiler, gittiler...

Ordunun siyasetten ayrılmasına gelince? Erkânıharbiye-i Umumiye Vekâletinin kaldırılması, Genelkurmay Başkanının kabineden çıkarılarak, bu servisin müstakil teşkilâtlandırılması, bu konuda en esaslı adımı teşkil ediyordu. Fakat askerlerin ve kumandanların aynı zamanda mebus olmalarını sağlayan usul henüz yürürlükteydi. Karabekir, Ali Fuat Paşa gibi generaller, aynı zamanda mebus bulunuyorlardı. İstiklâl Savaşı'nın yürütülmesi, ordu mensuplarının hem idare, hem teşri ve siyaset alanında aktif olmalarını zaruri kılmıştı. Çünkü memlekette en teşkilâtlı kudret orduydu. Ordu mensuplarının yönetimde doğrudan doğruya iştirakleri olmadan bu işlerin başarılması kabil olamazdı. Millî mücadelenin ilk devresinde ordu, aynı zamanda bir idare ve siyaset gücü idi. Nitekim Mustafa Kemal de Temsil Heyeti Başkanlığına, hatta kendisinin ordudan ayrılmasına rağmen, generallik şöhreti ve Erzurum'daki ordu otoritesinin yardımı ile geldi. Mücadeleyi teşkilâtlandırma işleri de, ancak ordu ile işbirliği şekil ve derecesine göre yürütülebildi. Ankara'da Büyük Millet Meclisi de Mustafa Kemal'i ilk buhranda, bütün idari ve siyasî yetkilerle ordunun başına getirdi.

Fakat daha ileride görülecektir ki, asker ve kumandanların aynı zamanda Meclis üyeliği işi, bazı çatışmalara yol açacaktı. Ama bu şekil tamamen tasfiye edilerek, ordu, Mustafa Kemal'in hayatı boyunca fiilen siyaset dışı kılınacaktır.

Bu çatışma ve tasfiyeleri ele almadan önce, devletin kısmen laikleştirilmesi konusunda biraz durmalıyız.

* * *

TEOKRASİ VE LAİSİZM

İslâmdan önce Türkler Teokratik bir toplum nizamı içinde değildi. Teokrasi (Theocratia) yani dinî esasların ve hiyerarşinin, siyasî ve içtimaî hayata her sahada egemen oluşu nizamı, Türklere yabancıydı. Eski Türk dini olan Şamanizm ve onu yöneten Şamanlar, toplum hayatında ön planda gelmiyordu. İslâmdan önceki Türk boylarında dinî taassup (bağnazlık) yoktu. Bütün bunların baş sebebi, Türklerin devamlı bir cismanî otorite ve kumanda isteyen savaşçı-göçebe hayatıydı. Din ve dinî teşkilât, hatta yerleşme hallerinde bile ister istemez bu otoriteye tabi kalıyordu. İslâmdan sonra Türklerin ilk büyük temasları Abbasilerle oldu. Bu devrede büyük kollar halinde Türk boyları ve özellikle 24 Oğuz boyu İran seddinin yıkılması ile güneye ve batıya yayıldılar. Ama gene aşiret önderlerinin emrinde kaldılar. Çünkü bu yayılış hem göç, hem savaştı. Bu iş ancak aşiret disiplini ve savaşkan önderler isterdi. Büyük Selçuklu Devleti ile, onu takip eden Horasan, Kirman, Suriye, Anadolu Selçuklu devletlerini, hep bu Oğuz Boyları ve aşiret reisleri kurdu. Osmanlı Devleti de Selçuklular'ın kalıntıları üzerine kuruldu. Selçuklular Abbasilerden şeriatı, yani İslâm hukukunu aldı. Ama Osmanlılarda imamlar ve ibadet teşkilâtı (camiler) gibi, Fakih'ler, yani din hükümlerinin yorumlanması yolunda çalışan fetva makamları ile, hukuk bilginleri ve yargı makamları (kadılar) hep devletin emrinde ve nüfuzu altında kaldılar. Hem camilere, hem mahkemelere din adamları veren Medreseleri ise, hemen daima devlet kurdu veya özel kurulanları devlet korudu.

Kısacası, Müslümanlık Türklerin hayatına girdi. Ama Müslüman Türk devletleri ancak yarı Teokrat bir nizam içinde kaldı. Kadı, şeriat ve İslâm hukuk ve fıkhı hiçbir zaman idareye tam hâkim olamadı. İdarenin emrinde kaldı[1]. Nitekim gerekince Osmanlı padişahları, hem fakihten, hem hukukun en yüksek mercii olan şeyhülislâmlardan, mesela

(1) Gerek Peygamber ve ilk dört halife zamanında, gerekse Emevi ve Abbasi Arap devletlerinde İslâm Hukuku, Kanunnameler halinde derlenmedi. İslamda ameller, yahut hareketler için iki hüküm makamı ve iki çeşit müeyyide vardı. Dinin manevî ve vicdanî hüküm ve müeyyidelerini müftüler, yahut fakihler fetvalarla düzenlerdi. Müftülerin zecrî ve icrai kuvvetleri yoktu. Kazai hüküm ve müeyyideleri de kadılar düzenlerdi. Kadılık bir mahkemei şer'iyye ve bunların hükmü, kanun mahiyetinde idi. Bu hükümlere akdiye

oğullarını ve kardeşlerini öldürmek için, diledikleri kadar fetva alabildiler. Çünkü Padişah Fakih'in ve Kadı'nın değil, Fakih ve Kadı Padişahın emrindeydiler. Bu sebeple eski Osmanlı İmparatorluğu'nu İslâm hukukunun yürürlükte olduğu, fakat ruhanî hiyerarşinin değil, cismanî saltanatın hâkim bulunduğu *Yarı Teokrat* bir devlet olarak saymak doğru olur. Zaten bir istila devleti olan bu imparatorluğun kuruluşu ve yerleşebilmesi için de başka çare yoktu. Halifelik bile Osmanlı devletinde belirli bir müessese değildir. Padişahlık vasfı daima daha önde etkiliydi. Halifenin dünya İslâmlarının başı olduğu gibi bir durum, ancak çöküş devrinde ve ilk defa Küçük Kaynarca Muahedesinde (1774) Kırım Müslümanları dolayısıyla akla geldi. 1914 Dünya Harbi çıkınca İstanbul'da halifenin bütün dünya Müslümanlarını kutsal savaşa davet eden fetvası ise, hiçbir yankı uyandırmamış, hatta gülünç bir tarihî vesika olarak kalmıştır[1].

---

denilirdi. Akdiyelerin müşterek kudretine daha sonraları şeriat denildi ve bu anlam daima kanun mânâsında alındı. Bütün şeriat hâkimleri kadı ve bütün yargı makamları şeriat mahkemesi mahiyetindeydi.

İslâm fıkhı'nın kaynakları; Kitap (Kur'an), sünnet (peygamberin amelleri), Hadis (Peygamberin kavilleri), fakihlerin içtihatları (yani kıyas) ve icmai ümmet (yani toplumun kararları) idi. Şeriat, yani İslâm hukuku da, örf ve âdetlerden gelmeyen Nas'larla örf ve âdetler, icma ve ülilemr (yahut devletin emirleri)nden ibaretti.

İslâm hukukunun Roma hukukundan geldiği hakkında deliller görülmektedir. Bu son konuda, Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, C. H. Bousquet ve Prof. C. A. Nallno'nun incelemelerini veren *İslâm Fıkhı ve Roma Hukuku* isimli eserde mukayeseli bilgiler vardır.

(1) Osmanlı devleti, kuruluşundan itibaren hukuk işlerini şeriat esasları dahilinde yürüttü. Eski yeni bütün idarî kanunları evvela Fatih Sultan Mehmet bir araya topladı: Fatih Kanunnamesi *(Kanunnamei Âli Osman,* Tarihi Osmanî Mecmuası ilavesi 1914). Sonra da Kanunî Sultan Süleyman İdarî, Hukukî, Siyasî kanunları derledi: Kanunnamei Süleyman *(Kanunnamei Âli Osman,* Tarihi Osmanî mecmuası ilâvesi 1913). Kaldı ki Osmanlılar her fethettikleri bölge veya şehir için ve mahallî örfleri de göze alan kanunnameler neşretmişlerdir. (*Tarım Bakanlığı mesleki mevzuat* serisi. N. 5-7. cilt.)

Bizde hukuk esas ve müesseselerinde garba yöneliş XIX. yüzyılda başladı: 1837'de Sultan Mahmut (Adlî) tarafından "Meclisi Valâyı ahkâmı adliyesi ile Şûrayı Babıâli" isimli iki hukuk encümeni kuruldu. Tanzimat ilanından sonra (1839) 1840 ve 1851'de ceza kanunları hazırlandı. 1858'de *Arazi Kanunu* düzenlendi. Nihayet 1869'da, batı mevzuatından da faydalanılarak İslâm Fı-

Cumhuriyet; hilâfetin kaldırılması, şeriat mahkemelerinin kapatılması ve İslâm Hukuku ile din hizmetleri için eleman yetiştiren eski medreselerin Maarif Vekâletine devri suretiyle tedrisatın tevhidi (Eğitimin birleştirilmesi) ve dolayısıyla eski medreselerin tamamen kapatılması kararlarını alırken, işte o yarı Teokratik Osmanlı devletinin yerinde, laikliğe yönelen bir devletin yapısına el atmış oldu. Gerçi Teşkilâtı Esasiye kanununun ikinci maddesine göre, Devlet dini İslâmdı. Yani devlet henüz dinî bir devletti. Fakat laik devlete doğru büyük adımlar atılmıştı. Çünkü laik bir devlette siyasî ve hukukî yapı ile devletin sosyal kuralları din ilkelerine göre değil, tabii hukuka, çağdaş mânâsıyla vicdan hürriyetine göre düzenlenecekti. İşte asıl bu hareket, devletin yapısında bir keyfiyet (nitelik) değişikliği, yani bir inkılâp olacaktı. Gazi bu inkılâba doğru kısmen de olsa yönelirken, onun itici kuvveti acaba neydi? Gazi'nin inançları ve mantığı, önceden işlenmiş, benimsenmiş bir doktrin sistemine mi dayanıyordu? Gazi'nin etrafında Laisizmin ilkelerini ve laik bir devletin hukuk dayanaklarını kavramış, hazmetmiş ve bu inkılâba hem bilinç, hem de bilinçli bir heyecan, yahut antuzyazm'la bağlı mücahit bir inanmışlar kadrosu var mıydı? Bu soruların kesin cevaplarını vermek zordur. Sanıyoruz ki bu konu, Gazi Mustafa Kemal'in fikir ve kişilik özelliklerini, gelişmelerini ayrıca ele alacak özel araştırmalarla işlenmelidir. Ama şu kadarı hemen söylenebilir ki, Gazi'den önce Türkiye'de laik devlet yolunda sistemli veya teşkilâtlı bir aydınlar mücadelesi olmamıştır. Türkiye'de Laisizmin, daha önce bir doktrin savaşı yapılmamıştır.

Gerçi Meşrutiyet devrinde taassuba karşı çıkanlar olmuştur. Abdullah Cevdet'in *İçtihat* dergisi taassuba cephe almıştı. Bu derginin yazarlarından Hakkı Beyin "Batıl İtikatlara Karşı İlanı Harp" isimli eseri

---

kıh ilminin tarifini ve kaidelerini açıklayan bir mukaddime ile XVI kitaptan müteşekkil *"Mecelle-i Ahkâmı Adliye"*) meydana getirildi. Bu hükümler ve mevzuat, cumhuriyette yerlerini batı kanunları alıncaya kadar Osmanlı hukukunun esası oldular.

Şeriat mahkemelerinden (Şer'iyye mahkemeleri) kısmen ayrılma hareketi 1859'da başladı. Ondan sonra Türkiye'de hem Şer'iyye, hem Nizamiye mahkemeleri faaliyette bulundu ve Şer'iyye mahkemelerinin konuları sınırlandı.

İşte Hilafetin kaldırılmasından sonra ilga edilen Şer'iyye mahkemeleri bunlardır. Ondan sonra devletin hukukî yapısı dinî ilkelerden ayrılarak, laik ve Batılı devlet nizamına geçilmek imkânı hasıl oldu.

yankı uyandırmıştı. Lui Bohner'in *Madde ve Kuvvet* isimli eseri aydınları meşgul etmişti. Fikret'in *Tarih-i Kadim*'i de aydınların ezberlerindeydi. Bunlara benzer daha bazı yayınlar da yapıldı. Bir Meşrutiyet aydını olarak Mustafa Kemal'in bu yayınları takip ettiği bilinmektedir. Mesela Diyarbakır cephesinde bu kitapları masasında bulundurduğu, okuduğu, bunlar üzerinde etrafındakilerle konuştuğu, notlar aldığı malumdur. Şu halde Gazi, hür düşünce cereyanlarına yabancı değildi. Ama şu var ki bu yayınların hepsi, ancak taassuba karşı çıkıştan ibaretti. Sistemli bir doktrin savaşı haline gelmemişti.

Bundan başka Ziya Gökalp'in de Meşrutiyet yıllarında ve özellikle Birinci Dünya Harbi içinde, memleketin okuryazarları üstünde yaygın, sürükleyici bir etki yapan fikirleri ve kişiliği üstünde durmalıyız. Ziya Gökalp, sosyoloji problemlerinden, milliyet, din, devlet meselelerinden, halkın günlük yaşayışına kadar, ilmî etütlerden politik makalelere, şiirlere, destanlara, ilâhilere kadar birbirine bağlanabilen çeşitli çalışmalar, fikir yayınları yapmıştır. Nevi şahsına münhasır, yani kendine özgü bir düşünürdü. Bu arada, İttihat ve Terakkinin Merkez Komitesi üyesi olarak, partisinin liderleri ve politikası üstünde etkiler yapıyordu. Hem Türkçü, hem İslâmcı, hem asrîleşme taraflısıydı. Turancı olarak da hem ırkçı hem bilimsel bir niteliğe vardırılamayan bir Türkçülüğün öncüsü görünüyordu. Padişahı ve halifeyi benimsiyordu. İslâm hukuku üstünde yayınları vardı[1]. Bu yayın faaliyeti sırasında Ziya Gökalp, Şeyhülislâmın kabineden çıkması, hukuk ve fıkıh işlerinin ayrılması gibi esaslardan başlayarak, Türkçe ezan, Türkçe Kur'an, mahkeme birliği, bütçe birliği, üniversite muhtariyeti gibi konulara kadar çeşitli görüşleri savundu. Fakat Gazi Mustafa Kemal'in Gökalp'e karşı; ihtimal ki Gökalp'in İttihatçılık bağlantısı ve Enver Paşa hayranlığı ile Turancılık çabaları dolayısıyla, fazla bir ilgisi görülmemiştir. Özel konuşmaları sırasında Gökalp hakkındaki görüşlerinin de hayranlık ifade etmediği anlaşılmaktadır. Zaten arada mizaç farkı da vardı. Gerçi bu haller Gazi'nin Ziya Gökalp'e karşı koruyucu ilgilerine engel olmamıştır. Ama Gazi'nin Ziya Gökalp'ten fikir ve ilham aldığını ortaya koyabilmek için, şimdilik yeterli deliller yoktur.

---

(1) Birinci Dünya Harbi içinde, İstanbul'da yayınlanan *İslâm Mecmuası*'nda çıkan "İçtimai Usul-ü Fıkıh, Örf nedir, Hüsn-ü Kubh, Dinin içtimaî kıymetleri vs." gibi incelemeleri ilgi çekicidir.

Öyle görünüyor ki Gazi Mustafa Kemal, Saltanat ve hilâfetin lağvı gibi, bunların devamı olan şeriat mahkemelerinin kaldırılması, medreselerin kapatılması, hulâsa devletin laikliğe yöneltilmesi hareketlerinde, Meşrutiyet devrinin taassupla mücadele cereyanlarından elbette ki az çok etkilenmiştir. Çocukluk ve ilk gençlik hayatında mutaassıp bir aile terbiyesi almamış olmasının etkilerini de buna eklemelidir. Bunlardan başka, çağ'ın akışından gelen sezgileri, milletin mutaassıp değil, cahil olduğu yolunda, görgüye dayanan kanaatlarını da bu etkiler arasında saymalıdır[1]. Ama gene de, bu Laisizm hamlesini, bütünü ile, Gazi Mustafa Kemal'e mal etmekte tam bir isabet vardır.

***

LAİK DEVLET VE DİNÎ HİZMETLER

Şer'iyye mahkemelerinin kaldırılması tam ve kesin oldu. Fakat eğitimin birleştirilmesi bahsinde meseleler biraz pürüzlüydü. Çünkü 3 Mart 1340 (1924) tarih ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat kanununun 4. maddesi, Maarif Vekâletine birtakım dinî mahiyetli vazifeler de yüklüyordu:

Madde 4 — Maarif Vekâleti, yüksek diyanet işleri mütehassısları yetiştirilmek üzere, Darülfünunda (Üniversitede) bir İlâhiyat Fakültesi tesis ve İmamlık ve Hatiplik gibi dinî hizmetlerin ifâsı vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler açacaktır.

Bu madde, dinî nitelikte bazı hizmetleri devletin eline vermek suretiyle, devletin mutlak laik vasfını elbette zedeliyordu. Bundan başka dinî hizmetler anlamı da oldukça açıktaydı. Dinî hizmetlerin nasıl yürütüleceği ve teşkilâtlanacağı meselesi de vardı. Gerçi Şer'iyye Vekâleti kabineden çıkarılmış, lağvedilmişti. Fakat onun bazı hizmetlerini derlemek de lazım geliyordu. Çünkü Şer'iyye ve Evkaf Vekâletini kaldıran 3 Mart 1340 (1924) tarih ve 429 sayılı kanunun birinci maddesi, devlet bünyesinde bir "Diyanet İşleri Reisliği" teşkilini gerektiriyordu. Bu ka-

(1) İsmet Paşa'nın (İnönü) hayatı ve devri, *İkinci Adam* isimli üç ciltlik eserimizin konusu olduğu için burada ve onun bu hareketlerdeki desteklemeleri üzerinde ayrıca durulmamıştır.

nunun 7. maddeye kadar olan ahkâmı bu Reisliğin ve evkaf işlerinin idaresi hakkında hükümler getiriyordu. Müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliği olacaktı. Mescit, cami, tekke ve zâviyelerin idaresi bu Reisliğe aitti. Bütün bunlar dinî hizmetler sayılıyordu. O halde dinî hizmetler, laik devletlerin yapısında yer almakta ve dolayısıyla devletin laiklik vasfı kayıtlı bulunmaktaydı. Zaten Teşkilâtı Esasiye Kanununa göre de devlet, bir din devletiydi. Devletin dini, İslâm diniydi. Bu işleri, mesela Türkiye'de yaşayan diğer dinlere mensup cemaatlerde olduğu gibi, devlet dışı bir cemaat teşkilâtına bağlayıp halka terk etmedikçe, bunun böyle kalmasından başka yol yoktu. Fakat bu suretle geniş bir cemaat teşkilâtlanmasının devlet içinde devlet demek olacağı, bugün olduğu gibi, o gün de ilgilileri ürkütüyordu... Yani devlet, kendi yapısına ve bütçesine dinî hizmetleri de koyarak, laiklik çabasını zayıf bırakmak zorunda kaldı. Bu halin ilk gevşemede, din ile devletin ayrılışını sarsacağı ve devletin dinî akımlara ister istemez baç vermek zorunda kalacağı şüphe götürmez bir gerçekti. Temel, bir defa kaymaya başlayınca da, temelden ayrılışın nerelerde durabileceği, elbette ki önceden tayin edilemezdi. Nitekim bugün Türkiye, bu çelişmelerin tam olarak içindedir.

*
* *

YENİ ANAYASA

Ama devlet yapısına yeni bir düzen verilmeye çalışıldığı da bir gerçekti. Ancak, Anayasa (Teşkilâtı Esasiye Kanunu) aksaktı. Daha önce de değindiğimiz gibi 20 Ocak 1921 tarihine kadar Büyük Millet Meclisi devletinin zaten toplu bir Anayasası yoktu. 20 Ocak 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu ise, olağanüstü bir devrin, olağanüstü şartları içinde çıkarılmıştı. Bir nevi ihtilâl anayasasıydı. Bütün kayıtları ile zaten uygulanamamıştı. Bundan başka bir sıra değiştirmeler de olmuştu. Şimdi bir barış ve kalkınma devri anayasası lazımdı. Cumhuriyetin ilanına varan celsede, kanunu esasî encümeni mazbatası, zaten yeni bir anayasanın Meclise getirileceğini açıklıyordu. İşte bu anayasa tasarısı, encümence 9 Mart 1924'te Büyük Millet Meclisine sunuldu. Çalışmalar ve müzakereler Nisan sonlarına kadar sürdü. Nihayet 20 Nisan 1924'te, 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu kabul edildi. Bu kanun, bazı değişikliklerle, 27 Mayıs 1960 ihtilâline kadar devletin anayasası olarak kaldı[1].

105 madde ile 1 geçici maddeden meydana gelen 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu, devletin niteliğini ve temel ilkelerini, 8 maddelik ahkâm-ı esasiyede toplar. 1876 Anayasasından beri (1293 Kanunu Esasisi) devam edegelen bir sıra çabaların, ileri ve geri hareketlerin ve bu arada İstiklâl Savaşı mücadelelerinin bir hâsılası olan bu "ahkâm-ı esasiye"yi buraya aynen almak lazımdır:

Madde 1 — Türkiye devleti bir cumhuriyettir.

Madde 2 — Türkiye devletinin dini, din-i İslâmdır. Resmi dili Türkçedir, makarrı Ankara şehridir.

Madde 3 — Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir.

Madde 4 — Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakiki mümessili olup millet nâmına hakkı hâkimiyeti istimal eder.

Madde 5 — Teşri salâhiyeti ve icra kudreti Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

Madde 6 — Meclis teşrî salâhiyetini bizzat istimal eder.

Madde 7 — Meclis icra salâhiyetini, kendi tarafından müntahap reisicumhur ve onun tayin edeceği bir icra vekilleri heyeti marifetiyle istimal eder.

Madde 8 — Hakkı kaza, millet namına, usulü ve kanunu dairesinde müstakil mehakim tarafından istimal olunur.

Bu maddelere göz atılınca ilk beliren cihet, devletin, batı mânâsıyla *demokratik* bir nizama yönelişidir. Fakat devlet aynı zamanda bir din devletidir. Çünkü devletin resmî bir dini vardır. Devletin dini, İslâm dinidir. Gerçi bu resmî din; kanunları ve organlarıyla toplum düzenine inmiş değildir. Din devletin değil, ancak halkın malıdır. Fakat olaylar öyle gelişecektir ki, Anayasanın bu yapısı da, bir süre sonra yeniden değişecektir.

***

(1) Her iki kanunun tam metinleriyle, bunlar üstünde yapılan değişiklikler, Düstur ve Zabıt Ceridelerinde gösterilmiştir. Bunu, Kemal Arıburnu'nun, *Millî Mücadele ve İnkılâplarla İlgili Kanunlar*, cilt I. eserinde takip etmek mümkündür. Bundan başka, 1924 Anayasası hakkındaki Meclis görüşmeleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesince yayınlanmıştır. Müşterek yayın, No. 9, 1957.

ANAYASA YAPISINDA ÇELİŞEN YOLLAR

20 Ocak 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu, daha önce değindiğimiz gibi, olağanüstü şartlar içinde çıkartılmıştı. Bu kanun çıkartılırken düşman henüz Anadolu'daydı. Bursa da dahil olmak üzere Eskişehir, Kütahya, Afyon üstünden Menderes'e inen düşman cephesi, bütün Batı Anadolu'yu Yunanlıların elinde bırakıyordu. Trakya keza düşman elindeydi. Hulâsa sonuç henüz belli değildi. Onun için 1921 Anayasası, getirdiği kesin millî hâkimiyet ilkeleri ile platonik bir şûralar havası içinde düzenlenmişti. Bu kanun tasarısını Meclise sunan İsmail Suphi Sosyallıoğlu'nun gerekçe ve metni açıklayan uzun nutku okunursa, bu kanunu hazırlayanların, kuzeyde gelişen ihtilâlin etkileri altında bulundukları sezilir.

1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu ise, Fransız İhtilâlinin güdücü ilkelerini, insan hakları prensiplerini kendi yapısına alır. Bu kanunla yeni Türk Devleti, batı demokrasilerine yönelir. Türkiye; demokrasi yahut millî hâkimiyet esasına dayanan, Tek Meclisli bir Parlamento nizamına yerleşir. Gerçi devlet, henüz laik değildir. Ama laikliğe yönelmiştir. 27 Mayıs ihtilâline kadar devlet yapısına esas olan 1924 Anayasası, bizde ancak Anayasa hukuku bakımından incelenmiştir. Ama bu kanunun üzerinde bir başka yönden biraz durmalıyız. 1924 Anayasası normal gelişme şartları içinde bulunan herhangi bir batı demokrasisi için kusursuz bir kanun sayılabilir. Çünkü bu demokrasilerin bütün standart prensiplerini benimser. Kanunun 8 maddelik "Ahkâmı Esasiye"si (temel hükümler) o güne kadarki Türk millî mücadelesinin fütuhatını (elde edilen kazançlar ve alınan mesafe) gerçi içine almıştır. Ama acaba bu Türk Millî Kurtuluş hareketi nedir? Ve o güne kadar olan fütuhat bu mücadelenin tamamı mı demektir?... Bu soruların cevapları araştırılınca, 1924 Anayasasının yapısında bazı yetersizlikler görürüz. Çünkü 1924 Anayasası, Millî Kurtuluş hareketinin tarihî zorunluluk ve özelliklerinden gelen bütün ilke ve organları kapsamamaktadır. Millî Kurtuluş mücadelesi, bilhassa sosyal ve ekonomik prensipleri bakımından bütün hedeflerine ulaşmamıştır. Bunda 1924 Anayasasının önemli etkileri vardır. Şöyle ki:

Türk Millî Kurtuluş mücadelesi aslında neydi? Bu mücadeleyi açan Türkiye'nin, sosyal ve ekonomik yapılarına göre, kalkınma, inşa, yeniden teşkilâtlanma organları neler olmalıydı? Yani, yeni Anayasa, neler

getirmeliydi. Bu problemler açısından 1924 Anayasasına bakıldığı zaman, onun yetersizliği ve o güne kadarki fütuhatı benimsemekle beraber, ondan sonraki ekonomik ve sosyal gelişmelere cevap vermek bakımından bazı çelişmeleri içinde sakladığı göze çarpar: O güne kadar Türkiye, tam bir yarı sömürgeydi. İdarî ve ekonomik nice kayıtlarla bağımlı bir memleketti. Gelişmemişti. Harap ve perişandı. Tarım ilacından, sanayiden yoksun, deniz ulaştırma vasıtalarından mahrum, kara ulaştırma vasıtaları yetersiz, yolsuz, ışıksız, sermayesizdi. Hiçbir sermaye birikimi olmayan, fakat topyekûn inşaya muhtaç bir ülkeydi. Ama öyle bir inşa sistemi ki, onu, millî mücadelenin konusu olan ve Gazi'nin defalarla belirttiği gibi, hem emperyalizmin esaretinden, hem de kapitalizmin kontrolünden kurtarsın. Dünya milletleri içinde siyaseten ve iktisaden hür ve eşit bir ülke haline getirsin. Memleketteki eşraflık, derebeylik, ağalık, şeyhlik, faizcilik, toprak köleliği, iş sefaleti gibi yüz kızartıcı müesseseler hızla ve esasında tasfiye edilsin. Aynı zamanda, hem kuzeydeki ihtilâle hem batıdaki sosyal çatışmalara, sınıf kavgalarına yol açan içtimaî farklılaşmalar önlensin. Millî Mücadele'nin objektif yapısından, tarihi zorunluklardan ve çağın akımından gelen ilkeler ve düzenlemeler, elbette ki, ancak Anayasanın yapısında yer alacaktı.

Yani, İstiklâl Savaşının topyekûn egemenlik mücadelesi, gayret ve heyecanı, bu defa da topyekûn bir düzenleme ve yeniden kuruluş hamlesine çevrilerek milletin ve memleketin yapısı, içeride millî egemenliğe dayanmalıydı. Dışarıya doğru kayıtsız şartsız müstakil, fakat çağın teknik seviyesine göre geliştirilmiş ileri bir devlet nizamına yöneltilmeliydi. Hulâsa yeni Anayasa, bazı yeni organlar getirmeliydi.

Halbuki 1924 Anayasasının yapı ve fasılları, klasik batı demokrasisinin normal teşkilât ve ilkelerini aktaran, liberal bir sistemi getiriyordu. Bu kanun hiçbir inkılâp vaat etmiyordu. Millî yapıyı kalkındırıcı, teşkilâtlandırıcı veya kalkınmayı hızlandırıcı ilkeler ve organlar getirmiyordu. Türkiye'nin yarı sömürgelik devrinin geriliğinden ve halsizliğinden kurtulabilmesi için, Anayasa yapısında hiçbir itici güç yoktu. Eğer henüz son sözünü söylememiş ve yapabileceklerini bitirmemiş olan bir Gazi Mustafa Kemal de olmasaydı, bu kanunun gölgesinde yeni Türkiye, hiçbir hamle yolu bulamadan ve hatta arayamadan, kısırlaşır giderdi.

Hulâsa batıda liberalizmin iflas ettiği Birinci Dünya Harbi sonrasında bizim 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunumuz, Birinci Dünya Harbi sonu

ile beraber başlayan çağ dönümüne karşı, garip bir göz kapayış, çağın akımını görmemezlik içindeydi.

Gerçi bu kanun, Tanzimattan beri Batı nizamına yöneliş şeklinde başlayan eğilimleri kanunlaştırıyordu. Cumhuriyet idaresini pekiştiriyordu. Bu bakımdan belki bir devrimdi. Ama ilerisi için, bir köstek de olabilirdi. Bu kanunun havası içinde Mustafa Kemal'in, yeni reformlara, yeni devrimsel çabalara yönelişini insan, biraz da içi burkularak karşılar. Çünkü o, statik bir devlet yapısı içinde dinamik çıkışlar yaparken kendini kim bilir ne kadar yalnız hissetmiştir. Ve yorulmuştur. Zira 1924 Anayasası, hiç kimseyi, hiçbir hamleye itmiyordu. Bu durgunluk içinde, soy bir hamleci olmayan insan pek çabuk gevşeyebilirdi. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyeti getiren Anayasa değişikliğine ve Mustafa Kemal'e rağmen Teşkilâtı Esasiye Encümeni, nasıl "Devletin dini İslâmdır" maddelerini sıkıştırarak laik gidişi zedelemişse, 1924 Anayasasının da, Mustafa Kemal'in reformlar ve inkılâplar yönünü daha ilk adımda kösteklediği bir gerçektir. Çünkü Anayasanın yapısında, Ekonomik ve sosyal hamle ve inkılâplara, yahut müesseselere imkân verecek maddeler yoktu. Nitekim örneğin, Mustafa Kemal daha 1922 Meclis açılış nutkunda, çok açık ve kesin bir toprak reformu vaat, hatta ilan ettiği halde, bu reform bugün de, yani 34 yıl sonra bile, hâlâ yapılmamıştır. Bu örneği çoğaltabiliriz.

1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile, o günkü dünya şartlarından gelen ihtiyaç ve zaruretlerde, Anayasa'nın yapısı ile çelişmelere düşmüştü. Nitekim daha sonraları Gazi Mustafa Kemal, bu çerçeveyi elinden geldiği kadar parçalamaya çalışmıştır. Fakat bu konulara geçmeden önce biz, 1924 ve 1925 yıllarını saran ve bir aralık doğuda büyük sahalara da yayılma istidadı gösteren isyan hareketlerine varan ayaklanmalar, iç çatışmalar ve tasfiyeler üzerinde durmalıyız. Çünkü Cumhuriyetten sonra Gazi Mustafa Kemal'in, kendi mizaç ve şahsiyetini de açıkça terazinin bir kefesine koymasını icap ettiren en önemli olaylar, 1924-1925 yıllarında olmuştur...

İhtilâflar ve Önder Kadro

İhtilâlci kadronun bir gün kendi içinde parçalanması, ihtilâllerin değişmez kanunudur. Eğer Milli Mücadele'ye bir ihtilâl dersek, o da bu kanunun hükmünden kendini kurtaramadı. Ve ihtilâli yapan kadro, bir gün kendi içinde parçalandı...

VII

İHTİLÂLLERİN DEĞİŞMEZ KANUNU

Muzaffer olan her ihtilâlin peşinden, ihtilâlin önder kadrosu içinde parçalanmalar gelir. Bu, ihtilâlin bir kanuniyeti gibidir. Bu niçin böyledir? Bu sorunun cevabı, zaten sualin içindedir ve şöyle özetlenebilir:

Önder kadro ne demektir? Önder kadro, ihtilâlden önce önder olmayan insanların, ihtilâlin gelişmesi ve olayların akışı içinde sivrilmeleri, ön safa geçmeleri, önderleşmeleri demektir. Önderleşmek, öyle bir oluştur ki, olayların sivrilttiği her şahsiyet, ihtilâlin akışı içinde sorumluluklar yüklenmiştir. İhtilâlin tarihinde müdahaleleri olmuştur yahut kader tayin edici anlar yaşamıştır. İhtilâlin zaferine; kendi ruhundan, kendi kanından, kendi alın terinden bir şeyler katmıştır. Şu halde ihtilâlin yapısında onun; ihtilâle az çok şekil verici bir hakkı var demektir. Çünkü ihtilâl uğruna baş koymuştur. Onun uğrunda tehlikelere katlanmıştır. Kendisi hakkında belki de ölüm fetvaları çıkarılmıştır. Bu fetvaları çıkaranların ellerine düşseydi belki ölecekti de... İşte bütün bu hizmet veya mihnetlerin sonucu olan hak sahibi olmak duygusu, önder olmak ve öyle kalmak ihtirası, hizmet gururu, bir ihtilâle ön safta katılanları ister istemez sarar. Bundan tabii bir şey de yoktur.

Gerçi her ihtilâle karışanın bu önderlik vasıf ve hizmetleri bir değildir. Ama kritik bir anda, mesela muharebenin neticesine tesir edebilecek bir safhada, bir boğazı kapatıp düşmanı geçirtmeyen savaşçının, bütün harp boyunca başka hizmet fırsatı bulamasa bile, o günkü hizmet ve müdahalesinden duyduğu gurur, onun bütün ömrü boyunca sürebilir. İhtilâlde de böyledir. Başkumandandan başlayarak, asker ve sivil bütün ihtilâlci hiyerarşiye derece derece inen ve bu hiyerarşide yer alan insanları derece derece saran öyle hak ve gurur kompleksleri teşekkül eder ki, ihtilâl muzaffer olunca bu şahsiyetlerin her biri, kendini bu eserin, ona şekil veren bir sanatkârı, bu eserin ayrılamaz, kimse tarafından ayırtılamaz sahiplerinden biri, bu eserin parçası, hatta bütünü sayar. Bu insanların her biri öyle düşünür ki, eğer kendisi olmasaydı bu eser noksan kalır ve belki zafere ulaşamazdı. Hem gerçek, belki de az çok öyledir de...

Şimdi bir de bu ihtilâl kadrosunun, her ihtilâl sonrasında kaçınılmaz görünen kendi içinde parçalanma kanuniyetine bakalım. Çünkü tarihte hemen hiçbir ihtilâl bu akıbetten kendini kurtaramamıştır. Bu konuda çeşitli örnekler veren ilkçağ ihtilâllerini bir yana bıraksak bile, çağımızın malı sayılan Büyük Fransız İhtilâlinde, yakın Rus İhtilâlinde, Hitler'in zuhurunda Amerika memleketlerinde, yahut Ortadoğu'daki Irak'ta, Suriye'de, Mısır'da, Cezayir'de görülenler, bu kanuniyetin hep birer doğrulayıcısıdırlar. Bunu şöyle izah edebiliriz:

İhtilâlin akışında ihtilâlciler müşterek sloganlarla; müşterek düşman, müşterek tehlike karşısında ve bir kader birliği içindedirler. İhtilâl hedefine ulaşınca bu müşterek bağlar gevşer, hatta silinir. O zaman iş ve hedef birliğinin yerini, işlerin normal veya normale yakın şartlar içinde bölünüşü, görev ve mesuliyetlerin; savaşkanlık hatıralarına ve savaş devrinin ölçülerine göre dağılışı alır. Bu hem bir ganimetler taksimi, hem de tek bir şef etrafında itaatli bir hiyerarşiye vücut vermek işidir. Bu safhada tek irade ve tek önder hemen her ihtilâl sonrasının, normal nizamına ulaşıncaya kadar bir otorite şeklidir. İşte önder kadro bu safhada parçalanır. Çünkü bu tek irade sahibi ve tek önder kim olacaktır? Onun yakın çevresini kimler teşkil edecektir?... Yeni Şef'in Apotre'ları kimler olacaktır? Çünkü ihtilâlin, müktesep (elde edilmiş, sağlama bağlanmış) haklar tanıyan bir barem kanunu yoktur. Hem ihtilâlde, hem ihtilâl sonrasında post'lar, çoğu kanun tanımaz faktörlere göre ve olayların akışı içinde paylaşılırlar. İşte bu safhada bu kaygılar, ihtilalin eski hizmet sahibi, hak sahibi önder şahsiyetlerini parçalar. Ve bu parçalanmada, sivrilen şefin ilk çabası, ister istemez bir tasfiyeye yöneliş olur. Muzaffer olan her ihtilâlin peşinden gelen önderler kadrosu içinde parçalanma kanuniyeti böylece hükmünü yürütür.

* * *

TÜRK MİLLÎ KURTULUŞ MÜCADELESİNE GELİNCE?

Türk Millî Kurtuluş Hareketi gerçi bir ihtilâl ve Gazi Mustafa Kemal sadece bir ihtilâlci değildi. Konuyu edebî anlamda böyle vasıflandırmak belki mümkündür. Yani Türk Millî Kurtuluş Hareketini bir ihtilâl ve Gazi Mustafa Kemal'i bir ihtilâlci çerçevesine sokmak belki ger-

çekleri zorlamak olur. Çünkü Türk Millî Kurtuluş Hareketi, sadece siyasî bir darbe ve siyasî bir iktidar değişmesi gibi kısa süreli ve geçici bir gelişme değildir. Gazi de, ihtilâlci olmaktan ziyade inkılâpçıdır. Yani uzun süreli, toplumun yapısında, temel değişmeleri keyfiyet değişikliklerini hedef tutan bir hareketin öncüsüdür. Ama buna rağmen, her ihtilâl sonrasını saran önderler buhranı, Türk İstiklâl Savaşının sona ermesinden, barışın elde edilişinden, Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'yi de sardı. Çünkü gelişmelerin hızı ve bunun nerelere varabileceği, bir kısım önderlerin görüş ufkunu aşıyordu. Zaten önce de değindiğimiz gibi, mesela daha saltanatın kaldırılması hareketine geçilirken Millî hareketin en değerli öncülerinden biri olan Ali Fuat Paşa, Gazi'ye:

"— *Şimdi senin Apôtre'ların (Havârilerin) kimlerdir?*"

demek lüzumunu duymuştu. Çünkü o günler, yeni gruplaşmalara gebe olan günlerdi. Mücadeleyi başaranların ise, mevkilerine karşı kıskanç olmalarından daha tabii bir şey olamazdı. Bu bakımdan mesela Gazi Mustafa Kemal'in etrafındaki en yakın arkadaşlarına söylediği ve daha önce de verdiğimiz sözleri gayet açıktır:

"— *Düşündüğüme göre, inkılâpların ve hâdiselerin işbaşına getirdiği arkadaşlar, sulh zamanında da, ellerindeki köprü başlarını bırakmayıp orada kalmalıdırlar.*"[1]

Gazi bu sözleri söylerken olayların işbaşına getirdiği arkadaşlarının, ellerinden bırakmayacakları köprü başlarını birer birer sayıyordu. Ama her büyük hareketin sonunda gelen o liderlerarası çatışma ve parçalanmalara, acaba bizzat Gazi dahi mâni olabilecek miydi? Elbette ki hayır! Öyle oldu ki, o gün orada bu sözleri dinleyen önder arkadaşların en ileri gelenleri, mesela Başvekil Rauf Bey, Meclis ikinci reisi Ali Fuat Paşa aradan daha bir yıl geçmeden hem ellerindeki köprü başlarını, hem Gazi'nin çevresindeki yerlerini, yani havarilik postlarını kaybedeceklerdi. Bu ayrılışı diğerleri de izleyecekti. Şimdi olayları takip edelim:

* * *

(1) General Ali Fuat Cebesoy; *Siyasî Hatıralar*, s. 10.

İNKILÂPÇILIK ÇABASI VE DEMOKRASİ EĞİLİMİ

Cumhuriyetin ilanına rağmen Hilâfetin geçici de olsa bırakılışı ve gölge halinde olsa da bir Halifenin ortada bulunuşu, Padişahlığın kalkmasını ruhen hazmedemeyen çevrelerde hilâfet makamına karşı aşırı bir saygı gösterisi yarattı. Bu makamın üstüne titreyiş gibi bir ruh hali belirdi. Bu ruh halinin aktif savunucuları, bazı İstanbul gazeteleri oldu. İstanbul gazeteleri, İstanbul'un kurtuluşundan sonra halk efkârı üzerinde kuvvetli tesirler yapabilen bir kuvvet haline geldiler[1]. Ankara'ya karşı kuşkulu, tarizci bir vaziyet alan gazeteler, evvela Cumhuriyetin ilanını usulsüz gösterecek, kanuna karşı şüpheler uyandıracak şekilde yayına başladılar. Sonra hilâfeti aşırı benimseyen yayınlara geçtiler. O sırada eski Başvekil Rauf Bey, İstanbul'da gazetelere, daha önce değindiğimiz gibi, çeşitli yorumlara yol açan bazı beyanlarda bulundu.

Refet Paşa ile Adnan Bey de (Adıvar; eski vekil ve İstanbul'da Ankara'nın bir aralık siyasî temsilcisi) orada bulunuyorlardı. Bunların bazı temas ve beyanları Ankara'da şüpheyle karşılanıyordu. Cumhuriyetten sonra ön plana çıkan bazı yeni siyasîlerin İstanbul'u ziyaretlerindeki davranışları ise, İstanbul'da ve muhalif basında iyi karşılanmıyordu. Mesela Dahiliye Vekili Recep Bey (Peker) bir İstanbul gazetesine şöyle beyanlarda bulunmuştu:

"— Biz, nasıl millet ve memleketi kurtarmak için ihtilâl etmiş isek, şimdi de inkılâpları kurtarmak ve memlekete mal edebilmek için ihtilâl etmesini ve bu ruhu daima göğüslerimizde taşımasını bilen insanlarız."

Halbuki İstanbul basını yeni nizamın inkılâp değil, demokratik hürriyet temelleri üstünde kurulmasını ister görünüyordu. İnkılâpçılıkla, batı anlamında demokrasi çabası ise, ayrı şeylerdir. Birbirleriyle çatışırlar. Böylece, çeşitli yayınların da etkisiyle bazı çevrelerde sinsi bir irtica başlamıştı. Sahneye yeni polemikçiler de çıktı. Mesela 1908'den beri İstanbul barosu başkanı ve aynı zamanda savaşkan bir politikacı olan

(1) O devrede kamu efkârını başlıca 6 İstanbul gazetesi etkiliyordu. Bunlardan *Tanin* (Hüseyin Cahit), *Tevhidi Efkâr* (Velit Ebüzziya), *Vatan* (Ahmet Emin) Ankara'ya karşı kuşkulu ve hatta muhalif cephe almışlardı. *Akşam* (Falih Rıfkı), *İkdam* (Yakup Kadri) Ankara'nın davasını savunuyorlardı. *İleri* (Suphi Nuri, Celal Nuri) biraz ortada bir vaziyet almıştı.

Lütfi Fikri Bey İstanbul'da, Ankara'nın davranışlarına karşı direnişi kuvvetlendiriyordu. Bütün bunların etkisiyle İstanbul'da, Ankara'ya karşı hürmet azalmaya başlamıştı.

Bu çatışmaların sonucu olarak İstanbul'da gazeteciler arasında tevkiflere gidildi. Hüseyin Cahit ve diğer bazı gazeteciler gibi Lütfi Fikri de tevkif edildi. İstanbul'da İstiklâl Mahkemesi kuruldu. Fakat gene evvelce değindiğimiz gibi, mahkemenin gidişi, halk ve hele aydınlar arasında Ankara lehine bir hava yaratmıyordu. Sanıklar, kahramanlar haline getirildiler. Neticede mahkemeyi şöyle böyle sona erdirmek gerekti. Hatta bir nevi barışma jestleri gösterildi. Hüseyin Cahit diğer İstanbul gazetecileri ile beraber İzmit'e davet edildi, orada Gazi ile görüşmeler yapıldı.

Ankara'yı tutan gazetelerin de Millî Mücadele'nin bazı önderlerine karşı saldırıları şiddetleniyordu. Rauf Bey, Refet Paşa, Adnan Bey bu örneklerdendi. İş pek çabuk dedikodu edebiyatı seviyesine düştü. Nihayet Refet Paşa, pek iyi tertiplenmeyen ve amaçları da tedbirsizce ifade edilen bir sahneye konuluşla mebusluktan istifa edeceğini bildirdi. Refet Paşanın bu çıkışı, bizim daha yukarda kaydettiğimiz "Önderler arası çatışmanın kanuniyeti" bakımından çok enteresan bir ruh halini vesikalandırır. Refet Paşanın beyanatı şöyleydi:

"— *Mustafa Kemal Paşayla arkadaşlarının, yalnız tatbikat hususunda aralarında meydana gelen görüş farklarından istifade ederek aralarını daha çok açmak ve kendilerini çok lüzumlu birer şahsiyet göstermek fikrini takip eden insanların, aynı tarz düşünme, eser ve izlerini şimdi de yazılan makalelerde görmekteyim.*

"*Hayır, artık bu gibi adamların her vakit kullandığı ve memleket için zararlı olan bu silah kırılmalıdır.*

"*Eğer iktidar mevkiine çıkmak için tek yol olan mebusluktan çekilecek olursam, bu adamlar ne söyleyecekler? İşte ben bugün onu yapıyorum. Bizlere Rauf Bey ve şürekâsı diyorlar. Bunu reddederim. Yalnız 'Mustafa Kemal ve arkadaşları' vardır.*

"*Son bir işim daha olacaktır. O da, ben müstesna olmak üzere, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarından bugün işbaşında olmayanları işbaşına getirmeye çalışmaktır. Bunlar; İsmet, Fevzi Paşalarla, Fethi Beyle tam bir birlik halinde çalışmışlardı. Gazi Paşanın arzuları ile bu emelin gene pek kolay tahakkuk edebileceğine eminim.*"

Bu beyanat, ihtilâl psikolojisi bakımından incelenmeye değer. Bu

beyanat, İhtilâlin müktesep hakları tanımayan insafsız kanununa karşı, bir eski savaşçının safiyane şikâyetinden ibarettir. Refet Paşanın bu "Arkadaşları birleştirmek" çabası, artık geç kalmıştı. Olayların akışıyla arkaya itilmiş bir özlemden, bir boşluğa haykırıştan başka bir şey değildi. Nitekim Refet Paşa, bu saf ve biraz da şartlara uymayan dileklerini ortaya atarken, Ankara'da Gazi'nin ve yeni kadronun görüşlerini aksettiren ve Halk Fırkasının organı olan *Hâkimiyeti Milliye* gazetesi, biraz da insafsız bir sertlikle, başka bir dil konuşuyordu.

"Paşa hazretleri, bugün için yegâne korktuklarımız sizlersiniz. Yani Millî Mücadeleyi idare edenlerdir. Ben size 25 adedini aşmayacak zaatların isimlerinden mürekkep bir liste takdim edeyim. Siz bunların arasında tam bir ittihat, tam bir ittifak, tam bir tesânüt temin ediniz. Ben de size, memleketi istediğiniz yola sevk edebileceğinizi ve sulh zamanında dahi mucizeler yapabileceğinizi temin ederim. Fakat bugünkü bütün endişeler ve bütün korkularımızı sizler teşkil ediyorsunuz..."

Bu satırların, Gazi'nin bilgisi dışında yazıldığına ihtimal verilemez... Kısaca artık şartlar değişmişti. İhtilâl sonrası, ortaya yeni bir kuvvetler dengesi çıkarmıştı. Refet Paşanın beyanatında değindiği ve hasretini ifade ettiği Amasya mukarreratı[1] günlerinin üstünden, nice güneşler doğmuş, nice güneşler batmıştı. O mukarrerata imza koyan "Mustafa Kemal ve arkadaşları"nın orada kurdukları dostluk köprüsünün altından nice seller, nice sular akıp gitmişti. Bu arkadaşlar arasında hatta Cumhuriyetin ilanından önce başlayan ve 1924 yılının ilk aylarında gizli yahut aşikâr belirtiler veren bu çatışmalar, keskin sonuçlarını asıl 1924 sonlarında vereceklerdi. Onun için biz bu sonuçlara varmadan önce 1924 yılının diğer bazı olayları üstünde duralım...

*
* *

LOZAN ANTLAŞMASININ TEK PÜRÜZÜ MUSUL MESELESİ

Lozan Antlaşmasının tek pürüzlü konusu Musul meselesiydi. Çünkü bu antlaşmanın 3. maddesinin 2. fıkrası, Türkiye'nin Irak'la olan

(1) *Tek Adam;* cilt II, s. 40, Amasya Kararları.

hudutlarının kesin çizilmesi işini askıda bırakmıştı[1]. Musul vilayeti Türkiye'nin güneyindeki Irak'ın kuzey kısmını teşkil eder. Irak'ın şimdi büyük serveti olan en zengin petrol kaynakları bu bölgelerdedir. Bu toprakların durumu Lozan konferansı sırasında karışık bir hal gösteriyordu. Evvela Musul vilayeti 30-31 Ekim 1918'de imzalanan Mondros mütarekesi sırasında, Türk sınırları içinde kalan toprakları Türk vatanı sayan Misakı Millî'nin kısmen dışında kalıyordu. Çünkü mütarekeden bir gün evvel, bu sahadaki başlıca askerî birlikler İngilizlere teslim olmuş, 13.000 esir verilmiş, 50 top kaybedilmişti[2]. Fakat Musul şehri henüz Türklerin elindeydi. İngilizler burayı daha sonra ve mütarekenin kendilerine verdiği yetkiden faydalanarak 10 Kasım'da işgal ettiler. Fazla olarak da henüz barış akdedilmeden, yeni kurulan ve İngiliz himayesi altına giren Irak hükümeti ile birtakım anlaşmalar imzalayarak, Musul vilayeti topraklarında yerleşmelerini pekiştirdiler. Hatta bu arada Musul vilayeti topraklarının doğusuna düşen Kerkük-Süleymaniye bölgesindeki Kürt isyanlarını, 100.0000 kişiye kadar varan kara ve hava kuvvetleriyle kanlı bir şekilde bastırdılar.

---

(1) Bu fıkra şöyledir:

Türkiye ile Irak arasındaki hudut, 9 ay zarfında, Türkiye ve Büyük Britanya arasında anlaşma yoluyla tayin edilecektir. Bu müddet zarfında iki hükümet arasında bir anlaşma olmadığı takdirde anlaşmazlık, Akvam Cemiyeti Meclisine arz olunacaktır.

Bu fıkra aynı zamanda, bir anlaşmaya varıncaya kadar bu karara tabi olacak topraklar üzerinde askerî ve sair hiçbir harekete geçilmemesini de şart koşuyordu.

(2) O zaman bu cephede IV. ordu kumandanı olarak bulunan ve daha sonra İstanbul'a dönüşünde İngilizler tarafından tevkif edilip Malta'ya sürülen Ali İhsan Paşa, daha sonra Malta'dan kaçarak Anadolu'ya gelmiş ve Millî Mücadeleye iştirak etmişti. Fakat Büyük Taarruzdan önce Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ile ihtilafa düşen Ali İhsan Paşa başkumandanlıkça görevinden alınmış ve ondan sonra da aktif bir vazifede bulunmamıştır (D.P. devrinde milletvekilliği müstesna).

Ali İhsan Paşa *Harp Hatıralarım* isimli eserinde (1951, Ankara) bu Musul cephesi hikâyesini kendi görüşünden açıklamaktadır. Fakat işin bir askerî polemik mahiyeti taşıyan kısmını bir tarafa bırakırsak, bu eserden de şu anlaşılır ki, kendisi Musul şehrini, Sadrazam Ahmet İzzet Paşadan 9.11.1918 tarihli tebliğ üzerine 10.11.1918'de İngilizlere bırakmıştır. Yani İngilizler Musul'u, mütarekenin 7. maddesine dayanarak ve mütarekeden sonra işgal etmişlerdir.

Lozan müzakereleri sırasında Musul üzerinde İngilizlerin çok kararlı direnişleri ile karşılaşıldı. Hatta konuşmaların en keskin safhasında İngilizler, bu bölge için harbi de göze alacaklarını açıkça belirttiler (Lozan bahsinde buna değinilmiştir). Netice öyle oldu ki Lozan konferansının kesinti devresinde ve Büyük Millet Meclisinde çok sert ve aleyhte çıkışlara rağmen, Musul işi askıda bırakılarak Lozan'ın kurtarılması yoluna gidilmek zarureti hasıl oldu. Çünkü Türkiye Musul cephesinde yeni bir harbi göze alamazdı (İsmet Paşanın Lozan'daki beyanatı Lozan bahsinde verilmiştir). Bu suretle gerçi Misakı Millî'nin bir kaydından fedakârlık yapılmak durumu başgöstermişti. Ama Ankara bu meseleyi özel bir konferans yolu ile çözmek ve Misakı Millî'nin tamamlığına orada ulaşmak yolunu seçti.

Türk-İngiliz konferansı 19 Mayıs-5 Haziran 1924 arasında İstanbul'da toplandı ve çok garip bir şey oldu: Lozan'da İngiltere'yi temsil eden ve sömürgeciliğin en mutaassıp savunucularından birisi sayılan Lord Curzon, Lozan'da yalnız Musul Vilayeti topraklarını isterken, İstanbul konferansında İngiltere'yi temsil eden ve İngiltere'deki iktidar değişikliği üzerine hükümete gelen işçi partisine mensup Sör Persi Koks, Musul topraklarından başka, Hakkâri Vilayetinin bir kısmını da istedi. Halbuki İşçi Partisi sömürgeciliğe karşı görünüyordu[1]. İstanbul konferansı neticesiz kaldı ve dağıldı. Mesele artık Akvam Cemiyetine gidecekti. Fakat işler çok ağır yürüyordu. Bu arada 1924 Ekimi'nde İngilizler, Hakkâri topraklarımızdaki bazı birliklere hava hücumları bile yaptılar. Fakat Ankara'nın kararlı mukabelesi İngiliz Irak ordusunun daha ileri gitmesine mani oldu. Musul işi Akvam Cemiyeti Meclisine gidince, Meclis bu bölgede inceleme yapmak üzere üç tarafsız delege tayin etti. Bunlar birtakım lastikli cümlelerden sonra, oralarda plebisit yapılmasının imkânsızlığını, bu bölgenin Irak'a bağlanmasını ve oradaki 5 yıllık İngiliz mandasının 25 yıla çıkarılmasını öngören bir rapor verdiler. Halbuki Lozan'da Lord Curzon'un kabul ettiği bir vesikaya

(1) Şu da dikkati çekmektedir: 1910-1911 baskısı İngiliz Ansiklopedisi, Irak'ın kuzey sınırını Bağdat'ın 60-70 kilometre kuzeyinden geçirirken, 1918 mütarekesinden sonra İngilizler bu sınırı 300 kilometre yukarı çıkardılar. Lozan'da Lord Curzon bu sınırı 400 kilometreye kadar götürmek istedi. İstanbul konferansında Sör Persi Koks ise Irak'ın kuzey hududunu Bağdat'ın 500 kilometre kadar kuzeyine çıkararak Türkiye toprakları içine sokmaya çalıştı.

göre Türkiye'nin muvafakatı olmaksızın Musul Irak'a bağlanamazdı. Manda müddeti uzatılamazdı. Tabii Türk heyeti bunlara dayanarak diretti. Neticede Meclis işin bazı şekil meselelerinin Lahey adalet divanından sorulmasına karar verdi. Ve bir sürü zikzaklı gelişmelerle işin tekrar Meclis'çe ele alınması Ekim 1925'e kaldı.

Fakat Türkiye'nin Akvam Cemiyetinde esaslı hiçbir desteği yoktu. Birçoğu sosyalist geçinen ve sömürgecilik aleyhtarı sayılan tanınmış temsilcilerin katıldığı Akvam Cemiyeti Meclisi, İngilizlerin bu açık ve aşırı sömürgecilik gayretlerini oylarıyla desteklediler. Bu suretle de sonunda, hiçbir zaman işlemeyen bir petrol tazminatı kaydı ile, 5 Haziran 1926 antlaşması imzalandı. Türkiye Musul topraklarını güneyde bırakmak zorunda kaldı. Musul meselesi böyle bitti[1].

***

BİR HARP MEYDANINDA SULH SÖYLEVİ

1924 olaylarını gözden geçirirken, Türk millî kurtuluş hareketinin reform ve inkılâp edebiyatında daima bir temel vesika olarak kalacak olan, gerçekten tarihi bir söyleve önemle işaret etmek lazımdır. Yalnız Türk millî kurtuluş hareketi için değil, Gazi Mustafa Kemal'in manevî önderliğinden ilham alan, fakat bugünkü resmî Türkiye'nin tamamen ilgisi ve fikir bağıntısı dışına itilen diğer millî kurtuluş hareketlerine de yol gösteren bu söylev, Gazi Mustafa Kemal tarafından 30 Ağustos 1924'te, yani Başkumandanlık Muharebesinin ikinci yıldönümünde, Dumlupınar muharebe meydanında söylenilmiştir.

Gerçi Mustafa Kemal bir anı düşkünü değildir. Gerek Çanakkale, gerek doğru cephesine, gerek Sakarya muharebe meydanlarına bile sonradan ziyaretlerde bulunmamıştır. Bu sebeple 30 Ağustos 1924'te Başkumandanlık muharebe meydanını ziyareti özel bir önem taşır. Ama bu ziyaret bir muharebenin yıldönümünü hatırlatırken Gazi'nin

(1) Musul meselesinde bu uzun ve zikzaklı gelişmelere ve bu arada Türkiye lehine neticeler gösteren basit bir plebisite rağmen Akvam Meclisi 1925'te Musul'u Irak'a bağladı ve İngiliz mandasını 25 yıla çıkardı. Türkiye bu askıdaki meselenin kendi iktisadî gelişmesine yaptığı zararlı etkileri düşünerek nihayet 5 Haziran 1926'da aktedilen bir muahede ile bu durumu kabul zorunda kaldı.

ayrıca değindiği konular bakımından daha da mânâlıdır. Gazi, Dumlupınar'daki nutkunda, önce 30 Ağustos 1922 muharebesinin safahatını anlatır. Netice kısmı, harp edebiyatının şaheserlerinden biridir:

"Güneş mağribe yaklaştıkça, ateşli, kanlı ve ölümlü bir kıyametin kopmak üzere olduğu bütün ruhlarda hissolunuyordu. Bir an sonra cihanda büyük bir inhidam (çöküntü) olacaktı. Ve beklediğimiz kurtuluş güneşinin doğabilmesi için bu inhidam lâzımdı. Karanlıklar içinde bu inhidam vuku bulmalıydı. Hakikaten, semanın karardığı bir dakikada, Türk süngüleri, düşman dolu şu sırtlara hücum ettiler. Karşımda artık bir ordu, bir kuvvet kalmamıştı. Kâmilen mahvolmuş, perişan bir bâkîyetüssüyuf (kılıç artığı) kitlesi bulunuyordu. Kendilerinin dediği gibi, pürhayfü hirâs (korku ve dehşet içinde) şekilsiz bir kitle, acayip bir halita (karışık bir yığın) halinde firar için ferce (çıkış yeri) arıyordu. Artık gecenin koyulaşan karanlığı, neticeyi gözle görmek için, güneşin tekrar şarktan doğmasına intizarı (beklemeyi) zarurî kılıyordu..."

Bu cümlelerin devamı, muharebenin ertesi sabahı Gazi'nin savaş meydanını gezerken duyduğu duyguları aynı haşmetli üslupla anlatır: Bütün vadiler, bütün dereler, bütün açık ve kapalı mevziler, bırakılmış toplarla, otomobillerle, hesapsız teçhizat ve malzeme ile ve bu terk edilenlerin arasında, yığınlar teşkil eden ölülerle doludur. Her taraftan toplanıp onun karargâhına sevk edilen kafile kafile esirlerle bu manzara, gene de onun ifadesince "hakikaten bir mahşeri andırmaktadır". Ama Gazi Mustafa Kemal'in söylevi, artık mazi olmuş, maziye karışmış bu manzaranın tasviriyle kalmaz. Başka konulara geçer:

"Mahkûm olmak istemeyen bir milleti, esareti altında tutmaya muktedir olacak kadar kuvvetli müstebitler, artık bu dünya yüzünde kalmamıştır. Türk milleti, burada ihraz ettiği zaferle, gösterdiği azim ve irade ile bu hakikati tarihin sinesine çelik kalemle yazmış bulunuyor..."

Bu sözler bir müjdedir. Bu sözler söylenirken, Atlas Okyanusu'ndan, Fas'tan; Hint, Çin denizine kadar bütün ülkeler sömürge ve yarı sömürge halinde bulunuyordu. Bu hitapta onlara bir şeyler müjdeleyen, gelecekten nişan veren, onlara yol gösteren, yön tayin eden bir şeyler vardı. Gazi, daha sonra kendi eserinin, Türk tarihi içindeki yerini işaret eder:

"Efendiler! Hiç şüphe etmemelidir ki, yeni Türk devletinin, genç Türk cumhuriyetinin temeli burada atılmıştır... Ebedî hayatı burada taçlanmıştır. Burada akan Türk kanları, bu göklerde uçuşan şehit ruhları, devlet ve cumhuriyetin ebedî muhafızıdırlar. Bu muazzam zaferin en büyük âmili de, Türk milletinin kayıtsız şartsız hâkimiyetini eline almış olmasıdır..."

Evet, kayıtsız şartsız egemenlik ve bunun için de alın teri ve şehit kanı... Büyük Okyanus'tan Atlas Okyanusu'na kadar hürriyet ve istiklâl bekleyen, fakat henüz zalimlerine zelilane el açmaktan başka bir yol bulamayan yüz milyonlarca insana, bunlardan daha gerçek nasıl bir kurtuluş çaresi gösterilebilirdi? Ve gene Gazi, gözlerini, etrafındaki topraklara serilen binlerce şehidin kanlı hayallerine çevirerek ve ruhunu, başının üstündeki göklerde uçuşan şehit ruhlarına vererek haykırır:

"Efendiler! Millî hâkimiyet öyle bir nurdur ki, onun karşısında zincirler erir. Taç ve tahtlar yanar, mahvolur. Milletin esareti üstünde kurulmuş müesseseler her tarafta yıkılmaya mahkûmdur..."

Bu hitap, tanrısal bir müjde gibi, bütün mazlum ülkelerin semalarında uğuldamış, dalgalanmış olmalıdır. Çünkü o devirde bu ülkelerin halkları, Tanrının melekûtundan da, ancak böyle bir seslenme bekleyebilirlerdi... Gazi, sonra gözlerini gene kendi vatanının ufuklarına çevirir:

"Efendiler! Milletimizin hedefi, milletimizin meşkûresi, bütün cihanda tam mânâsıyla medenî bir içtimaî heyet (toplum) olmaktır. Çünkü dünyada her kavmin varlığının kıymeti, hürriyet ve istiklâl hakkı, malik olduğu ve yapacağı medenî eserlerle mütenasiptir. Medenî eser yaratmak kabiliyetinden mahrum olan kavimler, hürriyet ve istiklâllerini kaybetmeye mahkûmdurlar..."

Fakat bu hitap, yalnız Türk milletine de değildir. Biz ve bize benzer bütün milletlerin, bu hitaptan çıkaracağı mânâlar ve seçeceği yollar vardır. Sonra Gazi devam eder:

"Efendiler! Medeniyet yolunda muvaffakıyet, yenileşmeye bağlıdır. İçtimaî hayatta, iktisadî hayatta, ilim ve fen sahasında muvaffak olmak için tek tekâmül ve terakki yolu budur."

Bu sözlerde dinamik ve gerçek bir kanuniyetin gerçekleri vardır. Şu sözlerini de okuyalım:

"İktisaden zayıf bir bünye, fakirlikten ve sefaletten kurtulamaz. Medeniyete, refaha ve saadete kavuşamaz. İçtimaî ve siyasî felâketlerden yakasını kurtaramaz. Milletimizin, içtimaî ve fikrî inkılâp adımlarını kısaltmak isteyen engeller, behemehal bertaraf edilmelidir."

Gazi Mustafa Kemal, bu sözlerini bir vasiyet gibi haykırır:

"Gençler! Cesaretimizi kuvvetlendiren ve devam ettiren sizsiniz. Ey yükselen yeni nesil! İstikbal sizindir! Cumhuriyeti biz kurduk, onu yükseltecek ve yaşatacak sizsiniz!..."

Gazi'nin bu son sözleri, gençlere hem bir güvendir, hem bir sorumluluk yükleyişidir. O, bu güveni için gençleri seçmekte elbette haklıydı. Ondan sonra bu ülkede sorumluluk yüklenen genç nesil, bu güvene ne kadar layık oldu? Bu sualin cevabı basittir: Eğer Gazi'nin Dumlupınar nutkunu tekrar okuyup da yukarıda verilen beyanlarını anlıyor, onlara inanıyor ve bu beyanların işaret ettiği davalara hâlâ bağlı kalıyorsak, Gazi, güven ve ümitlerinde aldanmamış demektir...

***

BUHRAN BAŞLIYOR

Şimdi olayları izlemeye daha önce bıraktığımız yerden sürdürebiliriz.

Millî Mücadelenin önder kadrosu içindeki parçalanma, 1924 sonlarında bir buhran halini aldı. O devrede kumandanların, aynı zamanda hem kumanda mevkiinde asker, hem de Büyük Millet Meclisinde mebus durumunda olduklarına daha önce değinmiştik. Fakat bu kumandanların en ileri gelenleri ile, Ankara'nın yeni siyasetçileri arasındaki karşılıklı kuşkular, 1924 sonlarına doğru en keskin şekillere ulaştı. Artık birbirinden ayrılan iki kanat arasında temaslar kesilmiş bulunuyordu. Karşılıklı şüphe, her gün biraz daha derinleşiyordu. Gazi Mustafa Kemal, eski ve en yakın arkadaşlarının, şimdi kendisine karşı bir komplo hazırladıklarına inanıyordu!

Eski Başvekil Rauf Beyle eski Vekil Dr. Adnan Bey (Adıvar) ve onla-

rın arkadaşları olan bazı ünlü kumandanlar ise (Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar) Ankara'da kendilerine karşı haksız yere cephe alındığı kanısındaydılar. Başta İsmet Paşa ile, onun etrafında toplanan genç, ateşli ve ihtiras sahibi yeni elemanların kendilerini bertaraf etme çabasında oldukları, Gazi Mustafa Kemal'in kendilerine karşı ilgisiz kaldığı, hatta vefasızlık gösterdiği ve belki de asıl şöhretleri bir tarafa iterek diktatörlüğe yöneleceği düşüncesindeydiler. İki taraf kuşkularında ne kadar haklıydılar? Bunu kesin belgelerle değerlendirmek zordur. Ama incelenen bütün belirtiler ve elde edilen bilgiler, haklı veya haksız, iki tarafın da böyle bir ruh hali ve dolayısıyla bir tedirginlik içinde olduklarını gösteriyordu. Mesela Gazi kendi şüphelerini, o devri anlatırken 1927 nutkunda kesin kanaatlar şeklinde ifade etmiştir. Bu konuda hatıralarını yazan karşı taraf önderleri de, hatıralarında, kendilerine karşı reva görülen şüphe ve baskılardan şiddetle yakınırlar. Fakat bu karşılıklı suçlama veya yakınmalara geçmeden önce olayların gelişmesini verelim:

1 Kasım 1924'te Büyük Millet Meclisi, ikinci seçim devresinin ikinci toplantı yılına girecekti. Meclisin tatil ayları iç çatışmalarda yeni gelişmeler olacağını gösteren belirtilerle geçti. İstanbul'un muhalefet basını kalemini gittikçe sertleştiriyordu.

Nihayet 26 Ekim 1924'te Birinci Ordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, merkezi İstanbul'da bulunan I. Ordu Müfettişliğinden istifa etti. İstifa dilekçesi Ankara'yı suçlandırıcıydı. Gerek teftişler sonucu verdiği raporların, gerek ordunun kuvvetlendirilmesi yolunda sunduğu lâyihaların itibara alınmadığından şikâyetçiydi. Teessür ve ümitsizliğinin olağanüstü derecelere vardığını belirtiyordu. Üzerine düşen vicdan vazifesini mebusluk sıfatıyla daha tam yapabileceğine olan inancını bildirerek istifa ediyordu. 30 Ekim'de, merkezi Konya'da bulunan İkinci Ordu Müfettişi Ali Fuat Paşa, gene Meclis çalışmalarına katılmak için istifasını sundu. Gazi Mustafa Kemal'in en eski, en vefalı arkadaşı ve millî mücadele cephesinin değerli şahsiyetlerinden biri olan Ali Fuat Paşanın, Gazi'nin çevresinden uzaklaşması, o çevrede yer alan bazı insanların, herhalde iyi niyete dayanmayan tertipleriyle desteklenmiş görünmektedir. Bu neticeyi hem Gazi hem de Gazi'nin sadık bir dostu ve hayranı olan Ali Fuat Paşa hesabına bir talihsizlik saymak yerinde olur. Çünkü Ali Fuat Paşanın bazı masum kaygı ve endişelerinden gayrı, onu Gazi'nin çevresinden ayıracak özel sebepler pek yoktur. Nitekim

istifasını sunduğu gün de, onu bu harekete âdeta iten ve ona karşı herhalde dürüst olmayan davranışlarla karşılaştı. Nitekim Genelkurmay Başkanlığında da cesaret kırıcı bazı muamelelerini hatıralarında anlatmıştır.

Nitekim Gazi de *Nutuk*'unda, Ali Fuat Paşanın Konya'dan Ankara'ya geldiğini haber alınca onu akşam yemeği için Çankaya'ya davet ettiğini, Paşanın ise bu davete gelmediğini anlatır. Fakat Ali Fuat Paşanın hatıralarında bu olay, gayet inandırıcı bir şekilde şöyle aydınlatılmaktadır: Bu davet Ali Fuat Paşaya bildirilmemiştir. Hatta kendisi, evvelce kendi emrinde kurmay başkanlığı yapmış olan ve Gazi'nin yakınlarından olan Saffet Beyin (Arıkan) evinde misafir olduğu ve o akşam köşke çağrılan Saffet Beye, mutlaka Gazi'yi görmek arzusunda bulunduğu ve delâleti rica edildiği halde, bütün bekleyişlerine rağmen Saffet Beyden kendisine bir haber iletilmemiştir. Halbuki aynı gece Gazi, Ali Fuat Paşayı Ankara'da aratıp durduğunu *Nutuk*'unda nakleder. İsmet Paşa ile Saffet Bey de Çankaya'dadır. Hulâsa hazin bir talihsizliğin kara perdesi, o gece, bu iki arkadaşın arasına gerilmiş, onları birbirinden ayırmıştır. Daha evvel mebusluktan istifa ettiğini basına açıklayan Refet Paşa ise, Rauf Beyin müdahalesi ile bu istifasını geri almıştı. Meclise katılmaya karar vermişti. Nihayet Meclis içinde de bazı elemanlar, gidişten memnun görünmüyorlardı. Şu halde Meclis açılır açılmaz, içeride bir mukavemet cephesi belirebilirdi. Gazi bu kumandanlar hareketini kendince, bir KOMPLO olarak vasıflandırır:

"*Dumlupınar merasiminden sonra, Bursa ve Karadeniz sahilleri ile Erzurum taraflarında bir buçuk aylık bir seyahatten Ankara'ya dönmüştüm. İstasyonda, birçok mebus arkadaşlar ve diğerleri tarafından karşılandım. Bunlar arasında, Ankara'da bulunan Rauf, Adnan Beyleri görmedim. Bir kırgınlık sayılabilecek bu hareket tarzını beklemiyordum. Bir komplo karşısında bulunduğumuzdan bir saniye bile tereddüt etmedim.*"[1]

Gazi'nin bu konuda devam eden beyanatına göre bu komplo, Rauf Beyle, Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet Paşalar ve diğerlerince düşünülmüş, tertiplenmiş demektir. Gene Gazi'ye göre bu işin kökleri bir sene evveline, yani Cumhuriyetin ilanına kadar gider. Komploda muvaffak olabilmek için orduyu ele almayı düşündükleri kanısındadır. Bir

(1) *Nutuk*; 1927 baskısı.

sene kadar ordu üstünde çalışılmış ve bazı kumandanların da tertibe kazanılmış olduğu da Gazi tarafından ifade edilir.

Ona göre karşı taraf, orduyu kendi lehlerine kazandıklarını sanmışlardır. Nihayet harekete, politika yolundan geçmeye karar vermişlerdir. Bunun için de aynı zamanda Meclise dönmek için ordudan istifa etmişlerdir. Yani "Milleti kendisi aleyhinde fesada vermek için" çalışmışlardır. Zaten muhalif basın da anonim taarruza geçmiştir...[1]

Gazi'nin, bir komplo karşısında bulunduğu hakkındaki yargıları bunlardır. Bu yargılar hakkında, bir siyasî vesika olan *Nutuk* parçalarını yukarıda özetledik. Ama şimdi olayları çok daha sakin değerlendirmek mümkündür. Bu arada karşı tarafın bize intikal eden açıklamaları da vardır. Bunlar bir komplo suçlamasını kendi açılarından aydınlatmaktadır. Ali Fuat Cebesoy bu durumu şöyle izah eder:

"30-31 Ekim gecesi suizanni tahrik edici hadiselerin bir araya geldiği göz önüne getirilecek olursa, bunlar haklı olarak Gazi'nin vehmini artırmış olabilir."[2]

Ali Fuat Paşa bu durumdan şiddetle yakınır:

"Çok müteessirdim. Nasıl olmayayım. Bir sene evvel, Büyük Millet Meclisi Reisliğinden Ordu Müfettişliğine çıkan ben, muhaberatımın hükümet tarafından kontrol edilmesi ve takip edilmem yüzünden istifaya mecbur oluyordum. Buna, âmirim olan Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi de (Fevzi Çakmak) bir çare bulamıyordu.

"Ben, mebus olarak, fesadın nereden geldiğini bulacak ve bunun izalesine çalışacaktım. Bunca meşakkattan sonra kurtarılan vatanda, yeni kurulan hükümette, birbirimize emniyetimiz kalmamış ki, bu gibi aşağılık hareketlere teşebbüs edilmişti. Dünyada bundan daha büyük fecaat tasavvur edilebilir miydi?"

O sırada Recep Bey (Peker) Dahiliye Vekili bulunuyordu. Recep Beyin, Gazi'nin bu eski arkadaşlarına karşı kuşkusu insafsızdı. Zaten o günlerde Dahiliye Vekilinin, Gazi Paşa ile Devlet şahsiyetlerine karşı bir suikast teşebbüsünün meydana çıkarıldığı, Yunan sınırından Edirne vilayetine giren bazı girişimcilerin yakalandığı yolundaki beyanatı ha-

(1) *Nutuk*'tan özetler, 1927 baskısı.
(2) Ali Fuat (Cebesoy): *Siyasî Hatıralar.*

vayı daha da sertleştirmişti[1]. Bu arada Rauf Bey de durmadan, mektuplarının açıldığından şikâyetçiydi. Hulâsa vehim, yahut kuşku dalgasının yarattığı bulanık hava gittikçe koyulaşıyordu.

Gazi'nin, bir komplo karşısında bulunduğu kanısı ise, kendi beyanları kabul edilirse, kesindir. Ali Fuat Paşayı yanına çağırdığı halde gelmediğini, nutkunda birkaç kere belirtir. Ama Ali Fuat Paşanın ise, bizzat, rica ettiği ve beklediği halde kendisine arandığının haber verilmediği geceyi, yani 30-31 Ekim 1924 gecesini Gazi şöyle anlatır:

"Yemeğe beklediğim halde Ali Fuat Paşa gelmedi. Fakat Başvekil İsmet ve Müdafaai Milliye Vekili Kâzım (Özalp) Paşalar geldiler. Çok kısa bir fikir karşılaştırması, komploya karşı hareket tarzımızı kararlaştırdı."

Her ihtilâlin, vakti gelince, kendi çocuklarını yemesinin kaçınılmaz bir kanun olduğu, bu sayfalarda tekrarlanmıştır. Fakat bu kumandanlar olayında, Atatürk'ün büyük nutku da dahil olduğu, yapılan suçlamaların ve hele "orduyu ele geçirip iktidarı devirme" gibi çok büyük ithamları ve komplo iddiasının, yeterince aydınlanmadığını iddia etmek mümkündür. Öyle sanılabilir ki bu ağır ve ölçüsüz görünen iddialar, Büyük Nutkun verildiği 1927 yılının havası ve bu olay iddialarına karşı bazı kimse ve çevrelerde hâlâ yaşayan bazı ihtiyatlı düşünceler ve kuşkulara karşı, ağır ve kesin bir çıkış zaruretini de düşündürebilmektedir. Kaldı ki suçlananların hiçbirisi, kendini savunacak ve kendi açılarından gerçekleri açıklayabilecek durum ve imkânda da değiller.

Biz bu konuda, nice yıllar sonra ve Atatürk hayatta olmadığına göre, o zaman hayatta bulunan iki aktif görgü şahidinden, bazı bilgiler edinmek istemişizdir. Rahmetli İnönü'ye Çankaya'daki köşkünde bu bahsi açarak, kendisinin bu konudaki açıklamalarını rica ettim. Çünkü Atatürk, işi kestirip atmaya karar veren üç kişiden birinin İnönü olduğunu, nutkunda belirtmişti. İnönü sözlerimi ve sorularımı nazik bir sükûnetle dinledi. Ama cevap olarak, her zamanki, çocuğumsu saflığı ile:

— *İyi ama, ben o geceyi hiç hatırlamıyorum.*

diye cevap verdi. İkimiz de hafifçe gülüştük. Demek ki, İnönü, bu ko-

(1) Ali Fuat (Cebesoy); *Siyasî Hatıralar.*

nuya temas etmek, bu konuda bilgi vermek istemiyordu. Israr etmek yersizdi.

İkinci görgü şahidi Kâzım Özalp'ın, Çifte Havuzlar tarafındaki evinde, aynı konuyu kendisine de açtım. O da sükûnetle dinledi. Cevabı ise, kendi mizacına da uygun olarak, açık, basit, ama kesindi:

— *Biz o işe, daha dört ay önce karar vermiştik...*

Bu görgü şahitlerinin bugün ikisi de hayatta değildir. Ve ben bu sahneleri yazmak için, çok düşünmüşümdür. Bu yazılanların sorumluluğu, tabii bana ait; onları, şu veya bu şekilde kabul tarzı da sayın okuyuculara...

Hareket tarzı hakikaten kesindir. Gazi, bir ordu müfettişi (III. Ordu M. Cevat Paşa-Çobanlı) ile, mebus bulunan beş Kolordu Kumandanına, Gazi ve Cumhurbaşkanı imzasıyla ayrı ayrı telgraflar çekerek, derhal mebusluktan istifa etmelerini, bunu acele telgrafla Meclis Reisliğine bildirmelerini ister. Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşanın da, "teklifi üzerine" mebusluktan istifa ettiğini kendilerine bildirir. III. Ordu Müfettişi Cevat Paşa ile VII. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Paşalardan gayrısı derhal istifa ederler. Diğerleri bazı kayıtlar ileri sürerler, ama hemen görevlerinden alınırlar... Gazi teklif telgrafında, bu hareketi için "Kendilerini, mühim olan askerî vazifelerine kayıtsız şartsız verebilmeleri" sebebini belirtir. Bu suretle "Orduda, siyasiyatla alâkalı unsur bulunmasındaki mahzur"u önlediği kanısındadır.

*
* *

MECLİSTE OLUP BİTENLER

1 Kasım'da Meclis açılırken bir taraftan iki karşı cephe kesin olarak belirmişti. Diğer taraftan da ordu, eğer içinde siyasî davranışlar varsa, hareketten tecrit edilmişti (alıkonulmuştu). Fakat Meclisin açılışında daha başka şeyler cereyan eder: Karabekir ve Ali Fuat Paşalar, artık kendileri için tek yol olarak beliren siyasî ve teşrîî faaliyetlerine başlamak için Meclis kapılarına yönelirler. Fakat Meclise giremezler. Hatta Kâzım Karabekir Paşa Meclise girdiği halde çıkarılır. Millî Müdafaa Vekili Kâzım Paşanın (Özalp) emri onlara, ordularının başına gidip yerlerine gelecek olan kumandanları beklemelerini, yani ancak vazifelerini devret-

tikten sonra Meclise katılabileceklerini bildirir. Meclis bu hava içinde açılır. Encümenler seçilir. Ama kumandan politikacılar bu ilk toplantıların dışında kalırlar. Kendileri için birer tabii iş ve meslek çalışması sahası olan "Müdafaai Milliye Encümeni"ne böylece seçilemezler..

Bu arada bir de Nurettin Paşa meselesi çıkar. Nurettin Paşa, İstiklâl Savaşının son safhasında I. Ordu kumandanıydı. Meclis ikinci toplantı yılına başlamadan önce Bursa'dan mebus seçildi. Fakat bu seçim, Meclisin 17 Ocak (1925) toplantısında uzun tartışmalardan sonra reddedildi. Bu reddin dayanağı, askerlikle mebusluğun birleşemeyeceğine dair olan 19 Aralık 1924 tarihli kanundu. Fakat bu kanun, Meclisin üçüncü intihap dönemi için uygulanacaktı. Nurettin Paşa seçilirken, askerlikle mebusluğu beraber yürüten 3 Nisan 1921 tarihli kanun henüz yürürlükteydi. Hulâsa bu red işinde bir kısım mebusların aşırı usulsüz tesir ve müdahaleleri olduğu aşikârdı. Zaten Nurettin Paşa, 5 Şubat 1925'te Bursa'da yapılan yeni ara seçimini de kazandı. Bu olay, Meclis içi gerginliği daha da artırdı.

Meclisin ikinci toplantı yılı böylece çatışmalarla başlar. Mersin mebusu Feridun Fikri Bey, bir parlamenter anket teklifi yapmıştır. Hükümet bazı icraatında başarısız ve kusurlu sayılmaktadır. Başvekil İsmet Paşa:

"— Ben, güzel taktik'i severim."

diyerek istizahı kabul eder. Gazi'ye göre de:

"Hükümet, mücadeleyi açıktan ve cepheden kabul etmiş oyun hazırlığı yapanların oyunlarını tatbik etmelerini tacil eylemiştir."

İstizah başlar. Karşı tarafın baş hatibi Rauf Beydir. Bu suretle de Rauf Bey bütün yıldırımları üstünde toplar. Hulâsa netice öyle olur ki, müzakere 8 Kasım'a kadar sürer.... Muhalefete hücumlar hakikaten serttir. Hatta bir aralık Rauf Bey öyle hücumlara, suçlamalara maruz kalır ki:

"— Allah, vatanımı, milletimi ve hepimizi muhafaza buyursun."

diye haykırır. Onu alkışlayanlar da çoktur. Ama genç vekiller bütün enerjileri ile yeni cephenin karşısındadırlar. Kabineye karşı istizah müzakereleri, yeni muhaliflere karşı bir saldırı kampanyasına döner. Hatta Gümüşhane Mebusu Zeki Bey bağırır:

"— *Efendim, bu mesele Meclisin vekillerden değil, vekillerin Meclisten istizahı olur!...*"

Hele Recep Bey (Peker) günün adamıdır. Yeni devrin ön planda bir şahsiyeti olarak bu tartışmalarda birden sivrilir. Kendisine sükûn ve itidal tavsiye edenlere çıkışır:

"— *Bu meclis, hiçbir vakit, sükûnet içinde hareket etmeye mecbur ne bir mektep, ne bir fen akademisidir...*"

Ara yerde Rauf Beyin halifeciliği, sultancılığı durmadan ortaya sürülür.

İstanbul basını ise bütün çarkları ile harekettedir. Hatta bir an için öyle sanılır ki memleket bir inkılâp hali veya bir ihtilâl sonrası havasını değil, klasik ve normal bir demokrasi hayatı çatışması yaşamaktadır. Yahut da böyle bir hayata girmek üzeredir. Bir ara İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey kürsüye çıkar:

"— *Günlerden beri devam etmekte olan münakaşalara ve sonu gelmeyen müzakerelere, ne inkılâbın, ne milletin tahammülü vardır. Vaziyet inkılâbı ileri götürmek namına hükümeti düşürmekten ibaret değildir. Gidilecek yolları tâyin meselesidir.*

Hâkimiyeti milliye başka bir meseledir. Cumhuriyet, meşrutiyet, mutlakiyet, istibdat gene başka bir meseledir. Bu meselelerin bir kısmı 'hükümet şekilleri'dir. Diğeri, milletin iradesinin infaz ve tatbikidir. Bu dört şekil içinde biz, millî hâkimiyetin muhtelif şekilde tatbikini görmekteyiz. İki şeyi karıştırmamalıdır. Hâkimiyeti milliyede şekil değil, ruh esastır.

"Türk inkılâbı yükseliyor. Ancak, bu inkılâbı süratle hedefine, milletçe beklenilen hedefine ulaştırmak için, bir an evvel hakikî vaziyetin belirmesi lâzımdır. Türk milleti ortada, demokrasi namına çekilmiş bir kılıç gibi bunu beklemektedir."

Mahmut Esat Beyin ne demek istediği pek anlaşılmasa da, tartışmalar çeşitli seviyelerde uzayıp gider. Mesela aşırı Türkçü geçinen Dr. Rıza Nur Beyin, vaktiyle Arnavutlarla beraber Türk Hükümetine karşı çarpıştığı şeklindeki şahsî sataşmalardan, Mahmut Esat Beyin rejim meselelerine ve Türk Milletinin demokrasi namına bir kılıç gibi çekilmiş olduğu şeklindeki heyecan gösterilerine kadar çeşitli sahneler görülür.

İsmet Paşa müzakerelerin açılışından sonra hastalandığı için bu tartışmalara katılamaz. Fakat neticede Meclis 18 aleyhte ve 148 lehte oyla

kabineye itimadını gösterir. Tartışmalar sırasında, sanki uzaktan bu tartışmalara katılan İstanbul basınını da muhalefet cephesi, hayal kırıklığına uğratmıştır. Muhalefetin Mecliste derlenip toparlanıp cesaretle kendini gösteremediğinden yakınılır. Fakat artık muhalefet cephesinin, karşı cephe gibi, bir siyasî parti halinde ortaya çıkmasını isteyenler çoğalmıştır. Basın ise yatışmamıştı. Müzakereler 8 Kasım'da bitmişti. Fakat İsmet Paşa kabinesinin ömrü uzun olmadı. 22 Kasım 1924'te İsmet Paşa istifa etmek zorunda kaldı. Kabine çekildi. Olayın esasında gene İstanbul'daki gerginlik yatıyordu: İsmet Paşa, İstanbul'da örfî idare kurulmasını savundu. Gazi önce fırka idarecilerinin reyini öğrenmek istedi. Yaptığı temaslar, işin oralara kadar götürülmesi doğru olmayacağı sonucunu verdi. İsmet Paşa bu durum karşısında çekilmeyi tercih etti. Kabinenin kurulması işi, mutedil bir şahsiyet olan Fethi Beye verildi. Kabine kuruldu[1]. Müfrit (aşırı) unsurlar gerçi memnun olmadılar. Fakat Meclis çoğunluğu üstünde, daha müsait bir hava esti. Ama olayların gelişmeleri Meclisi yeni dalgalanmalara sürükleyecek gibi görünüyordu.

9 Kasım 1924'te harekete geçilerek 17 Kasım 1924'te "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" kuruldu. Fırkanın başında Kâzım Karabekir Paşa vardı. Ali Fuat Paşa genel sekreterliğe getirildi. Millî mücadelenin önderleri, artık yan yana değil, karşı karşıyaydılar[2].

*
* *

(1) Yeni kabine şöyle teşekül etmişti:
Fethi Bey (Okyar): Başvekil ve Milli Müdafaa Vekili,
Mahmut Esat Bey (Bozkurt): Adliye Vekili (İzmir),
Recep Bey: Dahiliye Vekili ve Mübadele Vekili (Kütahya),
Şükrü Kaya Bey: Hariciye Vekili (Menteşe),
Mustafa Abdülhalik Bey: Maliye Vekili (İzmir),
Şaraçoğlu Şükrü Bey: Maarif Vekili (İzmir),
Hasan Fehmi Bey: Ziraat Vekili (Gümüşhane),
Ali Cenani Bey: Ticaret Vekili (Gaziantep),
Fevzi Bey: Nafia Vekili (Diyarbakır),
Dr. Mazhar Bey: Sıhhiye Vekili (Aydın).

(2) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 17 Kasım 1924'te Ankara'da kuruldu. Kurucuları şunlardı: Ali Fuat Paşa (Ankara mebusu), Besim (Mersin mebusu), Sabit (Erzincan mebusu), Muhtar (Trabzon mebusu), Reis: Kâzım Karabekir Paşa.

DEVRİM RÜZGÂRI İÇİNDE BİR DEMOKRASİ ÇABASI: TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bir bakışta normal şartlar içinde doğdu. Çünkü 1924 Anayasası, bir normal devir anayasasıydı. Bu Anayasa içinde tek partili rejimden, çok partili rejime yöneliş gayet tabiiydi. Zaten Mecliste, en bilinçli görünen inkılâpçılar bile inkılâp heyecanı ile demokrasi hasretini beraber haykırıyorlardı. Çünkü inkılâp denilince, bundan neler istenildiği, neler beklenildiği, bu eğilimin neyi ve nerelere kadar ifade ettiği herkesçe pek belli değildi. Evet inkılâp. Fakat ne inkılâbı? Eğer bu eğilim, Türk toplumunun tâ XIX. yüzyıl başından beri ifadeye çalıştığı bir batılılaşma çabası, batı mânâsında uygarlaşma ise, bunun yolu nihayet reformcu bir parti tarafından, normal bir demokratik düzen içinde pekâlâ başarılabilirdi. Nitekim gerek Halk Partisinin umdeleri, gerek Terakkiperver Cumhuriyet Partisinin programı, böyle demokratik bir gelişmeyi kapsıyordu. Türk toplumunun siyasî yapısında birer inkılâpçı nitelik taşıyan Cumhuriyet rejimi, hilâfetin kaldırılması hamleleri ise zaten başarılmıştı. İsteyenler olsa bile artık, geriye dönülemezdi. Çünkü hanedan, zaten halktan kopmuş, onun dışında ve İstanbul'un birkaç sarayına kapanmış, halk ve memleketle hiçbir teması olmayan, geri, cahil, beceriksiz, hayat dışı bir zavallı kalabalıktı.

Fakat işin bir de başka cephesi vardı:

Dünyanın en eski medeniyetlerine beşik olan Türk topraklarında genellikle toplum hayatı, bir ilkçağ ilkeliği içindeydi. Türk milleti perişanlığın, fakirliğin, çaresizliğin en ilkel düzeylerinde yaşıyordu. Halk cahildi, bakımsızdı, sefildi. Memleket yolsuz, işsiz, asayişsiz bir düzensizlik içinde bunalıyordu. Sonu gelmez savaşlar, milletin genç kudretini eritmiş, bitirmişti. Hem de bu savaşlar, İstiklâl Savaşında olduğu gibi millet için, millet yararına da yapılmamıştı. Yüzyıllarca Anadolu ve Rumeli halkı, bizden olmayan, bizim olmayan yabancı ve uzak ülkelerde boş yere eritilmiş, gitmişti. Tarım en ilkel bir sürünüş gibiydi. Sanayi yoktu. Sonra memlekette derebeylik, âyan, eşraf, mütegallibe nizamı alabildiğine köklüydü. Şeyhlik, müritlik, hacılık, hocalık, afsunculuk yaygındı. Tekkeler, zaviyeler çöküntü halinde, fakat ayaktaydı. Dağları eşkıya sarmıştı. Hulâsa o günlerde yeni Türkiye, sosyal ve ekonomik yapısı bakımından eski, kağşamış bir kalıntıdan ibaretti. Bu kalıntının temizlenmesi, topyekûn değişmesi ve çağın isteklerine, çağın akımları-

na göre yeniden düzenlenmesi lazımdı. Bu bel vermiş yapının ve ilkel hayatın yeni bir düzene yönelişi için, Gazi Mustafa Kemal'in şahsiyetinden başka bir ümit yoktu. Bir kısım aydınların, o da tam ifadesini bulamayan ve klasik batı demokrasisi ile dumanlı bir inkılâpçılık arasında bocalayan çabaları yeni hamleler için belki yardımcı olabilecekti. Ama gerçek şuydu ki, Gazi Mustafa Kemal'in henüz derlenmemiş, sınırları belli bir fırka programı haline gelmemiş de olsa, ileriye yönelen sezileri dışında, ortada bir hareket mekanizması yoktu.

Gerek Halk Partisinin millî egemenlik ve cumhuriyet prensiplerinden gayri umdeleri (ilkeleri), gerek Terakkiperver Fırkanın programı, ilerisi için pek bir şey vaat etmeyen, yuvarlak ifadeli birer siyasî özlemden başka, bir değer taşımıyordu. Bu umde ve programlarla, memleketin korkunç derecede ilkel yapısını, topyekûn bir değişikliğe, bir inkılâba yöneltmek mümkün olamazdı. Hele Anayasa? O, yerleşmiş, normal bir devrin anayasasıydı. Batı ülke ve ilkelerinden şöylece bir aktarıştan ibaretti. Eğer inkılâpçı hamlelere yönelinecekse, bu anayasanın çerçevelerini zorlamak lazım gelecekti. O halde Türkiye bir inkılâba muhtaçsa, bu inkılâbı kim ve kimler, hangi itici kuvvetlerle başarabileceklerdi. İşte bu sualin cevabı, o günlerde henüz havadaydı. Yani 1925 yılının ilk aylarında, Türkiye'nin bir inkılâba muhtaç olduğunu haykıran bin bir gerçek yanında, Türkiye'nin bir inkılâba gebe olduğunu gösteren belirtiler pek görünmüyordu. Hele bazı çevreler o güne kadar olanlardan bile yorulmuş gibiydiler. Meclisin çoğunluğu rahat bir yerleşme istiyordu. İstanbul basını sadece, olanları küçümsemek ve Ankara'yı yıpratmakla meşguldü. Hocaları, Müderrisleri ile Darülfünun (Üniversite) kağşamış bir medreseden başka bir şey değildi. Eski Babıâli ise[1] bütün kadrosu ile Ankara'ya göçüyordu. Babıâli bürokrasisini sırtında taşıyor ve Ankara'yı Babıâlileştiriyordu. Hatta bir aralık, o güne kadar elde edilen fütuhat bile gölgelenmek istendi. Nice tefsirciler (yorumcular) nice yorumlarla, garip fetvalar peşindeydiler: Bir diktatörlük ve bir diktatör korkusunu ortalığa yayıyorlardı. Onlara göre diktatör, tabii Gazi Mustafa Kemal olacaktı. Diktatörlük de Ankara rejimi... Mesela İstanbul'da *Vatan* gazetesi şöyle yazıyordu:

(1) Babıâli, İstanbul'da eski imparatorluğun Sadaret (Başvekillik) dairesi. Bu kelime aynı zamanda, imparatorluğun idare merkezini ve bürokratik merkeziyetçiliğini de ifade ederdi.

"— Tenkit meyli gösteren müstakil fikirli vatandaşları zaman zaman bertaraf etmeye çalışan inhisarcı bir siyasî sistem, inkişaf ve terakki için kahredici bir cehennem makamındadır. Bu meş'um gidişin bir noktada durdurulması yeni bir çığır açılması lâzımdır."

Rauf Bey de, Meclisi fesih yetkisi tartışılırken Gazi'nin ifadesine göre "Cumhurreisliği makamının, eski hilâfet ve saltanat makamlarını benimsemek istidadında olduğuna" işaret etmekteydi[1]. İstanbul'da çıkan *Son Telgraf* gazetesine göre de Terakkiperver Fırka "İstırabın ve hürriyetsizliğin doğurduğu çocuk"tu.

İşte Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası bu şartlar altında, asabî bir hava içinde doğdu. Programları ve sloganları ise normal, yerleşmiş ve liberal bir demokrasi düzeninin programı ve sloganlarıydı. Programın ikinci maddesi şöyleydi:

Madde 2 — Hürriyetperverlik (liberalizm) halkın hâkimiyeti (demokrasi) Fırkanın esas mesleğidir[2].

Fakat acaba o günlerdeki Türkiye, demokrasi ve liberalizm ilkeleri içinde yürüyebilir miydi? Yoksa Terakkiperver Fırka, daha ilk adımda, tarihî zorunluklarla çatışmaya mı düşüyordu? Bu suallerin cevapları, herhalde Terakkiperver Fırkanın lehinde olması gerekti.

*
* *

TOPRAK YAĞMURA KANMAYINCA

Görünüyordu ki zaman, gene de bir şeylere gebe olmalıydı. Toprak yağmurlara kanmış ve yağmurlar hızını almış sayılamazdı. Yoksa adına Millî Kurtuluş Hareketi denilen çetin ve pahalı mücadele, sonuçsuz ve kısır kalmış olurdu. Evet Halk Fırkası bile henüz yolunu bulamamış, programını ortaya atamamıştı. Terakkiperver Partide ise, hem de ihtilâlin en savaşkan öncüleri, kendilerini artık normal bir istikrar devrinin hayaline kaptırmış görünüyorlardı. Ama tarihi zorunlukların emri de şuydu ki, Türkiye'nin o ilkel, o çağdışı yapısı, bütün hayat cepheleriyle, hızla ve topyekûn değişmeliydi. Bu ise, kendi üstünlüğü-

(1) *Nutuk*; s. 534 ve Tarık Zafer Tunaya; *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 616.
(2) *Nutuk*; s. 536 ve Tarık Zafer Tunaya; *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 607.

nü, asırlardan beri hemen bütün dünyanın kanlı ve vahşi sömürülüşü pahasına yaratmış ve dünya kaynakları üzerine oturmuş batı ülkelerinin, artık batıda bile çatışmalar veren usulleri ile başarılamazdı. Batıda hürriyet, hemen bütün dünyanın, yani bütün sömürge ve yarı sömürgelerin hürriyetsizliği pahasına yaşıyordu. Dünya asırlardan beri batı için çalışmıştı. Halbuki kol gücünden ve alınterinden başka sermayesi bulunmayan Türkiye'nin, kendini bir batı hürriyeti sarhoşluğu içinde bir batı demokrasisinin hayaline kaptırması, ancak bir aldanışla neticelenebilirdi. Onun için, bu ülkenin kımıldaması, zeminin tesviyesi ve bu tesviye edilmiş zemin üstünde, içeride millî hâkimiyete dayanan, dışarıya karşı siyaseten hür ve ekonomik bakımdan özgürlük esasını güden, ileri bir nizam kurabilmesi için, olağanüstü kanunlara, olağanüstü müdahalelere ve düzenlemelere yönelmek vardı. Bu olağanüstü müdahale ve düzenlemeler bir inkılâp demekti. *Halka rağmen, fakat halk için!* Disiplin ve müdahale nizamı demekti. Türkiye'yi dünyadan ayırmadan, demir perdeler ardında tecrit etmeden, hür esaslar içinde bir milletlerarası işbirliğine dayanan güdümlü bir inşa heyecanı, hulâsa bir inkılâpçı plan demekti. Türkiye ya inkılâplarını tamamlayacak, yahut da harcıâlem hürriyet kavgaları, parlamento oyunları, siyasî kösteklemeler, iç çatışmalar içinde, kendi eserini gene kendisi inkâr edecekti. Kısırlaştıracaktı. O takdirde ise, o güne kadar elde edilen fütuhat, çeşitli demagoji dalgaları ve engellemeler içinde yıpratılıp gidebilirdi.

Çünkü o günlerde Yeni Türkiye'nin çok partiye değil[1], tek ve kudretli bir iradeye ve bu iradenin, halka rağmen fakat halk için şefliğine ihtiyacı vardı. Bu şef, ancak Gazi Mustafa Kemal olabilirdi. Onu bu misyona, tarihi şartlar ve tarihi zorunluklar itiyordu. Zaten o güne kadarki şeflik kudretini, Meclisi çiğneyerek ve Meclisin dışında kullanmış değildi. Meşruluğa dayanan önder olmak vasfını, bütün tahriklere rağmen: muhaliflerinin ona mal etmek istedikleri "tabii halin ve istikrarın

(1) 17 Kasım'da kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurucularının isimlerini daha önce vermiştik. İdare heyeti de şöyle teşekkül etti: Reis, Kâzım Karabekir Paşa, ikinci reis: Dr. Adnan ve Rauf Beyler, umumî kâtip: Ali Fuat Paşa, âzâlar: Rüştü Paşa (Erzurum), İsmail Canbolat (İstanbul), Sabit (Erzincan), Muhtar (Trabzon), Şükrü (İzmir), Necati (Bursa), Faik (Ordu).

22 Kasım'a kadar fırkaya Meclisten 28 mebus katıldı. Fırka, teşkilâtını

üstünde keyfi idareye" yani adi ve sorumsuz bir diktatoryaya kendini kaptırdığını söylemek imkânsızdı.

İkinci Millet Meclisinin, ikinci çalışma yılında siyasî hayata atılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına "Istırapların ve hürriyetsizliklerin doğurduğu çocuk" demektense, vakitsiz doğan, yaşama kabiliyeti olmayan çocuk demek daha doğru olur. Nitekim bu çocuk ömürlü olmadı. 17 Kasım 1924'te kurulan parti, 3 Haziran 1925'te, yani siyasî varlığı henüz 6 ayı doldurmadan, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla kapatıldı. Bu suretle de cumhuriyetten sonra ilk defa başvurulan iki partili rejim çabası, verimsiz kaldı. Hükümet kararı alınırken, Doğu Anadolu'daki isyan, Fırkayı kapatma kararının bir sebebi gibi gösterilmiştir. Şimdi biz, bu isyanın hikâyesine geçelim:

*
* *

DOĞUDA İSYAN VE KÜRTLER

Doğu isyanı, 13 Şubat 1925'te (bu tarih bazı olaylarla karışarak 2 yahut 11 Şubat olarak da alınır), Piran köyünde ilk silahların patlamasıyle başladı. Piran, eski Genç, şimdiki Bingöl ilinin, Ergani ilçesine bağlı Eğil bucağının köylerinden biridir. Bu isyan, yakın tarihimizde

---

memlekete yaymaya vakit bulamadı. Yalnız İstanbul'da bir kongre yaptı ve teşkilâtını kurdu. İzmir'de ve Çukurova'da da teşkilât teşebbüslerine girişti. İstanbul teşkilâtının başına Kara Vasıf Bey getirildi. Parti merkez idare heyetinde eski İttihatçılardan bazı kimseler vardı: Canbolat Bey, Şükrü Bey vs. gibi. Bu hal biraz şüphe uyandırdı. Gazi Mustafa Kemal, 15 Nisan 1923 tarihli *Hâkimiyeti Milliye* gazetesinde çıkan beyanatında İttihatçılığı, artık vazifesi bitmiş ve iyi elemanları millî harekete mal olmuş eski bir cereyan olarak aldı. Yeni partide İttihatçıların ön plana çıkışı bazı kaygılar uyandırdı. Gazi'nin 15 Nisan 1923 tarihindeki beyanatı şöyleydi:

"— *Hepimiz onun âzâsı idik. O Teceddüd Fırkasına inkılâp etti. (Mütareke sırasında Fethi Okyar tarafından kurulmuş, fakat tutunamamıştı.) Merkez cemiyetin (yani İttihat ve Terakkinin) mensuplarıyle bilahare teşekkül eden Teceddüd Fırkası mensuplarının büyük kısmı, büyük milletimizin yüksek azminden doğan Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetine iştirak ve iltihak etmiş ve bu cemiyetin programını kabul eylemişlerdi.*"

Terakkiperver Fırka ile, ona katılanların listeleri ve belgeler hakkında malûmat almak için, Prof. Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasi Partiler* eserine müracaat edilebilir, s. 606-631.

"Şeyh Sait İsyanı" olarak geçer. Çünkü isyanın başı, Hınıs'ta yerleşmiş olmakla beraber, Palu-Piran taraflarında ve civar ilçelerde sözü geçen Şeyh Sait adında biridir. Beşi kız, beşi erkek on çocuğu olan Şeyh Sait'in erkek çocuklarından bazıları, Suriye, İstanbul, Diyarbakır, Hınıs arasında çeşitli sebeplerle gider, gelirlerdi. Bunlardan birinin İstanbul'da, Osmanlı Âyan âzâsından ve Kürtler arasında birtakım özel ihtiraslar güden Seyit Abdülkadir'le temaslara girdiği saptanmıştır. Şeyh Sait'in adı daha önce de bazı olaylara karışmıştı. Gene aynı bölgede 1914'te geçen bazı isyan teşebbüslerine katıldığına dair kayıtlar zikredilir. Son isyandan önce Irak sınır bölgesinde meydana gelen Nastûri ayaklanmaları dolayısıyla yapılan tahkikatta, isyandan sonra Irak'a kaçmış olan bazı Kürt asıllı subaylar dolayısıyla mahkeme, Şeyh Sait'in de ifadesini almıştı. Hulâsa Şeyh Sait zaten şüpheli ve tedirgindir. Bu tahkikat da işe karışınca, büsbütün ürktü. Kendi bölgesinde hazırlıklara girişti. Nihayet 13 Şubat 1925'te telgraf hatlarını kestirdi. İsyan ettiğini ilan etti. Genç, Çapakçur, Hani, Palu hükümet konaklarına baskınlar yapıldı. Jandarma müfrezeleri esir edildi. Fakat dikkati çeken nokta şuydu ki, isyan bir millî hareket, yani Kürtlük, Kürt istiklâli gibi sloganlarla değil "dini kurtarmak, şeriatı kurtarmak" ve anlaşıldığına göre "halifeliği yeniden kurmak" gibi dumanlı, sınırları belirsiz tahriklerle başladı. İsyan bir hafta gibi kısa bir zaman içinde bazı vilayetlere yayılmakla beraber, daha ziyade bir Beyler, Şeyhler isyanı olarak kaldı. Bu beylerin, şeyhlerin iradelerine bağlı olarak isyana sürüklenen kulların, müritlerin önemli yekûnlara varmasına rağmen, bir halk hareketi halini almadı. Kürtlerle meskûn bütün bölgelerde, millî bir hareket haline gelmedi. Bu sebeple bazı yazarların kullandığı ifadeye rağmen Şeyh Sait isyanını, bir Kürt isyanı olarak vasıflandırmak zordur[1].

Bu durumu, Kürtlerin etnik yapıları (mesela aşiret hayatı) ve sosyal şartlarla izaha çalışmak mümkündür. Aşiretli toplumlarda ise millî duygu zaten gelişmez. Sonra şu bir gerçektir ki Kürtler, kendi aralarında, büyük farklılıklar gösteren kollara bölünmüşlerdir. Bu bölüntüler arasında dil birliği de tam değildir. Dr. Fritz'in *Kürtler* eserinde, Prof.

(1) Bu vesile ile burada Kürtler bahsi üstünde özetle durmak, konuyu aydınlatmak bakımından faydalı olacaktır:

Her devletin ülkesinde azınlıklar vardır. Bizde de, azınlıklar yaşarlar.

/eber'den nakledilen şu cümle çok ilgi çekicidir: " Kürt dili, bir dil karışımı değildir. Belki bir kelime karışımıdır. Anlaşıldığına göre Kürt dili, tam bir millet dili olmaktan ziyade, şekli kaybolmuş, istilâların ve göçlerin etkisi altında ve zaman içinde oluşmuş, fakat bu oluşumda da bir etimolojik birlik sağlayamamış, daha çok arı Fars kaidelerine yatkın bir dil karışımı olsa gerektir. Ama o kadar yetersiz şekilleşmiştir ki, Dr. Fritz'e göre, fiiller ve tasrifler bile teşekkül edememiştir. Ona göre Kürtçede fiiller, daha çok isim sayılabilir. Hatta bu dil karışıklığının, aslı hangi dil ise, onunla olan bağları da kaybolmuştur. Mesela gene ona göre, Kürt kabileleri arasında müşterek olan kelimeler de değildir. Türk, Arap, yeni Fars gibi, Kürtlerin daha vatanı sayılan İran yaylasına veya yukarı Asur ovalarına ait kelimeler olmayıp, Türk, Arap, yeni Fars gibi, Kürtlerin daha sonra yerleştikleri bölgelerden veya karıştıkları milletlerden derlenmiş yabancı kelimelerdir. Dr. Fritz'in, Birinci Dünya Harbinden önce, Petersburg Akademisi tarafından yayınlanan Kürtçe-Farsça-Almanca lügattan naklettiğine göre, bu lügatta derlenen 8307 kelimeden, 3080'i aslen Türkçe ve eski Türkmen, 2000'i yeni

---

Kürtler, bunlar arasında, en kalabalık kütleyi teşkil ederler. Ve sayıları, her sayım sonunda, Devletin istatistik yıllıklarında açıklanır.

Kürtlerin anayurdu ve Kürt deyiminin gerçek mânâsı üstünde görüş birliği ve kesin bilgi yoktur. Gerçi Lord Curzon'un Genelkurmayca bastırılan bir eserinde ve Şükrü Mehmet'in *La Question Kurde* kitabında da Kürtlerin Turanî olduğu yazılır. Ancak Kürtlerin vaktiyle İran yaylasında mesela Zağros dağlarının kuzeyinde yaşayan, oradan daha batıya ve bu arada Doğu Anadolu yaylalarına göçen, aslında Arî bir kavim olduğu hakkında görüş birliği daha kuvvetlidir. Antropolojik görünüş de bunu doğrulamaktadır. Fakat bu göç tarihi kesin olarak belli değildir. Kürtlerin tek tarihçisi olan Bitlis hâkimi Şeref Han, bu göçü İran kaynaklarına bağlayarak, İran hükümdarı "Dahhak-i Zalim" zamanına rastlatır. Ama, tarihçiler nezdinde Dahhak'ın varlığı bile karanlık ve şüphelidir. Kürtler hakkında bir eser yazan ve eseri Berlin Şark Akademisi tarafından yayınlanan, sonra da 1918'de İstanbul'da "Aşiretler ve Muhacirler Umum Müdürlüğü" tarafından dilimize çevrilen Dr. Fritz, eserinde, Kürtlerin kaynaklarına ait bütün tahminleri toplar. Fakat bunların hiçbiri, rivayet ve yaklaştırma sınırını geçmez.

Ama, çeşitli kanlarla karışmış olmak, çeşitli kollara ayrılmak, hiçbir zaman bir kavim ve millet birliği teşkil etmemek, hiçbir zaman güçlü, devamlı bir devlet kurmamış olmak ve çeşitli dil ailelerinden derlenip, çeşitli kollara ayrılan bir diller grubunu benimsemek, Kürtlerin tarihi bir gerçeğidir. Kürtler birbiriyle sınır birliği olan başlıca üç ülkede toplanırlar: Türkiye, Irak,

Arapça, 1030'u yeni Farsça, 1240'ı Zend (eski Farsça) 370'i Pehlevi, 220'si Ermeni, 108'i Keldani ve ancak 30'u asıl ve eski Kürtçedir. Eğer bu böyleyse, 8307 kelimenin 3080'i Türk, 2640'ı Fars dil şubelerine ait oluyor demektir. Bu son rakam, elbette ki şaşırtıcıdır. O zaman bu sonuç şu demektir ki, Etnik, Antropolojik bakımdan ortada, genellikle aynı hatları taşıyan kalabalık bir halk topluluğu olduğuna ve bu halkın da hiç değilse Orta İran yaylalarından gelmiş olacağını açığa vuran işaretler güçlü bulunduğuna göre, demek ki bu kavim, belki de 2500-3000 yıl önce, mecbur kaldığı batıya göçten sonra, eski anadilini zaman içinde kaybetmiştir. Onun yerine ve zaman içinde, kendine yeni bir dil teşkil eylemiştir. Bu yeni dilde, eski dil unutularak yeni karşılaşılan halkların ve bilhassa Türklerin dil malzemesi olan kelimeler, geniş ölçüde benimsenmiştir. Dilin kaidelerine gelince? Daha önce de değinildiği gibi, Kürt lehçelerinde kaide, yetersiz olmakla beraber, Fars dilinin bozulmuş bir şubesi olarak alınır. Böyle olunca, Kürt dilinde kelimelerle kaideler arasında da bağıntı yok demektir. Ancak bu durum, Kürt dilini oluşturan gruplar, kollar veya lehçeler arasında değişir. Bu arada Kürtçedeki Arap kelimelerinin de önemli bir kısmının, Osmanlıca yolundan ve Osmanlı şivesinden alındıklarını kaydetmelidir.

Ama bütün bunlara rağmen Kürtlerin kendi aralarında ayrı lehçelere veya dillere bölündüğünü kaydetmekle beraber, bir Kürt dili kurulu-

---

İran. Kürtler bu sahalara, görünüşe göre Asurlar zamanında yayılmış olsalar gerektir. Fakat o zamanki adları neydi? Bu tam belli değildir. Çünkü Kürt adı, daha ziyade VIII-IX. yüzyıllarda ve Abbasiler devrinde yayılmıştır. Bu kelime de, reis mânâsına mı gelirdi ve oradan mı kavim mânâsını aldı, yoksa başka bir mânâya mı gelirdi, pek bilinmez.

Asurlar zamanında yüksek yaylada Orartu-Lahordu adında, Turani asıllı bir hükümetin varlığı bilinir. Ama bu bölgede yaşayan halklar arasında, bugünkü Kürtlerin de yaşadığına dair tam belirti yoktur. Ancak Orartu ile Asur memleketi arasında ve o zamandan itibaren Kürtlerin yer almaya başlamaları mümkündür.

Eski Yunanlılardan Ksenofon (M.Ö. IV. yüzyıl), *Anabasis*, yahut *10.000'lerin Ricati* isimli meşhur eserinde, Mezopotamya (Irak) kuzeyi ile yüksek yayladaki Ermenistan arasında kalan ve bugün Kürtlerin yoğunluk alanını teşkil eden yerlerden geçerlerken, bu dağlık bölgede Karduklarla olan savaşlarından bahseder. Bu Karduk kelimesini, Gordi olarak çeviren ve bundan Kürt kelimesini çıkaran yazarlar vardır. Karduklar, belki de Kürtlerdi.

şunun bulunduğunu ve bu dillerle konuşan insanların, sayı itibarıyla, önemli bir topluluk oluşturduğunu belirtmek, bir gerçeği ifade etmek olur[1].

***

ANKARA'DA HAREKETLER

Doğuda isyan başlarken, Başvekil Fethi Beydi. Fethi Bey kabinesi daha önce kendi içinde çatışmalara maruz kalmış ve Fethi Beyin ılımlı saydığı siyasetini tenkid eden Dahiliye Vekili Recep Beyle, Mahmut Esat Beyler kabineden çekilmişlerdi. İsyan başlayınca Fethi Beye karşı saldırılar da başladı. Kabine içinde de ayrıca şiddet taraftarı vekiller vardı. Şu da kayda değer ki, daha isyan başlar başlamaz, Mecliste ve çevresinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına karşı hemen hücumlara geçildi. Halbuki Terakkiperver Fırkanın isyan bölgelerinde teşkilâtı bile yoktu. Parti elemanlarının isyanla uzaktan veya yakından ilgisini gösteren hiçbir belirti tesbit edilmemiştir. Ama Fırka programındaki:

"Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır."

maddesi, bir irtica (gericilik, tutuculuk) hareketi olan Şeyh Sait isyanını körükleyen bir sebep gibi yorumlanıyordu. Halbuki zaten Anayasaya göre de Devlet bir İslâm Devleti idi. Yani o zaman yürürlükte olan

(1) 1927'de ilk nüfus sayımına göre Türk topraklarında, hepsi de Anayasa hukuku bakımından Türk sayılan, 1.350.347 Kürt vardı. 1955 nüfus sayımına göre yekûn 1.504.082'dir. Bir aralık bu sayımlarda Kürtçe ve Zaza dilleri ayrı ayrı gösterilmişti. Fakat Zaza dilini Kürtçe grubuna almakta ve Zazaları Kürt saymakta görüş birliği yoktur. Kürtlerin ve Kürt dillerinin bölünüşü üstünde çeşitli gruplamalara gidilmişti. Kendisi de aslen Diyarbakırlı olan Ziya Gökalp'ın bu hususta incelemeleri en bilimseli olsa gerektir.

Dr. Fritz'in *Kürtler* isimli eserinde Kürt dil grubu: 1. Kirmanç, 2. Lur (Lor), 3. Gölhur (Lek), 4. Guran olarak dört kolda toplanır.

Genel olarak başlıca iki dil grubu seçilmektedir: Kirmanç ve Zaza. Kirmançça konuşanlara Baba Kürdi deniliyor. Gerek Kirmanç dili, gerek Zazaca, daha önce işaret ettiğimiz gibi, Farsça temele dayanan bir kelimeler karışımıdır. Her iki dil grubu, kendi içinde çeşitli lehçelere ayrılır. Van'ın Mura-

1924 Anayasası'na göre, devletin bir dini vardı. Bu din İslâm dini idi. Bu kayıt Anayasada yer almıştı. Bu duruma göre Terakkiperver Fırkanın kendi programına dinî fikir ve inançlarına saygı göstereceği şeklinde bir madde koyması yadırganmayabilirdi. Ama önce sataşkan dedikodular şeklinde başlayan mırıltılar, pek çabuk fiili bir müdahale hareketine döndü. İsyanın başlayışından 10 gün kadar sonra, 25 Şubat 1925'te Başvekil Fethi Bey, Terakkiperver Fırka Reisi Kâzım Karabekir Paşa ile Umumî Kâtip Ali Fuat Paşayı ve Rauf Beyi davet ederek kendilerine şu tebliğde bulundu:

"— Size, fırkanızı kendi kendinize dağıtmanızı tebliğe beni memur ettiler. Dağıtmazsanız, geleceği çok karanlık görüyorum. Kan dökülecektir."

Sonra şunu da ekledi.

"— Sizinle bu surette konuştuğuma çok müteessirim. Bilirsiniz ki ben, her türlü örfî muamelelerin aleyhindeyim."

Fethi Bey bunları söylerken aynı zamanda kendi durumunun sağlam olmadığını da şu sözlerle belirtmişti:

"— Azınlıkta kalacağımdan korkuyorum."

Böylece de Terakkiperver Fırkanın sonu görünmüştü. Vakitsiz doğan çocuk, henüz üç aylıktı. Ama ne çare ki ömürsüz olacağı da belliy-

---

diye, Patnos, Saray ilçelerinde, Ağrı, Karaköse, Eleşkirt, Ercis, Malazgirt havalisinde, Bulanık, Hınıs, Karlıova, Karayazı, Viranşehir, Urfa, Suruj bölgelerinde, Hakkâri, Garzan Beşiri, Hizan, Bitlis, Muş Cizre, Midyat, Şimdinan il ve ilçelerinde hemen kâmilen Kirmanç dili hâkimdir. Sason, Mutki, kısmen Muş, Bitlis dağlık yerlerinde, Lice, Farkin, Hazzo, Diyarbakır havalisi ve bu bölgelerin bilhassa dağlık yerlerinde, Genç, Solhan, Çapakçur, Palu bölgeleriyle, Ergani, Elazığ, Mardin'in birçok köylerinde Zazaca konuşulur.

Varto kazasının Kasman köyünden olup *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* ismi altında 1945'te bir eser yayınlayan, Kürtlerin Türk olduklarını savunan, fakat bunun hemen ardından bilinmeyen caniler tarafından öldürülüp mezarı dahi bulunamayan ve eseri ortadan kaldırılan öğretmen M. Şerif Fırat, eserinde, Kürtleri çeşitli yönlerden inceler (bu eser, 27 Mayıs ihtilâlinden sonra ve Cemal Gürsel'in bir önsözü ile, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır). Avrupa'da Kürt konusunda öncülerden geçinen Celadet Bedirhan, 1929'da yayınladığı *Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Açık Mektup* isimli broşüründe, bu dil yapısını tamamen başka türlü mütalaa eder.

di. Anayasanın bütün normal ve hatta liberal yapısına rağmen şartlar, Türkiye'de çok partili bir rejim için henüz olgunlaşmış değildi.

Fırka reisi olarak Kâzım Karabekir Paşa, mantığın emrettiği cevapları verdi. Fırkayı kendilerinin kurabileceğini, fakat kurulmuş bir fırkanın ancak genel kongre kararıyla kapatılması, kanunun icabı olduğunu belirtti. Fakat bu savunmalar bir sonuç veremedi. 2 Mart'ta başka gelişmeler oldu. Cumhuriyet Halk Fırkası grubu toplandı. O sırada eski Başvekil İsmet Paşa, geçirdiği bir hastalıktan sonra İstanbul'da istirahatteydi. Fakat grubun toplanacağı haberini alınca Ankara'ya döndü. Grupta şiddet taraftarları ile itidal (ılımlılık) taraftarları çarpıştı, Recep Bey ve arkadaşları en sert saldırılara geçtiler. Gerçi Fethi Bey kendini savundu. Mesela bir müddet önce ve kendi kabinesinde Dahiliye Vekili olan Recep Bey için şöyle konuştu:

"— *Yazık ki idaresizliği ile Kürdistan meselesini çıkaran bir insan, burada beni tenkit ediyor. Aldığımız tedbirler kâfidir. Lüzumsuz şiddetlerle ben elimi kana boyayamam.*"

Fakat ne var ki, hem alınan tedbirler yeterli olmayacaktır, hem de ister istemez kan dökülecektir. Çünkü isyan genişlemiştir[1]. Grupta İsmet Paşa da konuştu. O da isyanı kendi açısından değerlendirdi. Niha-

(1) Kürtlerle meskûn Doğu vilayetleri Osmanlılara, Yavuz Sultan Selim zamanında ve Diyarbakır kalesi muhasarası müstesna olmak üzere, mücadelesiz geçti. O güne kadar o bölgeler İranlıların kontrolündeydi. Doğu, tam bir derebeylik nizamı ile idare olunuyordu. Osmanlılar da aynı nizamı muhafaza ettiler. Diğer bölgelerde uygulanan Zeamet, Timar, Has kanunları oralarda uygulanmadı. Memleket, 14'ü azli mümkün olmayan bölge hükümdarları, 28'i azledilebilen Kürt derebeyleri eline bırakıldı. Bunların hepsi mahalli beyler ve şeyhlerdi. Bunlar da kendi toprakları içinde, kendilerine bağlı diğer ağa, bey ve şeyhleri kullanıyordu. Fakat beyler ve reislerle aileler arasında mücadele hiçbir zaman durmadı. (Şerefhan, *Şerefnamesi*'nde bunların baş döndürücü hikâyelerini sıralar.)

İstanbul tarafından idareye biraz nizam verilmek istenince de, derhal mahallî isyanlar başladı. Bunların çok öncelere kadar varan hikâyeleri vardır. Burada XIX. yüzyıl başından beri meydana gelen en önemli ayaklanmalardan bazılarını verelim:

1806 Babanzâde Abdurrahman Paşa isyanı,

1813 Abbas Mirza isyanı,

1828-29 Muşlu Emin Paşa isyanı (Osmanlı-Rus harbi),

yet yapılan bir teklifle Fırka Genel Başkanı Gazi Mustafa Kemal'in, gruba çağrılarak dinlenmesi istendi. Paşa davet edildi. Geldi. Gazi kararlıydı ve daha ilk bakışta görünüyordu ki, o Fethi Beyin görüşlerine katılmamaktadır. Şu sözleri, olayların akacağı istikameti gösteriyordu.

"— Milletin elinden tutmağa lüzum vardır. İnkılâbı, başlayan tamamlayacaktır." (Ali Fuat Cebesoy'a göre - Siyasî Hatıralar Kısmı II.)

Grubun kararı kendiliğinden belirdi. Fethi Bey kabinesi istifa etti. Gazi yeni kabineyi kurmaya İsmet Paşayı memur eyledi. İsmet Paşanın

---

1832 Mir Mahmut isyanı (Mısırlıların Anadolu'ya saldırısı sırasında),
1842 Bedirhan Bey isyanı,
1855 Yezden Şir isyanı,
1880 Mahrili Şeyh Abdullah isyanı vs.

Ondan sonra da buralarda bir sıra, hatta aralıksız isyanlar âdeta tabii hal şeklini aldı. Daha doğrusu oralarda Devletin hâkimiyeti şekilden ibaret kaldı. Halk tamamen şeyhlerin, derebeylerin köleleri haline geldi. Bu arada Abdülhamit II, bir idarei maslahat olarak mahalli halktan, mahalli beyler kumandasında ve güya Rus-Kazak alaylarını andıran Hamidiye alaylarını kurdu. Onları silahlandırdı. Bu alaylar, hem devletin, hem halkın başına ayrıca bela kesildiler. Abdülhamit'in son devri ile Meşrutiyet devrinde de isyanlar birbirini kovaladı. İsmet Paşanın tabiri ile ortalığı güya yatıştırmak için birtakım 'Sel seferleri' tertip edildi. Ama vaziyette hiçbir değişiklik olmadı. Hatta Birinci Dünya Harbi sırasında Dersim, fiilen devlet dışı idi. Çünkü oraya ordu giremiyordu. Hatta 1914-1918 harbi başlayınca Bedirhanlı Kâmil Bey Rusya'ya geçmiş, Tiflis'e yerleşmişti. Orada Ruslarla daimi temas ve işbirliği halinde kaldı.

Fakat İstiklâl Bavaşı sıralarında Kürtlerle meskûn bölgede önemli isyan hareketleri olmadı. Gerçi bu bölgeden pek asker de alınamadı. Ama mukavemet de görülmedi. Bunun sebebi, Sevr muahedesinin doğuda bir Ermenistan teşkiline karar vermesi, bunun ise Türklerle Kürtler için bir müşterek tehlike teşkil eylemesi olsa gerektir.

Gerçi Sevr muahedesi Güneyde bir Kürt muhtar bölgesi de yaratıyordu. Hatta bu bölgenin, güya Padişaha şeklen bağlı bir Kürdistan şeklinde teşkili için İstanbul'da, Hürriyet ve İtilaf fırkasından, yani mütareke devrindeki iktidar partisinden Şeyhülislam Mustafa Sabri, Zeynelabidin Efendi ve Vasfi Bey heyeti ile Kürtler namına Âyandan Seyit Abdülkadir arasında bir ahitname bile imzalanmıştı. İstiklâl Savaşının zaferi tabii bunu önledi.

Lozan muahedesinde ise Kürdistan bahis konusu olmadı. Kürtler namına konferansa yapılan bir müracaatla, Kürtlerin ayrı bir talebi olmadığı ve Türklerle beraber yaşamak arzuları bildirilmiş bulunuyordu.

ikinci Başvekilliği başlıyordu. Bu Başvekillik, o günden sonra tam 1937 yılı sonlarına kadar sürecektir.

Yeni kabine[1] bir taraftan isyana karşı mücadele için askerî tertiplerini alırken, diğer taraftan Meclise "Takriri Sükûn Kanunu" tasarısını getirdi. Tasarı iki maddeden ibaretti ve yeni kabinenin kuruluşundan iki gün sonra, yani 4 Mart 1925'te kabul edildi. (Kanun metni ileride verilecektir.)

O güne kadar ve bütün Millî Mücadele boyunca bu kadar kapsamlı ve hükümete bu kadar kesin yetkiler veren bir kanun çıkarılmamıştı. Kanun, geçici ve olağanüstü yargı organı olarak gene İstiklâl mahkemelerini getiriyordu. Verdiği yetkilerle de hükümete geniş takdir hakları tanıyordu. Bu kanun, iki tarafı keskin öyle bir kılıçtı ki, hükümet ve rejim onu, ya inkılâpları yerleştirmek için olağanüstü bir dayanak olarak kullanacak, yahut bizzat hükümeti sert bir diktatörlüğe sürükleyebilecekti. Fakat ne olursa şu belirmişti ki, yeni Türkiye'de çok parti rejimi ve Anayasanın ruhuna hâkim olan demokrasi havası, artık uzunca bir zaman içinde ortadan çekilecektir. Şimdi biraz da isyanın gelişmelerini izleyelim.

***

"DOĞU ATEŞLER İÇİNDE"

Bu sözler, Adliye Vekili Mahmut Esat Beyin son fırka grubundaki sözleridir. Evet, Doğu ateşler içindeydi. Daha önce değindiğimiz gibi bir haftada 14 vilayet toprağında uygulanma yetkisi getiren fevkalade hal, hele Diyarbakır önlerinde hakiki bir iç savaş şeklini almıştı. Şeyh-

(1) Yeni kabine şöyle teşekkül etti:
İsmet Paşa: Başvekil ve Hariciye Vekili,
Cemil Bey: Dahiliye Vekili (Tekirdağ mebusu),
Recep Bey: Millî Müdafaa Vekili (Kütahya mebusu),
Mahmut Esat Bey: Adliye Vekili (İzmir),
Hasan Bey: Maliye Vekili (Trabzon),
Cenani Bey: Ticaret Vekili (Gaziantep),
İhsan Bey: Bahriye Vekili (Cebelibereket),
Hamdullah Suphi Bey: Maarif Vekili (İstanbul),
Sabri Bey: Ziraat Vekili (Saruhan).

ler, beyler, seyitler, hepsini birer hayvan seviyesinde muhafaza ettikleri, hatta bazen, gözü kapalı sadakat nişanesi olarak boyunlarına yular taktırıp ahırlarına bağlattıkları, sığırlar gibi böğürttükleri, eşekler gibi anırttırdıkları, kendi tekkelerinin, konaklarının önlerinde dizüstü yerlerde süründürdükleri kullarını, kölelerini, müritlerini; güya din uğrunda, Allah yolunda, fakat aslında sadece kendi saltanat ve menfaatlerini korumak için, her cephede ateşe sürüyorlardı[1].

Hükümet, bir taraftan kısmî seferberlik ilan etmişti. Diğer taraftan iki İstiklâl Mahkemesi kurularak bunlardan birinin Doğuda, diğerinin Ankara'da çalışmaları ve İstiklâl Mahkemeleri hakkındaki kanunî kayıtlar uyarınca, gerektiği yerlere gönderilmeleri imkânı sağlanmıştı. Şeyh Sait, daha önce de değindiğimiz gibi, isyandan önce zaten tedirgin ve tetikteydi. Aylardan beri, etrafında yüzlerce adamları ile oradan oraya seğirtiyordu. 13 Şubat'ta, Piran köyünde ilk silahların patlayışı ve isyanın başlayışı, zaten dolmuş olan bardağı taşıran son damla oldu. Fakat bir defa silah patlayıp bölgeler ayaklanınca da, Şeyhin bu isyan için daha sürükleyici sebepler bulması lazımdı. Şeyh Sait hemen din davasına sarıldı. Dinin öncüsü, bayraktarı gibi görünürdü. Daha sonra Elazığ İstiklâl Mahkemesindeki ifadesinde Şeyh Sait bu davasını şöyle özetledi:

"Hilâfet kaldırılmıştır. Zamanın imamı kalmamıştır. Halbuki zamanın İmamına biat etmeden (ona bağlanıp, onu tasdik etmeden) ölen Müslüman, Peygamberin şefaatinden mahrum kalır.

"Vaktiyle Şeyhülislâmlık dairesi olan binada şimdi kızlarla, Romanya Üniversitesinden gelen Hıristiyan öğrenciler beraber oturup çay içmişlerdir. (Bu bina kız mektebi haline getirilmişti ve o sırada bir Romen talebe grubu bu mektebi ziyaret etmişti.)

"Dinin dünya işlerinden ayrılması caiz değildir. İslâm ulemasına göre dinin, dünya işleri ile ilgili hükümleri (Şeriat) tıpkı ibadet gibidir."

Şeyh Sait'e göre Doğu, işte bunun için ateşlere salınmıştı.

Şeyh Sait'in ilk gayretleri hep Dersim, Muş Beylerini de peşinden

(1) Şeyhlere bağlı kulların, kölelerin, müritlerin ruh hali ve şeyhlerin bunlara lâyık gördükleri muameleler bakımından, burada belirtilen şeyler, bir benzetiş olmayıp, gerçek olayların ifadesidir. Bu konuda yüzlerce misal verebiliriz. Elazığ İstiklâl Mahkemesinde mesela Şeyh Eyyub'un kapısında cereyan eden bu haller için bizzat Şeyhin ifadeleri, bu konuda en kesin belge teşkil eder.

sürüklemek oldu. Bunda muvaffak olamadı. Din bayrağı altında değil de, Kürt istiklâlciliği için olsaydı bunda başarı sağlardı diye yazanlar vardır. Biz bu fikirde değiliz. Bu konudaki kanımızın dayanakları, daha önce Kürtlerin o zamanki kavmî ve sosyal düzeni üzerinde verdiğimiz bilgilerdir. Ancak bu isyanın dışarıda ve birtakım sorumsuz şahıslar ve teşekküller tarafından bu yolda sömürüldüğü de bir gerçektir.

Şeyh Sait'in ilk saldırıları üzerine, ordu birlikleri 10-23 Mart arasında yığınaklar yapmakla meşgul oldular. O sırada Şeyh Şerif Elazığ, Şeyh Ahmet Varto yönünde harekâta devam ediyorlardı. Ergani âsilerin eline geçmişti. Şeyh Sait, Diyarbakır etrafında dolaşıp duruyordu. Silvan, Mardin istikametine de saldırılar hazırlanıyordu. Muş'un zaptı hareketine girişilmişti. Şeyh Sait ilk adımda Diyarbakır'a bir taarruz denemişti. Başarı kazanamadı. 11 Mart'ta Diyarbakır'a ikinci taarruza girişti. Savaşlar çetin oldu. Ordu pek hazır değildi. Hatta bir aralık Zazalar, şehrin eski su yollarından şehrin içine bile girdiler. Fakat kale dayandı. Âsiler püskürtüldü. Bunun üzerine de karşı tarafta moral bozukluğu başladı. Âsiler kendiliklerinden dağılmaya başladılar. Şeyh Sait bu dağılışı, askerlerine verilmiş izin gibi göstererek görünüşü ve tam çözülüşü önlemeye çalıştı. 11 Mart'ta takviyeli ordu birlikleri Diyarbakır'a yetişti. 12 Mart'ta tenkil (bastırma, cezalandırma) hareketine girişildi. Diyarbakır önlerinden çekilen Şeyh Sait, Hani merkez olmak üzere Şamahir, Palo, Çermik arasında bir hat tutmak istedi. 14 Mart'ta bir ordu birliği Çermik üstüne yürüdü. Çermik alındı. 14 Mart'ta Varto taraflarındaki çarpışmada Şeyh Sait'in oğullarından biri öldü. 16 Mart'ta isyan mıntıkası sakin geçti ve Ergani'yi tutan âsilerin dağılmaya başladıkları haber alındı. Aynı günlerde Dersim'den gelen heyetler, Dersim'in hükümete bağlılığını bildirdiler.

21 Mart'ta ordu artık serbestçe ilerleyebiliyordu. Âsilerin, Dicle'nin doğusuna kaçmaya çalıştıkları anlaşıldı. Fakat 25 Mart'ta Silvan âsilerin eline düştü. 26 Mart'ta askerî birlikler Diyarbakır, Varto ve Elazığ cephelerinde geniş harekete geçtiler. IX. Kolordu Hınıs'tan inerek Varto'ya girdi. Hareket planı âsilerin dört taraftan sarılmasına dayanıyordu. Âsilerin İran'a, Irak'a, Suriye'ye sığınmaları önlenmeliydi. Bunun için de âsileri, harekâtın ilk başladığı Çapakçur-Genç-Lice üçgeni içine almaya çalışıldı. Ordunun silah üstünlüğü, bilhassa topçu kuvvetleri ve âsi gruplarının intizamsız çeteler halinde oluşu maksadı kolaylaştırıyordu. 31 Mart'ta ordu birlikleri Elazığ'dan gelerek, Şeyh Sait'in karargâh kurduğu Hani'yi aldılar. 1 Nisan'da Silvan kurtarıldı, 2 Nisan'da âsileri

sarma hareketi tamamlandı ve kanlı savaşlar başladı. 4 Nisan'da ise Şeyhler dağlık mıntıkalara sığınmaktan başka çare kalmadığını anladılar. 5 Nisan'da Silvan, Palo, Piran köyleri alındı. İsyan artık başladığı yerde söndürülmek üzereydi. Karşı taraf Genç istikametinde kaçıyordu. Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şeyh Şemseddin gibi ünlü şeyhler bu kaçan yığının içindeydiler.

Artık isyan can çekişiyordu. Çapakçur-Genç mıntıkasında sıkıştırılan Şeyh Sait ve etrafındakiler bütün ümitlerini kaybettiler. Mevsim artık karakıştı. Nihayet Şeyhler, Genç dağının eteklerinde sıkıştırıldılar. 15 Nisan'da Genç de işgal edildi. Artık çıkış yolu yoktu. Nitekim 15 Nisan tarihli resmî tebliğ, Şeyh Sait ve etrafındakilerin, Doğuya kaçmak isterken Varto'nun güneyinde, Çarpuk köprüsü başında topluca yakalandıklarını ve Varto'ya getirildiklerini bildiriyordu. Yakalananlar arasında başlıca teşvikçiler ve idareciler şunlardı:

Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şeyh Ali, Şeyh Galip, Kasım Bey, İsmail, Reşit, Mehmet, Timur ağalar ve diğer 25 kişi. Şeyh Sait'in üstünde bazı evrak ve külliyetli altın bulundu. Silvan'da Şeyh Şemseddin'le, kardeşi Şeyh Seyfullah da teslim oldular. Cezalandırmanın askerî safhası bitmişti. Şimdi iş İstiklâl Mahkemesine düşüyordu[1]. Şeyh Sait ilk sorgusunda, yenilgisinin sebebini, kendi cephesinde maneviyatın (moralin) bozulması ve askerlerinin dağılması ile izah ediyordu. Bütün derdi ise, ordunun eline geçen altınlarıydı. Diyarbakır'da başlayan mahkeme, İstanbul'da yakalanan Seyit Abdülkadir ve oğullarını, isyanın tertipçi ve teşvikçileri, Şeyh Sait ve arkadaşlarını da isyanın icracıları olarak suçladı[2].

* * *

(1) Şark isyanı üzerine çıkarılan Takriri Sükûn Kanununun metni şudur: No. 578 – Tarih: 4 Mart 1925.

Madde 1 — İrtica ve isyana ve memleketin içtimai nizamını, huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale sebep bilûmum teşkilat ve tahrikât ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı hükümet, Reisicumhurun tasdiki ile, resen ve idareten men'e mezundur. İşbu fiillere katılanları İstiklâl Mahkemesine verebilir.

Madde 2 — Bu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

(Bu kanunun müzakere zabıtları, Meclis Zabıt Ceridesi ile Kemal Arıburnu'nun *Millî Mücadele ve İnkılaplarla İlgili Kanunlar* eserinde bulunabilir. s. 174-180.)

(2) Seyit Abdülkadir, İstanbul'da Âyan Meclisi âzâsı, hatta Reisi oldu. Daha ön-

ANKARA

Bir taraftan Doğu isyanı bastırılır ve âsilerin ele geçirilmesine gidilirken, diğer taraftan Ankara'da siyasî faaliyetler sertleşiyordu. Yeni kanunun uygulanması başlıyordu. Daha 12 Mart'ta; İstanbul'da çıkan *Tevhidi Efkâr, Son Telgraf, İstiklâl* gazeteleri ile Marksist eğilimli *Aydınlık* dergisi ve din neşriyatı yapan *Sebil-ür-Reşat* dergileri kapatıldı. Ankara'da İstiklâl Mahkemesi, neşrettiği bir beyanname ile 12 Mart'ta işe başladı. Zaten daha 8 Mart 1925'te Gazi Mustafa Kemal, millete bir beyanname neşrederek, isyan ve alınacak tedbirler hakkında görüşlerini açıklıyordu. Bu beyannamede Gazi:

"Âsiler, memleketin her tarafında, devlet kuvvetlerinin zayıflaması için bir müddetten beri çeşitli şekillerde sürüp giden faaliyetlerin geniş tesirler yapacağına inanmışlardı."

dedikten sonra "pek yakında, kesin sonuçlar meydana getirecek etkili tedbirler" alınacağını bildiriyordu. Bu beyanat, Ankara'da ve hele Meclis çevrelerinde çeşitli şekillerde yorumlandı. Ankara İstiklâl Mahkemesinin sert beyanatına karşı ve muhalif gazetelerin kapatılmış olmasına rağmen ateş püskürtülüyordu. Terakkiperver Fırka eğer iktidara geçerse, her şeyin kökünden yıkılacağı hakkında beyanlar yayılıyordu. Bunlar, elbette ki mübalağalı sözlerdi.

Nihayet Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, daha önce de kaydettiğimiz gibi, hükümetin bir kararnamesiyle 3 Haziran 1925'te kapatıldı. Parti binalarındaki araştırmaları tenkit eden *Tanin* gazetesi de kapatıldı. Başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) ve arkadaşları Ankara İstiklâl Mahkemesine sevk edildiler. Hüseyin Cahit müebbet sürgüne mahkûm edildi. Bu arada İstanbul'da çıkan ve daha önce kapatılan Marksist eğilimli *Aydınlık* dergisi sahip ve yazarları da mahkûm oldu-

---

ceki sayfalarda verdiğimiz isyanlar listesinde adı geçen Mihrili Şeyh Abdullah'ın oğluydu. 1880 isyanından sonra Şeyh Abdullah, oğlu Abdülkadir ve ailesi ile beraber Medine'ye sürülmüş, orada beslenmişti. 1908 ihtilâlinden sonra Abdülkadir İstanbul'a döndü ve hemen Âyan âzâsı seçildi. Şeyh Sait isyanından önce İstanbul'da ve bir İngiliz mümessili ile temas ediyor zannederek, bir emniyet mensubu ile karşılaştırıldı. İngilizlerden istediği, Kürt Krallığı, İngilizlerle ittifak, Akdeniz'de bir mahreç ve peşin 250.000 altın gibi taleplerini böylece, bu emniyet mensubuna açıkladı...

lar[1]. Dinî eğilimli *Sebil-ür-Reşat* dergisi hakkındaki ifadeler havayı daha da bulutlandırıyordu. Bazı kimseler bu beyanlarda, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına karşı bazı tertipler seziyordu. Nitekim bir taraftan İstiklâl Mahkemesi Fırka aleyhinde vesileler ararken diğer taraftan Meclis kürsüsünden, Millî Müdafaa Vekili Recep Bey (Peker) şöyle konuşuyordu:

"— Bu Fırkanın (Terakkiperver Fırkanın) isyan ve tahrikât karşısındaki hakikî vaziyeti henüz belli değildir. Acaba Paşa hazretleri (yani Kâzım Karabekir Paşa) Fırkasının âzâlarından bazı maznunları bekleyen fena ihtimalleri düşünerek, şimdiden efkârı umumiye önünde ihtiyatlı olmak niyetinde midir?"

Fırka liderleri, mesela Rauf Bey hakkında, doğru olmadıkları sonradan meydana çıkan rivayetler yayılıyordu. Rauf Bey neredeyse, bir suikastçı olarak gösterilmek isteniyordu. Nihayet bunlar vesile edilerek Fırkanın, zaten yok denecek kadar az olan şubelerinde araştırmalar yapıldı. Fırkanın irtica teşebbüsleri, kaçakçılık vesaire gibi işlerle ilgisi hakkında hava yaratılıyordu. Basın mensubu, üniversiteli veya aydın bir kısım kimseler ve diğer bazıları tevkif edilerek İstiklâl Mahkemelerine verildiler. Bunlardan başka Tarikatı Salâhiye Cemiyeti adı verilen, gericilik ve tahriklerle suçlandırılan bir cemiyetin mensupları sayılan kimseler, evvelce birer suretle muhalif bellenenler, mesela Lütfü Fikri (hukukçu ve politikacı), Abdülkadir Kemalî (eski mebus ve politikacı), başta 1908 ihtilâli önderlerinden Eyüp Sabri Bey olmak üzere bazı İttihatçılar, nihayet şekavetle meşgul kimseler veya diğer çeşitli suçlarla suçlandırılan sanıklar, Ankara İstiklâl Mahkemesi önünden geçtiler.

*
* *

DİYARBAKIR'DA

Diyarbakır İstiklâl Mahkemesine isyanla ilgili olarak 389 sanık gönderilmişti. 13 Şubat'tan 15 Nisan 1925 tarihine kadar 62 gün süren isyan bastırılınca, Gazi Mustafa Kemal, millete bir beyanname yayınlaya-

(1) Dergi yazarları arasında Dr. Şefik Hüsnü, Prof. Sadrettin Celal, Öğretmen Şevket Süreyya (Aydemir) bulunuyordu 12 kişi 7 ve 10 yıla mahkûm edildiler. Bu olaylara ve mahkeme safhalarına ait hatıralarımı *Suyu Arayan Adam* isimli eserimde verdim.

rak, isyanın bittiğini, terhisin başladığını bildirdi. Şu cümleler bu beyannameden alınmıştır:

"Türkler, Cumhuriyetin korunmasına, vatanın gelişmesine, milletin yükselme yolunda çalışmasına engel olmak isteyenlerin uğrayacakları hayal kırıklığını kesin olarak ispat etmişlerdir. Milletimiz, takibettiği kuruluş ve çalışma yolunda ilerlemekten başka bir hal kabul edemez."

Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi son duruşmasını, 27 Haziran 1925'te yaptı. Savcı suçluların din perdesi altında yaptıkları hareketin dinle hiçbir alâkası olmadığını belirterek, asıl suçluların suçlarına göre cezalandırılmalarını istedi. Mahkeme 25 Mayıs'ta başlamıştı. Bir ay sürdü. Neticede 29 kişi idama mahkûm edildi. Diğerleri çeşitli cezalara çarptırıldı[1]. Beraat edenler de oldu. Ölüm cezası giyenlerden 8'i gıyaben mahkûm edilmişti. Diğerleri hakkında hüküm yerine getirildi. Bu kararları, Doğu bölgesinde alınan çeşitli tedbirler takip etti. Bir kısım ağa ve beyler batı bölgelerine nakledildiler. Doğu bölgesine bazı göçmen yerleştirme teşebbüslerine girişildi. Fakat Doğuda ağalığın, toprak beyliğinin, şeyhliğin hulâsa cismanî ve ruhanî derebeylik nizamının kökünden temizlenmesi ve toprak reformu yolunda köklü ve olumlu adımlar atılması mümkün olmadı. Öyle denebilir ki, Mustafa Kemal hareketinin, hem de en elverişli şartların meydana geldiği bir zamandaki bu başarısızlığı, rejimin, etkileri bugüne kadar süren büyük talihsizliği oldu[2].

* * *

ÖNEMLİ HAMLELER

Gerçi, Doğu isyanından sonra Doğuda bir reforma gidilemedi. Bununla beraber 1925 yılı gene de diğer alanlarda, Gazi Mustafa Kemal'in hatırasına bağlı kalan bazı hamlelere sahne olmuştu. Bunların başında şapkanın millî serpuş olarak kabulü, Mustafa Kemal'in belki

(1) Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, S. S. Kâmil Bey, Baha Bey, Şeyh Şerif, Fakih Hasan, Mehmet Bey, Halepli Salih Bey, Madenli Kadri Bey, Şeyh Şemsettin idama mahkûm olan başlıca önderlerdi. Seyit Abdülkadir zaten daha önce ölüme mahkûm edilmiş ve cezalandırılmıştı.

(2) Bu kanun *İkinci Adam* isimli eserimizin II. cildinde işlenmiştir.

de en cüretli hareketidir. Kadının serbest hayata açılışına yöneliş de bununla beraber yürüdü. "Tekke ve zaviyelerin" kapatılması, ilmiye sınıfına yani sarıklı hocalar zümresine bir düzen verilmesi işlerini ise, şarktaki şeyhler isyanının ön plana ittiği bir mesele olarak ele almalıyız:

Diyarbakır'da işlerini bitiren, sonra Elazığ'a gelip orada muhalif İstanbul gazetelerini yargılayan Şark İstiklâl Mahkemesi, Şark isyanında şeyhlerin, müritlerin, din ve tarikat ticareti ile geçinenlerin oynadıkları menfi rolleri nazara alarak, kendi bölgesindeki tekke ve zaviyelerin kapatılması lüzumuna varmıştı. Aynı zaruret Ankara İstiklâl Mahkemesince de hissedildi. O da hükümete bu yolda müracaatta bulundu. Bunun üzerine, tekke ve zaviyelerle türbelerin kapatılmasına dair olan 13 Aralık 1925 tarih ve 677 sayılı kanun çıkarıldı[1].

Tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması kararı, Mustafa Kemal hareketinin, son derece mânâlı başarılarından biridir. Bu başarı, bir inkılâp hamlesinin bütün vasıflarını taşır. Bu heyecan verici kararı bütün cepheleri ile değerlendirmelidir. Mustafa Kemal'den sonra gelenlerin, bu alanlarda çeşitli tavizlere sürüklenişlerine bakarak, 1925 hareketinin derin mânâsını gölgelendirmemelidir. Hem düşünmeli ki Gazi Mustafa Kemal'in 1925'te önder olduğu bu hamlenin bir diğer misali, Türki-

(1) Tekke ve zaviyelerle türbelerin kapatılmasına ve türbedarlıklarla (türbede hizmet edenler) birtakım unvanların men ve ilgasına dair kanun: No. 677, Tr: 13 Aralık 1925.

Madde 1 — Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek vakıf suretiyle, gerek mülk olarak Şeyhinin tasarrufu altında, gerek diğer suretlerle tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler, sahiplerinin diğer şekilde temellük ve tasarruf hakları baki kalmak (yani başka maksatlar için kullanılmak) üzere kâmilen kapatılmışlardır. Bunlardan mevzu usulü dahilinde halen cami veya mescit olarak kullanılanlar ipka edilir.

Bilûmum tarikatlarla, Şeyhlik, Dervişlik, Müritlik, Dedelik, Seyitlik, Çelebilik, Babalık, Emirlik, Naiplik, Halifelik, büyücülük, üfürükçülük, falcılık ve gaipten haber vermek ve murada kavuşturmak maksadiyle nüshacılık gibi unvan ve sıfatların istimaliyle, bu unvan ve sıfatlara ait hizmet ifa ve kisve iksâsı (elbise giyilmesi) memnudur.

Türkiye Cumhuriyeti dahilinde Selâtine (Padişahlara, Sultanlara) ait, veya bir tarikata (dini tarikata) ve yahut cerri menfaata (Çıkarcılığa) müstenit olanlarla, bilûmum sair türbeler mesdut (kapatılmış) ve türbedarlıklar mülgadır. Kapatılmış olan tekke ve zaviyeleri veya türbeleri açanlar veya bunları ye-

ye'ye benzeyen ve bizden sonra Millî Kurtuluş hareket ve inkılâplarına girişen ülkelerin hiçbirinde hâlâ görülmemiştir. Tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması işi, basit bir karar ve kanun işi değildir. Bu karar ve hamle ile Mustafa Kemal, halk hayatına kadar inmiş ve kökleri asırların derinliklerinden gelen bütün bir Şarklılık sistemine karşı, inkılâpçı bir çıkışla açıkça cephe almıştır.

***

ÖLÜ MAZİ, GELENEK DEMEK DEĞİLDİR

Mezhepler, tarikatlar ölülere tapmak veya türbe ve mezarlardan medet ummak inancı, İslâmdan önce de vardı. Hz. Muhammet, kendinden önceki din ve inançlardan, bilhassa İsrail Peygamberlerinin akval ve efalinden (söz ve davranışları) pek çok şeyleri benimsemiş ve bunları İslâmın gerek itikatlar, gerek ibadetler, gerek muamelât, gerek ukubat (cezalar) bahsinde kendi sistemine aktarmıştır. Bununla beraber mezhepçiliği, tarikatçılığı, ölülerden, türbelerden medet ummayı şiddetle reddetti. Bunları yasakladı. Eğer bu arada eski bir Puthane olan Kâbe ziyaretini ayakta bırakmışsa, bundan İslâmların yılda bir toplanarak aralarında tanışmaları, anlaşmaları amacını gütmüş olsa gerektir. Fakat bu Kâbe ziyaretinin de, bugün olduğu gibi, bir taraftan gerici bir gösteri, diğer taraftan ticarî ve siyasî bir sömürücülük haline gelmesini istemedi. Mezar ziyaretini ise, türbeden ve mezardan medet ummak değil, Hz. Muhammet'in eşi, Hatice'nin mezarını ziyareti gibi, sadece bir dua vesilesi, bir hatıraya bağlanış olarak almak daha doğru olur. Tekke ve zaviyelerin mahiyetini anlamak için, İslâm topluluğunun iç gelişmeleri üstünde kısaca durmalıyız:

Bilindiği gibi İslâmın tarihî sahnesi Arabistan yarımadasıdır. Bu kı-

---

niden ihdas edenler veya tarikat âyini icrasına mahsus olarak velev muvakkaten olsa bile yer verenler ve yukarıdaki unvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hizmetleri ifa veya kıyafeti iksâ edenler (elbise giyenler) üç aydan eksik olmamak üzere hapse ve elli liradan aşağı olmamak üzere para cezasına çarptırılırlar.

Madde 2 — İşbu kanun neşri tarihinden muteberdir.

Madde 3 — Bu kanunun icrasına Vekiller Heyeti memurdur. Düstur tertip No. 3. cilt 7. s. 113.

tanın Hicaz kısmında başlıca iki şehir, Yesrip (Medine) ile Mekke, önemli bir kervan yolu üstündeydi. Bunlardan Mekke, Kâbe denilen ve İsrail peygamberlerinin hikâye ve efsanelerine kadar uzanan kutsal bir ziyaret yerine maliktir. Kureyş, Mekke'nin en soylu kolu ve Kâbe'nin de sahibi veya bakıcısı sayılırdı. İslâmın kurucusu olan Peygamber Muhammet, bu soydan doğdu (570). 40 yaşında (610) kendisine ilk Vahiyler (kutsal ilhamlar) gelmeye başladı. Kâbe'nin 360 putuna ve Mekke'nin putperestlik inançlarına karşı önce şüphelerle başlayan bir mücadeleye girdi. Tabii, mukavemete uğradı. Zulüm gördü. Bunun üzerine kendisine inanan pek az sayıda insanla Medine'ye göçtüler (622). Vahiyler devam ediyordu ve Medine'de âdeta küçük bir devlet kurdu. Savaşlara girişti. Nihayet 630'da Mekke de zaptedildi. Peygamber 632'de öldüğü zaman, Arap yarımadasının önemli kısımları onun hükümranlığı altına girmişti. Peygamber ölünce Halifeler (yani onun vekilleri) devri başladı ve kendilerine (Hulefa-i Râşidin) denilen ilk dört halife zamanında İslâmlık, Doğu Türkistan'dan Batı Afrika'ya kadar yayılmıştı. İran İmparatorluğu yıkılmıştı. Suriye ve Mısır'ı kaybeden Bizans İmparatorluğunun, kolu kanadı kırılmış, temelleri sarsılmıştı. Peygamber ve ondan sonra gelip iki sene idareye hâkim olan Ebubekir zamanında İslâm dini bir bütündü. Önemli iç çatışmalar yoktu. Fakat İslâmın ikinci Halifesi ve dünya tarihinin en dikkati çeken değerlerinden biri olan Hz. Ömer'den başlayarak (10 yıl Halife kaldı) İslâmda iç çatışmalar başladı. Zaten devirleri ancak 29 yıl süren (Osman 12 yıl, Ali 5 yıl) 4 Halifeden üçü (Ömer, Osman, Ali) hep hançer, kılıç altında can verdiler. Bu suretle de İslâmda siyasî ve dinî bölünmeler, iç parçalanmalar başladı. Zaten bu halifeler devrini takip eden ve merkezi Şam olmak üzere 89 yıl (750'ye kadar) süren Emevilerle, merkezleri Bağdat'ta olup saltanatları 508 yıl süren Abbasiler (1258 yılına kadar) devirleri, hep çeşitli iç çatışmalar, siyasî mahiyetli İmamlık, yahut dinî mahiyetli mezhep ve tarikat kavgaları ile geçti. Ondan sonra da zaten Arap saltanatları Asya ve Afrika'da sona ermiş gibiydi. Arapların yerlerini Samân Oğulları aldı. Onlardan sonra da, Gazneliler, Selçuklular, Osmanlılar gibi Türk devletleri egemen oldular.

İslâm toplumunda meydana gelen iç çatışma veya bölünmeleri başlıca şöyle sınıflandırabiliriz:

1 — Siyasî iktidar kavgası: İmamların, merkezî iktidara karşı müca-

delesi. Bu mücadelenin kahramanları, Halifeliği kısa süren Ali'nin oğul ve torunları oldu. Ama mücadele din örtüsüne büründü. Çeşitli mezhep veya tarikat (yol, yordam) şekillerinde dejenere oldu. Bu akımların serpintileri ise günümüze kadar geldi. Fakat mücadelenin asıl siyasî-dinî saltanat ve iktidar çekişmeleri 12 imamla, Irak ve İran'da cereyan etti ve orada sona erdi[1].

2 — Mezhepler: Mezhep kelimesi de yol, anlayış ve yön mânâsına gelir. Mezhepler aslında İslâmın itikatlar (inançlar) ve ibadetler (Tanrıya kulluk yolu ve şekli) bahsindeki anlayış ve uygulama farklarına dayanır. Ama sonra mezhepler de çeşitli bozuluşlara sürüklenerek, İslâma karşı direnişe kadar varan pek çok şekiller aldılar. Fakat İslâmda başlıca dört ünlü öndere bağlı dört mezhep, hâlâ varlıklarını muhafaza ederler[2].

İslâmlar arasındaki münasebet ve muameleleri düzenleyen şeriat esasları da bu mezheplere göre şekillenir.

3 — Tarikatlar: Bunlar başkadır. Tarikatlar, İslâmdan önce de ve her dinde vardı. Bugün de vardır. Tarikat, bir tarikat kurucusunun veya Şeyhi'nin, din inançlarını ve mezhepleri ve bu arada din kitap ve kaidelerini; kendine göre yorumlayarak, bu yorumlama şekillerine göre koyduğu âyin ve ibaret yoludur ki, bu tarikat başlarının mesleklerine kendilerini verenler umumiyetle, kendi tarikatları içinde gizli veya açık teşkilâtlanırlar. Çünkü tarikatlar ya gizlidir (Turuk-u hafiyye) ya aşikârdır. (Turuk-u celiyye). Her iki halde tarikat teşkilâtlanmakla beraber, bilhassa açık tarikatlarda, tarikatın toplantı ve âyin merkezleri olan yerlere Tekke veya Zaviye denilir. Bunlar ekseriya bir genel merkezin veya baş Halifenin maddi veya manevi kontrolüne tabidirler. İşte Türkiye'de yaygın olan ve 13 Ara-

---

(1) Bu konuda, Abdülbaki Gölpınarlı'nın *On İki İmam* isimli eserini işaret edelim.

(2) Bu mezhepler şunlardır.

a — 690 tarihinde Irak'ta Kûfe şehrinde doğan Numan bin Sabit'in (İmamı Âzam Ebu Hanife) Hanefi mezhebi.

b — 676 yılında Gazze şehrinde (Filistin) dünyaya gelen Mehmet bin İdris (Abdullah) yahut imamı Şafii tarafından düzenlenen Şafii mezhebi.

c — 714 yılında Yemen'de doğan Malik bin Üns'ün (Ebu Abdullah) düzenlediği Maliki mezhebi.

d — 781 yılında Bağdat'ta dünyaya gelen İmam Ahmet bin Hanbel'in, Hanbelî mezhebi.

lık 1925 tarih ve 677 sayılı kanunla kapatılan Tekke ve Zaviyeler, bu tarikat merkezleridir."[1]

Tarikatlar, yahut tarikatlaşmış mezhepler madem ki doğmuşlardır, yayılmışlardır, o halde bunları doğuran, yaşatan şartlar vardı. Bu şartların tarih içinde gelişmelerine daha fazla girmek bu kitabın ve bu bahsin konusu değildir. Türkiye'de Mustafa Kemal neslinden olanlar ya çevresinde ya ailesinde ya çocukluk veya ergenlik çağlarında ya şuurlarında yaşayan ya şuuraltlarına inen tarikat ve âyin etkileri duymuşlardır[2]. Cumhuriyet öncesi devirlerde seyahatlerin güç, yolların kapalı, her şeyin kısır, hele düşünen başlarda, aydın çevrelerde düşünmenin kayıtlı, siyasetin suç olduğu yakın tarihimizde, tarikatlar, birer teselli sığınağı ve tekkeler bir toplantı, kendinden geçiş veya sohbet yeri idiler. Medresenin ve şeriatın sert, müsamaha kabul etmez kayıtlarına ve kaidelerine karşı da tarikatlarda az çok müsamahalı bir anlayış bulmak, tekkelerde, eğer büsbütün bozulmamışsa dost bir teslimiyet havası içinde, bir ruh birliği çevresine katılmak mümkündü. Hele Anadolu ve Rumeli'de yayılan tarikatların çoğunun kurucu ve uluları Türk neslinden, Ortaasya'dan, Horasan'dan yeni yurda gelmişlerdi. Bu yurtta İslâmlığın yayılmasına, ordu ile beraber, hatta ordunun önünde hizmet etmişlerdi. Irk ayrılıklarını eriterek, din birliği içinde, hem ibadet, hem âyin yolu ile insanları kaynaştıran müesseseler kurmuşlardı. Devletin ve toplumun yapısına harç katmışlardı[3]. Fakat şu da bir gerçekti ki, Tekke ve Zaviyelerin kaldırılmasına gidildiği devrede, bu tarikat ve tekke teşkilâtı artık bozulmuştu. Çürümüştü. Başsız ve düzensiz kalmıştı. Maddi, manevî tam bir perişanlık ve değersizlik içindeydi.

---

(1) Mezhepler ve tarikatlar konusunda kaynaklar çoktur. Bu arada Hacı Reşit Paşanın *Tarikatlar Silsilesi – Tasavvuf* eseri ile Enver Behnan Şapolyo'nun *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, 1964*; Avni Doğan'ın Dünya gazetesinde tefrika edilip henüz kitap halinde basılmayan *Kur'an, Şiir ve Kanunları* eseri; Ömer Rıza Doğrul'un *İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf* eseri, Hasan Lütfü Şuşud'un *İslâm Tasavvufunda Hacegân Hanedanı* eserleri tavsiyeye değer.

(2) Falih Rıfkı Atay *Çankaya* eserinde Mustafa Kemal'in Selanik'te ve mektep tatillerinde katıldığı tekke âyinlerinden bahseder.

(3) Rumeli'deki sınır tekkeleri, silahlı dervişler zaviyeleri idi. Sonra birçokları "evlad-ı fatihan" (Fatihlerin çocukları) olarak yerleşenlerin babaları, dedeleri bu coşkun dervişlerdi.

Gerçek şuydu ki, tarikatlar ve tekkeler, artık bir şey vermeyen, bir şey vaat etmeyen ölü bir mazi idi[1]. Bir zaman gelenekleri olan, toplum içinde bir ihtiyaca cevap veren bu müsseseler artık ölü bir mazi olmuşlardı. Ölü mazi ise, gelecek demek değildir. Sıvas'tan Ankara'ya geldikten sonra bir aralık tekkelerden "İrfan-ı Muhammedi Ocağı" diye bahseden Mustafa Kemal de, tekkelerin o artık tükenmiş haline değil, ruhî kültür tarihimizdeki eski değerlerine işaret etmiş olsa gerektir. Hasan Lütfü Şuşud'un "Hakikatleri bulamayanlar, merasimi din edindiler" sözleri bu konuda ne kadar doğrudur.

Artık zaten hayatiyetleri ve dayanakları kalmayan medreselerin kapatılmasıyla nasıl Doğu kültür ve hukukunun en önemli kaynakları ortadan kalkmışsa, Tekke ve Zaviyelerin kapatılması ve onlarla beraber, Tekke ve Şeyh ve Dervişlerinin bir ziyaret ticareti şeklinde yaşattıkları türbelerin kapatılması ile de, Doğunun ruh ve kültür bağıntılarının son ocakları silinmiş oluyordu. Bu suretle de Batıya yöneliş için yeni imkânlar belirdi. Yürünecek yolda engeller bertaraf edilmiş oldu. Bu sebeple bu kanunları, Mustafa Kemal hareketinin en önemli aşamalarından sayıyoruz. Mustafa Kemal ilkeleri denince, bu gerçeğin hesaba katılmasını gerekli buluyoruz.

Şimdi, tekkelerin, zaviyelerin kapatılması hakkındaki kanunun kabulünden on beş gün kadar önceye, şapkanın millî serpuş olarak kabul edildiği 28 Kasım 1925 gününe, yani Mustafa Kemal hadisesinin belki en cüretli hareketine dönebiliriz. Fakat onu 28 Kasım 1925'e, yani onun en cüretli karar gününe ulaştıran yolculuğu, biraz daha gerilerden izlemek gerekir.

*
* *

EN CÜRETLİ HAREKETİ

Mustafa Kemal, devletin ordusunda bir askerken, hükümdarına başkaldırdı. "Ferd-i Mücahit" olarak milletin bağrına yaslandı. Ordular düzenledi. İçeride sarayın ve Padişahın beslediği isyan ve irtica kuvvet-

(1) Bu konuda mesela Tarikatlar ve Tekkeler teşkilatı içinde en mazbutlarından olan Mevlevi tarikatının son durumu hakkında, Ziya Beyin (İhtifalci) *Yenikapı Mevlevihanesi* isimli eserinden ve bu eserde Konya Mevlevi Çelebisine hitaben yazılan düşündürücü bir dilek yazısından bazı fikirler edinilebilir.

lerine, dışarıdan "bütün bir cihan-ı husumet"in, bütün bir düşmanlık dünyasının arka verdiği istila ordularına karşı koydu. Meydan muharebeleri kazandı. Nihayet yeni bir devlet kurup onun başına geçti. Bütün bunları 4 yıl gibi kısa bir zamana sığdırdı. Fakat acaba Mustafa Kemal'in hayatında en cüretli hareketi neydi?

Bu soruya verilecek cevaplar elbette ki çeşitlidir. Ama bize kalırsa onun bütün kararları, atılışları, dev çıkışları arasında en cüretli hareketi, kendi milletine, hem de bir inkılâp anlamı ile, şapkayı millî serpuş olarak kabul ettirmekteki karar ve cesaretidir. Gerçi şapka nihayet başa giyilecek basit bir şeydir. Önemsiz gibi görünen maddî bir kıyafet unsurudur. Hatta 28 Kasım 1925 tarihli Şapka kanununda bile, zaten milletin giymekte olduğu şapkanın millî serpuş olarak kabul edildiği yazılır. Fakat gerçek öyle değildi.

Gerçi o güne kadar giyilen fesin bir Türk serpuşu olmadığı, bunun, 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması hareketleri sırasında, Rumlardan alınarak benimsendiği malumdur. Ama zamanla Türk-Müslüman toplumunda fes ve şapka o hali almıştı ki, şapka gâvurluğun, Hıristiyanlığın işareti haline gelmişti. Mutaassıp olmaktan ziyade cahil olan Türk-Müslüman toplumuna şapka giydirmek, onu Hıristiyanlaştırmak gibi tahriklere elverişliydi. Hulâsa şapka hareketi aslında, yeni Türkiye'de kıyafetin batı düzenine yöneltilişi yolunda tabii bir mânâ taşımakla beraber, uygulamada hiç şüphe yok ki halkın yerleşmiş, kökleşmiş duygularına karşıydı. Halkın bu kökleşmiş duygularına böyle taviz kabul etmez bir hamleye yöneliş, halkın yararına olsa bile, menfi reaksiyonlara en müsait bir hareketti. Bizce ve bu sebeplerle, Mustafa Kemal'in en cüretli çıkışı budur. Şimdi olayların bu yönde gelişmelerini izleyelim.

***

BİR UTANCIN VE BİR ÖZENTİNİN HİKÂYESİ

Mustafa Kemal batı giyinişine karşı daima sempati duymuştur. Bu arada biri onun kırmızı fese karşı antipatisini belirten, diğeri de Avrupalılar gibi giyinmeye özentisini sâfiyane bir şekilde meydana vuran iki küçük hatırasını verelim. Bu hatıralarının biri, 1920'de Belgrat istasyonunda geçen küçük bir olaydır. O yıl, Fransa'daki Pikardi manevralarında ordu namına bulunmak üzere Paris'e doğru yola çıkmışlardı. İki

arkadaştılar. İkisinin de İlk Avrupa gezisiydi. Bindikleri Şark ekspresi daha Türk sınırlarından çıkar çıkmaz o, başındaki fesi çıkardı. Yol arkadaşı Binbaşı Selâhattin Bey kapalı, muhafazakâr bir subaydı. Tren Belgrat istasyonunda beklerken Selâhattin Bey orada dolaşan satıcı çocuklardan bir şeyler almak istedi. Başından kırmızı fesini hiç çıkarmıyordu. Alışverişte de biraz fazla hesaplı ve pazarlıkçıydı. Satıcı Sırp çocukları Selâhattin Beyin bu halinden sıkıldılar. Evvela fesiyle alay etmeye başladılar. Sonra davranışlarını daha da ileri götürdüler ve bir şeyler haykırarak kaçıp gittiler. Selâhattin Bey hâlâ, bu olaya vesile veren kırmızı fesini çıkarmamayı millî bir gurur meselesi sayıyordu. Mustafa Kemal ise ya başı açık ya kasketliydi. Yol boyunca iki arkadaş, fesle şapka üstünde tartışıp durdular.

Paris'te de hoş bir olay geçti. Paris'e vardıkları zaman onları istasyonda Paris Ataşemiliteri ve Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Fethi Bey karşıladı. Kalacakları otele götürdü. Selâhattin Bey orada da tutumluluk davasına düştü. Ucuz olsun diye ikisinin bir odada kalmalarını istedi. Avrupa'da hoş görülmeyen bu mesele Fethi Beyin müdahalesiyle çabuk önlendi. Yolcular odalarına çıktılar. Fethi Bey holde onları bekliyordu. Gelenler giyinecek, hazırlanacak ve sonra Ataşemiliter onları ilgililere takdim etmek üzere Fransa Harbiye Nezaretine götürecekti.

Bir müddet sonra merdivenden hole doğru genç misafirler iniyordu. Selâhattin Beyin başında gene ciğer gibi kırmızı fes vardı. Mustafa Kemal'e gelince, o bambaşka bir kıyafetteydi. Merdivenlerden tam spor kıyafetiyle İskoçyalı bir centilmen iniyordu. İri fiyongalı açık sarı iskarpinler giymişti. Golf çoraplarını dizlerine kadar çekmişti. Paçaları dizlerinin altında tokalanan kısa pantolonu kareli nefti kumaştandı. Beline kemer bağlamıştı. Ceketi de pantolonu ile takımdı. Başında gene kareli, aynı kumaştan bir spor kasket! Mustafa Kemal bu kıyafetiyle pek mağrur görünüyordu. Frenklerin kırlarda, seyahatlarda giydikleri bu kıyafeti, kim bilir hangi mağaza kataloglarından seçmiş, Selânik veya İstanbul'da kim bilir hangi bonmarşeden tedarik etmişti. Mağrur ve gülümserdi. Çünkü, işte artık o da bir Avrupalıydı...

Fethi Beyin daha onlar hole inmeden merdivenlere koşması, onları odalarına sokup, bu kıyafetlerle nezarete gidilemeyeceğini anlatmaya çalışması oldukça güç oldu. Mustafa Kemal bu hoş, fakat fiyaskolu özentisini daima, o zamanki çocuksu heyecanı ile hatırlamış, anlatmıştır...

Fakat 1925'teki kıyafet davası, ne bir özenti, ne bir fiyasko olacaktı. 1925'teki kıyafet inkılâbı ile o, kadın, erkek bir milletin hem iç, hem dış görünüşünü, yeniden yoğuracak ve Türkler, Şark ruhunu ve Şark damgasını atıp, kendilerinin bütün anlayış ve davranışlarına damgasını vuran Şarklı çemberinden çıkacaktı. Kıyafetleri ile de batı âlemine katılacaklardı. Bu başarısı ile de o, anlaşıldığına göre, bilinç altında daima zinde yaşayan iki hatıradan, hem Belgrat'taki utançtan, hem Paris'teki özentiden, belki kendi farkına varmayarak, intikam almış olacaktı...

*
* *

EN RENKLİ GEZİSİ

24 Ağustos 1925'te Ankara'dan sessiz, merasimsiz ayrıldı. Yanında yalnız iki arkadaşı, Fuat (Bulca) ve Nuri (Conker) ile iki yaveri ve bir kâtip vardı. O zamanki Ankara-İnebolu yolu gerçi çok perişandı. Ama bütün İstiklâl Savaşı içinde İstanbul-Ankara bağıntısı, hemen yalnız bu yoldan sağlandı. İstanbul'dan Karadeniz yolu ile Anadolu'ya kaçmak isteyenler, vapurla veya o zamanki Karadeniz takaları ile evvela İnebolu'ya kapağı atarlardı. Silah, cephane oradan Anadolu'ya kaçırılırdı. Gizli haberlerin gizli irtibat şebekesinin önemli merkezi İnebolu'ydu. İnebolu yolundan Anadolu'ya geçen ve bir kısmı Anadolu'yu evvela İnebolu'da tanıyan aydınların anılarında İnebolu-Ankara yollarının o zamanki hali, kağnılar, sırtlarında cephane taşıyan kadınlar, eşek, deve kolları, yaylılar, kaçak eşkıya korkusu, Ecevit hanları, Kastamonu, Ilgazlar, Çankırı ve nihayet uzaktan, köy mü, kasaba mı, han mı, kervansaray mı olduğu pek belli olmayan o zamanki Ankara'nın hayal kırıcı, cesaret kırıcı ilk görünüşü hâlâ yaşar.

Gazi Mustafa Kemal Ankara'dan, 24 Ağustos'ta işte bu Kastamonu, İnebolu yolculuğuna çıkıyordu. Bu bölgeyi o zamana kadar görmemişti. Önce şimdiki baraj vadisinden Çubuk ovasına çıkıldı. Bu ova, Timur'la Beyazıd'ın 627 yıl önce meydan harbi verdikleri yerdi. Gazi, Timur'u dünyanın yetiştirdiği en büyük askerlerden biri sayar. Tozlu ovayı geçerken, vaktiyle harp akademisinde okuduğu harp tarihi dersleri hafızasında canlanır. Arkadaşlarına 627 yıl önceki harbin tabiye çizgilerini anlatır. Esenboğa tepeciği bu ovanın ortasındadır. Şimdi tek

ağaç görünmeyen çevre dağları vaktiyle ormanlıktı. Yıldırım, Timur'u bu yönden beklemiyordu. Onun keşif kolları Bâla, Kırşehir yönlerini taramaktaydı. Halbuki Timur, bilindiğine göre 200.000 kişiye varan süvarilerini, katar katar fillerini; Çubuk, Kızılırmak dağlarını, ovalarını örten bu balta girmez ormanların içinde ve ardında gözden saklayabilmişti. Hiç umulmadık bu yönden Çubuk ovasına inmişti. Timur'un, belki de Esenboğa tepesinden koca harp meydanına bakıp da, Yıldırım'ın askerleri için:

"— *Bu dervişler yahşi savaşırlar.*"

dediği kıyasıya muharebe, işte bu ovalarda geçmişti. Gazi'nin kafilesi ovadan Çankırı yönüne dalınca, Ravlı'da ilk Çankırı heyeti tarafından karşılandı. Ravlı köyü, bugün de hâlâ aynı Ravlı'dır. Çankırı'nın neredeyse hâlâ aynı Çankırı olduğu gibi. Çankırı heyetinin başında, aynı zamanda Halk Fırkası İl Başkanı olan Müftü Atâ Efendi ile Belediye Reisi Cemal Bey ve Çankırı mebusları vardır. Paşayla arkadaşları otomobillerinden inerler. Paşanın üstünde yerli ketenden basit bir gri elbise vardır. Başı açıktır. Ama elinde bir Panama şapka taşır. Bu onun, şapkayı halka ilk takdimidir. Onu başı açık gören karşılayıcılar da feslerini, kalpaklarını çıkarırlar. Hepsinin ellerini sıkar ve ilk suali şudur:

"— *Hani sizin şapkalarınız?*"

Yani artık şapka savaşı açılmıştır ve Gazi bu savaşın önünde ve başındadır. Karşılayıcılar Gazi'nin sorusuna pek bir cevap bulamazlar:

"— *Eğer şapka ile teşrif buyuracağınızı bilseydik?*"

O gün Çankırı'da iki saat kadar kalınır. Öğle yemeği kız mektebinde yenilir. Konuşmaların mihveri hep terakki, uygarlık ve şapka meselesidir. Sonra Kastamonu yolculuğu devam eder. Çankırı mebuslarını da yanına almıştır[1]. Artık onlar da kervana katılmıştır. Ama herkeste fesini, kalpağını saklar gibi bir hal vardır. Önce Ilgaz kasabası geçilir. Halk ayaktadır. Kısa bir duraklama. Sonra Ilgaz dağına vurulur.

(1) O zamanki Çankırı Mebusu rahmetli Talat (Onay) hatıraları arasında bu seyahata ait izlenimlerini de yazmış, fakat bu hatıralar henüz yayınlanmamıştır.

Anadolu'da Ilgaz dağı, biraz hayal, biraz şarkı, biraz efsane ve biraz da gurbettir. Ama bozkırdan Ilgaz ormanlarına gömülünce, yolcu ilk defa bir başka toprak üstünde olduğunu anlar. Gerçi bozkıra alışanlar için Karadeniz'in bu bulutlu ormanlarında, pek çabuk bozkırın hasreti başlar. Ama bozkırdan ilk ormanlara giriş daima ruhu sarhoş edicidir.

Gazi'nin kafilesi Kastamonu yolunda evvela, Ilgaz doruğuna yakın bir dağ karakolunda karşılanır. Kastamonu yolculuğu yapan herkes orada dinlenmiştir. Kastamonu-İnebolu yolu nasıl biraz da Ecevit hanları demekse, Çankırı-Kastamonu yolculuğu da, biraz Ilgaz karakol durağı demektir. Gazi'ye öğle yemeği orada ikram edilir. Kastamonu'dan öteberi yiyecekler getirilmiştir. Fakat dağlarda dolaşan yörüklerin getirdikleri yoğurt bakracı, yufka ve kaymağı, Gazi önce yadırgar. Bakracın üstü yufkanın örtüsünden tozlu, sarımtırak bir renk almıştır. Hatır için el uzatır. Ama sonra yoğurt kapışılır. Gazi'nin çobanlardan alıp masanın altına sakladığı kaymak tasına sıra gelince ise eli boş kalır. Çünkü onun bir gaflet anını kollayan şoförler, masanın altına uzanmış, tası çekip içindekini paylaşmışlardır. Ilgaz'daki karakol durağında yenen yemeğin bir özelliği de vardır. Burada ne kadar yemek yenilse, oradaki pınardan su içen yolcu, biraz zaman geçince mutlaka acıkacaktır. Gazi de, kaptırdığı kaymak tasının üzerine bir bardak soğuk su içer. Fakat hemen yola çıkılır. Çünkü acıkmaya başlamıştır bile...

Kastamonu'dan 20 kadar otomobil, Çankırı-Kastamonu sınırında Gazi'yi karşılamıştı. Kastamonu'ya 25 kilometredeki Beş Değirmenlerde 1000 kadar atlı, yaya yoluna dizilirler. Paşa gene başı açık, Panama şapkası elinde, hepsini selamlar. Nihayet Kastamonu'ya yaklaşılır. Daha iki kilometreden şehrin ve kazaların binlerce halkı iki geçeli sıralanmıştır:

"— *Yaşasın Gazi'miz, yaşasın kurtarıcımız.*"

haykırışları gökleri doldurur. O güne kadar ihmalden, hastalıktan, eşkıyalıktan ve gurbet dertlerinden başka bir şey bilmeyen sapa, terk olunmuş, fakat terbiyesi, gelenekleri ile değerli bir halk toplumu olan Kastamonulular, ilk defa devletle karşılaşmış gibidirler. Ve bu yeni devleti, sırmalar, nişanlar içinde, önünde, ardında atlıları, jandarmaları ile, etrafına bakıp bakmadığı bile belli olmayan asık suratlı bir Vali Paşa değil, sırtında gri keten elbisesi, elinde beyaz Panama şapkası ile, henüz

kırk beş yaşına varmamış, ama ardında nice mihnetler, nice meydan muharebeleri ile beraber nice zaferler sürükleyen genç, sarışın, güler-yüzlü bir nazik insan temsil eder. O gece Kastamonu, bayramlar, şenlikler, fener alayları, oyunlar, esenliklerle sabaha kadar inler.

Gazi ile arkadaşları, bir Kastamonu konağına misafir edilmişlerdir. Yemek orada yenilir. Bir aralık Gazi balkondan halk oyunlarını, alayları seyreder. Başı daima açıktır. Halk da başlarını açar. Sanki ondan dağılan; söz, işaret istemeyen bir iradeye sessizce teslim olmuşlar gibidirler. Belli ki bu insan, ne derse o olacaktır.

Ertesi sabah kışlayı, askerî birlikleri teftiş edecektir. Mareşal üniformasını giymiştir. Tam 22 gün süren Sakarya meydan muharebesini kazandıktan sonra Büyük Millet Meclisinin ona verdiği Müşirlik rütbesinin üniformasını gerçi pek seyrek giyerdi. Ama bu üniforma ona yakışır. İmparatorluğun bütün nişanlarını terk etmiştir. Fakat tek İstiklâl madalyası ve yakasında, şapkasında, sulh sembolü olan defne dallarıyla bu üniforma içinde o, daima düşündürücü bir heybet alır. Korkutan değil, inandıran bir heybet. Kışlanın bir duvarına:

"— *Bir Türk 10 düşmana bedeldir.*"

yazılmıştır. Oradaki vazifeli subayı çağırır, sorar:

"— *Öyle mi?*
— *Evet Paşam, bir Türk 10 düşmana bedeldir!*
— *Hayır, bence öyle değildir. Bir Türk dünyaya bedeldir.*"

Başlar tasdik ile eğilir. Ve o günden sonra bu söz, bir atasözü niteliği alır. Bu, kof bir öğünme değildir. Bir ırk üstünlüğü davası, ölçüsüz bir mübalağa, saldırgan bir slogan da değildir. O, sadece kendi milletinin üstün değerine ve onun vaat edebileceği imkânlara kayıtsız şartsız inanır. Onun bu sözleri, yakın Osmanlı tarihinde aydınları ve bütün halkı saran aşağılık duygusuna karşı bir reaksiyondur. Bu haklı reaksiyon Balkanlarda hemen hemen silah atmadan dağıtılan koca Osmanlı ordularının boş yere harcanışına değil, Çanakkale'de, Sakarya'da, Dumlupınar'da, her ferdi ayrı ayrı değerlendirilen aynı ordunun övünülmeye layık olan hatırasına dayanır.

Kastamonu Belediye binasında bir kabul resmi de yapılır. Birlikler, teşekküller, kazalar, nahiyeler heyetleri Cumhuriyetin ilk devlet reisini mareşal üniforması içinde selamlarlar. Hemen herkesle ayrı ayrı ilgile-

nir. Herkesi dinler. Gerçi kimse bir şikâyette bulunmaz. Ama dertler çoktur: Yol yoktur. Toprak yetersizdir. Üretim kimseye yetmez. Ama mahsul de değersizdir. Çünkü onu alacak para yoktur. Yıllar yılı süren harpler içinde tarlalar sahipsiz kalmıştır. Hayvan nesli neredeyse tükenmiştir. Ticaret halsizdir. Fabrika yoktur. Dokuma tezgâhları işsizdir. Vilayetin bütün vergi geliri, yüz kızartacak kadar hiçtir. Ayakta ve Mareşal elbisesi içinde o bunları dinlerken, zaman zaman benzi uçuklaşır, gözleri dalar. Etrafı sırmadan defne dalları işlenmiş Mareşal kasketini bazen birden, bir elinden diğer eline aktarır ve boş kalan elinin tersiyle, alnında biriken ter tanelerini siler. Bütün bu yoklukları nasıl yenecektir? Bütün bu baş döndürücü zorlukların içinden nasıl çıkacaktır?

Önünden sıra sıra geçen ve hepsinin yüzünde, Türk topraklarında yaşayanların, kendilerini idare edene karşı, bütün tarih boyunca belki de ilk defa duydukları inanan ve bağlanan bakışları karşısında biraz da mahçup gibidir. Bütün heyetler onu, ayrı ayrı kazalarına, nahiyelerine davet ederler. Her elini tutan, bir daha bu eli bırakmak istemezmiş gibi önünden biraz zorlukla ayrılır. İnebolu hemşerilerinin, İnebolu'ya davetlerini de bu sırada kabul eder. Belediye dairesinde demeçler de verir:

"— *Biz medenî insan olmalıyız. Fikrimiz ve zihniyetimiz, tepeden tırnağa değişmelidir. Bütün Türk ve İslâm âlemine bakın. Fikirlerini, zihniyetlerini, medeniyetin emrettiği değişikliğe ve yüksekliğe ulaştıramadıkları için ıstırap içindedirler. Artık duramayız. Medeniyet öyle kuvvetli bir ateştir ki, ona ilgisiz kalanları yakar, mahveder.*"

O güne kadar Türk halkı, hiçbir önderden böyle sözler duymamıştır. Bu, yeni bir dildir. Ama bu medeniyet neydi? Türkiye nasıl medenî olacaktı? O gün bunlar öyle sorulardı ki, bu soruların çözümlerini yalnız o ve onun nesli de değil, belki nice nesiller yapabilecekti. Fakat ne var ki, günün en gerçek konusu, hakikaten medenîleşmektir. Gene onun dediği gibi:

"*İçinde bulunduğumuz medeniyet ailesinde layık olduğumuz yeri almak*"tı.

O bu son sözlerini söylerken, gözleri bu defa bir vatandaşının başına ilişir, kalır:

"— *Çıkar bakayım fesini...*"

Vatandaş yaklaşır. Elini başına atar. Bir fes, bir sarık ve en altta bir takke. Gazi gene konuşur. Belediyeden sonra hükümet dairesine yönelir. Yollarda artık herkes başı açıktır. Kastamonu müftüsü de başından sarığını çıkararak eline almış, memurların sırasında öyle saygı duruşuna geçmiştir. Gazi müftüyle de konuşur:

"— *İslâmda kıyafetin şekli nedir?*

— *İslâmda kıyafetin şekli yoktur. Kıyafet; menfaat ve ihtiyaca tabidir. Öyle ki, eğer bir Müslüman, bir kâfirden, bir Mecûsiden bir inek alır ve inek yeni sahibinin kıyafetini yadırgayıp sütünü keser veya azaltırsa, Müslüman Mecûsi kıyafetine girebilir!...*"

Müftü imtihanı kazanmıştır. Gerçekten de, İslâmda kıyafetin, şeriatça, tarihe dayanan bir özelliği yoktu. "Bilgiyi, Çin'de bile bulsanız alınız" diyen bir Peygamberin "Başka kavimlere benzemeyiniz" hadisi, herhalde bir kıyafet benzeyişi olamazdı. 25 Ağustos 1925 salı günü Gazi ve arkadaşları, halkın büyük gösterileri içinde İnebolu'ya yollanırlar[1].

Kastamonu-İnebolu yolu, Karadeniz sıradağlarının en renkli manzaralarını verir. Sel yatağı vadiler, çam ormanları, sonra Karadeniz florası, yaban kirazları, küçük mısır tarlacıkları, renkli makiler ve nihayet Karadeniz. İnebolu heyeti onu Ecevit hanlarında karşılar. İstiklâl Savaşı sırasında şöhreti, İnebolu-Ankara yolcularından hemen bütün yurda yayılan Ecevit'in spesiyalitesi, İsmail Ağa'nın yoğurt çorbasıdır. Bunu Gazi'ye de ikram ederler. En sonra İnebolu. Yollar, hele şehrin giriş yerleri, sokaklar, meydanlar hıncahınç insan doludur. Onu "Zafer yolu" tarafından şehre sokarlar. İstiklâl Savaşında burası, zafer yolunun hakikaten başıdır. Canlı, hareketli, yay gibi İnebolu gençleri gemici oyunları oynarlar. Çarşılar kaynaşır. Akşam saat 18.00'de evinden yaya çıkar. Gene keten elbisesi üstünde, Panama şapkası elindedir. Yolları sokakları böylece dolaşır. Herkes ona yaklaşmak ister. O, herkesle kaynaşır. Gece fener alayları ile geçer. Sabaha kadar İnebolu, Karadeniz'in en coşkun anları gibi dalgalanır. Fakat onun asıl coştuğu

(1) İnebolu Heyeti üyesi olarak, Kastamonu'ya gelen ve o zaman bir hukuk talebesi olan Mustafa Selim İmece'nin *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri – 1925* isimli eseri ilgi çekicidir. Aynı suretle Gazi'nin seyahatleri sırasındaki davranışlarını izlemek bakımından rahmetli Tevfik Bıyıklıoğlu'nun *Reisicumhur Hazretlerinin 1925 Sonbahar Seyahatleri* isimli eseri de diğerleri arasında ayrıca değerlidir.

gün, 26 Ağustos'ta Türk Ocağındaki toplantıdır. Gençler, Muallimler, kadın erkek bir gönüllüler ordusu Türk Ocağını doldurur: Şimdi söz onundur:

"— Ben şimdiye kadar millet ve memleket hayrına ne gibi hamleler, ne gibi inkılâplar yapmışsam, hep halkla temas ederek, onların ilgi ve sevgilerinden kuvvet ve ilham alarak yaptım. Şimdiye kadar yaptığımız işlerde, aldığımız kararlarda aldandığımız ve millet aleyhine çıkan hiçbir şeyimiz yoktur!"

Salon yıkılacakmış gibi haykırışlardan inler.

"— Asla aldanmadınız, asla! Asla."

Dört İnebolulu genç, onun sözlerini kelime kelime kaydederler. Bizlere ve bizden sonrakilere ulaştırmak için...

Fakat 26 Ağustos Perşembe, hem İnebolu, hem Türk İnkılâbı için tarihi bir gündür. Türk Ocağı tıklım tıklım, fakat canlı, vekarlı insanlarla doludur. Öğleden sonra saat üç sıralarında Gazi, mebuslar, kumandanlar, idare adamları ve arkadaşları ile, yollardan, sokaklardan yaya geçerek Türk Ocağına gelir. Bu sefer üstünde siyah renkli güzel bir sivil elbise ve elinde gene şapkası vardır. Önce İnebolu gençlerinin, temsilcilerinin hitabelerini dinler.

"— Ey sevgili Gazi'miz, eğer gösterdiğiniz yoldan geriye dönersek, milletimizin vebali üstümüze olsun. Siz bizim örneğimizsiniz!"

Bütün salon bu andı tekrarlar. Sonra söz gene Gazi'nindir. Sözlerine:

"— Efendiler!"

diye başlar ve hemen açıklar ki bu hitap, hem "Hanımefendiler!" hem "Beyefendiler!" demektir. Kadının eşitliği, eşit hakları, eşit istikbali, evvela bu seyahatte ısrarla dile getirilir. Sonra gene medeniyet mücadelesine geçer. Yapılanlara ve yapılacaklara dokunur:

"— Bu milletin başında, bir dakika bile olsun bir sultan bıraınak caiz olabilir miydi? Bunu sizden soruyorum!

— Asla! Asla!

— Bu millet, Allah'ın gölgesi, Peygamberin halifesi olduğunu iddia

küstahlığında bulunan cahillere, vatanında, vicdanında yer verebilir miydi? Bunu sizden soruyorum!

— Asla ve katiyen!...

— Türk milleti, evlatlarına vereceği terbiyeyi, mektep ve medrese diye iki ayrı müesseseye bırakabilir miydi? Böyle bir terbiyeden, aynı fikirde, aynı zihniyette bir millet yaratmak, abesle uğraşmak olmaz mıydı?

Ben sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi söylüyorum... Medenîyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, fikriyle, aile hayatıyle, yaşayış tarzıyle medenî olduğunu göstermek zorundadır. Medenîyim diyen Türkiye halkı, dış görünüşüyle de baştan aşağı medenî insanlar olduğunu göstermek zorundadır. Şimdi sorarım, bizim kıyafetimiz medenî midir? Millî midir? Beynelmilel midir?

— Hayır, asla!

— O halde kıyafetsiz bir millet medenî olur mu? Siz böyle kalmaya, böyle vasıflandırılmaya razı mısınız?

— Katiyen, değiliz...

— Öyleyse cevheri gösterebilmek için çamuru atmak lazım! Çok cevherli olan bizim milletimize lâyık olan kıyafet, medenî ve beynelmilel kıyafettir. Öyle giyineceğiz. Ayakta iskarpin, fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve tabiatıyle bunları tamamlamak için başta siper-i şemsli (güneş muhafazalı) serpuş! Açık söylemek isterim: Bunun adına şapka derler!... Buna, caiz değil diyenler vardır. Bunlar cahillerdir. Onlara sorarım: Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olur da, şapkayı giymek niçin caiz olmaz?..."

Ondan sonra Gazi, kadın kıyafetlerinden, kadının açılması lüzumundan, kadınla erkek eşitliğinden bahseder ve haykırır:

"*— Korkmayınız! Bu gidiş zarurîdir. Medeniyetin coşkun seli karşısında direniş beyhudedir!*"

Artık millî kıyafetin, millî serpuşun adı konmuştur. Gazi, İnebolu'da üç gün kalır. Üç gün; gece gündüz bir bayram gibi geçer, gemiciler ona deniz şarkıları söylerler. Gemici oyunlarını gösterirler. Onların aralarına karışır. İnebolu'da Gazi İnebolululardan biri gibi olur. Sonra dönüş başlar. Kastamonu'da misafir olur. Orada en büyük gün 30 Ağustos günüdür. O gün onun, Dumlupınar meydan muharebesini kazandığı günün üçüncü yıldönümüdür. Ama harplerden, zaferlerden

söz açmaz bile. Şimdi daha süreli, daha çetin bir savaş içindedir. Mustafa Kemal hadisesinde "Kastamonu nutku" olarak adlandırılan demecini o gün Kastamonu Halk Partisi binasında verir. Bu nutkun her cümlesi ayrı bir değer taşır:

"— Hakiki inkılâpçılar onlardır ki, ilerleme ve yenileşme inkılâbına sevk etmek istedikleri insanların ruh ve vicdanlarındaki gerçek arzu ve temayüle (eğilime) nüfuz etmesini bilirler."

Bu cümle, Mustafa Kemal olayında, Mustafa Kemal'in başarılarının sırrını açıklayan hareket noktalarından biridir. Bir inkılâba yöneltilecek insanları, havada dolaşan, şekilsiz, değersiz, artık ömürlerini yaşamış engellere ve kalıntılara göre hesaba katmak değil; gerçek ihtiyaçlarına ve yararlarına göre değerlendirmek! Evet, Mustafa Kemal bunu yapmıştır. Fakat o kadar mı? Hayır! Nitekim onun yukarıdaki cümlesinin arkasından şu sözleri gelir.

"— Türk milletinin son senelerde gösterdiği harikaların, yaptığı siyasî ve içtimaî inkılâpların hakiki sahibi kendisidir."

Halka rağmen de olsa halk için yapmak, başarmak. Ama sonra bu yapılanların hepsini halka bağışlamak, halka mal etmek! İşte bu bir sanattır ki, liderliğin, inkılâpçılığın kendisidir. Mustafa Kemal bir liderdi. İnkılâpçı bir lider. Ve lider kalmasını bildi. Ama onun çağında Avrupa'da yetişen, milletlerin önüne düşen, hatta milletlerinin uyuyan kudretlerini uyandırıp bir istikamete yönelten ve hatta muvaffakıyet sahneleri de gösteren başka liderler yok muydu? Elbette var! Ama ne var ki onlar, yapılanları kendilerine mal ederek ve kendilerini insanüstü kudretlermiş gibi milletlerinden koparark, milletlerinin kalplerine yerleşecek yerde, milletlerinin sırtında tünemek istediler. Sonra ne oldu? Hiç! Tarih onları hem hayat sahnesinden, hem milletlerinin hatırasından sildi. Fakat Mustafa Kemal, hâlâ ayaktadır...

*
* *

Gazi, Kastamonu nutkunda da İnebolu'da olduğu gibi, halkın karşısına açık ve cesur olarak çıktı. Zamanın ve çevrenin ilkel şartlarına teslim olmadı. Onlara yenilmedi. Aksine kendisi zamanı ve çevreyi yendi. Peşinden sürükledi. Biliyordu ki halkın gücünü, hareketsiz, uyuşmuş,

paslanmış kalıntılara göre değil, halkı gücünün hareketli haline göre değerlendirmelidir. Nitekim Gazi, Kastamonu nutkunda:

"— Efendiler, ey millet! İyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en gerçek tarikat, medeniyet tarikatıdır!"(1)

diye haykırırken, yalnız Kastamonu'da çeşitli tarikatların 20 kadar tekkesi vardı. İnebolu'da, Daday'da, Taşköprü'de, Çankırı'da, Bolu'da da nice tarikatlar, tekkeler mevcuttu. Ama ne var ki bunlar artık milletin hareket halindeki gücü değil, bağlanmış, paslanmış mazi kalıntılarıydı. Yani, ölü maziydi. Gaziye göre ise söz milletin gerçek ihtiyacının ve çağın gerçek akımınındır.

Kastamonu'dan Gazi Ankara'ya yola çıktı. Aynı heyecanla uğurlandı. Çankırılılara da verilmiş sözü vardı. Dönüş yolunda bir gecesini orada geçirdi. Çankırı Anadolu'nun en eski, fakat durmuş, oturmuş şehirlerinden biridir. Çankırılılar da Gazi'yi ağırlamak, dinlendirmek istediler. Resmî temaslarını, halkla konuşmalarını tamamladıktan sonra onu, misafirliği için ayrılan büyük bir Çankırı evine davet ettiler. Odasına ipekliler, halılar döşendi. Ama soyunup dökünebileceği bir banyo yoktu. Bunu da tamamlamak istediler. Hastanenin büyük semaveri getirildi. Üst katta bir odaya yerleştirildi. Yanına kazan kazan sıcak sular hazırlandı. Çinkodan bir de banyo teknesi yaptırıldı. Taslar, leğenler

(1) Gazi Mustafa Kemal, 30 Ağustos 1925'te Kastamonu'da, Halk Fırkasında verdiği nutukta, bu konuyu şöyle açıklar:

"Mevcut tarikatların gayesi, kendilerine tabi olan kimseleri, dünyada ve manevî hayatta mutluluğa ulaştırmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin nuru karşısında, filan veya falan şeyhin uyarısıyle maddî veya manevî mutluluk arayacak kadar iptidaî insanların, Türkiye medenî camiası içinde varlığını asla kabul etmiyorum.

"Ey millet! Biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti; şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru ve hakiki tarikat, medeniyet tarikatıdır. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak, insan olmak için kâfidir. Tarikat reisleri, bu dediğim hakikati, bütün açıklığıyle anlayacak ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerin artık vasıl-ı rüşt olduklarını (olgunluğa, erginliğe ulaştıklarını) elbette anlayacaklardır.

"Arkadaşlar! Huzurunuzda, milletin önünde konuşurken duyduğum ve gördüğüm şeyleri olduğu gibi söylemeyi, tarih ve vicdan karşısında vazife bilirim."

bulundu. Bir taraftan da Ankara'dan biralar, mezeler, alafranga dedikleri yemekler, yiyecekler getirilmek için hususî otomobil gönderildi. Fakat sofra hazır olduğu halde Ankara'dan dönecek otomobil görünmüyordu. Nihayet haber geldi: Otomobil yolda bozulmuştu! Telaş büyüktü. Fakat Çankırı mebusları bir yolunu bulup, onu önce banyoya davet ettiler. Gazi yıkanmayı seven, temiz bir insandı. Alınan tertiplere hem güldü, hem memnun oldu. Gazi ve sonra arkadaşları banyoda sırayla işlerini bitirinceye kadar da, şehirden gönderilen başka otomobiller, yolda kalan nevaleyi getirdiler. Salamlar, jambonlar, konserveler, etler ve bol bol buz... Gazi, bu beklemediği sofrayı hoş latifelerle karşıladı. Ama sofrada konu, yemekler, mezeler değil, gene medeniyet, inkılâp davalarıydı. Gece, geç vakitlere kadar bu sohbetler içinde geçti...

Ertesi gün kafile Ankara'ya hareket etti. Gazi'nin Ankara'dan ayrılışının dokuzuncu günüydü. Şehrin yakınında onu bir kısım arkadaşları karşıladı. Dokuz günde bu arkadaşlar oldukça değişmişlerdi: Şimdi onların her birinin başında beyaz birer Panama şapkası vardı. Kimisinin numarası uyan, kimisininki uymayan şapkalar... Gazi ile karşılaşınca durdular, toplandılar, bir yarım halka oldular. Hoş bir fotoğraf çıkartıldı. Bu fotoğrafta görülenlere biz "ilk şapkalılar" diyelim. Bu resim bugün hâlâ ellerde dolaşır. Bu yeni kıyafet içinde bu resim, sanki bu yaşlı çocukların, bir yeni yürüyüş için ilk emekleyişleri hissini verir. Ama bu ilk şapkalılar sözünde belki de tam bir isabet yoktur. Çünkü Gazi, şehre girince, resmî erkânı ve karşılayıcıları selamlayıp da Ankara sokaklarından geçerken gördü ki, Ankara'da neredeyse, fesliler değil, şapkalılar çoğunluktadır...

* * *

NİHAYET KANUN

İşin ondan sonrası malumdur. Gazi Ankara'ya dönünce evvela 2 Eylül 1925'te, memurların şapka giymeleri hakkında bir hükümet kararı çıkarıldı. Fakat bazı çevrelerde bu işin halka yayılması için çok zaman lazım olduğu söylentileri esmeye başladı. Gerçi şapka giyenler çoğalıyordu. Ama sağda solda tahrikler de vardı. Meclis içinde bile fesinden, kalpağından ayrılmak istemeyenler havayı bulandırıyordu. Nihayet 15 Kasım 1925'te Konya mebusu Refik (Koraltan) ve arkadaşları,

şapkanın millî serpuş haline getirilmesi için Meclise bir kanun tasarısı sundular. Tasarı bir hoş yazılmıştı. Bu tasarıya göre; Millet Meclisi âzâlarıyla umumî ve hususî idarelere mensup olanlar, hulâsa resmî sıfatı olan herkes "milletin giymiş olduğu şapkayı giymeye mecbur" tutuluyorlardı. Yani millet şapkayı giymiş, ama mebuslar, memurlar geç kalmışlardı! Ama iş artık kanun safhasına gelmişti. Tasarı encümenlerde işlendi, tamamlandı. O sırada Bursa mebusu bulunan Nurettin Paşanın karşı takririnden başka esaslı bir mukavemet olmadı. Bu takririnde Nurettin Paşa işin, bir Anayasa tadili yolu ile yapılmasını istiyordu. Nihayet 28 Kasım 1925'te "şapka giyilmesi hakkındaki kanun" Meclisçe kabul edildi[1]. 15 Aralık'ta da hocaların sarık sarma işi ele alındı. Ceza Kanununda yapılan bazı tadillerle sarık, ancak cami ve mescitlerde bir vazife kisvesi haline getirildi. Türk şehirlerinde sokakların eski görünüşü ortadan silindi. Gazi'nin Kastamonu-İnebolu seyahatinde bayrağını açtığı medenî kıyafet davası başarı kazanmıştı. Şimdi iş medenî zihniyetin yerleşmesine kalmıştı. Medenî zihniyetin, yani çağdaş anlamıyla Avrupa medeniyet ve kültürüne dayanan dünya görüşünün ve çağdaş müesseselerin, yeni Türkiye'nin yapısına yerleşmesi mücadelesi ise, kıyafet değişikliğinden, elbette ki çok daha zordu. Bu, uzun bir zaman, rejim ve kültür işiydi. Bu işin tam başarı şansı, bir büyük istifham işareti halindeydi. Nitekim az çok, hâlâ da öyledir...

(1) Kanun No. 671: Şapka Giyilmesi Hakkında Kanun, 28 Teşrinisani (Kasım) 1341 (1925):

Madde 1 — Türkiye Büyük Millet Meclisi âzâları ile idarei umumiye ve mahalliye ve bilumum müessesata mensup memurin ve müstahdemin, Türk milletinin giymiş olduğu şapkayı giymek mecburiyetindedirler. Türkiye halkının da umumî serpuşu şapka olup buna aykırı bir alışkanlığın devamını hükümet men eder.

Madde 2 — İşbu kanun neşir tarihinden itibaren muteber (yürürlükte)dir.

Madde 3 — İşbu kanun Büyük Millet Meclisi ve İcra Vekilleri Heyeti tarafından icra olunur.

Batı Kanunlarına, Batı Düzenine Yöneliş

Kanunlar mı toplum düzenini yaparlar, yoksa, toplum yapısında yüzyılların yarattığı gelenekler, örfler, âdetler, müesseseler mi kanunlara vücut verir? Hukukun bu temel tartışma konusu, bugüne kadar olduğu gibi, bundan sonra da akademik değerini elbette muhafaza edecektir.

Ama çağımız şu örnekleri de vermiştir ki, bir toplumun düzenine, o topluma yabancı kanun ilkeleri ve kuruluşları ile, en aşırı ölçülerde müdahale edilebilir. Şu sözler Atatürk'ündür: "İnkılâplar, mevcut müesseseleri Zorla değiştirmek demektir!"

VIII

İNKILÂPÇININ GÖREVİ

İnkılâpçının görevi, toplum düzenini, toplumun temel kanun ve kuruluşlarını yalnız gözlemek ve eleştirmek değildir. Onları yeniden kurmaktır. Bu bir gerçektir ki, hem inkılâbın, hem inkılâpçının tarifini, niteliğini de kendi içinde saklar. İstiklâl Savaşı, bir millî bağımsızlıkla yetinip, yapısında ve toplum düzeninde, hem de halka rağmen temel müdahalelere gitmeseydi, bugün tarihimizde teşkilâtçı ve asker bir Atatürk'ten bahsedilirdi, ama bir Türk inkılâbından bahsedilemezdi. Bugün de, tarihi zorunlukların Türk toplum yapısında emrettiği bütün temel değişmelere ve bu inkılâba önder olan inkılâpçının, bu inkılâptan beklediği bütün sonuçlara elbette varılmış değildir. Örneğin ne toprak ilişkileri, ne iş ilişkileri, ne eğitimin, ne sağlığın toplum ölçüsünde düzenlenmesi, ne oligarşinin ve dolayısıyla sınıf farklılaşmalarının çıkarcı dar menfaat gruplarının egemenliği nizam altına alınmış değildir. Atatürk'ün "halkçılık programında" savunduğu hedefler, devletçilik, inkılâpçılık gibi ilkeler, elbette tam uygulanmadı. Hele "imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir millet" ülküsü, elbette ki gerçekleştirilemedi. Tersine olarak bugünkü, ekonomik ve sosyal yapıda, birtakım temel çelişmelerin, hızlı gelişmesi içindedir.

Ama, toplum düzenine, toplumun o günkü değerlerine yabancı olan kanunlara müdahale teşebbüsleri de olmamış değildir. Nitekim medenî haklar alanı ile ceza hukuku bahsinde, Türk kanun yapısına bazı yabancı kanunların hemen bütün olarak getirilmeleri bu konuda misaller olarak verilebilir.

* * *

DOĞU HUKUKUNDAN AYRILIŞ

Osmanlı devletinin 1839 Tanzimat hareketlerinden, hatta daha öncesinden beri Batıya yöneliş gayretleri içinde bulunduğu daima kaydedilir. Gerçi bu Tanzimat hareketi bir millî hareket değildir. Çünkü Osmanlı topluluğu bir millî bütün değildir. Bu sebeple Atatürk Türki-

ye'sinde olup biten şeyler, hiçbir yönden, Tanzimat hareketinin devamı değildir. Yeni Türkiye, Osmanlı imparatorluğunun devamı sayılamaz. Tanzimat aslında, Osmanlı ülkesinde yaşayan Hıristiyanları korumak bahanesiyle Türkiye'ye müdahale vesileleri icat eden yabancı devletlere karşı, bir oyalama ve korunma tedbiri sayılabilir. Müslüman ve Hıristiyan tebaanın eşitliğini, "mal ve can emniyetini" ilan ederek, dıştan baskıları mümkün olduğu kadar önlemek çabasından pek de ileriye gidemez. Fakat Tanzimatla beraber ne de olsa, Batı esaslarından faydalanılarak bazı kanunların çıkarılmasına geçilmiştir. Ama medenî hukuk, Mecelle denilen bir kanunlar manzumesi içinde toplayan bu harekette de Şark fıkhından (Doğu dini hükümlerinden) ayrılınamadı. Batı usulünde mahkemeler yanında, şer'iyye mahkemeleri devletin hukuk yapısında devam etti[1]. Arada bazı Fransız kanun sistemlerinden faydalanmaya çalışılmıştır. Zaten o devirde bizim için Batı ve medeniyet demek, Fransa demekti. Bu arada şu mevzuat hukuk yapımıza katılmıştır.

— *İdare-i umumiye ve hususiye-i vilâyat nizamnamesi,*
— *Rüsum-u saydiye (avcılık resimleri) nizamnamesi,*
— *Ceza kanunları (1840 ve 1851),*
— *Ticaret-i berriye ve bahriye kanunu,*
— *Arazi kanunu (1858).*

Ama devrin en önemli eseri, hiç şüphe yok ki gene de Mecelle'dir. Medenî Kanun hükümlerinin bir kısmı Mecelle'de yer alır. 8 Muharrem 1286 (1869) tarihinde yazılmaya başlayıp 26 Şubat 1293'te (1877) tamamlanan bu kanunlar manzumesi, XVI kitapta 1851 maddeyi içine almakta idi. Cumhuriyet; Mecelle ile şeriat kaidelerinin beraberce yürüdüğü bu Osmanlı kanun yapısına karşı harekete geçti.

1927'de kanunî değişikliklerin en önemlileri ele alındı. Bu suretle de Doğu hukukundan ayrılış tamamlandı. Devletin kanun yapısı, muamelât bahsinde de Batı esaslarına göre düzenlendi. Bu bir inkılâbı mı ifade eder? Elbette ki değil. Ama gene de ve hiç şüphe yok ki, toplum düzeni-

(1) Osmanlı devletinin İslam hukuku ile bağlılığı, Mecelle hareketi ve sonuçları bahsi, bu kitabın "Teokrasi ve Laisizm" kısmında özetlenmiştir. (Bahis IV). *Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı,* Maarif Vekâleti yayını; ayrıca M. Reşit Belgesay'ın *Tanzimat* ve gene Maarif Vekâletinin çok etraflı *Tanzimat, cilt I* eserleri ve Tanzimatla ilgili diğer eserlerde bu kanunlar işlenmiştir.

ne devletin önemli bir müdahalesini ve toplum münasebetlerinde Şark mevzuatından Batı mevzuatına kanunî bir müdahale ile geçişi ifade eder. Gerçi yeni esaslar toplumun düzeninde hâlâ tamamen yerleşmiş değildir. Toplumun bazı tabakalarında gelenekler ve alışkanlıklarla Medenî Kanun hükümleri hâlâ mücadele halindedir. Mesela çok kadın almak yerine tek kadın almak düzeni, bilhassa köylerde hâlâ yerleşmemiştir. Bu hal, yerleşmemiş kanunlarla, yerleşmiş örflerin, zaman zaman görülen bir savaşıdır ki, yeni kanunlar yerleşmiş müesseseler haline gelinceye kadar sürecektir.

* * *

MEDENÎ KANUN

Batıdan yeni kanunların aktarılması sırasında, Adliye Vekili, Mahmut Esat Beydi (Bozkurt). Mahmut Esat Bey, Cumhuriyetin ilk devrinin hareketli, ilerici unsurlarından biridir. İsviçre Medenî Kanunun tercümesi demek olan Türk Medenî Kanunu ile onun bir devamı olan Borçlar Kanunu ve İtalya Ceza Kanununun esaslarına göre düzenlenip, kökleri Roma hukukuna kadar inen Ceza Kanunu, onun vekilliği zamanında çıkarılmıştır. Bu kanunların çıkarılmasına hâkim olan ruhu anlamak için, Medenî Kanunun gerekçesinden bazı parçalar verelim:

"Türkiye Cumhuriyetinin müdevven (derlenmiş) bir medenî kanunu yoktur.

"1851 tarihli Mecelle'nin, bugünkü ihtiyaçlara uyan ancak 300 maddesi vardır. Mecelle'nin kaidesi ve ana hatları dindir. Kanunları dine dayanan devletler, kısa bir zaman sonra memleketin ve milletin isteklerini tatmin edemezler. Çünkü dinler, lâyetegayyer (değişmez) hükümler ifade ederler[1].

"Din kanunları, yürüyen ve değişen hayatın karşısında, şekilden ve ölü kelimelerden fazla bir kıymet, bir mânâ ifade edemezler. Değişmemek,

(1) "Yetegayyer-ül-ahkâm, bitegayyir-ül-ezman" yani "zamanın değişmesiyle hükümler de değişir" sözü, gerçi İslâm dininin muamelât, yani insanlarla insanlar arasındaki münasebetler ve dolayısıyla şeriat esaslarından biridir. Fakat Osmanlı imparatorluğunun son devrinde, gerek bizde gerek diğer Müslüman ülkelerinde, din ahkâmının ölü şekiller ve şeriatın da donmuş kaideler haline geldiği bir gerçektir.

dinler için bir zarurettir. Bu sebeple dinlerin sadece, bir vicdan işi olarak kalması, çağdaş medeniyetin esaslarından ve eski medeniyetle yeni medeniyetin en mühim farikalarından (ayırıcılarından) biridir.

"Esaslarını dinlerden alan kanunlar, tatbik edilmekte oldukları camiaları (toplumları) nazil oldukları (gökten indikleri, yahut ortaya atıldıkları) iptidaî devirlere bağlarlar ve terakkilere engel olan belli başlı müessir ve amiller (etkenler) arasında bulunurlar.

"Türk milletinin mukadderatını bu asırda dahi ortaçağ hükümlerine ve kaidelerine bağlamak, dini lâyetegayyer (değişmez) hükümlerinden ilham alan ve ulûhiyetle (Tanrı ile, tanrısal kudretle) daima temas halinde bulunan kanunlarımızın en kuvvetli müessiri (etken) olduklarına şüphe edilemez[1].

"Millî hayat-ı içtimaiyenin (millî toplum hayatının) düzenleyicisi olan ve yalnız ondan ilham alması gereken müdevven (derlenmiş) bir medenî kanundan Türkiye Cumhuriyetinin mahrum bulunması, ne çağdaş medeniyetin icapları ile, ne de Türk ihtilâlinin istilzam ettiği mânâ ve mefhumla (gerektirdiği anlam ve kavramla) kabil-i telif değildir."

Yukarıdaki parçalar, Medenî Kanunun öneminden ziyade, Şark, yahut Doğu hukukundan Batı hukukuna geçiş sırasında, bu geçişi hazırlayanlara egemen olan ruhu gösterir. Bu gerekçeye göre kısaca, Türkiye Cumhuriyetinde medenî haklara artık dinî esaslar değil dünya kaideleri hâkim olacaktı. Gene bu gerekçede şunlar da vardır:

"Yaşadığımız asırda, medeniyet ailesine mensup milletlerin ihtiyaçları arasında esaslı bir fark yoktur. Medenî temaslar artık insanların medenî kitlesini bir aile haline getirmiştir. İsviçre'den alınan Medenî Kanunun Türkiye için tatbiki kabil olmadığını iddia etmek, Türk milletinin medenî kabiliyeti olmadığını iddia etmek olur. Hem şu da var ki, çağdaş medeniyeti almak ve benimsemek maksadıyla yürüyen Türk milleti, çağdaş medeniyeti kendisine uydurmak değil, kendisi çağdaş medeniyete uymak zaruretindedir.

"Hulâsa örf ve âdete, göreneklere mutlaka bağlı kalmak davası, insanlığı, iptidai vaziyetinden bir adım ileri götüremez."

Medenî Kanun, yeni Türkiye'yi eski Türkiye'nin hukukî yapısından

(1) Medenî Kanun 4 Nisan 1926'da kabul edildi: No. 743.

ve dayanaklarından ayırmak bakımından, Büyük Millet Meclisine sevk olunan kanunların belki de en iddialı olanlarından biridir. Çünkü yeni devlet yapısının laik niteliği, hiçbir kanun gerekçesinde, Medenî Kanunda olduğu kadar açık, kesin ifade edilmemiştir. Adliye encümeni, kanunu bu gerekçe ile hemen aynen kabul ve Meclise sevk etti. Encümen mazbatası gayet kısa idi. Bu layihada "Adliye Vekâletince ilim ve ihtisas erbabından kurulu bir komisyona hazırlattırılan ve İsviçre Medenî Kanunundan tercüme edilen bu kanun tasarısının medenî memleketlerde uygulanmakta olan medenî kanunların en mükemmellerinden" alındığı belirtilerek, aynen kabulü isteniyordu. Din ve devlet yapısını keskin hatlarla birbirinden ayıran bu tasarı, bu şekilde encümence kabul edildi.

Bütün bu türlü hamlelerde olduğu gibi, Medenî Kanun kabul edilirken de encümenin başında, gene bir din adamı bulunuyordu: Eski Şer'iyye Vekili Hoca Mustafa Fevzi Efendi...

Hoca Mustafa Fevzi Efendi, hem bu kanunun gerekçesi, hem de metni ile görüş birliğindeydi. Demek ki gerekçe, bir ünlü din hukuku bilgini için de doğruydu, yerindeydi...[1].

***

MEDENÎ KANUN NELER GETİRDİ?

Medenî kanun, 1924 Anayasasının getirdiği demokratik liberal mevzuat yapısının, tabii bir neticesi ve tamamlayıcısı olmuştur. Gerçi hukuk edebiyatımızda Medenî Kanunun niteliği, karakteristiği hakkındaki değerlendirmeler çeşitlidir. Bazı görüşlere göre Türk Medenî Kanunu inkılâpçıdır, halkçıdır, laiktir[2]. Ama inkılâpçılık tabiri bu konu-

(1) Medenî Kanunun, adî akitlere taalluk eden 557 maddelik kısmı "Borçlar Kanunu" başlığı ile kanunlaştırılmıştır. Bu kanuna kadar adi akitler de Mecelle hükümlerine göre muamele görüyordu. Borçlar Kanunu gerekçesinde de, Mecelle'nin 1951 maddesinden mahkemelerce ancak birkaç yüz maddesinin yürütüldüğü ve dolayısıyla Mecelle'nin muhkem bir mevzuat sistemi olmak vasfını zaten kaybettiği belirtiliyordu. Gerekçeye göre bu hal, bir adli zaaftı. Borçlar Kanunu 8.5.1926'da yayınlandı ve 4.10.1926'dan itibaren yürürlüğe girdi. No. 818.

(2) Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türk Medenî Kanununun Umumî Esasları.*

da biraz yerinde olmasa gerektir. Aynı suretle halkçılık tabirini de yerinde saymayabiliriz. Medenî Kanunun laik vasfı ise, elbette ki bir gerçektir.

Çünkü Medenî Kanun, şeriat mevzuatından ve Mecelle'den ayrı olarak, aile hukukunda, miras bahsinde, malların idare şartlarında, kadının erkeğe eşitliğini getirmek suretiyle, kadın hukukunda önemli bir değişiklik yapmıştır. Birden fazla kadınla evlenmek yerine tek kadınla evlenmek mecburiyeti de gene Medenî Kanunun getirdiği bir kaidedir. İşçi ve çiftçi hakları konusunda Medenî Kanunla (madde: 678, 682, 684, 579), Borçlar Kanununun (madde: 317, 318, 324, 328, 332, 334) getirdiği esaslar, bu münasebetlere çok az aydınlık getirmekle beraber, elbette ki bir sosyal düzenleme niteliği taşımamaktadır. İş mevzuatı; İş Kanunu ile mevzuatımıza girmişse de, Sendikalar Kanunu ancak 1947'de uygulanabilmiştir[1].

*
* *

KADIN HAKLARI VE KADININ CEMİYET HAYATINA GİRİŞİ

İslâmlıktan önce Türk toplumu matriarkal yani "ailede kadının üstünlüğü"ne dayanan (anaerkil) bir toplum yapısı göstermektedir. Sürüler, savaş işleri, akınlar gibi konularda elbette ki erkeğin hâkim bulunmasına karşılık, ailenin iç nizamında kadının üstünlüğü, aşiret hayatının da icaplarına uyardı.

İslâmlık, kadın için aşağılatıcı kayıtlar getirmiş değildir. İslâm hukukunda kadın hakları, devrin ülkelerine göre koruyucu idi[2]. Fakat gerçek şu idi ki, her alanda olduğu gibi kadın hayatı bahsinde de Müslüman toplumlarda ve son yüzyıllarda durum çok hazindi. Aşiretlerde ve köylerde günlük hayatın icabı olarak kadın her ne kadar erkeklerle

(1) Toprak ve iş hukuku üzerine *İkinci Adam* isimli eserimizin II. cildinde özel bir bahis vardır.

(2) Bu konuda kaynaklar çoktur. İslâmda kadının durumu, Türkçe neşriyatta da çok işlenmiştir. Toplu bilgiler için: *İslâmda Kadın Hukuku*, yazan: Necip Ali Küçüka. Gerek İslâmdan önce, gerek İslâmdan sonra, gerekse Atatürk devrinde kadın hakları bahsinde ilgi çekici bilgiler için: *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması*, yazan: Prof. Dr. Afet İnan.

beraber ve açık çalışmak zorunda ise de, şehir ve kasabalarda kadın kapalı idi ve cemiyet hayatından kopmuştu. İslâm hukukunun koruyucu kayıtlarına rağmen, hele evlenme ve boşanmalarda kadının söz yetkisi yoktu. Bu da kadını çok defa ve çok yerlerde, bir mal, alınır satılır eşya haline getirmişti.

Cumhuriyetten önce, hatta üniversitede bile kızlarla erkekler ayrı otururlardı. İstanbul öğretmen okulunda kızlara idman yaptırılması bir mesele olmuştu. Cumhuriyetten sonra üniversitede kız ve erkek talebe beraber oturmaya başladı. Kızlar iş hayatında müesseselerde vazife almaya başladılar. Kız mektepleri açıldı ve karma öğretime geçildi. Ama Teşkilâtı Esasiye Kanunu henüz kadınlara seçmek, seçilmek hakkı tanımıyordu.

Bu konuda hatta zaferden sonra da, seçim kanununda bazı değişiklikler için yapılan müzakerelerde, kadınlar bahis konusu olunca, Meclis aleyhte olarak galeyana gelmişti[1]. Halbuki aynı tarihlerde Gazi, başka bir dil konuşuyordu. Mesela 1922 Konya konuşmalarından şu cümleleri alalım:

"Büyük Türk kadınını mesaimizde müşterek kılmak, hayatımızı onunla birlikte yürütmek, Türk kadınını ilmî, içtimaî, iktisadî hayatta erkeğe ortak, yardımcı yapmak lazımdır."

Sonra olaylar öyle gelişti ki, nihayet kadın da cemiyette erkekle eşitlik sağlayan hakları aldı.

Mart 1924'te çıkan "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" bu yolu açan bir kanun oldu. Bundan sonra muhtelit tedrisata (karma öğretim) kendiliğinden yol açıldı.

3 Nisan 1930'da Atatürk'ün pek yakın ilgisiyle, kadınlara da belediyelerde seçmek, seçilmek hakkı tanıyan yeni Belediyeler Kanunu çıktı. Nihayet 2.12.1934'te, Teşkilâtı Esasiye Kanununun 6. maddesi değiştirilerek, kadınlara mebus seçmek, mebus olmak hakkı tanındı[2].

Tıp, hukuk sahalarında kadınlar süratle yerlerini aldılar. Çok geçmeden Türkiye'de kadın, umumî hayatta, kanunen eşit haklarla erkeğin yanında yer aldı. Atatürk'ün daha 1922'de Konya nutkunda özle-

(1) 25 Kasım 1922 tarihli takrir münasebetiyle Meclis zabıtları, cilt 28.

(2) 1935'te Büyük Millet Meclisine, Ankara'ya civar köylerin biri olan Halkavun'dan Satı Kadın, ilk kadın mebus olarak girdi.

mini belirttiği nizam, böylece, onun hayatında her alanda gelişmiş, yerleşmiş oldu.

*
* *

İLK ADIMLAR

Fakat kadının toplum hayatına açıldığı bütün Şark memleketlerinde, mesela XVII. yüzyılın sonunda Deli Petro zamanında Rusya'da olduğu gibi, bu gelişmeler, elbette ki kolay olmadı. Direnişler, bocalamalar, iç burkuntuları ve hatta ıstıraplara mal oldu. Ama bu arada, kadın ve erkeğin, toplum hayatına ilk ve beraber girişinin bazı hoş sahneleri de vardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara'da böyle sahneler görüldü. Anlaşıldığına göre ilk balo Türk Ocağında verilmiştir. O zaman Türk Ocağı, eski Ankara'da, Şengül hamamı yanında eski bir Ermeni mektebi binasında çalışıyordu. O güne ait anılar, balo gecesini şöyle canlandırır. Bu harap binanın salonunda, duvar diplerine sandalyeler dizilmiştir. Herkesin sus pus sıralanıp oturduğu, sessiz, hareketsiz, hatta kadınsız sanki bir mevlit toplantısı. Gazi'nin; Orman Çiftliğinin istasyon binası yapılınca orada verdiği balo, daha hoş sahneler gösterir. Burası küçük, iki katlı, basit bir binadır. Balo bu binada verilecekti. Şehirden beş altı kilometre berideki bu istasyona Gazi, davetlilerini birkaç tren vagonunda götürür. Çünkü hem muntazam yol yoktur, hem yeteri kadar otomobil bulunmaz... Davet sahibi, misafirlerini, trende, kompartımanları dolaşarak selamlar.

Ama galiba, hepsi hepsi üç kadın vardır: Yakup Kadri'nin, Falih Rıfkı'nın ve Ruşen Eşref'in hanımları... Gazi onların kompartımanına gelince, Leman Yakup Kadri hemen atılır:

"— Paşam, bu inkılâbın kurbanları yalnız biz miyiz? Hani yaver beylerin, mebus beylerin, vekil beylerin hanımları?"

Evet, yaver beylerin, mebus beylerin, vekil beylerin hanımları yoktur. Hatta, bir gece Fuat Bulca'nın evine misafir gelen Atatürk:

"— Nerede hanımefendi?"

diye sorunca anlatıldığına göre, Bulca oldukça sert davranmıştır...

Balo salonunda bazı hoş sahneler de geçer. Ortalıkta kadın görün-

sün diye, o zamanki Ankara'nın Fresko barından getirilen birkaç artisti görünce, bu sefer de "inkılâbın üç kurbanı biz miyiz?" diye çıkışan bayanlar salonu terk etmek isterler. Misafir artistler hemen oradan uzaklaştırılır...

Sıra dansa gelir. Gazi, önce Şefika Falih Rıfkı'yı dansa kaldırır. Onu Yakup Kadri Bey, Saliha Ruşen Eşrefle takip ederler. Fakat yerler öyle kötü ve acemice cilalanmış sabunlanmıştır ki, Gazi ile damı, daha ilk tura girerken ayakları kayarak üst üste yığılırlar. Onların üstüne de Yakup'la onun kolundaki Saliha Hanım devrilirler.

Gazi işi latifeye almaktan başka ne yapabilirdi ki... Hatta o, Yakup Kadri'nin de kendi üstlerine yıkılışını, Yakup'un, sahneyi hafifletmek için isteyerek yaptığı bir latife gibi alır. Memnun görünür. Hulâsa, çiftlik istasyonunun açılması şerefine verilen balo hakkında Ankara gazetelerinde ertesi gün çok ilgi çekici tafsilat verilir:

"Gazi Hazretlerinin Orman Çiftliğinde dün akşam verdikleri büyük, muhteşem balo, kadın ve erkek çok seçkin ve kalabalık bir davetli kitlesinin huzuru ile, sabahlara kadar büyük bir neşe içinde geçmiştir. Müstesna bir müzik, danslar, eğlenceler vs..."

Ben bu balonun hikâyesini, Leman Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ndan her dinleyişimde, daha fazla duygulanırım. İçinden şunları haykırmak geçer:

"— Atatürk! Ne çetin, ne işlenmemiş yollardan geldin? Ama ne kadar cesur, ne kadar kararlıymışsın? Senin, hem de en eski arkadaşının, en yakın adamının evine misafir gidip de: 'Hanımefendi nerede?' diye sorduğun zaman, elini birden cebine atan Bulca'nın o ruh hali, geçirdiğin o çetin, işlenmemiş yolun başında, senin yaşadığın, ama ürkmediğin, yadırgamadığın havadır. Eğer sen olmasaydın, bir gün bu yolu elbette ki gene bulur, aşardık... Ama kim bilir nice zamanlardan ve nice kurbanlardan sonra..."

Onun ruhu, bu sessiz haykırışı duyar mı bilmiyorum. Ama sanıyorum ki bu haykırışta, benim değil, bütün bir kuşağın duyguları dile gelmektedir...

Pusu

Azılı politikacılarla, satılık katiller, geçeceği yollara pusu kurdular. Kurtardığı İzmir'in bir sokağında, bir köşeyi dönerken üzerine silahlar boşaltılacaktı. Bombalar atılacaktı.

Mustafa Kemal'i öldüreceklerdi. Niçin? Bir suçu mu vardı? Bir intikam mı alınacaktı? Memlekete O'nun getirdiklerinden daha üstün bir nizam mı getireceklerdi? Hayır!...

Sadece, şer ve kıskançlık harekete gelmişti. Gazi Mustafa Kemal, yeniden fethettiği İzmir'in sokaklarında ve henüz 44 yaşında, işte bunun için öldürülecekti...

IX

KAHRAMANLARIN YAKASINI BIRAKMAYAN BİR KANUN

Tarih boyunca kahramanlar, hizmetlerini daima ya çilelerle, mihnetlerle, yahut da kanları ile ödeyegelmişlerdir. Bu bir kanundur. Onun hükmünden ne peygamberler, ne din ulûları, ne filozoflar, ne de halk önderleri kurtulabilmişlerdir. Bu neden böyledir? Bu nedenin kesin çözümü yoktur. Ama şu bir gerçektir ki, toplum da tıpkı insan gibidir. İnsanın şuur (bilinç) altında olduğu gibi, toplumun ruh derinliklerinde de, tâ ilk atalarımızdan beri gelip biriken, derinlerde uyuyan nice karanlık içgüdüler vardır. Bunlar, zaman olur, fırtınaların su yüzüne çıkardığı çamurlar gibi harekete gelirler. O zaman bilinç ve sağduyu; aklın ve mantığın değil, tarihöncesinden gelen, fakat içimizde yaşayan kaba, ilkel insanın dili ile konuşur. İşte zaman zaman toplum içinde toptan öldürmelere, kanlı zulümlere, yahut da nebilere, ulûlara, kahramanlara, halk adamlarına karşı suikastlara girişen insanlar, bu ruhun harekete geldiği, bu dili konuşan insanlardır. İnsanlık, çok defa, nebilerine, kurtarıcılarına karşı da vefasızdır[1].

---

(1) Önder insanların yakalarını bırakmayan bu lanetleme kader, Maksim Gorki'nin *İzergilin Masalları* serisine giren bir sıra hikâyelerinde, ne kadar düşündürücü bir derinlikle canlandırılır.

İzergil, artık çökmüş, çok yaşlı bir çingene kadınıdır. Basarabya kıyılarında akşam güneşi ufka inerken, yanında oturan M. Gorki'ye hikâyeler anlatır. Önlerinden kadın-erkek geçenler, şarkılar söyleyerek bağbozumundan dönerler. İzergil onları seyreder. Evvela kendi ateşli, maceralı gençliğini hatırlar...

Sonra güneş batar. Aşağıda uzanan Basarabya bozkırlarına gamlı bir akşam karanlığı çöker. İşte o zaman stepte yer yer parıldayan, sönen, gene parlayan ışıltılar belirir. Tıpkı yakamozlar gibi. Bunlar belki çürüyen fosforlu bitki kalıntıları, belki kandil böcekleridir.

Ama İzergil:

"— *Danko*'nun kalbi gene parlıyor," diye mırıldanır. Sonra da anlatır:

Vaktiyle bir kabile, düşmanlarının önünden kaçarak, sık, korkunç bir ormana sığınır. Ama yolunu kaybeder. Gittikçe miyasmalı bataklıklara gömülür. Çocuklar, kadınlar, gençler, büyüklerin bacaklarına yapışarak "Bizi kurtarın"

Mustafa Kemal de bir kahramandı. Bir halkı kurtardı. Ona önder oldu. Halkın içinde yükselen, sivrilen, efsaneleşen bir halk adamıydı. Elbette göze batacaktı. Elbette kıskanılacaktı. Toplum içinde, hatta kendi çevresinde yaşayan, fakat içlerindeki şer ruhu bir gün harekete gelen bazı insanlar, ona da elbette ki el kaldıracaklardı. Nitekim öyle oldu.

Bir gün, hatta yaşı dolmadan mebus seçilen, fakat son seçimlerde bu yerini kaybeden genç, atılgan, fakat şartlarla bağdaşamayan, kabına sığmaz biri; beline silahını takıp onun peşinde dolaşmaya başladı. Yol bağları, pusu yerleri aradı. Kendine, kendi gibi hızını alamamış, aradığını bulamamış adamlar uydurdu. Satılık katiller de buldu. Nihayet, eski devrin bir kodamanı, Meşrutiyet devrinde devlet postlarına yükselmiş bir macera adamı, bir İttihat ve Terakki komitacısı olan biri, satılık sokak katillerinin ellerine silah ve para verdi. Gazi Mustafa Kemal İzmir sokaklarında öldürülecek ve bu eski komitacı onun yerine geçecekti.

Şimdi olayları izleyelim:

---

diye çağırışırlar. Fakat orman daha da koyulaşır. Kafile bataklıklarda erimeye başlar. Kurtarıcı diye öne atılanlar, birer birer hüsrana uğrarlar. Hatta kurtarmak istedikleri, fakat korkudan çılgınlaşan insanların hiddet ve şiddetleri altında can verirler.

Nihayet Danko adında bir genç çıkar. İleriye atılır. "Peşimden gelin, sizi kurtaracağım," diye haykırır. İnanmazlar. "Bizi nasıl kurtarırsın?" diye ona da hücum etmek isterler. O zaman Danko, pençesini kendi göğsüne daldırır. Kalbini koparır. Havaya kaldırır:

"— *İşte bununla!*" diye haykırır.

Bakarlar ki Danko'nun kalbi alev alev yanmaktadır. Orman aydınlanır. Bir süre sonra yol bulunur. Kafileden sağ kalanlar, birden güneşli bozkıra kavuşurlar. Herkes sevinir. Çılgınca oynar, sıçrarlar.

Ama Danko unutulmuştur. Onu kimse aramaz. Nihayet gün inip step kararınca, Danko'nun kurtardıklarından biri, stepin bir kenarında, yerde yanan, ışıldayan bir şey görür. Ona yaklaşır ve onu kayıtsızca ayaklarıyle ezer. Işık parçalanır, dağılır. Ama sönmez. Öylece bozkıra serpilir, kalır.

İşte bu, Danko'nun kalbidir. Peşine taktıklarını karanlıktan kurtaran Danko, onları güneşli bozkıra ulaştırınca, artık takatının sonuna gelmiş, toprağa düşmüştür. Kalbi hâlâ elindedir. Güneş batıp da step kararınca, toprakta yanan ve kurtardıklarından birinin gözüne çarpınca da, onun ayağı ile ezilen, Danko'nun kalbidir...

İşte İzergil'in akşam güneşi batarken, Basarabya bozkırlarına bakıp da: "— *Danko'nun kalbi hâlâ parlıyor,*" dediği pırıltılar, o kurtarıcı insanın kalbinden, dünyaya kalan, fakat ebediyen sönmeyecek olan ışıklardır...

*
* *

BİR GEZİNİN HİKÂYESİ

1925-1926 yılı çok hareketli geçmiştir. Daha senenin ilk ayında, 13 Ocak 1925'te Millî Mücadele Kumandanlarından, atılgan, hırçın bir zat olan Halit Paşa, Büyük Millet Meclisi koridorunda öldürülmüştür. Meclis ve hatta memleket henüz bu olayın etkisi, söylentileri içindedir. Derken Şubat'ta Doğu isyanı başlar. Şubat ve onu izleyen aylar ağır bir hava içinde geçer. Hatta memleketin bir kısmında seferberlik ilan edilmiştir. İstiklâl Mahkemeleri, yargılar, hükümler, ölüm cezaları ne de olsa memleketin havasını sertleştirir. Sonra inkılâplar gelişmektedir. Tekkeler kapatılır, Şapka kanunu dalgalar yaratır. Takriri Sükûn Kanunu çıkmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılır. Bu da havayı dalgalandırır. Tek parti sistemi ise pekiştirilmiştir. Ama aydınlar arasında da tedirginlikler vardır.

Daha başka kararlar da alınmıştır. Eski takvim değişmiştir. Saat ayarı ve gün başlangıcı değişmiştir. Türk kadını ilk defa balolarda görünmüştür.

Memleket, irtica dalgaları, inkılâp dalgaları, hareketler, hamleler, yabancı şirketlerin millileştirilmesi şeklinde uluslararası yankı yapan işler içinde çalkalanmaktadır. 1926 bu hava içinde başlar. 1926'nın ilk aylarında İsviçre Medenî Kanununun Türk Medenî Kanunu olarak, İtalya Ceza Kanununun, Türk Ceza Kanunu olarak kabulüne, Batı prensiplerinden ilham alınarak girişilmiştir.

Ya toprak onu yenecektir ya o toprağı dize getirecektir. Yurt içinde uzun bir geziye çıkarak, nabız yoklamak, havayı koklamak; halkı, halkın içinden dinlemek istemektedir... Bu arada çiftçiliğe de merak salmıştır. Ankara kenarında, uzmanların, bilginlerin:

"— *Burada ağaç yetişmez.*"

dedikleri bir Bozkır yamacında bir çiftlik kurmak davasına girişmiştir. Ya toprak onu yenecektir, ya o toprağı dize getirecektir. Ama şu belli ki artık yıllar yılı toprakla görüşecektir. Gene bunun gibi, o zaman için Akdeniz'in sapa bir kıyısında, Silifke'de de bir tarım tecrübesine girişmiştir. Orada da bir çiftlik kurmaktadır. Arada bu işi de gidip yerinde

görecektir. Hulâsa ileride bir gün kendi kendine, hem herkesin içinde ve önüne dizilen zarar defterlerine bakıp da:

"— Nene gerekti Mustafa! Sen çiftçi miydin? Baban da çiftçi miydi?"

diyeceği çetin bir toprak savaşına da girişmiştir.

Ankara'dan 7 Mayıs 1926'da sessiz, sedasız hareket eder. Eskişehir, Afyon, Konya, Adana, Tarsus, Mersin, Silifke, Silifke'de "Çiftliğim" dediği topraklara varıp da, ilk sürülen tarlaları, ilk açılan çukurları, ilk dikilen ağaçları, hulâsa kan ter içinde başlayan toprak savaşını gördüğü zaman, ondan bize erişen hatıra, sadece derin, dalgın bir düşünce halidir. Çünkü toprakla savaşın kanunu ne muharebe meydanlarındaki ne de parlamentodakilere benzer. Çünkü toprak insanın hem dostu, hem düşmanıdır. Hem toprak her şeyden evvel sabır ister. Tabiatın cilvelerine karşı koymak ister. Her yenilgide yeniden başlamak ister. Hele sahibini günün her saatinde başında görmek ister. Halbuki onun Silifke topraklarının dışında, daha nice nice işleri vardır! Oradan çabuk ayrılır...

Fakat yollar, ona çok şeyler söyler. Her geçtiği istasyonda, her uğradığı köyde, kasabada, şehirde onu hayranlıkla karşılarlar. Olanlar bitenler için havada bir kırgınlık sezmez. Köylüsü, şehirlisi başlarına birer şapka, yahut şapkaya benzer bir şeyler uydurmuşlardır. Artık kadınlarla erkekler beraber karşısına çıkarlar. Mektep çocukları artık İstiklâl Savaşı şarkıları değil, yeni başlayan ve nerelere kadar varacağı belli olmayan medeniyet, inkılâp şiirleri okurlar.

Haziran'ın ilk günlerinde Marmara kıyılarındadır. Bursa'da, Mudanya'da biraz istirahat eder. Şimdi yolculuk İzmir'edir. 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan Anadolu'ya geçmek için Samsun'a hareket ettiği günlerden beri İzmir onu nasıl çekmişti. Ama hele 9 Eylül'den sonra izmir, onun biraz da doğduğu şehir gibi olmuştur. 14 Haziran'da Bursa'ya hareket edilir. Önce Balıkesir'e varılır. Karşılamalar, törenler, söylevler güzel seçer. Artık tam İzmir'e hareket edilmek üzeredir ki, İzmir Valisi Kâzım (Dirik) Paşadan bir yıldırım telgrafı gelir: İzmir'de kendisine bir suikast hazırlanmıştır, ilk suçlular yakalanmıştır! Paşa, hemen İzmir'e gelmemeli, yolda beklemelidir...

* * *

İŞİN HİKÂYESİ

Suikast tertibi, bu işe katılanlardan, Şevki isminde bir motorcu tarafından emniyete haber verilir. Tertipçi Ziya Hurşit'tir[1]. Motorcuya verilen vazife, suikasttan sonra katilleri Yunan adalarına kaçırmaktır. Fakat ya işin başarılamayacağı ve sonunun kötü olacağı korkusu, yahut da belki bir pişmanlık duygusu Şevki'yi Emniyet Müdürlüğüne sevk eder. Halbuki Gazi ertesi gün İzmir'de olacaktı. Ve görünüşe göre bu cinayete kurban gidebilirdi. Evvela yattığı otelde Ziya Hurşit tevkif edildi. Yatağının altında silah ve bombalar çıktı. 3.000 lira kadar para da bulundu. Aynı zamanda, diğer bir otelde yatan üç kiralık katil yakalandı: Çopur Hilmi, Laz İsmail, Gürcü Yusuf! Üç sabıkalı serseri...

Suikast, Ziya Hurşit ve bu üç serseri eliyle yapılacaktı. Cinayet, Gazi'nin arabası Ziya Hurşit'in kaldığı Gaffar Zâde oteli önündeki sokağın dar dönemecini geçerken tabanca ve gerekirse bombalarla işlenecekti. Sonra katiller karışıklıktan faydalanıp cinayet yerinden ayrılacaklardı. Yakın bir yerde Çopur Hilmi adında biriyle, Giritli Motorcu Şevki'nin bekledikleri bir otomobile binerek sahile varacaklardı. Oradan Şevki'nin motoru ile Yunanlıların Sakız adasına geçeceklerdi. Mustafa Kemal ortadan, işte böyle ve bu Çopurların, Lazların, Gürcülerin eliyle kaldırılmış olacaktı...

Ziya Hurşit yakalanınca suçunu ve tertibi itirafta pek gecikmez. Fakat tertibin İzmir'de daha başka iştirakçileri de vardı: Başta Sarı Efe Edip[2]. Zaten Çopur Hilmi ile Şevki onun adamlarıdır. Sarı Efe ortaya

---

(1) Ziya Hurşit, Birinci Millet Meclisinde Lazistan (Rize) mebusu olarak bulundu. Çok genç, yakışıklı bir deniz subayı idi. Daha yaşı dolmadan mebus seçilmişti. Her şeye karışmak, ön planda görünmek isteyen atak, girgin, fakat sert tabiatlı, menfi ve daima gayri memnun bir insandı. Meclisin sonlarında ikinci gruba (muhaliflere) katılmıştı. Yeni seçimde mebus çıkamayınca çok sinirlendi. Ankara'da tehlikeli temas ve tertiplere karıştı. Gerçi kendisini kazanmak ve tartışmak için, bizzat Gazinin çevresinden (Ali Çetinkaya, Kılıç Ali Beyler v.s.) mali müzaheretler görmüştü. Fakat kinini yenemedi.

(2) Milli Mücadelede Sarı Efe adını alan Edip, emekli bir jandarma yüzbaşısıydı. Fakat İttihat ve Terakki'nin Rumeli'deki silahşorlarından biriydi. Daima da silahşor kaldı. Her maceraya katıldı. İstiklâl Savaşı sıralarında, Çerkez Etem cinsinden bir sergerde oldu. Savaş bitince iyi bir vaziyet sağladı. Çiftliği, parası ve bir işte yüksek aylığı vardı. Ama adamlarından ve çetecilerinden ayrı-

çıkınca işin İstanbul'daki idarecileri de belirdi: Başta İzmit Mebusu Şükrü Bey[1] ve diğerleri vardır. Sonra şu da anlaşıldı ki, İzmir teşebbüsü daha önce Ankara'da başlamıştır. Ankara ile Bursa'da yapılan birtakım incelemelerden sonra İzmir münasip görülerek oradaki tertibe varılmıştır.

İş bu şekli alınca İstanbul ve Ankara'da da tevkiflere girişildi. Şükrü Beyle Sarı Efe ve yakınları İstanbul'da yakalanarak İzmir'e getirildiler. İstiklâl Savaşı muhariplerinden ve Gazi'nin yakınlarından olan Eskişehir Mebusu Albay Arif Beyle bazı yakınları da Ankara'da tevkif edildiler.

Ama işte o zaman şüpheler ve ilişkiler siyasî gruplara sıçradı: Ankara ve İstanbul'da eski Terakkiperver Cumhuriyet Partisi kurucuları ve öncüleri şüpheli görüldüler. Yakalandılar. Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa ve diğerleri bu aradaydılar. İstanbul'da eski İttihat ve Terakkinin önde gelen mensupları da tutuldular: Cavit Bey (Eski Maliye Nâzırı), Canbolat Bey (Eski İttihatçı Nâzırlardan ve Mebus), Dr. Nâzım Bey[2], Nail Bey, Halis Turgut, Abidin Beyler ve diğer bazı mebuslar ve şüpheliler...

Hulâsa 16, 17 Haziran günleri bu işlerle geçti. Gazi ilk tahkikatı Balıkesir'den takip etti. Sonra İzmir'e gelerek Naim Palas (eski Kramer)

---

lamıyordu. Nitekim İstanbul'da Şükrü Bey ve arkadaşı Baytar Albay Rasim, bir mektup, para ve silahlarla Ziya Hurşit'i ona gönderdiler. O da işe katıldı.

(1) Meşrutiyette İttihat ve Terakki Merkez Heyeti âzâsından ve kabinede Maarif Nâzırı idi. Malta'ya sürüldü. Ankara hükümeti tarafından Malta sürgünleri kurtarılınca Anadolu'ya geçti. Himaye gördü. Vazife verildi. Bir ara Trabzon'a vali tayin edildi. Nihayet İzmit'ten mebus seçildi. Halk Partisine girdi. Fakat İstanbul'daki İttihatçı şebeke ile bağlarını kesmedi.

Daha sonra Trabzon vali ve kumandanı olan Sami Sabit Paşanın *Enver Paşa ve Millî Mücadele* isimli vesika eserinde, Şükrü Beyin Enver Paşayla da ve Anadolu'da silahlı bir hareket için muhaberelerine ait belgeler vardır.

(2) Dr. Nâzım, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin eski mensuplarından ve kurucularından biri ve Genç Türklerin dikkate değer bir simasıdır. Gerek Cemiyetin Paris merkezinde, gerek 1908 ihtilâlinden önce İzmir ve Selânik'te önemli vazifeler gördü. İhtilâlden sonra Partinin umumî merkez âzâsı olarak en gizli işlere karıştı. Şahsen iffetli, dürüst, sessiz, fakat siyasî duygularında sınırsız bir komitacıydı. Mütarekeden sonra Almanya'ya kaçtı. Rusya'da bulundu. Zaferden sonra Türkiye'ye döndü. Fakat son zamanlarda artık, den-

oteline indi. Ankara'da Vekiller Heyeti olağanüstü toplantıya çağırıldı. Başvekil İsmet Paşayla Dahiliye Vekili Cemil Bey (Tekirdağ) İstiklâl Mahkemesi Reis ve âzâlarını çağırarak mahkemenin İzmir'e hareketini sağladılar[1].

Ama bu arada bir şekil meselesi çıktı. Gazeteciler buna çengeli taktılar: Mebusların teşrii dokunulmazlığı vardı. Halbuki şüpheli görülen mebuslar ve mebus paşalar, Meclisten karar alınmadan tevkif edilmişlerdi. İstiklâl Mahkemesi savcılığı bu muameleyi kusurlu bulmuyordu. Meclis Reisi Kâzım (Özalp) Paşa da olayı "Suçüstü bircinayet meselesi" sayarak Meclisi toplamaya lüzum görmemişti. Fakat tevkifler yankı yaratıyordu.

Hatta Kâzım Karabekir Paşa tevkif edilince, Başvekil İsmet Paşa işe müdahaleyi lüzumlu gördü. Emniyet Müdürüne emir vererek Paşayı serbest bıraktırdı. Fakat bu defa da İstiklâl Mahkemesi harekete geldi. Büyük Millet Meclisi namına "İcrayı kaza" ettiğini (Meclis namına, yargı yetkisini kullandığını) ileri sürerek, buna müdahale eden İsmet Paşanın da tevkifini gerekli buldu. Tabii iş Gazi'ye duyuruldu. Gazi müşkül durumdaydı. Bu arada tahliye edilen Kâzım Karabekir Paşa, mahkemece tekrar tevkif ettirildi.

Gazi, İsmet Paşaya, İzmir'e gelip mahkemeyle temas etmesi lüzumunu tavsiye zorunda kaldı. Başvekil İzmir'e koştu. Gene Gazi'nin tavsiyesiyle Karşıyaka istasyonunda Mahkeme Heyeti tarafından da resmen karşılanmış oldu. Sonra Başvekil derhal mahkeme ile temasa geçti ve nihayet bizzat yayınladığı bir bildiri ile, mahkemenin yetkisini, icraatının ve aldığı tedbirlerin doğruluğuna olan itimadını belirtti. Kendisinin tevkifi meselesi böylece ortadan kaldırıldı. Mahkeme kendi işlerine daldı.

*
* *

---

gesiz, kindar ve hele Gazi'ye karşı uluorta gevezelikleri ile etrafını da rahatsız eden bir adam *haline gelmişti. (Dr. Nâzım'la Moskova'daki konuşmalar Suyu Arayan Adam* isimli eserimde verilmiştir.)

(1) İstiklâl Mahkemesi şöyle teşekkül ediyordu: Reis Ali (Çetinkaya, Afyon Mebusu); Kılıç Ali (Gaziantep); Dr. Reşit Galip (Aydın), Ali (Rize) ve Savcı: Necip Ali (Denizli).

BENİ ÖLDÜRÜRLERSE?

Olayın meydana çıkması ve memlekete duyurulması ile beraber Gazi millete ilk beyannamesini yayınladı. Ona göre bu suikast, kendi şahsından ziyade, Cumhuriyete ve onun dayandığı yüksek prensiplere karşıdır. Beyanname şu sözlerle biter:

"Benim nâçiz vücudum, bir gün elbette toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır ve Türk milleti, emniyet ve saadetini zâmin (garanti eden) prensiplerle medeniyet yolunda tereddütsüz yürüyecektir."

Kendisini ziyaret eden İzmirlilere karşı da sözleri açıktır:

"Ben ölürsem milletimizin, beraber yürüdüğümüz yoldan asla ayrılmayacağına eminim. Bununla müsterihim. Hasımlarımızın mezbuhâne hareketleri, bizim inkılâp ateşimizi söndüremez..."

Bir ara baş tertipçi Ziya Hurşit'i de görmek istedi. Huzuruna getirdiler:

"— Ziya Hurşit Bey, uzun bir zaman beraber çalışmamış mıydık? Bir gaye uğrunda?

"— Evet Paşam!

"— Nedir bu suikast! Hem de şebekenin elebaşısı, ruhu sizmişsiniz?

"— Öyle... Doğrudur Paşam. Suikast yapmaya gelmiştim ama fiile çıkamadı...

"— Sizden bunu beklemezdim?

"— Dünya beklenmedik şeylerle doludur Paşam. Ne yapayım ki bugün huzurunuzda bu vaziyetteyim..."

Gazi'nin huzurundan çıkarılan Zira Hurşit, ertesi gün bu defa da kendisi Gazi'yi bir daha görmek için müsaade istedi. Gördüğü yumuşak muamelenin tesiri altında kalmıştı. Belki bir şeyler söyleyecekti. Gene kabul edildi. Bu defa Gazi yalnız ona bakıyor, söylediklerini dinliyordu. Elebaşı, zaten zapta alınmış olan itiraflarını tekrarladı. İlk kabulde gördüğü iyi muameleye karşı iyi duygularını bildirdi. Biraz da sığınıcı sözler söyledi. Gazi gene nazik konuştu:

"— *Ben intikamcı bir adam değilim. Fakat iş artık mahkemeye intikal etmiştir. Neticeyi beklemekten başka çare yok. Müdahale edemem...*"

Teşebbüsün meydana çıkmasından dört gün sonra, artık İzmir'de bulunan İstiklâl Mahkemesi adına Reis Ali Bey beyanatta bulundu. Olayı, yapılan itiraflar ve ele geçen delillerle kendi açısından açıkladı. Sanıkların daha önce Ankara'da ve sonra İzmir'deki tertiplerini hikâye etti. Terakkiperver Fırkanın adı evvela bu beyanatta açıklanmıştır.

Nihayet 27 Haziran'da mahkeme İzmir'de Millî Kütüphane binasında sanıkları yargılamaya başladı. O sırada henüz ele geçirilemeyen, İttihat ve Terakki Cemiyetinin önder şahsiyetlerinden biri olan Kara Kemal[1] ve gene İttihat ve Terakkinin Rumeli silahşorlarından olup, İhtilâlden sonra İstanbul'daki muhalif gazetecilerden Hasan Fehmi ve Ahmet Samim'i öldürdüğü sanılan, bir aralık Millî Hükümetin Ankara Valiliğinde bulunan Abdülkadir'den başka sanıklar tevkif edilmiş, mahkeme karşısına çıkarılmışlardı. Yalnız Terakkiperver Fırkadan eski Başvekil Rauf Beyle Dr. Adnan Beyler Türkiye'de bulunmuyorlardı. 27 Haziran'da başlayan muhakeme 13 Temmuz'da sona erdi. Mahkeme sahnelerinin teferruatına girmesek de olur. Zaten iş meydanda ve hatta netice belliydi. Yalnız ceza hükmünün kimleri içine alacağı merak ve endişeyle bekleniyordu. Sanıklar başlıca şöyle gruplandırılabilirdi:

— *Suikastın doğrudan doğruya icrasında vazife alanlar.*

— *Bunları teşvik eden, hazırlayan baş tertipçiler.*

— *Bunlardan gayri olan ve suikastın icra ve tertibinde doğrudan doğruya iştirak ve müdahaleleri görülmemekle beraber, Ankara'ya ve Gazi'ye cephe almış sayılan, bazı şüpheli hareketleri sezinlenen eski İttihat ve Terakki kalıntısı şahsiyetler.*

— *Kapatılan Terakkiperver Fırka önderleri ve Gazi'nin yakın mücadele arkadaşları olan paşalar...*

Asıl kaygılar Paşalar üstündeydi. Bunların Gazi'ye karşı kanlı bir te-

(1) Kara Kemal, İttihat ve Terakkinin dikkate değer simalarından biridir. Vaktiyle küçük bir memurdu. İstanbul'da esnaf teşkilatlarını ele alarak teşkilatçı bir halk adamı olarak sivrildi. Bir aralık İaşe Nâzırı oldu. İstiklâl savaşından sonra, İstanbul'da İttihatçıların önde gelen şahsiyeti olarak sivrildi.

şebbüse girişeceklerine kimse inanmazdı. Ama ne var ki onlar da yakalanmışlardı. İstiklâl Mahkemesi karşısına çıkarılıyorlardı. Hatta bu tevkif ve sevk işleri oldukça sert, kaba, ürkütücü olmuştu. Bazen lüzumsuz korkutma sahneleri oyunlarına başvurulmuştu. İstanbul'dan İzmir'e vapur yolculuğu da iyi değildi. Ama Paşaların mahkemeye gidiş gelişlerinde halkın ve hele geçtikleri yerlerde sıralanıp selam vaziyeti alan subayların sempati gösterilerine varan davranışları dikkati çekiyordu.

***

HÜKÜM VERİLİYOR

İstiklâl Mahkemesi sorguları çabuk yürüttü. Zaten Meclis adına özel bir kanunla kaza (yargı) yetkisini kullanan bu mahkemelerde avukat bulundurulması, hatta şahit dinlenilmesi gibi usullerle vakit kaybedilmiyordu. Netice çabuk alındı.

Hüküm günü, mahkemeyi saran halk kalabalığı arasından güçlükle salona alınabilen sanıkların en önünde Refet Paşa yürüyordu. Onu Mersinli Cemal, Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat Paşalar takip ediyordu. Hepsi sakin ve vakarlı görünüyordu. Arkadan eski Temsil Heyetinden ve Hariciye Vekillerinden Bekir Sami Bey, sonra mebus veya eski mebuslardan Sabit, Necati, Halit, Besim, Faik, Feridun Fikri, Münir Hüsrev, Kâmil Beyler geliyordu. Bunlar da Terakkiperver Fırka mensuplarındandı.

Sanıklar yerlerini alınca arkadan ikinci kafile göründü. Bunlar, icracı ve doğrudan doğruya tertipçiler dışında kalan kimseler ve bazı İttihatçılarla, ilk Millet Meclisindeki ikinci grup, yani muhalefet grubu mensuplarıydı. Asıl icracı ve tertipçiler ise mahkemeye getirilmemişlerdi.

Mahkeme Reisi:

"— Mahkemenin kararı okunacaktır, dinleyiniz!"

dedi. Sanıklar ayağa kalktı. Hüküm okunmaya başladı:

"Şeyh Sait isyanının bastırılmasından sonra memlekette başlayan tabii sükûn ve emniyetin tesiri altında hayat ve istiklâl timsali olan Reisicumhur Hazretlerinin hayatlarını yok etmek suretiyle taklibi hükümet (hükümeti devirmek, değiştirmek) icrasına karar verdikleri, bu suretle na-

sıl bir akıbete sürükleneceği tahmin ve tasavvur edilemeyen vatanın idaresini, her ne bahasına olursa olsun ele geçirmek istedikleri, maddî ve manevî karinelerle (yaklaşıklıkla) muhakemeden sonra, sübut (meydana çıkma) derecesine vasıl olmuştur..."

Okunan cümle buraya varınca salona karanlık bir sessizlik çöker. Sanıklar safında esen havayı ise tahmin etmek mümkündür. Hükmün okunuşu devam eder:

"Bu sebeple maznunlardan (sanıklardan) İzmit Mebusu Şükrü, Saruhan Mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu İsmail Canbolat, Erzurum Mebusu Rüştü (General) eski Lazistan mebusu Ziya Hurşit ve eski Trabzon Mebusu Hafız Mehmet, Sarı Efe namıyle maruf Edip, Mebus Albay Arif, mülazımlıktan (teğmenlikten) emekli Çopur Hilmi, Baytar (veteriner) albaylığından emekli Rasim, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, eski Ankara Valisi Abdülkadir ve laşeci Kara Kemal'in bu hareketleri ceza kanununun..."

Bunlar ölüm cezasına çarptırılmışlardı. Ceza, yalnız Kara Kemal ve Abdülkadir'in giyaplarında veriliyordu...[1]

Ölüm cezaları elbette ki kasvet uyandırıcıdır. Fakat karar bu safhaya gelince, hem dinleyen halkta, hem sanıklar safında başka bir hava esti. Demek ki ölecekler yalnız bunlardı. Sanıklar safında ayakta hükmü dinleyen paşaların yüzlerinde ifade değişmedi. Aynı sükûn içinde diğer sanıklarla beraber hükmü dinlemeye devam ettiler. Eski Erzincan Mebusu İhsan, eski Ardahan Mebusu Hilmi, eski Maliye Nâzırı Cavit, eski Sıvas Mebusu Salâhattin, eski İzmir Valisi Rahmi, Dr. Nâzım, İstanbul Mebusu Rauf, eski İstanbul Mebusu Dr. Adnan Beylerin davaları, bu davanın tamamlayıcı bir safhası olmak üzere bu davadan ayrılmıştı. (Bunlardan daha sonra Ankara'da bakılan davaları neticesinde, başta Cavit Bey olmak üzere, bir kısmı ölüm cezasına çarptırılmış, yurt dışında bulunan Rauf ve Adnan Beylerin de onar sene sınır dışı edilmelerine karar verilmiştir.)

Hükmün daha sonraki kısmında, suçla herhangi bir ilişkileri olmadıkları için beraat edenlerin isimleri sayılıyordu.

---

(1) Bu cezalar İzmir'de infaz edildi. Sonuna kadar aşırı bir soğukkanlılık gösteren Ziya Hurşit, Kemeraltı'nda, suikastın yapılacağı yerde idam edildi.

"Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar ve Mersinli Cemal Paşalarla, Mebuslardan Faik, Sabit, Halit, Feridun Fikri, Kâmil Zeki, Bekir Sami, Besim Necati, Münir Hüsrev, eski Erzurum Mebusu Necati ve Mebus Ahmet, Nafiz Beyler ve diğerleri beraat..."

Kararın okunması biter bitmez salonu bir alkış dalgası kapladı. Haber hızla dışarıya da sızdı:

"Yaşasın Adalet! Yaşasın Paşalarımız!"[1]

Bu gösteriler uzun sürdü. Mustafa Kemal'in eski arkadaşlarına halkın içinden güçlükle yol açılabildi...

***

İTTİHATÇILIĞIN TASFİYESİ

13 Temmuz 1926'da İzmir'de sona eren suikast davasını, Ankara'da İttihatçıların muhakemesi takip etti. İttihat ve Terakki kuşkusu, ta Meşrutiyet öncesinden, 1907'den 1926'ya kadar, aşağı yukarı 20 yıl boyunca Mustafa Kemal'i çeşitli şekillerde meşgul etmiştir[2]. Bu mahkeme ile son İttihatçılar ve İttihatçılık, tarih sahnesinden silinmiş oldu. Gerçi daha önce de değindiğimiz gibi Mustafa Kemal, büyük zaferden sonra İttihatçılık hikâyesini artık tatlıya bağlamak ve ayrıca bir İttihatçı çabasını örtbas etmek istemiştir. Mesela şu sözler onundur:

"Hepimiz İttihat ve Terakki Cemiyeti âzâsı idik. O, Teceddüt Fırkasına inkılâbetti. Mezkûr cemiyetin (yani İttihat ve Terakki Cemiyetinin)

---

(1) İzmir'de beraat eden paşalar orduya avdet edemediler. Daha sonra bunların 5 Aralık 1927'de emekliye sevk edilmiş oldukları hakkında ve yürürlükteki şekillere pek de uymayan bir muamele kendilerine tebliğ edildi.

Bu arada yalnız Ali Fuat Paşa, 18 Mart 1927 akşamı Gazi'nin sofrasına davet edilerek iltifat görmüş, fakat 1933 yılına kadar kendi hayatını yaşamış ve ancak 1933'te Gazi'nin davet ve ilgisi ile Konya'dan müstakil mebus çıkarılmıştır.

Ali Fuat Paşa 18 Mart 1927 gecesi olan görüşmelerde Gazi'nin kendisine gösterdiği yakınlığı ve hatta Gazi'nin:

"— *Paşaları senin hatırın için affettirdim,*" sözlerini *Siyasi Hatıralar*'ında nakleder.

(2) Yukarıdaki gelişmeler için: *Tek Adam*, cilt. I.

mensupları ile, sonra teşekkül eden Teceddüt Fırkası mensuplarının kısmı küllisi (yani büyük çoğunluğu) milletimizin yüksek azminden doğan 'Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'ne iştirak ve iltihak etmişler ve bu cemiyetin programını kabul etmişlerdir.'[1]

Bu beyanat çok birleştiricidir. Birinci Büyük Millet Meclisi dağılıp ikinci dönem için seçim hazırlıklarına girilirken de İzmit'te, İttihat ve Terakki'nin bir temsilcisi gibi Kara Kemal'i kabul ederek, ona, artık Müdafaai Hukuk için çalışmalarını söylemişti. Nitekim Meclisin ikinci dönem seçimlerinde, İstanbul'un en belirli İttihat ve Terakki şahsiyetleri, mesela İzmir'de idam edilen Şükrü ve Canbolat Beyler mebus seçilmişlerdi. Fakat İzmir suikastı ile meydana çıkan gerçekler, İttihat ve Terakki'nin artık sonunu tayin etmişti.

2 Ağustos 1926 Pazartesi günü Ankara'da başlayan muhakemede, ortaya evvela, gene Enver Paşa hikâyeleri çıktı. Enver Paşa, o tarihten tam beş sene önce, yani 1921 Ağustos günlerinde Batum'daydı. Sakarya Meydan Muharebesinin devamı günlerinde, bu sınır şehrinde bekliyordu. Birtakım hesapları olması tabiiydi[2]. Mustafa Kemal'in belki de harbi kaybedebileceğini düşünüyordu. Hatta Batum'da "Türkiye Halk Şûralar Fırkası" adına mühür bastırıp bir kongre yaparak, beyannamesini Ankara hükümetine de göndermişti. Ama asıl beklediği elbette ki, Anadolu topraklarına ayak basabilmekti. Enver Paşaya göre Anadolu kendisini beklemekteydi[3].

Ama gene aynı Ağustos ayı içinde başlayan Sakarya muharebeleri Mustafa Kemal'in zaferiyle bitince Enver Paşa, Anadolu'da zaten pek sağlam hesaplara dayanmayan şans ihtimalinin artık silindiğini anladı. Bakû üzerinden Türkistan'a geçti. Talihini orada deneyecekti[4]. Enver

---

(1) 12 Nisan 1923 *Hâkimiyeti Milliye* gazetesinden.

(2) Enver Paşanın ve devrinin bütün hayatı boyunca hikâyesi ile, onun, Birinci Dünya Harbi sonunda yurtdışına çıktıktan sonraki serüvenleri ve bu arada, Kafkasya ve Batum'daki hazırlık ve hareketleri, ta 4 Ağustos 1922'de Ortaasya'da, Pamir Dağları eteklerindeki ölümüne kadar, bütün ayrıntıları ve belgeleri ile, *"Makedonya'dan Ortaasya'ya – Enver Paşa"* isimli üç ciltlik eserimizde işlenmiştir. Yukarda değinilen Batum günleri ve o aradaki şartlar ve olaylar içinde Enver Paşanın davranışları, eserin üçüncü cildinde yer alır.

(3) General Sami Sabit Karaman; *Milli Mücadele ve Enver Paşa.*

(4) Şevket Süreyya Aydemir; *Suyu Arayan Adam* "Başarılamayan İnkılâp" s. 292

Paşanın, Millî Mücadelede, Mustafa Kemal ve Anadolu hakkındaki niyet ve teşebbüslerinin hikâyesi, Ankara İstiklâl Mahkemesini ilgilendiriyordu. İttihatçılar muhakemesinde ortaya bu mesele döküldü. Çünkü mahkemeyi ilgilendiren ittihatçılık hareketi ister istemez, İttihatçıların iktidardan uzaklaştıkları günlerden sonraki tertip ve faaliyetlere dayanıyordu. Hatta suikastla doğrudan doğruya bağlanamasa bile bu gizli veya gizli adı verilen hareketler, mahkemenin kendi açısından değer taşımaktaydı. Onun için 2 Ağustos günü İttihatçı sanıklar hep birden[1] mahkeme huzuruna getirtilip duruşma açıldıktan sonra, duruşmada yalnız Küçük Talât Bey[2] alıkonuldu ve soru, tâ Birinci Dünya Harbi başlangıcından İttihat ve Terakki iktidarının düşüşüne, yani harbin sonuna kadar ki olaylara yöneltilmekle beraber, çok geçmeden harp sonrası işlerine ve Enver Paşa hareketlerine döküldü. Gerçi mahkeme reisi Ali Bey de bir İttihatçı idi. İşleri gayet iyi biliyordu. Ama şimdi burada bu işlerin kısaca ortaya dökülmesi ve son hesabın görülmesi lazımdı. Talât Beye sordu:

"— *Fırkanız hükümet işlerine de karışır, iktisadî meselelere de burnunu sokardı değil mi? İaşe işlerine de karışmak, halkı soymaya başlamaktı değil mi? Sizin maddî, manevî mes'uliyetleriniz vardı, şu iaşe kepazeliklerini bilmez olur musunuz?*"

Küçük Talât Beyin söyleyeceği pek bir şey zaten yoktur. O, orada iaşe işleri içinde bulunmadığını da bilir. Ve anlaşıldığına göre de, tevkif edilince bütün bildiklerini yazıp vermiştir. Bu bildikleri daha çok, Kafkasya'da dönen işlere aittir. Ama mizansen tam olmalıdır. Reis haykırır:

-320 ve "Pamir'deki İstifham" s. 281-290. Enver Paşa 4 Ağustos 1922'de Doğu Buhara'da, Kızılordu birlikleriyle yapılan bir çatışmada şehit oldu.

(1) Sanıklar şunlardı: Eski Maliye Nâzırı Cavit, eski İttihat ve Terakki Umumî merkezinden Dr. Nâzım, Mithat Şükrü, Küçük Talat, İttihatçılardan Mebus İhsan (Ergani) Hilmi (Ardahan), İzzet, Rifat Cevat, Kara Vasıf, Eyüp Sabri, Salâh Cimcoz, Salim Hüsnü, Dr. Rusuhi, Çolak Salâhattin, Dr. Hüseyin Zâde Ali (Cemiyetin ilk kurucularından), Ahmet Muhtar, Hüseyin Avni, Azmi (eski Polis Müdürü), Vali Ali İhsan, Hüseyin Cahit Yalçın ve daha başkaları.

(2) Küçük Talât Bey (Muşkara) İttihat ve Terakki merkez heyetindendi. Mütarekede İstanbul askeri tevkifhanesinden Halil Paşa ile beraber kaçarak, Anadolu yoluyla Kafkasya'ya geçti.

"—Karmakarışık işler! Karmakarışık işler! Fırka kodamanları halkın ekmeği üzerinde oynarken devlet neredeydi?"

Halbuki Fırka kodamanları halkın ekmeği üzerinde oynamışsa, mahkeme Reisi de o günlerde, hem fırkanın yanında, hem de Enver Paşa karargâhının kapısındaydı. Sonra sualler asıl konuya gelir:

"— Şimdi şu Enver Paşayla çalışmalarına gel bakalım. Bakû kongresi yaptınız. Enver Paşa ile beraber İslâm ittihadı (birliği) ihtilâl cemiyetinin Türkiye şubesini kurdunuz. Sonra kalkıp Trabzon'a geldiniz. Gazi Paşaya Zinovyef'in (o zaman komünist enternasyonali başkanı) sözlerini yazdın. Sonra bunları daha kimlerle görüştün? Sonra filân filân işler? Ankara'ya gönderdiğiniz adamlar? Bütün hareketleriniz Millî Mücadele aleyhindedir. Bak şu yazdığın mektuba..."

Reis bir mektup okur:

"'Sevgili kardeşim,

Program ve nizamname gönderildi. Dört gün sonra arkadaşlar Ankara'ya gidiyorlar. Artık hepimizin ciddî faaliyete geçmemiz lâzım. Biz burada tedbirler aldık. Oraya da programımızı gönderdik. Şükrü Beye vazife veriniz...'

"— Gördün ya? Ne dersin şimdi?..."

Zavallı Küçük Talât ne diyecektir ki? Hem arada birtakım adamlara yeminler verdirilmiş, onlar da gizli parti teşkilâtına alınmıştır. Reis haykırır.

"— Peki ama, bu yeminleri kimin namına, ne salâhiyetle ettiriyorsunuz? Onu söyle!

"— İtiraf ederim ki bu noktada haklısınız! Ben hatalıyım...

"— Hadi şimdi de şu Hacı Sami meselesini söyle!"[1]

Hacı Sami meselesinde ne söylenebilir ki? Reisin sözleri kesin ve doğrudur.

---

(1) İttihat ve Terakinin azılı silahşorlarındandı. Mahkemede yoktu. Ama daha sonra bir çete ile ve Mustafa Kemal'e suikast niyetiyle gizlice Yunanistan'a gitti. Oradan bir çete ile Türkiye'ye geçti. Ege bölgesinde bir çarpışmada öldürüldü.

"— Hacı Sami, Enver Paşanın yanından geliyor. Siz de o zaman meşhur Kâhya ile çalışıyorsunuz. Kâhya da sizin teşkilâta dahil..."

Hulâsa bu hikâyelerin gerçi biraz günü geçmişti ama, ne de olsa hepsi gerçekti. Ve gerçekler, İzmir suikastına, yahut Ankara aleyhine devam edip giden gizli açık tahriklere, faaliyetlere pekâlâ bağlanabiliyordu. Nitekim bağlandı da... Onun için bu mahkemenin de sahneleri ve teferruatı üstünde pek durmasak da olur. İşi şöylece özetleyelim:

Talât Beyin yargılanması hemen hemen bir oturumu aldı. Enver Paşa hikâyeleri, Batum'da Türkiye Şûralar Fırkası teşkili hikâyeleri, Hacı Sami'nin Trabzon'dan Enver Paşayı Türkiye'ye geçirmek için bekleyen kayıkçılar kâhyasının[1] hikâyeleri, İstanbul, Ankara kombinezonları, hep ortaya serildi. Hatta bu arada, Çeteci İpsiz Recep'e de mektup yazılmıştı. Reis sorar:

"— Enver Paşa, çeteci İpsiz Recep'e de mektup yazmış. Size vermişler?

"— Verdiler... Ama Enver Paşa gibi Başkumandanlık yapmış bir adamın, böyle bir çeteci ipsize mektup göndermesini küçüklük saydım, yırttım, attım..."

Sıra, baş sanık, eski Maliye Nâzırı Cavit Beye gelir. Cavit Beyin yargılanacağı gün salon görülmemiş derecede kalabalıktır. Cavit Bey getirilir. Süngülüler arasında sanık parmaklığına girer. İşi pek umursamaz görünür. Dinleyici sıralarını süzer. Tanıdıklarına selam verir gibi işaretler yapar. Ama karşılık görmez. Biraz sonra da mahkeme heyeti görünüp herkes ayağa kalkınca, salonun içine, İstiklâl Mahkemelerinin o ağır havası çöker. Belki gösterişsiz, şatafatsız, fakat avukatsız, şahitsiz ve hükmü temyiz tanımayan bir ihtilâl mahkemesinin ürkütücü havası...

Cavit Bey de hemen bu havanın tesiri altına girer. Ona sorulan, mütareke öncesinde İttihatçılar düşüp, kendisinin mütarekeyi yapan İzzet Paşa kabinesinde de Maliye Nâzırı olduğu günden beri hayatının hikâyesidir. Cavit Beyin İstanbul'da ve sonra Avrupa'daki hayatı ve temasları birer birer açıklanır. Gerçi İstanbul'da "arkadaşlarla" buluşur. Avrupa'da Talât Paşayla filan buluşmuştur. Ama kendi beyanına göre, siyasî hiçbir faaliyet yoktur...

---

(1) Ali Osman Kâhya; Trabzon'da kayıkçılar kâhyası, İttihatçı silahşor... Daha sonra öldürüldü.

Fakat mahkeme bu kanıda değildir. Sualler derinleşir:

"— Peki, İttihatçı arkadaşlarınızın bir büro teşkil ettiklerini, kongreler yaptıklarını bilmiyor muydunuz? Bilmez olur musunuz?

"— Kat'iyyen haberim yok...

"— Nasıl olur, bütün arkadaşlarınız anlattılar. Enver Paşanın Anadolu'ya geçmek istediğini de duymadınız mı?

"— Böyle bir şey işittim ve derhal Talât Paşaya bir mektup yazarak, Enver Paşayı memlekette ikilik, nifak çıkaracak böyle bir hareketten vazgeçirmesini istedim..."

Ama, Kara Kemal'in İzmit'te Gazi Paşadan aldığı direktifle de alâkadar olmak üzere İstanbul'da bazı İttihatçı toplantıları yapıldığını mahkeme bilir. Sorar:

"— Bu toplantılar nerede yapıldı?

— Bendehanede..."[1]

Bu cevap ve bu toplantılar Cavit Beyin başını yiyecektir. Çünkü sualler derinleşir ve ona kendi evindeki bu toplantılarda neler konuşulduğu sorulunca:

"— Program işi!"

demek zorunda kalır. Program işinin konuşulduğu toplantılar... Zaten mahkemenin aradığı da budur. Reis 9 maddelik bir program tasarısını Cavit Beye uzatır ve programın ilk maddesini okur:

"— İttihat ve Terakki, bütün hürriyetlere taraftar, radikal bir siyasî fırkadır. Hukuku Esasiyeyi savunur. Fertlere zarar veren kanunların hükümleri, bu gayeye göre tadil ve ıslah olunacaktır..."

İşte mahkeme bunu öğrenmek ister. Demek ki Cavit Beyin evindeki toplantılar, birtakım siyasî faaliyetlerdir. Hulâsa Cavit Beyin başına sarkan Demokles kılıcını tutan ip, gittikçe çözülmektedir... Gerçi bu programa göre İttihat ve Terakki, sahneye radikal bir kanun ve hürriyet partisi olarak çıkacaktır. Ama işi biraz karışıktır da! Çünkü bu hürriyetçi ve radikal partinin en önde gelen şahsiyetlerinden eski Maarif Nâzırı Şükrü Bey, Laz İsmaillere, Gürcü Yusuflara, Çopur Hilmilere para,

(1) "Bizim evde" demek istiyor.

tabanca ve bombalar vererek, onları İzmir'de Gazi Paşanın canına kastetmeye yollamıştır. Yunan adalarında ise, İttihatçıların vatanperver silahşoru ve Türkistan'da Enver Paşanın Meş'um arkadaşı Hacı Sami, gene Mustafa Kemal'e çevrilmek için silahlarını bilemektedir...

Sonra programın diğer maddeleri de okunur. Hükümet merkezi İstanbul'da olacaktır...[1]

Cavit Beyin muhakemesi birkaç celse sürer. Hatta arada söz İzmir suikastına da varır. Sonra diğerleri sıralarını savarlar. Dr. Nâzım hemen hiçbir şey bilmediğini söyler. Ama elde Şükrü Beye yazılmış garip bir mektubu vardır. Ona sorulan sualler de, tâ 1908 ihtilâli günlerine kadar uzanır. Mahkeme, İttihat ve Terakkinin işleri ve bu arada bazı para meseleleri hakkında da bir şeyler öğrenmek çabasındadır. Hatta iş daha da derinleştirilir. Reis birden sorar:

"— *Bu memleketi durup dururken siz harbe soktunuz, netice malûm! Şimdi, umumî harbe girebilmek için hangi devletlerle, ne gibi esaslar dahilinde anlaştığınızı söyleyiniz bakalım...*"

Bu sual sorulurken tabii orada dinleyici değildim ama, zavallı, fakat babacan, deryadil Dr. Nâzım'ın yüzünün aldığı hem şaşkın, hem çocu-

---

(1) Cavit Bey, İttihat ve Terakki Kabinesinde ve fırkasında, öyle görünüyor ki bu partinin, batı anlamında en muvazeneli ve kabiliyetli elemanıydı. Ancak, aslında bir dikta rejimi ve dar bir Şef'ler kadrosu ile yönetilen bu teşkilâtta, elbette ki dilediği kadar etkili olamıyordu. Para ve iş kombinezonlarına karıştığı hakkında bir işaret yoktur. Büyük istikrazlara da delalet etmesine rağmen, bu yollardan menfaatler sağladığının da belirtilerine rastlanmaz. Ancak harp sonrasında ve yurt dışına çıkınca, eski dostlarından bazı geçim yardımları gördüğü, yakınları tarafından da ifade edilmiştir.

Fakat millî zaferden sonra İstanbul'da yaşarken, hayatta kalan İttihatçıların bir nevi Şefi, Reisi gibi bir durum aldığını belirten belgeler eldedir. Suikast davası safhasında ele geçmeyen bu belgeler, şimdi eldedir. Bunlar, o devrede Büyük Millet Meclisinde mebus olan ve mahkeme sonunda idam edilen İsmail Cambolat'ın, Ankara'dan Cavit Beye muntazam yazdığı mektupların bir kısmıdır. Cambolat'ın, tıpkı bir İttihatçı mensup olarak ve Cavit Beye tıpkı bir ittihatçı Şef gibi Meclisten malumat veren rapor mahiyetinde mektuplardır.

Bunlar o devrede Meclisteki İttihatçı grubun, bir teşkilat gibi çalıştığının ve Cambolat'ın Cavit Beye, bu teşkilatın raportörü gibi muntazam bilgiler verdiğinin, kendi hareket tarzları hakkında malumat ulaştırdığının, aşikâr delilleri sayılabilir...

gumsu ifadeyi tahmin ediyorum. Çünkü ben de bu suali ona, 1921'de Moskova'da ve hatıralarını rica edip yazmaya uğraşan bir genç olarak sormuştum. Onun, bütün bu işlerden habersiz kalan, hem şaşkın, hem çocuğumsu bakışlarıyla karşılaşmıştım. Bana cevap verecek yerde, sadece hep beraber gülüşmüştük[1]. Mahkemenin uzayıp giden sualleri karşısında onun cevabı şundan ibarettir:

"— Ben bu harpten, alnımın akıyle çıktım Reis Bey!"

Bu da bir çocuk cevabıdır. Pek çok İttihatçılar gibi belki onun da kesesine bir şey girmedi. Ama milletin kesesinden çıkan? Milletin damarlarından akan? Bunların hiç mi sorumlusu yok? Reis'e gelince, o pratik adamdır. Dr. Nâzım'a kısaca karşılığını verir:

"— Felâket gelip çatınca nasıl çekip kaçtınız? Hem de en yakın arkadaşlarınıza bile bir Allaha ısmarladık demeden..."

Bu en yakın arkadaşlar arasında belki, mahkeme reisi Ali Bey de vardı...

Mahkeme reisi, Dr. Nâzım'a da Enver Paşa hikâyelerini açtı. Çünkü Enver Paşanın Almanya'da ve Moskova'da bir yakın arkadaşı da oydu. Dr. Nâzım bunlara da bazı cevaplar verdi. Cavit Beyin evindeki toplantılar da soruldu. Dr. Nâzım'ın, yani Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk kurucularından ve daima arka planda kalmış en kanaatli, fakat hayatı bin bir kanlı sırlarla çevrili insanın üstünde de kara bulutlar birikmiş duruyordu... Sonra başkalarının yargılanmalarına geçildi. Sürgünden getirilen Hüseyin Cahit Bey de ortaya çıkarıldı. Fakat daha önce zaten mahkûm olması, onu daha sert kararlardan koruyacak gibi görünüyordu. Gerçi o da Cavit Beyin evindeki toplantılara katılmış ve hatta o 9 maddelik programı galiba kendisi yapmıştı ama, onun o günlerde zaten mahkûm ve sürgün oluşu, şimdi onun üstünde birtakım koruyucu kanatlar gibi gerilmişti... Geriden gelenlerin yargılanmaları sahneye yeni bir şey getirmedi. Mahkeme hızla ilerledi. Ama arada hoş sahneler de geçti. İttihat ve Terakki devri hariciye nâzırlarından Ahmet Nesimi Beye:

"— Harbe nasıl girildi?"

diye sorulduğu zaman onun cevabı şu şekilde idi:

---

(1) Ş. S. Aydemir; *Suyu Arayan Adam*, s. 292-320: "Başarılamayan İnkılâp".

"— Ben hariciye nâzırı oldum ama, siyasetle meşgul değildim. Zaten karım da siyasetle uğraşmama müsaade etmiyordu!"

Nihayet Savcı Necip Ali (Küçüka) son taleplerini okudu. Bu talepnamede, yalnız bir olayın açıklanması değil, bir devrin suçlandırılması vardı: İttihat ve Terakki devrinin... İstenilen de, bu devrin ve bu hatıraların artık kesin olarak tasfiyesi idi...

Müdafaalar yapıldı. Cavit ve Cahit Beyler diledikleri gibi konuştular. Diğerleri de bir şeyler söylediler:

Nihayet hüküm günü geldi. 26 Ağustos, Perşembe. Reis:

"— Hükmü dinleyiniz!"

dedi. Ayağa kalkıldı ve hüküm okundu...[1]

(1) Sanıklardan Cavit, Dr. Nâzım, İttihat ve Terakki mesul kâtiplerinden Nail ve mebus Hilmi Beyler ölüm cezasına mahkûm edilmişlerdi. Bunlar zaten son duruşmaya getirilmemişlerdi. Hüseyin Cahit Bey bu mahkemede beraat etmiş ve sürgün cezasını geçirmek üzere gene Çorum'a gönderilmişti. Yurt dışında olan eski başvekil Rauf Beyle eski İzmir valisi Rahmi Bey gıyaben 10'ar sene kalebentliğe mahkûm ediliyorlardı. Ali Osman ve Salih adındaki iki İttihatçı esnaf kâhyası da 10'ar yıl ceza almışlardı. Diğer 37 sanık beraat ettiler. İttihatçılığın sonu işte böyle kapandı.

İstiklâl Mahkemesinin İzmir'de, Gazi'nin eski yakın arkadaşları olan generalleri beraat ettirmesi kamu efkârında ne kadar ferahlık yaratmışsa, aynı kadrodan eski başvekil Rauf Bey hakkındaki 10 yıllık kalebentlik mahkûmiyeti, hiç değilse aydın çevrelerde, o kadar üzüntü ve hatta şüpheye yol açmıştır.

Suikast davası açıldığı sırada Londra'da bulunan Rauf Beyle bazı muhaberelere geçildi. Bu arada Rauf Beyin, 30 Haziran ve 12 Ekim 1926 tarihli Meclis reisliğine yazılan mektupları, siyasî tarihimiz için önemli vesikalar teşkil eder. Bilhassa 12 Ekim tarihli uzun mektup, Ankara'da Anadolu Ajansı ile Ankara ve İstanbul gazetelerine de gönderilmişti. Meclis reisliğini, İstiklâl Mahkemesini ve vekiller heyetini şiddetle itham eden bu mektupların suretleri, Ali Fuat Paşanın *Siyasî Hatıraları*'nda aynen verilmiştir (Kısım II).

Tur Tamamlanıyor!

Mustafa Kemal'in, İmparatorluğun yenilgisinden sonraki yolculuğu İstanbul'da başlar ve İstanbul'da biter. Ama Mustafa Kemal olayında İstanbul, ne bir başlangıç ne de bir sondur. O'nun ruhunda İstanbul, tâ gençlik yıllarından beri karışık bir kompleks olarak yaşadı.

Bu sayfalarda bu kompleksin bazı çözümleri görülür.

X

BOĞAZ'DAN GEÇEN YOLCU

1926 sonları ile 1927 yılının ilk ayları nispeten sakin geçti. Daha ziyade ekonomi alanında ve daha ileride yeni bir devletin ekonomik yapısı bahsinde değineceğimiz bazı gayretlere yönelindi. Dış ilişkiler pekiştirildi. 7 Mart'ta İstiklâl Mahkemeleri kaldırıldı. Lozan antlaşmasına göre, genel af beyannamesinin dışında bırakılan 150 kişinin Türk uyrukluğundan çıkarılması kanunu 28 Mayıs 1927'de çıkarıldı[1]. 29 Mayıs'ta demiryolu Kayseri'ye vardı. 15 Haziran'da, Türkiye Cumhuriyeti dahilinde bulunan bütün resmî ve millî binalar üzerinde bulunan eski saltanat devri tuğra, yazı ve armalarının kaldırılması kanunu çıktı (No. 1057).

1 Temmuz 1927'de Gazi Mustafa Kemal ile İsmet ve Kâzım Paşalar (Özalp) askerlikten ayrıldılar. Emekli oldular. Böylece Mustafa Kemal'in ordu hayatı fiilen sona erdi. Ama bu arada göz alıcı olay, Gazi'nin zaferden sonra ilk defa İstanbul'u ziyaretidir. Fakat bu işin biraz daha öncesi var:

İzmir'in kurtuluşundan ve hele İstanbul'un yabancı kuvvetler tarafından boşaltılmasından sonra İstanbul, Gazi'nin ziyaretini bekliyordu. Çeşitli İstanbul heyetleri İzmir'e, Bursa'ya, İzmit'e yaptığı geziler sırasında onu görmeye gittikleri zaman onlara, İstanbul halkına olan selam ve sevgilerini bildirdi. Fakat İstanbul'u ziyaret işi uzayıp gidiyordu. Bir aralık bir ümit belirdi:

12 Eylül 1924'te, yani yabancı işgal kuvvetlerinin İstanbul'dan çıkışlarından bir yıl kadar sonra, Gazi'nin İzmir'den hareket ettiği öğrenildi. Paşa, Bursa'yı da ziyaretten sonra İzmit'e geldi. Oradan Karadeniz'e hareket edecekti. İstanbul'a uğraması da bekleniyordu. Hamidiye kruvazörü İzmit'te idi. Demek hazırlık tamdı. İstanbul halkı ayak üstündeydi. 12 Eylül günü saat on bire doğru Hamidiye ufuktan göründü. Limandaki bütün gemiler düdüklerini çalarak, daha uzaktan Hamidi-

(1) Yüzellilikler denilen bu kimseler, 29.6.1938 tarihinde, 7527 sayılı kanunla affedilmiştir.

ye'yi selamlamaya başladılar. İstanbul halkının büyük bir kısmı deniz vasıtaları, motorlar, sandallarla denize açılmaya hazırdılar. Nihayet Hamidiye Kızkulesi açıklarına gelince, Selimiye kışlası ile bir torpidodan atılan 21 topla Gazi selamlandı.

Yüz binlerce halk iki kıyıda birikmişlerdi. Onu alkışlıyorlardı. İstanbul valisi, Şehremini (belediye reisi) ve kumandanlar resmî bir deniz vasıtası ile Hamidiye'nin dümen suyunu takip ederek, geminin duracağı ve büyük misafiri Hamidiye'de selamlayacakları dakikayı bekliyorlardı. Fakat Hamidiye, nazlı bir eda ile ve gerçi biraz hafif yolla, ama durmadan ilerliyordu. Kızkulesi'ni geçti. Boğaz'a yöneldi. Üsküdar-Beşiktaş arasını da geçti. O zaman halk, Hamidiye'nin Boğaz'da bir devir yaptıktan sonra dönüp duracağını sandılar. Hamidiye Boğaz'da durmadan ilerledi ve nihayet Boğaz'dan çıktı gitti. İstanbul'un resmî heyetleri de Hamidiye'de Gazi'yi selamlamak imkânını bulamamışlardı. Gazi'nin bu anlaşılmaz davranışı garipti.

Gazeteciler bu geçişe inanmıyorlardı. Telefonlar durmadan işledi. Boğaz karakolları durmadan arandı, soruldu. Alınan cevap hep aynıydı:

"— *Hamidiye geçti...*"

Nihayet geminin Karadeniz'e açıldığı anlaşılınca, İstanbul'u biraz da üzen bu gerçekten anlaşılmaz yolculuk üstünde bu sefer de hele basında çeşitli ve oldukça sert tepkiler görüldü. Gazi İstanbul'da durmamış ve İstanbul halkına sadece bir selam mesajı yayınlamıştı. 1876 Meşrutiyetinin kurucusu şehit sadrazam Mithat paşanın oğlu Ali Haydar Mithat ile, arkadaşı şair Hüseyin Suat, kırgınlıklarını Gazi'ye bir telle bildirdiler ve sert bir cevap aldılar. Zaten muhalif sayılan gazeteler tabii daha nükteli yazılar yazdılar. Hatta bir mizah gazetesi olan *Karagöz*, mânâlı bir karikatür bastı. Altında şu sözler yazılıydı:

"— *Bizi çiğnedin de nereye gidiyorsun?*"

Bu sözlerin daha altına da, o zaman çok işitilen bir şarkının şu mısraları yazılmıştı:

"O yâr-i bi-vefadan selâm yok mu?
"Kemal-i lütfuna dair kelâm yok mu?"

Hulâsa gazeteciler bu geçen yolcu hakkında, ancak Boğaz vapurları-

nın gemiyi yakından gören yolcularının gördüklerini naklederek bir şeyler yazıyorlardı:

"Gazi, Hamidiye'nin güvertesindeydi. Siyah bir kostüm giymişti. Başı açıktı. Yanında eşi Latife Hanım vardı. Ona eliyle İstanbul'un şurasını burasını göstererek bir şeyler anlatıyordu. Hamidiye'nin ön tarafında beyaz elbiseler giyinmiş deniz askerleri selam vaziyetinde idiler. Latife Hanımefendi de beyaz bir bulüz üstüne siyah bir ceket giyinmişlerdi, vs..."

Bu yazılara, tabii, İstanbul halkının Gazi'ye hasretini, fakat bu geçişten kırgınlığını açığa vuran satırlar da ekleniyordu. Soruyorlardı:

"— Neden gelmiyordu? Gelmek mi istemiyordu, İstanbul'a kırılmış mıydı? Neden? Yoksa başka sebepler mi vardı?"

Bu sorular uzayıp gidiyordu. Nihayet belki Karadeniz seyahati dönüşünde uğrar ümitleri doğdu. O da olmadı. Ama olayın nedenleri üstünde yakıştırma ve yaklaştırmalar uzayıp gitti.

***

MANEVÎ ENGELLER

Fakat gerçek şu idi ki, Ankara'nın hükümet merkezi ilan edilişinden sonra İstanbul, Ankara ile pek kaynaşamamıştı. Ama bu ruh halini bütün İstanbul halkına mal etmek insafsızlık olurdu. Gerçi bir İstanbul da vardı ki, Ankara'nın hemen bütün yaptıklarına karşı idi. Bu İstanbul, muhalif İstanbul gazetelerinde dile geliyordu. Zaten Ankara'yı savunan az sayıda gazete tutmuyordu, satılmıyordu. Bu arada Falih Rıfkı'yı, *Akşam* gazetesinin kurucularından olduğu halde, Ankara'yı tutan yazıları gazetenin satışını düşürdüğü ileri sürülerek gazeteden ayırmışlardı. Hatta, Ankara'ya cephe alan, fakat halk ve memleket efkârına müessir olan muhalif gazetelerden başka, iş âlemi de Ankara'nın merkez oluşunun aleyhinde idi. İttihatçı etkileri de hâlâ kuvvetliydi.

Hava Ankara'ya, hele Gazi'ye karşıydı. Sonra Osmanlı bürokrasisinin İstanbul'da yerleşmiş büyük kitlesi de manen ve maddeten rahat değildi. Hulâsa eski İstanbul'un üst tabaka denebilecek kısmı ile, Ankara'nın merkez oluşundan zarar görenler havayı bulandırıyorlardı. Saltanat düşkünleri de elbette ki Ankara'ya duacı olamazlardı. Zaten İs-

tanbul basını ne cumhuriyetin ilanını, ne hilâfetin kaldırılmasını benimsemişti. Terakkiperver Fırkayı ise elbirliği ile tutmuşlardı. Bu partiyi kuran Rauf Bey, bir millî kahraman sayılıyordu. Hulâsa bin bir maddi ve psikolojik sebepler, Ankara ile İstanbul'un kaynaşmasına engeldi. *Vatan*'da Ahmet Emin, daha 1924 Kasımı'nda Mustafa Kemal'den; politikadan çekilmesini isteyen yazılar yazmıştı. Hem bu gazetelere göre Ankara ancak 30.000 nüfus barındırabilirdi. Bu şehrin gelişme kabiliyeti de yoktu. Daha fazla nüfus orada mutlaka hasta olurdu. Hele yabancılar Ankara'ya nasıl giderlerdi ki? Ya maazallah hasta olurlarsa, dünya yerinden oynamaz mıydı?

Yabancı sefaretler ve onların çevresindeki yabancılar ile levanten denilen yerli yabancılar, yahut tatlı su frenkleri keza Ankara'yı benimsemiyorlardı. Kendilerine arsalar gösterildiği halde yabancı sefaretler Ankara'da bir türlü esaslı inşaata geçmiyorlardı. Bunda suçları da yoktu. Çünkü mesela bir Türk gazetecisi olarak *Vatan*'da Ahmet Emin şöyle yazıyordu:

"Son buhranlı günlerin verdiği bir ders vardır ki hükümet erkânının gözünden kaçmamak icap eder. O da, Ankara'nın merkez olmak şartıyle bu memleketin mükemmel, muntazam bir surette idare edilmesinin mümkün olmadığıdır."

Gerçi Gazi, 1925 yılı Eylül'ünün 22'nci günü Bursa'da, kendisini İstanbul'a davet eden İstanbul heyetine şunları söylemişti:

"— İstanbul'a gelmek, orada muhterem İstanbul halkı ile beraber güzel vakitler geçirmek benim de emelimdir. Ama pek güzel tahmin buyurursunuz ki, bu hususta bazı manevî engeller vardır. Bazı meselelerin inşaallah yakında halli suretiyle..."

Zaten o, İstanbul halkı derken de konuyu başka türlü anlıyordu. 1923 yılı sonlarında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine beyanatında İstanbul halkını şöyle anlatıyordu:

"— İstanbul'un saf, samimî, mütevazı kitlesine minnettarım. En müşkün dakikalarımızda kalbimiz, onlarla beraber çarpmıştır."

Görülüyor ki Gazi için İstanbul halkı anlamı o zaman oldukça sınırlıydı. Nitekim aynı beyanatında bu halkın hisleri ile oynayanlara açıkça çattı:

"— Her zaman masum insanları baştan çıkarmak için uğraşanlar olmuştur. Böylelerinin sözlerine kulak asmamak, onlara tertip olunacak en büyük cezadır."

Hulâsa Hamidiye kruvazörünün İstanbul önünden durmadan geçip gittiği günlerde, Gazi ile İstanbul arasında henüz, araya gerilmiş bazı perdeler vardı. Daha doğrusu onun için İstanbul henüz ve hâlâ Bizans'tı...

***

İSTANBUL BİZANS'TIR, BİZANS İSTANBUL'DUR

Gazi Mustafa Kemal'in, o günlere ait bu ruh halini belirten ve yalnız yüzeyde kalmayıp bilinç altında yaşayan ve kökleri herhalde onun gençlik günlerine, Meşrutiyet yıllarına ve 1918-1919'un karanlık şartlarına kadar inen ruh komplekslerini aksettiren bir mektubu burada vereceğiz. Bu mektup, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun, İstanbul'daki şartlar hakkında Ankara'da Siirt mebusu Mahmut Beye yazdığı bir mektuba, Gazi'nin dikte ettiği uzun bir cevaptır. Bu cevaptan bazı pasajlar nakledeceğiz[1]:

"26 Temmuz 1924 tarihli mektubunu aldığım günün gecesi, Gazi Paşanın yanında bulunuyordum. Arzu ettim ki, mektubunda yazılanları o da öğrensin. Onun için kendisine okudum. Baştan nihayete kadar dikkatle dinlediklerini görüyordum. Mektup bitince dedi ki:

"— Cevap yazarsan ilâve et: İstanbul, Bizans, daima karışık olmak mahiyetini, talihini, âdeta mukadder bir nasibe gibi muhafaza eder. Yalnız devir devir, zaman zaman bu karışıklığın şekli ve mahiyeti değişir. Onun için, yeni zamanlarda, İstanbul'un asıl olan çehresini, mahiyetinde tecelli etmiş görmekten asla nâümit (ümitsiz) olmamalıdır. Nâümidî (ümitsizlik) İstanbul'un içinde

(1) Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) o sırada hem mebus, hem gazeteci olarak çalışıyordu. İstanbul'da kurulan ilk Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin de İstanbul kurucu ve idarecilerindendi. Bu sıfatla Gazi ile bazı muhabereleri vardır. Bazı parçalarını aldığımız mektubun aslı Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ndadır.

bulunmakta ve kalmakta tabiidir. Fakat İstanbul'u, ibret dersi manzarası olarak karşısına alıp, uzakta, ona hâkim bir noktada durmayı, kalmayı ve onu bir an bile tetkik nazarından hariç bırakmamayı bilenlerde ümitsizlik vaki olmaz.

"Birtakım hizipler (grupcuklar) afazı zulmet-i beyza içindeki muhitte (ufukları beyaz bir karanlık içindeki çevrede) sinsi istifadeler peşinde dolaşır. Satılmışların hâkimiyeti kalemiyesindeki matbuat (satılmışların kalemlerinin hâkim olduğu basın) durmadan suikastlar ihdas eder (çıkarır). Bizans'ın icabı budur. Bizans budur."

Bu arada o günlere ait idari mesele ve çatışmalara değinildikten sonra mektup şöyle devam etmektedir:

"Güzel kalpli kardeş Yakup Kadri Bey,

"İçinde bulunduğun Bizans havasını suubetle (zorlukla) teneffüs ediyorsun. Bu pek tabiidir. O hava, üzerinde durduğu mevkiin vaziyet-i coğrafiye ve topografyası itibarıyle en temiz, en ceyyit (saf -temiz), en ferahbahş (ferahlık verici) olması lâzım gelirken, bunun tamamen aksine olarak, senin, teneffüsünde de çok zahmet çektiğin bir terkipte kalmıştır. Çünkü o hava, madde-i aslıyesindeki müvellidülhumuza (oksijen) ve müvellidülma (hidrojen) ile kalmış olsaydı, teneffüs edenlere ıstırap değil, kuvvet verirdi. Yazık ki o havada asırların levsiyatı mümteziç (pislikleri karışmış) bulunmaktadır.

Henüz yaşına basmayan cumhuriyeti idare, kaç bin, siz söyleyiniz, kaç yüz bin senelik levs-i idarenin (idare pisliğinin) merkezi olmuş ve levsiyat (pislikler) sathında (yüzeyinde) kalmakla iktifa etmeyerek (yetinmeyerek) ka'rına (derinliğine), kaç yüz bin senelik ka'rına nüfuz etmiş Bizans'ın, mülevvesiyet (pisliklere karışmış olmak) hal-i tabiîsi olmuştur. Bizans'ın, mahiyetini değiştirmek için yapmaya mecbur olduğumuz işin ehemmiyet, azamet (büyüklük) ve müşkülâtını bir an mülâhaza etmek, herhangi bir mesele için, herhangi bir hükmü vermeye sarf olunan himmet, zaman ve sây (çaba) kadar değerli değil midir? Böyle bir muhakeme (düşünme, akla vurma) karşısında sizin gibi bir mütefekkir (düşünür) ve insaflı arkadaşları dikkatli bulunmaya davet faydalıdır.

"Aziz kardeş!

"Cumhuriyet, Bizans'ı adam edecektir. Cumhuriyet levs (pislik) ile, ikiyüzlülük ile yalancılık ile ahlâksızlık ile melûf (huy edinmiş) olmak yüzünden, hal-i tabiîsini, reng-i aslîsini, kıymet-i giranbahasını (paha biçilmez kıymetini) kaybeden Bizans'ı, elbette ki ve muhakkaka (behemehal) adam edecektir. Hal-i tabiî ve nezihine (temiz haline) irca eyleyecektir (döndürecektir).

"Fakat bunun için tatbik edeceği ameliye (uygulayacağı işlem) şudur ki, levsiyatla meşbu (pisliklerle dolmuş) derin toprakları kazıyarak, berhava edecek (havaya uçuracak) ve sularının tathiri (temizlenmesi) için, belki Karadeniz'i, bütün dalgalarıyle Boğaziçi'nde cuş ü huruş ettirecektir (bütün coşkunluğu ile taşırıp akıtacaktır).

"Bu olacaktır. Fakat bu tufan-âsa (tufan gibi) med ve cezir (suların kabarması ve çekilmesi) tesirinde İstanbul yıkanırken, hedef yalnız toprak ve taş mı olacaktır? Yoksa bu toprak ve taşla beraber ziruh (canlı) ve fakat biidrak (anlayışsız, kavrayışsız) mahlukat da mı yıkanacaktır? Bu, son beş seneden beri her gün bir reng-i nevinde (yeni renklerle) tecelli eden Türk inkılâbının, yeni meyelânında (eğiliminde) görülecektir. Bu öyle bir irade-i hakikiye tecellisi (gerçek iradenin meydana vuruşu) olacaktır ki, kimseden akıl, nasihat ve tasviye talep etmeyecektir...

"Eğer bunun aksine imkân olup da benden yalnız bir fikir ve temayül sorulursa, yapabileceğim şey, yalnız ve ancak, Ankara'da oturmaktan huzursuz olup da, eski köhne, mülevves (pis) Bizans'ta ruh istirahati arayan arkadaşlarımı kurtarabilmek için, onlara haber verebilecek kadar zaman bulabilmek olacaktır."

Bunlar elbette ki, birtakım bilinçaltı birikimlerdi. Dışarıya vuran içgüdülerdi. Kökü kim bilir hangi derin ruh reaksiyonlarına inen birtakım kontrolsüz komplekslerdi. Hatta belki de gecenin geç saatlerinde yazdırılmışlardı. Ama gene de bu belge, çeşitli açılardan ilgi çekicidir. "Zulmet-i beyza" sözleri ve Bizans'ı yeren sert ifadelerde, Tevfik Fikret'in "Sis" manzumesinin, Mustafa Kemal'de hâlâ yaşayan ruhî etkileri görülür. Fakat biz şimdi, olayların akışını izleyelim.

* * *

NİHAYET İSTANBUL

Aradan üç yıl daha geçti ve Gazi Mustafa Kemal, İstanbul'u artık ziyaret kararına vardı. 1927 Haziranı'nın son günü akşam saatlerine doğru Ankara istasyonu olağanüstü bir kalabalıkla kaynaşıyordu. Bayraklar, merasim müfrezesi, mızıkalar, emniyet tedbirleri, seyirciler, uğurlayıcılar. Saat beşe doğru Gazi'nin otomobili göründü. Bilinen hareketler. Mızıka marşa başladı. Asker selam durdu. Daha sonra uğurlamalar, vedalaşmalar... 17.15'te tren Ankara istasyonundan ayrıldı. İzmit'te trenden inildi. İstanbul'dan bazı heyetler kendisini orada karşıladılar. Kısa bir dinlenmeden sonra, limanda duran Ertuğrul yatına geçildi. Beraberindekiler kalabalık değildi. Münakalât Vekili Behiç, Sıhhat Vekili ve kendisinin 1919'da İstanbul'dan ayrılırken de yanında bulunan Dr. Refik (Saydam) ve sonra İstanbul gazetelerinin "mutat zevat" olarak adlandırdıkları kimseler: Kılıç Ali, Recep Zühtü, Salih (Bozok), Nuri (Conker) ve umumî kâtibi Tevfik Beyle (Bıyıkoğlu) başyaveri (Rusuhi). 1924'te İstanbul'dan Hamidiye kruvazörü ile geçerken ona eş olan Latife Hanım, artık yanında değildi. Çünkü aradaki karı-kocalık bağları o tarihte artık çözülmüştü. Latife Mustafa Kemal, Latife Uşaklıgil olarak hayatının sonuna kadar sürecek olan yalnızlık köşesine çekilmişti[1].

1924 üzüntüsünün izleri artık silinmişti. İstanbul bayraklar içinde yüzüyordu. Şehri en az 100 tak süslüyordu. Anadolu ve Rumeli kıyılarında binlerce ve binlerce halk birikmişti. Nihayet Ertuğrul yatı ile arkasındaki harp ve karşılayıcı gemileri saat beşe doğru Adalar açığında göründüler. Ertuğrul yatı halkın toplandığı bütün kıyılara yaklaşmak emrini almıştı. Evvela Maltepe kıyılarına, sonra Adalar sahillerine doğru dümen kırdı. Adalar önlerinden Fenerbahçe istikametine, sonra Ahırkapı, Sarayburnu yönlerine dönüldü. Oradan Üsküdar'a doğru yönelindi ve Ertuğrul Çengelköy kıyılarına doğru uzandı. Nihayet istikamet Dolmabahçe...

Kıyıları ve deniz vasıtalarını dolduran, yalılarda, pencerelerde, balkonlarda, minarelerde kaynaşan ve durmadan haykıran İstanbul halkı-

(1) Latife Hanım inzivasını daima muhafaza etti. Hatıra neşretmedi. Bir aralık Salih Bozok, onun bazı mektuplarını neşre başladı. Fakat Latife Hanımın ailesince önlendi.

nun şevk ve şâdımanlığından gökler inliyordu. Bu halk, bu kalabalık, onun daha önce naklettiğimiz heyecanlarında "İstanbul'un saf, samimi, mütevazı" olarak vasıflandırdığı ve "onlara minnettarım," dediği halkti.

Ona gelince, Ertuğrul'un güvertesinde ve çevresini alanların ortasında sakin görünüyordu. Nazikti. Terbiyeli ve ağırbaşlılıkla, telaşsız, gösterişsiz ve hiçbir aşırılığa varmayan hareketlerle gösterilere mukabele ediyordu. Gerek sesindeki ahenk, gerek konuşma kudretiyle devrin yıldızı sayılan Hamdullah Suphi (Tanrıöver) bir aralık ona yaklaştı:

"— *Paşam,* dedi, *halkın bu görülmemiş heyecanı, cuş-u huruşu karşısında kalbiniz kim bilir nasıl çarpıyor. Sizin şahsınıza karşı bu sevgi, bu bağlılık gösterileri tarihte herkese nasip olmamıştır...*"

Gazi Mustafa Kemal, Hamdullah Suphi'yi, hafif bir tebessüm saklayan sakin bir çehreyle dinliyordu. Henüz gençti ve güzel bir insandı. Şanının zirve noktalarında idi. Hamdullah Suphi'nin yüzüne bir müddet düşünerek baktı. Sonra:

"— *Ver elini Hamdullah Bey*" dedi.

Hamdullah Suphi'nin elini tuttu. Kalbinin üzerine götürdü ve sordu:

"— *Nasıl, çok kuvvetli çarpıyor mu?*"

Hamdullah Suphi hiç ses çıkarmadı. Bir müddet elini Gazi'nin kalbi üstünde tuttu. Sonra aşağı aldı. Gözleri Gazi'nin gözlerindeydi. Evet, kalbin çarpışı normaldi ve bir heyecan belirtisi yoktu...

Hamdullah Suphi bir hatip idi ama, bir halk adamı değildi.

Mustafa Kemal orada ona, halk psikolojisi üzerinde, aydınlatıcı bazı sözler söyledi. Bunları burada vermiyoruz. Ama öyle sözler ki, tarihin her devrinde ve bütün toplumlar için doğrudur...[1]

* * *

(1) Bu sahneyi, Hamdullah Suphi'den Yakup Kadri Karaosmanoğlu nakleder. Gazi'nin halk heyecanı ve ruhiyatı üstündeki değerlendirmelerini bildiren sözleri buraya almadım.

DOLMABAHÇE'DE

Gazi, tam saat 6.10'da, Dolmabahçe sarayı rıhtımında İstanbul karasına ayak bastı. 16 Mayıs 1919'da gene bu saatlerde, gene bu limandan başlayan tur, artık tamam oluyordu. İstanbul'dan tam 8 sene, 1 ay, 26 gün önce ayrılmıştı. 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan, hırpani Bandırma vapuru ile ve hatta Anadolu karasına sağ salim ayak basıp basamayacağından dahi emin olmadan yola çıkmıştı. O gün, artık ne kadar uzaklarda idi. O yola çıkarken İzmir daha bir gün önce işgal edilmişti. İstanbul işgal altında idi. Birtakım sarhoş düşman devriyeleri kendisinin evini bile üç defa basmışlardı. Hatta onu yakalayıp götürebilirlerdi de. Belki Arapyan hanı denilen işkence zindanına, belki Bekirağa bölüğü hapishanesine, belki de Malta'ya. Hatta ihtimal ki İngiliz-ler:

"— İşte bizi Conkbayırı, Anafartalar harplerinde yenen, denize döken budur."

diyerek, tıpkı Napolyon'a yaptıkları gibi, onun haysiyet ve gururunu da her adımda biraz daha yaralayarak, okyanusta bir adaya da sürebilirlerdi.

Arkasında karşılayıcıları ile rıhtımdan, Dolmabahçe sarayının büyük merasim salonuna gitmek için saray merdivenlerini çıkarken, birden adımlarını yavaşlattı, durakladı. Başını arkasına çevirdi. İstanbul'un iki kıyısı ile denizin yüzü, hâlâ bağrışan, haykıran insan sesleriyle uğulduyordu. İstanbul'a bir süre baktı. Sonra birden, sert adımlarla saraya yöneldi.

Niçin duraklamıştı? Ne düşünmüştü? Niçin arkasına bakmıştı? Birden 16 Mayıs 1919'un o karanlık hatırasına mı gömülmüştü? Evet, şimdi şu Türk harp gemilerinin selam topları attığı Boğaz önleri, 16 Mayıs 1919'da, sıra sıra yabancı düşman gemileriyle doluydu. Hatta 13 Kasım 1918'de, yani Osmanlı yenilgisinden sonra cepheden dönerken Haydarpaşa iskelesinde onlardan 53 gemilik bir filonun İstanbul önüne gelişini görmüştü. Gerçi bir taraftan bunları seyrederken, bir taraftan yaveri Cevat Abbas'a:

"— Geldikleri gibi de giderler..."

demişti. Evet demişti ama, onların bu kadar çabuk ve hem de gene ken-

ili azim, karar ve teşkilâtçılık kudreti önünde yenilip gideceklerini acaba düşünebilmiş miydi? Mucize ne kadar büyüktü. 16 Mayıs 1919 ki, daha o hırpani Bandırma vapuruna binerken Rauf Bey ona:

"— Paşam, şimdi haber aldım, gitme ya seni tevkif edecekler ya gemiyi batıracaklar..."

dememiş miydi?

***

Artık bir saraydadır. Hem de saltanatı çalan bir sergerde, yeni bir hanedan başı gibi de değil. Şimdi o, meşru bir devlet reisidir. Bir müstakil devletin başı. Hem de bu istiklâl destanının altında ve en başta onun imzası vardır. Gerçi bu mücadelede kendisiyle beraber yola çıkan arkadaşlarının en önde gelenleri şu anda yanında değillerdir. Bir kısmı şimdi belki şu İstanbul'un köşe bucağında ve onu selamlayan top seslerini duydukça acaba neler düşünürler. Bu soruyu kimse cevaplandıramayacaktır. Dünyaya gelince... Dünya ona şimdi saygıyla bakar. Dünyanın nice esir, mazlum milletleri Tanrıya yalvararak kendilerine onun gibi bir önder, bir kurtarıcı göndermesini niyaz ederler.

Evet şimdi artık bir saraydadır. Acaba artık bir saray adamı mı olacak? Acaba bu lanetleme saraylar onu yiyebilecekler mi? Ona, daha saltanatı yıkarken:

"— Paşam, sen sultan ol! Sen halife ol! Bu millet başında bir baş, bir efendi, bir hudavend ister..."

diyenler çıkmamışlar mıydı?

Ama, gelecek günler, birtakım sorulara gebedir ve bu soruları, hele İstanbul'da birtakım insanlar ve çevreler zaten kendi kendilerine şimdiden sorup durmaktadırlar. Bazı Osmanlı efendileri aralarında mırıldanırlar:

"— Hele bir saraylara girsin bakalım mirim... Canım, Napolyon'u düşün..."

***

SARAY KİMİNDİR?

Gazi Mustafa Kemal, Dolmabahçe merdivenlerini aşarak saraya girdi. Önde yol göstericiler onu, padişahların muayede (bayramlaşma) merasimlerine sahne olan büyük salona götürdüler. Koridorlar ışıl ışıldı. Büyük avizeler yakılmıştı. İpekli divanlar, kadife perdeler, kemerler, revaklar arasında, İstiklâl Harbinin o bin bir mihnet çekmiş insanları, yol halılarını hışırdatarak, bir etrafın haşmetine, bir de birbirlerine bakarak onun ardından yürüyorlardı. Büyük salona varılınca bir nevi muayede tertibi meydana geldi. Kendisi her şeyin merkeziydi. Etrafını kumandanlar, mebuslar, halk temsilcileri, büyük bir kalabalık çevirdi. Şehremini (belediye başkanı), "hoş geldiniz" nutkunu okuyordu.

"— Türk ihtilâl ve inkılâbının kurtarıcı, kudretine, Türk tekâmül (ilerleyiş ve oluş) ve medeniyet merhalesinin uygarlık aşamasının dâhi reisine, bir milyon İstanbullu namına..."

Söylev bitince, ilk defa bir topluluğun alkışları, bu eski, gün görmüş sarayı inletti. Şehzâdelerin, vezirlerin, harem ağalarının hiç çıt çıkarmadan yerlere eğilip padişah tahtının saçağını öptükleri günler artık geride kalmıştı. Gazi, söylenenleri resmî bir vakar ve duruş içinde dinledi. Sonra bir adım ilerledi, konuşmaya başladı:

"— Vatandaşlarım,

"Sekiz sene evvel, mustarip, ağlayan İstanbul'dan kalbim sızlayarak çıktım. Teşyi edenim (uğurlayanım) yoktu. Sekiz sene sonra, kalbim müsterih olarak, gülen ve güzelleşen İstanbul'a geldim. iki büyük cihanın birleştiği noktada, Türk vatanının ziyneti, Türk tarihinin serveti, Türk milletinin gözbebeği İstanbul, bütün vatandaşların kalbinde yeri olan bir şehirdir. Sekiz sene önce buradan ayrılırken, kalbi yaralı olanlardan biri de bendim. Sekiz sene, heyet-i içtimaiyemizin (toplumumuzun) yeni girdiği devrin tarihi, içine aldığı ihtilâllerin, inkılâpların neticeleriyle doludur.

"Aziz İstanbul halkına, sekiz sene evvelki kadar, içinde yedi evliya kuvvetinde bir heyulâ (hayalet) tasavvur ettirilmek istenen bu sarayın içinde konuşuyorum.

"Yalnız artık bu saray, zıllulahların (Allahın gölgelerinin) de-

gil, zıl olmayan (gölge olmayan) milletin sarayıdır ve ben burada, milletin bir ferdi, bir misafiri bulunmakla bahtiyarım..."

Mustafa Kemal ertesi günler sarayda bir sıra temaslarda bulundu. Çeşitli heyetler ve temsilcilerle günlerce konuştu. Şehir dahilinde gezintilere çıktı. Geldiğinin ertesi akşamı şerefine büyük bir fener alayı düzenlendi. Bu alayın geçişini sarayın camlı köşkünden ve yakından izledi. İstanbul basını, Gazi'nin İstanbul'a gelişi hakkında geniş yazılar yazdılar ve bu, günlerce sürdü. Mesela *İkdam* gazetesi şöyle yazıyordu:

"*Gazi herkes gibi bir insandır. Ne peygamber, ne de fevkalbeşer (insanüstü) bir vücuttur. Fakat bir sahip-zuhurdur ki (türeyen, meydana çıkan güçlü insan), bunlar tarihte seyrek çıkarlar. Seyrek zuhur eden harikalar yaratırlar. Sahip-zuhurun hareketlerindeki ayırt edici vasıflar...*"

Sahip-zuhur artık İstanbul'da idi. Sarayda idi. Fakat acaba İstanbul ve saray, onun için bir gaye miydi? Bize kalırsa İstanbul, şu Mustafa Kemal olayı dediğimiz büyük gelişmenin ne başlangıcı ne de sonuydu.

Mustafa Kemal olayında İstanbul, onun ruhunun derinliklerinde öyle karışık bir komplekstir ki, biz bu bahiste bu kompleksin, bazı iç düğümlerinin açığa vurulduğunu sanıyoruz.

Tek Adam Konuşuyor!

"Büyük Söylev", ne bir anıdır, ne de bir tarihtir. Büyük Söylev; tarihî değerde bir siyasî belgedir. Ve elbetteki, bütün siyasi belgeler gibi, zamanın şartları içinde değerlendirilmelidir.

Yani onda, hem şartların objektif tahlili vardır. Hem değişmez gerçekler, hem, ancak bu söylevin söylendiği günlerin icap ve havası içinde söylenmiş ve biraz da iç âlemin ruhî birikimlerinden veya duygusal şartlardan gelen hükümler yer alar.

Ama, bütünü ile bu söylev, onun yaşadığı dönemde dünya tarihine müdahalesi olan Liderlerin söylev ve anıları arasında, kendi namını değil, kendi mücadelesini yaşatmak amacı bakımından, en asîl yeri işgal etmektedir, diyebiliriz...

XI

TEK PARTİ, DİKTA VE DİKTATÖR

İkinci Büyük Millet Meclisi 1927 Temmuzu'nda sona erdi. Ağustos'ta yeni seçimler yapıldı. 1 Eylül 1927'de çalışmalarına başlayan üçüncü Büyük Millet Meclisine Cumhuriyet Halk Partisi, 316 mebusla ve tek parti halinde geldi. Gerek birinci Meclisin muhaliflerinden, gerek dağıtılmış olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası faal üyelerinden kimse yeni Meclise seçilemedi. Terakkiperver Parti liderlerinden Ali Fuat Paşa, çok önemli anılarında, bu sonucu bir *dikta* rejimi şeklinde yorumlar.

Gazi Mustafa Kemal'in mutlak sözü geçerliğine dayanan tek partili rejim, tam bir dikta rejimi miydi? Gazi bir diktatör müydü? Bu soruların az çok doğru cevaplarını verebilmek, önce dikta ve diktatör anlamlarının, mümkün olduğu kadar sınırlı tarifleriyle mümkündür. Ama biz bu konunun incelenmesini, Atatürk'ün şahsiyeti bahsine bırakarak, burada yalnız, onun şu sözlerini kaydetmekle yetinelim:

"Biz fevkalâdeden alınan, kanunî olan tedbirleri, hiçbir vakit ve hiçbir suretle, kanunun üstüne çıkmak için vasıta olarak kullanmadık."(1)

Bu sözler, üzerinde durulmaya, gereği gibi değerlendirilmeye değer. Çünkü bir diktatör böyle konuşamaz. Bunlar bir diktatör sözü değildir. Eğer bir diktatör böyle konuşursa, tarih ve olaylar onun karşısına dikilir, onu yalanlar. Fakat Gazi Mustafa Kemal'in hikâyesinde, kanunun ve kanun müesseselerinin toptan inkâr edilişi, hukuk kategorilerinin ve şekillerinin yerine, keyif ve mutlak arzu ve emirlerin geçerli olması şeklinde misaller görülemez. Gerçi Gazi Mustafa Kemal, iktidarı baştan sona kadar ve sarsılmadan elinde tutmak gibi, tarihte örneği az olan bir güç devamlılığı sağlamıştır. Bu arada bazı uygulama yolsuzlukları, aşırılıklar, yakınlarının, ona mal edilen bazı taşkınlıkları elbette ki olmuştur. Ama onun kudreti, yalnız kendi şahsına mal etmesinin ve kendini, gelişmelerin ve inkılapların mutlak ve tek başarıcısı olarak göstermesinin yazılarında ve sözlerinde bir misali yoktur. Yani o hiçbir zaman:

---

(1) *Nutuk*; s. 541, 1927 baskısı.

"— Kanun benim, devlet benim..."

demedi. Ama mutlak söz sahibi olduğu doğrudur...

*
* *

BÜYÜK NUTUK NEDİR?

Üçüncü Büyük Millet Meclisine tek parti olarak gelen Halk Fırkası, 15-20 Ekim 1927 tarihleri arasında birinci kongresini yaptı. Halk Partisi edebiyatında buna, ikinci kongre de derler. Bu takdirde Halk Partisini, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin bir devamı ve Sivas kongresini de bu suretle patinin ilk kongresi olarak sayarlar. Böyle bir bağlantı çabası ve Millî Mücadelenin teşkilâtlanmasını Cumhuriyet Halk Partisine mal etmek doğru olmasa gerektir. Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti teşkilâtı, aslında bir parti değildi. Bağımsızlık mücadelesinin teşkilâtlandırılması için kurulmuş, eğilim farkı gözetmeyen bir halk sözcüleri teşekkülü idi. Bu teşekkülün Millî Mücadeledeki yerini böylece belirtmek ve muhafaza etmek daha doğru olsa gerektir.

Cumhuriyet Halk Partisinin 15-20 Ekim 1927 kongresinin büyük olayı, Gazi'nin bu kongrede, daha sonra "Nutuk" olarak adlandırılan demeci ile, hem kendi mücadelesini, hem de 19 Mayıs 1919'dan Cumhuriyetin ilanına kadar olan millî mücadeleyi kendi açısından değerlendirmesidir[1].

Nutuk nedir? Nutuk, ne bir tarihtir. Ne de bir anıdır. Büyük Nutuk, gerçek manasıyla, tarihî değerde siyasî bir belgedir. Her siyasî belge gibi, zamanın şartları içinde çeşitli açılardan değerlendirilebilir. Nitekim onun sahibi de onu, bir taraftan bu nutka eklenen belgelere dayandırırken, diğer taraftan olayları kendi açısından hükümlere bağlamıştır. Bu

(1) Gazi'nin el yazısıyla yazdığı bu *Nutuk*, kongrenin sabah ve akşam altı gün süren toplantısında, bizzat Gazi tarafından okunmuştur. Nutkun okunuşu cem'an 36 saat sürmüştür.

Nutuk, eski harflerle 543 büyük kitap sayfası tutar. Buna 266 vesika ile, Trakya teşkilâtına ait vesikalar ve başlıca muharebelerin harita ve krokileri eklenmiştir. İlk baskısı 1927'de yapılan *Nutuk*'un, daha sonra gerek yeni harflerle Türkçe, gerek yabancı dillerde ve bu arada Rusça çeşitli baskıları yapılmıştır.

suretle de kendi hikâyesini, kendi eli ve dili ile kendi ölçüleri ve elbette büyük nutkun söylendiği günlerin havası ve icapları içinde tarihin arşivine mal etmiştir.

Gazi ölçüsünde bir Liderin, kendi harekât ve icraatını, kendi görüş açısından olsa da, böylesine bir belgeler dayanağı ile partisi, milleti ve bütün cihan karşısında gün ışığına vurması, pek de örneği olmayan bir davranıştır. Çünkü hem kendi milleti, hem dünya karşısında olayların böylece değerlendirilmesi, öylesine bir taahhüttür ki, böyle bir taahhüde ancak, hem kendine, hem kendi işlerine inanan ve onu kendi inandığı gibi tarihe nakletmek isteyen, cesur bir insan girişebilir.

Gazi'nin nutkunda, zaman içinde dahi değeri yıpranmayacak, açık dayanakları olan, olayların gelişmeleri ile doğrulanan, yani her zaman, her devir için değerli bir büyük kısım olduğu gibi; günün şartlarından gelen icaplara göre değerlendirilmesi gereken, şahsî görüş ve hükümler de elbette ki vardır. Mesela "Anadolu'da müstakil bir heyet-i içtimaiye yaratmak" yolunda daha 1919 Haziranı'nda Amasya'da başlayan çabaların nutkun ilk sayfasında yer alan ve etrafıyla sıralanan zorunlukları, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi Hükümetinin kuruluşuna varan gerekçe, bu hareketin Türkiye Cumhuriyeti şeklinde gelişmesi ve bu cumhuriyetin, içli bir hitabe ile Türk Gençliğine emanet edilişi, her zaman aynı derecede önemli sayfalar teşkil edecektir. Ama gene bu arada mesela, Gazi'nin eski arkadaşları ve onların davranışları, onların orduyu ele geçirerek kendisine karşı bir komplo hazırladıkları hakkında hükümleri, ancak nutkun verildiği günlerin şartlarına göre değerlendirilebilir. Mesela Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir, Rauf Bey ve diğer eski yakın arkadaşları hakkında vardığı hükümler, gerçi olaylara dayandırılmıştır. Ama bu olayların, bugün daha soğukkanlılıkla değerlendirilmesi mümkündür.

Gerçi bu eski arkadaşlar elbette ki birer Mustafa Kemal değildiler. Bunların içinde, her hal ve vasfı ile, gerçekten seçkin bir şahsiyet olan General Ali Fuat Cebesoy, Atatürk'ün ölümünden çok sonra, 1956'da verdiği "Atatürk-Milli Lider" başlıklı konferansta[1] hem de artık Atatürk hayatta olmadığı için tam bir vicdan kanaatı ile, Atatürk'ün üstünlüğünü; medenî, aydın ve dürüst bir insan olarak etrafıyla yazmış, an-

(1) Türk Tarih Kurumu tarafından, hem *Belleten*'de, hem ayrı broşür halinde basılmıştır.

latmıştır. Hem de Atatürk'ün devrinde, İzmir'de idam edilme ihtimaline kadar varan, sonra da yıllarca süren çile ve mihnetlere rağmen...

Bugün Atatürk sağ olsaydı, öyle inanıyorum ki, bu eski arkadaşları hakkında, *Nutuk*'ta vardığı hükümlerini belki de başka türlü değerlendirirdi. Gerçi Gazi:

"Benimle beraber yola çıkanlar, kendi görüş ufuklarının sonuna erince, birer birer beni bıraktılar."

der. Onun iç denetimi, ileriyi görüşü, imkânları doğru değerlendirme gücü, bir bakışta aykırı gibi görünen büyük hedeflere kendini verişi ve nihayet bir Tek Adam olarak kendine has karar kudreti elbette bütün etrafındakilerde olmayacaktır. Hatta şu da doğrudur ki, o zaman ve bu eski arkadaşları hakkında, sert görülen davranışlara başvurmasaydı, bundan, hareket zarar da görebilirdi. Belki de birtakım iç çatışma ve bölünmeler olurdu. Mesela Rauf Beyin cumhuriyeti vakitsiz bulduğu gerçektir. Ama, bu insanların vatanperverlik duyguları, bazen yön ve kader tayin edici hizmet ve müdahaleleri, inkâr götürmez bir gerçektir. Mesela, daha ziyade bir asker havası içinde kalmış, gelişmeleri önceden ve her zaman görememiş, hele vakitsiz bir partileşme tecrübesi ile hem kendine, hem gelişmelere zarar vermiş olmakla beraber, Kâzım Karabekir'in Erzurum'da Mustafa Kemal ordudan ayrılmış olduğu, tevkifine emirler geldiği ve Mustafa Kemal çaresizlikler ortasında tek başına kaldığı, hatta bir kenara çekilip ortadan silinmeyi bile göze aldığı[1] bir günde; gösterdiği vefa ve sadakat, hem millî hareketin tarihinde hem Mustafa Kemal'in zuhurunda, kader tayin edici bir müdahaledir. Zaten Mustafa Kemal de ölüm yatağında, bu arkadaşlarının niçin kendi etrafında olmadıklarını, hazin bir yalnızlık içinde sormuştur[2].

***

GAZİ, MÜCADELESİNİ ANLATIYOR

Bence Mustafa Kemal bu nutkunda, İstanbul'daki çabalarını ve ümitlerini de verseydi, devrin problemlerini bir başka yönden de aydınlatmış olurdu. Ama onun 1927 büyük nutku:

(1) *Tek Adam;* cilt II: Belirsizlik Günleri; Karar Gecesi.
(2) Ali Fuat Cebesoy; *Siyasî Hatıralar.*

"— 1335 (1919) senesi Mayısı'nın 19'uncu günü Samsun'a çıktım."

cümlesiyle başlar ve o zamanki "Umumî vaziyet"in tasvirine geçer: Umumî harpte Osmanlı devleti yenilmişti. Harbe katılmaya karar veren ve en başta gelen Osmanlı idarecileri "Kendi hayatlarının kaygısına düşerek" memleketten kaçmışlardı. Hilafet ve saltanat makamını işgal eden Vahideddin, müstereddî (soysuzlaşmış), şahsını ve yalnız tahtını kurtarabileceğini sandığı tedbirler düşünüyordu. Damat Ferit Paşanın reisliğindeki kabine, âciz, haysiyetsiz, korkaktı. Ordunun elinden silahı alınmıştı ve alınmaktaydı...

Galip itilaf devletleri mütareke şartlarına uymaya lüzum görmüyordu. Donanmaları İstanbul'daydı. Adana vilayeti Fransızlar, Urfa, Maraş, Antep şehirleri İngilizler tarafından işgal edilmişti. Antalya ve Konya'da İtalyanlar, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri vardı. Doğuda Ermeniler Kars'ı, Ardahan'ı almışlardı. Daha içerileri istiyorlardı. Karadeniz kıyıları, Pontus Rum devleti olacaktı. İzmir daha 15 Mayıs'ta işgal edilmişti. Memleket içinde beliren mukavemet teşekkülleri dağınık, teşkilâtsız, başsızdı. Halk bitkin, bezgindi. Yeni bir savaşa karşı çekingendi. Mustafa Kemal, işte bu umumî vaziyet içinde çıktığı Samsun durağından itibaren, 9 Eylül 1922'de İzmir'de memleketin kurtuluşuna ve 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin kuruluşuna varan olayları, mücadeleleri ve gelişmeleri, büyük nutkunda safha safha anlatır. Vesikalarını verir. İcraatının dayanaklarını gösterir:

"— Beni İstanbul'dan sürmek ve uzaklaştırmak maksadıyle Anadolu'ya gönderenler tarafından, bu geniş salâhiyetin (ordu müfettişliğinin) nasıl verildiğine belki şaşarsınız."

diye sorar ve:

"— Derhal ifade etmeliyim ki, onlar bana bu salâhiyeti bilerek ve anlayarak vermediler."

diye izah eder. Zaten ona verilen salâhiyet, o daha esaslı icraata geçmeden ve 23 Haziran (1335) 1919'da İstanbul hükümetince geri alınmıştır. Kendisine ise, daha Samsun'a ayak bastığı günlerde hemen geri gelmesi için tebliğler yapılmıştır. O Erzurum'da iken ve henüz Erzurum Kongresi açılmadan da, 8 Temmuz 1919'da, hem askerlikten istifa etmiş, hem de padişah onun bütün rütbe ve nişanlarını geri alarak kendi-

sini ordudan çıkarmıştır. Ondan sonra mücadele ve Şeflik yetkilerini kongre ve temsil heyetleri ile kendinden ve nihayet Türkiye Büyük Millet Meclisinden almıştır. Tevkif emirleri ise ayrıdır.

Gazi nutkunda, bu mücadelede yer alan muharebeler zinciri ve bunların hikâyesi üzerinde fazla durmamıştır. Nutkun siyasî bir vesika olmak vasfı, bu suretle tamamlanmaktadır. O; nutukta daha ziyade şartları, siyasî gelişmeleri ve mücadelesini yürüttüğü havayı canlandırmıştır. Kendisini ve eserini bu suretle ortaya sermiştir...

***

MALLARIM, MİLLETİN VE PARTİMİNDİR

Bu konuda bu kadarla yetinerek gene o günlerde yer alan bir başka olayı da verelim.

Gazi Mustafa Kemal, emeklilik maaşını asıl güvenilir "müktesep" hakkı sayardı. Emeklilik maaşı 43 liraydı[1]. Her maaş devresinde bu aylığın alınışını, ayrı hesabının tutuluşunu dikkatle izlerdi. Zaman zaman Umumî Kâtibine:

"— *Çocuk* derdi, *sen bu paraya bak. Bunu kimse elimizden alamaz. Asıl gelirimiz budur ve bir gün hepsi gitse de, bununla yaşarız!*"

Umumî kâtibine göre Mustafa Kemal, devletin Cumhurreisi olarak ona ayırdığı paradan pek bir şey ayıramazdı. Masrafı fazla olurdu. Hele İstanbul'a gittiği aylarda gelirin gidere yetmediği görülürdü. Çünkü evi, sofrası açık bir insandı. Gerçi israfçı değildi. Hatta er geç millete geçecek mülklerine değilse bile, eşyalarına, eli altındaki öteberisine bağlıydı. Onun bu konudaki sıkı elliliğine dair çeşitli anekdotlar anlatılır. Ama hiçbir zaman hasis, nekes ve hele başkalarının servetlerine karşı kıskanç bir insan olmadı. Fazla olarak da, gelecek için birtakım biriktirme kaygularına asla kaymadı. Hele bazı küçük ruhlu yabancı devlet

(1) Atatürk'ün, umumî kâtibi Hasan Rıza Soyak, Gazi emekli olunca ve o zamanki kanunlara göre kendisine 43 lira emekli maaşı bağlandığını ve daha sonraları, zam sağlayan bazı kanunî değişikliklerle bu aylığın 150 liraya kadar yükseldiğini anlatmıştır. Atatürk öldüğü zaman, o güne kadar bankada ve ayrı bir hesapta biriktirilen bu paranın yekûnu 19.000 lira kadar tutuyordu. Atatürk'ün parası, malları ve serveti hakkında, ileride rakamlar verilecektir.

adamlarının yaptığı gibi, sınırdışında para, ihtiyat servet bulundurma küçüklüklerine asla iltifat etmedi...

Gerçi İş Bankasında kendi parası sayılan bir sermayesi vardı. Ama o bu parayı hiçbir zaman kendinin saymazdı. Nitekim ileride vereceğimiz vasiyetlerinde, bu paranın gelirini Dil Kurumu, Tarih Kurumu gibi teşekküllerin giderlerine karşılık tuttu. Bu gelirlerin ancak pek küçük bir kısmını ve pek mütevazı miktarlarda, hemşiresinin ve bazı yakınlarının aylıklarına ayırdı. Zaten ana para bir hediyeydi. Millî Mücadele içinde Hint Müslümanları tarafından ona gönderilmişti. Gerekli ihtiyaçlara sarf olunan gayrisi zaferden sonra (750.000 lira kadar) Türkiye İş Bankasına sermaye olarak yatırılmış ve daha sağlığında vasiyetle devredilmişti.

Ama zaferle beraber bazı şehirler ona mülk, bina, arazi şeklinde hediyeler vermişlerdir. Bunları hiçbir zaman kendi kazancı ve müktesep hakkı saymadı. Nitekim daha ilk parti kongresinde ve bu kongrede hareketlerinin hesabını verip Cumhuriyeti gençliğe emanet ettiği günlerde, 19 Ekim 1927'de, bu mülkleri kendisinin ve kendi mücadelelerinin bir devamcısı olacağını düşündüğü Cumhuriyet Halk Fırkasına bağışladı.

Toprak ve çiftçilik işlerine gelince, bu işlere karşı özel bir sevgisi, bağlılığı vardı. Toprak adamlığını köklülük sayardı. Bazı topraklar edindi veya ona bazı topraklar hediye edildi. Bazı çiftlikler kurdu. Bunlara emek verdi. Bunlar için ter döktü. O bu toprakları imara başladığı zaman buraları, boş, terk olunmuş, değersiz sahalar halindeydi. Bu sahalarda bir şeyler meydana geldi. Başarılar kazanıldı ve başarısızlıklar oldu. Gelirler ve zararlar kaydedildi. İşte, daha önce de değindiğimiz gibi, bu neticeler karşısındadır ki bir gün:

"— *Baban da mı çiftçiydi be Mustafa! Sen kim, çiftçilik kim!*"

diye, çocuğumsu bir saflıkla içini dökmüştü. Çiftliklerin gayesi kendine mülk edinmek değildi. Bu çiftliklerin etrafa numune olacağını, çevre çiftçilerine yardım edeceğini ve sonra da çiftçiye taksim olunacağını düşünüyordu.

Ama teşebbüsler öyle gelişti ki, küçük çiftçinin içinden çıkabileceği sınırı aştı ve Gazi Mustafa Kemal, işte bu toprakları ve çiftlikleri bir gün toptan Ziraat Vekâletine bağışladı. Gazi'nin malları hikâyesi de işte böyle biter.

Harfler Değişiyor

"Ben basit bir adamım. Yani ben, düşündüklerimi, milletimin arzusunda, ihtiyaç ve iradesinde görmeyi şart sayan ve bunu gördükten sonra, ancak tatbiki ile kendimi mükellef bilen bir adamım.

İlim ve bilhassa, içtimai ilim sahasında ben kumanda vermem. Bu vadide isterim ki, beni âlimler aydınlatsınlar. Siz kendi ilminize, irfanınıza güveniyorsanız, bana ilmin güzel istikametlerini gösteriniz, ben takip edeyim."

Gazi Mustafa Kemal

XII

HARFLERİMİZİ DEĞİŞTİRMEK LAZIM

Gazi Mustafa Kemal, 1928'den başlayarak, kendisini ölüm yatağına kadar gece gündüz meşgul edecek iki harekete kendini verdi. Bu hareketler şunlardır:

— *Türk alfabesi ve Türk dili hareketi*
— *Türk tarihi hareketi*

Gerçi zaman dolgun geçiyordu: Halk Fırkası programı yapıldı. Bu programa Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Laiklik ilkelerinden başka Devletçilik, İnkılâpçılık ilkeleri de girdi. 1929 dünya iktisat buhranı ile Türk ekonomisinde devletçi çalışmalara girişildi. Türk inkılâbının bir ideoloji temeline oturtulması yolunda çabalar oldu. Kadın hayatında, eğitim hayatında ve millî hayatın diğer bazı yönlerinde gelişmeler görüldü. Hele Cumhuriyetin X. yılında inkılâp heyecanı, zirve noktasına çıktı. Atatürk bu hareketlerin elbette ki mihveri ve sürükleyici gücüydü. Ama şu da ifade edilebilir ki, 1928'den başlayarak Atatürk'ün çok vakit verdiği meşgalesi, Türk dili ve Türk tarihi konuları oldu. Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Kemal'in kafası, daha zafer günlerinden beri Arap harflerinden ayrılmak ve Türk yazısı bakımından da Batı ile bir bağıntı kurmak düşüncesindedir. Çünkü daha 1922'de Gazi, Garp cephesinde, Halide Edip ve Adnan Adıvar'a, Türkiye'nin gelecek günlerdeki Batılılaşmasından söz ederken şöyle demişti:

"— *Sen, tıbbiye ile ordunun, en önce garplılaşmasından dolayı ilerlediğini söylerdin. Biz şimdi bütün memleketi garplılaştıracağız.*"

Hatta bu konuşmada, Latin harflerini kabul imkânından da bahsetmiştir. Bunu yapmak için sıkı tedbirler gerektiğini sözlerine eklemiştir[1].

Gerçi yukarıdaki sözlerde, Arap harfleri ile öğrenimin zorluğu belir-

(1) Halide Edip Adıvar; *Türkün Ateşle İmtihanı*, s. 264 (1962).

tilmekle beraber, bir harf değişimi savunulmuyordu[1]. Arap harflerinin öğrenimindeki zorluğu yenmek ve okur yazarlığı kolaylaştırmak yolunda bizde bazı çabalar zaman zaman dikkati çekmiştir. Daha Sultan Aziz zamanında Münif Efendi (Paşa) hükümdara yazı bahsinde bir muhtıra sunmuştu. Birinci Dünya Harbi öncesinde Enver Paşa da, bitişik harfli yazı yerine, ayrık harfli yazıyı askerler için kabul ederek orduda okur yazarlığı yaymak tecrübesine girmişti. Harp bunun gelişmesine engel oldu. Meşrutiyet içinde de Arap harflerini yadırgayanlar çıkmıştı. Fakat o zamanlar şartlar henüz olgunlaşmamıştı ve vakit henüz erkendi. Hatta 1923 İzmir İktisat kongresinde, harflerin değiştirilmesi yolunda ortaya atılan ilk teklif, kongre Reisi Kâzım Karabekir Paşa tarafından reddedilmişti. Müzakere dışı bırakılmıştı.

Atatürk'ün teşebbüslerine gelince? Bu konuda, Dil Encümeninin aktif ve en bilgili üyelerinden Ahmet Cevat Emre bir eserinde Gazi'nin, evvela İzmit'te İstanbul gazetecilerine yaptığı bir konuşma hakkında ve Atatürk'ten naklen şunları yazar: Atatürk der ki[2]:

---

(1) Tarihte en eski Türk yazısı kalıntıları 1889'da Ladrinsef tarafından, Moğolistan'da Orhon ırmağı bölgesinde bulunmuştur. Bunlara Orhon yazıları denilir. Bu yazılar birtakım mezar taşları kalıntıları ve anıtlar üzerindedir. İsa'dan sonra VIII. yüzyıla, 733-735 yıllarına aittir. Göktürkler Devleti zamanına rastlar (552-745). Mesela Türk Göktekin'in mezar taşı 732 tarihine uyar.

Anıtlar ve kalıntılar, Çinceye benzer bir yazı ile ve ayrıca Çince ile beraber yazılmışlardır. Bu yazıları ilk defa ve nisbeten tam olarak Danimarkalı Tomson okudu, neşretti (1892). Ondan sonra Türk yazılarına ilgi arttı. Bu defa da Almanlar, Turfan şehri harabelerinde bu yazının alfabesini buldular. Bu alfabe 1890'da Le Coq tarafından neşredildi. Anlaşıldı ki, bu yazılar Çinceden başka bir yazıdır. Türk alfabesi 38 harfli idi. Buna Altay alfabesi de denildi. Gerek Necip Asım'ın *En Eski Türk Yazısı*, gerek Hüseyin Namık Orkun'un *En Eski Türk Yazıları* (iki cilt), gerek Rıza Nur'un *Türk Tarihi eserlerinde* bu yazılar hakkında etraflı bilgiler, tercümeler ve fotokopiler vardır. Bilhassa H. N. Orkun'un ikinci cildi bu konuda, dünyaca bilinen bütün malumatı özetler ve vesikalar verir.

Türk medeniyeti başlıca üç medeniyetle temas haline gelmiştir: 1 — Çin medeniyeti, 2 — Arap ve aynı zamanda Fars medeniyeti, 3 — Batı, yahut Yunan-Latin medeniyeti. Bu sebeple Türkler tarih içinde üç alfabe kullanmışlardır: 1 — Çin tesiri devresinde Altay alfabesi (bundan farklı gelişen Uygur edebiyatı da ayrıca dikkate alınmalıdır). 2 — Arap harfleri (edebî hayatta Farsçanın tesiri hesaba katılmalıdır). 3 — Latin alfabesi ve Batı kültürü.

(2) Ahmet Cevat Emre; *İki Neslin Tarihi* s. 316-318.

"— Memleketin kalem sahipleri ile artık beraberdik. Uyanıklıklarına güvenerek dedim ki:

"— Ben hilâfeti kaldıracağım!

Biri müstesna (Hüseyin Cahit Yalçın) hepsi görüşümü kabul ettiler. Ne dereceye kadar dindar olduğunu bilmem, ama Hüseyin Cahit bana dedi ki:

"— İşte en büyük hata bu olacaktır. Hilâfeti kaldırmak... Bu akıl kârı (akıl işi) değildir. Bunu yapmayın ve sizden bu derece mantıksız bir iş çıkacağını beklemiyorum...

"Ve bu gazeteci zat, Halifenin makamını muhafaza etmesi hususunda birçok ısrar ettikten sonra dedi ki:

"— Halife kalmalıdır. Fakat siz ki bu kadar inkılâpların yaratıcısısınız, millete Latin harflerini kabul ettiriniz.

"— Henüz bu hususta kimseye kat'î söz veremem. Daha beklemeye mecburum..."

Gazi'nin bu konuşmalarını nakleden A.C. Emre, gene o gece, ondan bu konuşmalar konusunda dinlediği şu cümleleri de verir:

"— Ben basit bir adamım. Yani ben düşündüklerimi önce milletimin arzusunda, ihtiyaç ve iradesinde görmeyi şart sayan ve bunu gördükten sonra ancak tatbiki ile kendimi mükellef bilen bir adamım.

"Her insanın, mensup olduğu içtimaî heyet (toplum) için düşündüğü bir fikir olabilir. Fakat sağını solunu dinlemeden söylenmiş sözler, benim telâkkime göre, uzun uzun ve derin denemelerle incelenmedikçe fiil sahasına çıkamazlar. Her içtimaî (sosyal) işte şahsî düşünüşün umumî ihtiyaç ve iradeye mutabık olduğunu hissetmemiş olanlar, behemehal başarısızlığa mahkûmdurlar."

A. C. Emre, o gece Gazi'den dinledikleri sözlerden şu cümleleri de nakleder:

"Ben o adamım ki ordunun, memleketi ve milleti muhakkak bir neticeye götürebileceği noktalarda emir veririm.

"Fakat ilim ve bilhassa içtimaî ilim sahasına dahil işlerde, ben kumanda vermem. Bu vadide isterim ki, beni âlimler (bilginler) irşad etsinler (aydınlatsınlar, yetiştirsinler). Siz kendi ilminize, irfanınıza güveniyorsanız, bana söyleyiniz. İçtimaî ilmin güzel istikametlerini gösteriniz. Ben takip edeyim..."

A. C. Emre'ye göre Gazi, bu son sözleri bilhassa Hüseyin Cahit'e (Yalçın) karşı söylediğini bildirmiş, fakat Hüseyin Cahit bu sözlere karşı Halifeliğin kaldırılmasının akıl kârı olmadığını bildirmekten başka bir karşılık vermemiştir. Ahmet Cevat Emre şöyle devam eder:

"Gazi'nin derin bir kanaatle izah ettiği üzere, Arap harflerinden Latin alfabesine geçmek için, Hilâfetin kalkmış olması, milletin daha serbest ve daha derin, meseleyi incelemesi, millî ihtiyacın açık surette kendini duyurması lâzımdı..."

Gene bu nakledilen konuşması sırasındadır ki Gazi, şunları da açıklamıştır:

"— Eğer ben size bu meseleyi ancak son senelerde düşündüm dersem, inanmayınız. Ben tâ çocukluğumdan beri bu davayı düşünmüş bir adamım."

Bu sözlerden sonradır ki Gazi, daha yukarıda nakledilen ve içtimaî meselelerde halkın duygu ve ihtiyaçlarını izlemeyi gerektiren görüşlerini vermiştir. Gazi'nin Latin harflerini kabul etmek bahsinde, filhakika daha öncelerden ve mesela Hüseyin Cahit'le görüşmeden önce fikrini sorduğu, daha önce değindiğimiz gibi, bu işi çok daha önce Garp cephesinde Halide Edip Adıvar'la Adnan Adıvar'a açmış olmasından anlaşılabilir. Ancak bu meselede meşrutiyet devrinde, Dr. Abdullah Cevdet'in *İçtihat* dergisindeki neşriyatını da hatırlatmalıyız. Şimdi, alfabenin Latinleştirilmesi hareketinin gelişme safhalarına geçebiliriz.

* * *

Bu hareket, yakın tarihimizde ve Atatürk edebiyatında Harf İnkılâbı olarak adlandırılır. Harflerin değiştirilmesi hareketiyle pek çabuk bağlanan ve geliştirilen Dil hareketine de Dil İnkılâbı denilir. Bu hareketler, ister birer reform-ıslahat hareketi olsun, ister birer devrim sayılsın, Türk kültür savaşında onların önemi değişmez. Zaten Gazi, Latin harflerini baştan sona kadar "Türk harfleri" olarak adlandırmış ve bunları Türk inkılâbının aslî malzemesi olarak benimsemiştir.

1928 başlarında Gazi, artık bu harekete geçilmesinin zamanı geldiğine kani olunca, ilk belirtiler ortaya yayılmaya başladı. 8 Ocak 1928'de Mahmut Esat Bey (Bozkurt) Ankara Türk Ocağı'nda Türk harfleri hak-

kında bir konferans verdi. Harf hareketi ile dilin sadeleştirilmesi ve Türkçeleştirilmesi, daha ilk andan beraber ele alındı. 8 Şubat 1928'de İstanbul'da ilk Türkçe hutbe (Cuma namazlarında imamın minberden yaptığı tebliğ ve dua) okundu. 24 Mayıs 1928'de Latin rakamları (bunlara batıda Arap rakamları denir) Türk rakamları olarak kabul edildi.

27 Haziran'da, harflerin Latinleştirilmesi (yahut harf devrimi) için bir ilim kurulu meydana getirildi: Dil Encümeni.

28 Haziran'da Millet mektepleri hakkında İcra Vekilleri Heyeti kararı çıktı. Halk dershaneleri ve konferansları yönetmeliği neşrolundu. 17 Temmuz'da Başvekil İsmet Paşa Dil Encümeni ve Latin Harfleri Komisyonu toplantısında bulundu.

Fakat görülüyordu ki İsmet Paşa, bu meselede ve ilk adımda Gazi kadar cesur ve kararlı değildir. İlk Dil Kurumu üyelerinden Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ya göre İsmet Paşa, Türk harflerinden Latin harflerine geçiş için 7 yıllık bir intikal devrine lüzum görüyordu. Gazi'nin ise yeter bulduğu geçiş süresi şuydu: 6 ay!

A. C. Emre, İsmet Paşanın bu görüşünü ve tereddüdünü şu satırlarla anlatır[1]:

"Cumhuriyetin ilânı ve Hilâfetin kaldırılması safhalarında Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan ayrılmayan Başvekil İsmet Paşa, takriri sükûn senelerinde yapılan Avrupalılaşma hamlesine de ses çıkarmamıştı. Fakat yazıyı değiştirmek teşebbüsüne, kolay sarsılmayan bir mukavemet (direniş) gösterdi. İsmet Paşa, böyle bir inkılâp hamlesinin, mutlaka gerekliliğine inanmıyordu.

"Yazı değiştirilecek olursa hükümet, bütün askerî ve mülkî daireleri ile, Darülfünun (Üniversite) bütün fakülteleri ile, Maarif bütün mektepleri ile, Matbuat (basın) bütün gazeteleri, dergileri, kitap neşri mekanizması ile yerinden oynatılamaz bir dağ gibi Başvekilin karşısına dikilmiş görünüyordu.

"Şu itirazları ileri sürüyordu:

"'— Okuma yazma güçlüğü, bütün devlet hayatını felce uğratacak bir inkılâbı gerektirecek bir zaruret sayılabilir mi? Milletlerin medeniyetçe ileri veya geri olmaları yazılarının kolaylık veya güçlüğü ile ölçülmediği meydanda değil midir? Yüzyıllardan beri kullanılan yazı, bundan sonra

(1) Ahmet Cevdet Emre; *İki Neslin Tarihi*, s. 317.

da pekâlâ devam edebilir. Âlimler, bütün okur yazar kimseler, hece sınıfı çocuklarına dönecekler. Yazı değişirse kütüphaneler dolusu basma ve yazma eserlerden nasıl faydalanılacak?'

"Hulâsa hiçbir gazete ve dergide yazı değiştirme tezi müdafaa edilmiyordu. Mecliste de itirazları bastıracak hiçbir ses yükselmiyordu. Bütçeye, Gazi'nin emriyle 1925'ten beri tahsisat konulduğu halde 'Alfabe Komisyonu' bir türlü kurulamıyordu..."

Ama şartlar olgunlaşıyor, olaylar gelişiyordu. Gazi kararlıydı ve bu kararını halka dahi açıklamaktan çekinmiyordu. İşte bu cümleden olarak, 9 Ağustos 1928'de, Sarayburnu'ndaki Halk gazinosunda meşhur söylevini verdi:

"— Yeni Türk harfleri çabuk öğrenilmelidir. Yeni Türk harflerini her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki, bir milletin yüzde onu, yüzde yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmezse bu ayıptır..."

Artık her yerde, harfleri Latinleştirme ve yeni harfleri öğrenme, öğretme çabası başladı. Hatta Gazi'nin kaldığı Dolmabahçe sarayında da büyük çalışma salonuna bir kara tahta yerleştirildi. Gazetecilerden İbrahim Necmi Dilmen, 11 Ağustos 1928'de bu tahtanın başına geçerek, Gazi'nin huzurunda dinleyenlere bir alfabe dersi verdi, 23 Ağustos'ta Gazi, Tekirdağ'ında yeni harfler üzerinde konuştu. Memurları tahta başına kaldırarak yeni harflerden imtihan etti. 25 Ağustos'ta Ankara'da Muallimler Birliği IV. kongresinde öğretmenler, yeni harfleri öğretmek için and içtiler. 29 Ağustos'ta Dolmabahçe sarayında Gazi ve İsmet Paşa, ümmilikle (okuma yazma bilmemekle) savaş üzerinde konuştular. İsmet Paşa artık gittikçe yeni harfler lehine kazanılıyordu. Nitekim 4 Eylül'de Dahiliye Vekilliği Valilere, kültürel işlerin ele alınması ve düzenlenmesi üzerinde bir genelge yayınladı. 13 Eylül'de bizzat İsmet Paşa, seçim dairesi olan Malatya'da yeni harfler hakkında konuştu. Malatya'ya yola çıkarken:

"— Bir öğretmen olarak yola çıkıyorum," dedi.

ve şunları ekledi:

"— Bu kadar hayırlı ve kudretli bir tedbirin, niçin bugüne kadar geri bırakıldığını, geleceğin tenkitçilerine (eleştirmecilerine) anlatmak kolay

olmayacaktır. Fakat ben onlara diyeceğim ki, insanlar göreneğe o kadar bağlıdırlar ki, görenekten ayrılıp hayırlı ve kat'i bir karara varabilmek için, Türk Devletinin Gazi gibi türlü tecrübeler ve bâdireler (tehlikeler) içinde, milletinin hayatiyet ve kudretinin özü gibi yetişmiş ve Devlet Reisi olduğu halde köy köy dolaşıp alfabe hocalığı edecek kadar çalışkan, azimli ve fedakâr bir reisin gelmesi lâzımdı..."

İsmet Paşanın sözleri doğruydu ve tam zamanında söylenmişti. 16 Eylül'de Maarif Vekâletinde Vekâletlerin müsteşarları toplanarak, yeni harflerin uygulanması bahsinde konuşmalar yaptılar. 21 Eylül'de Gazi, Cumhurreisi sıfatı ile Başvekilliğe yeni harfler hakkında bir resmî yazı gönderdi. 29 Eylül'de "yeni harfler marşı" bestelendi. Bu marşın sözleri, mısraları, yeni alfabenin harfleri sırayla metne alınarak tertiplenmişti. Marşı, Cumhurreisliği orkestrası Şefi Osman (Üngör) besteledi.

8-25 Ekim arasında memurlar, yeni harflerden imtihana çekildiler. Nihayet 31 Ekim'de Halk Fırkası da harekete geldi. Yeni harfler üzerinde konuşulmak üzere toplanıldı. 1 Kasım 1928, Meclisin yıllık toplantısının açılma günüydü. O gün Gazi, Meclisi açış nutkunda yeni harfleri de bahis konusu etti:

"Büyük Türk milletine, onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yol dışında, kolay bir okuma yazma anahtarı vermek lazımdır. Bu okuma yazma anahtarı ancak, Latin esasından alınan Türk alfabesidir.

"Milletler ailesine, münevver (aydın) yetiştirmiş büyük bir milletin dili olarak girecek olan Türkçeye, bu yeni canlılığı kazandıracak olan üçüncü Büyük Millet Meclisi, yalnız ebedî Türk tarihinde değil, bütün insanlık tarihinde mümtaz bir sima olacaktır..."

Artık hazırlık gelişmeleri son kertesine gelmiş demekti. Açış nutkundaki sözler, Gazi'nin millete bir taahhüdüydü. Bu taahhüt yerine getirilmeliydi.

*
* *

LATİN HARFLERİ KABUL EDİLİYOR

Meclisin açılış töreni bitip de Meclis toplantısı sona erince, gerekli Encümen derhal toplandı. Meseleyi konuştu. Kararlaştırdı. Tasarı hazırlandı. Bu yeni harfli kanun tasarısı aynı gün toplanan Büyük Millet

Meclisine sevk edilerek, itirazsız kabul edildi: Tarih 1 Kasım 1928 ve kanun numarası 3153...

Kanun 3 Kasım'da *Resmi Gazete*'de yayınlandı ve kesinleşti. Bu kanuna göre "Şimdiye kadar Türkçeyi yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine, Latin esasından alınan ve kanuna ilişik cetvelde gösterilen harfler, Türk harfleri unvan ve hukuku ile kabul edilmiştir." (Madde 1) Hepsi 11 madde olan kanunun diğer maddeleri, kanunun uygulanmasına ait hükümlerdi. Devlet dairelerinde bu harflerin uygulanması tarihi 1 Ocak 1929 tarihini geçemezdi. Ancak basılı evrakın ve benzerlerinin değiştirilmesi için 1929 Haziran başına kadar bir zaman veriliyordu.

Gene 1 Ocak 1929'dan itibaren basılacak kitaplar ancak Latin harfleri ile basılabilirdi. Yalnız tutulacak zabıtlarda, Haziran başına kadar eski harflerin kullanılması mümkündü. Çünkü kâtipler yeni harfleri henüz süratli yazamıyordu.

Hulâsa Türkiye'de harfler, artık Latin harfleri olmuş ve bunlar kanunca "Türk harfleri" adını almışlardı...

***

TÜRK HARFLERİ VE TÜRK DİLİ

Gazi Türk harfleri ile Türk dilinin sadeleştirilmesi, arınması, köklerinin çağdaş kurallarla araştırılması işini daima beraber alıyordu. Hulâsa Türk dili hareketi, aslında harf hareketi ile aynı zamanda başladı. Mesela daha 9 Ağustos 1928'de Sarayburnu gazinosunda halka yeni harfleri anlatan Gazi, gene aynı akşam orada Arap oyuncu kızını dinledikten ve sanatında başarı gösterdiğini söyledikten sonra şöyle konuştu:

"Fakat benim Türk hissiyatım üzerinde bu basit musiki artık bir tesir yapamaz."

O gece, zaten halkla kaynaşan ve kendini halktan gizleyen ikiyüzlü bir şef olmayan Gazi sözlerinin sonunda kadehini halka doğru kaldırdı:

"Eskiden bunun bin mislini mezbelelerinde (süprüntülüklerinde) gizli gizli içerek çeşitli mefsedetler (fesatlıklar, ahlâksızlıklar) yapan mürâî (ikiyüzlü) sahtekârlar vardı. Ben sahtekâr değilim. Milletimin şerefine içiyorum!"

Ondan sonra harf, dil ve hatta musikî işi hep bir arada gelişti. Dil ve millî duygu bağıntısını daima savundu. Nitekim daha sonraları, 2.1.1930 tarihli demecinde şöyle der:

"Millî duygu ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî duygunun gelişmesinde başlıca müessirdir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."

Ona göre millî dil ve millî duygu, birbirine bağlıydı ve dil devrimi, millî duygu yolunda bir güçlü atılıştı. Harflerin değişmesinden sonra kendini, bütün ihtirası ile dil işlerine verdi. Bu bahse daha ileride döneceğiz.

Yeni Devletin Dış Münasebetleri (Dünyaya Açılış)

"İnsan, mensup olduğu milletin varlığını ve saadetini düşündüğü kadar, bütün cihan milletlerinin huzur ve refahını düşünmeli ve kendi milletinin saadetine ne kadar kıymet veriyorsa, bütün dünya milletlerinin saadetine hizmet etmeye de, elinden geldiği kadar çalışmalıdır."

Mart 1937 – *Atatürk*

Atatürk'ün yaşadığı dönemde yetişen liderler arasında, bu dili konuşabilen bir başkası yoktu.

XIII

DÜNYAYA BAKIŞ (1923-1930)

Lozan antlaşmasının 24 Temmuz 1923'te imzalandığını biliyoruz. Antlaşmanın diğer ilgili devletler tarafından tasdiki gerçi biraz gecikti ve antlaşma ancak 6 Ağustos 1924'te yürürlüğe girdi. Ama yeni Türkiye, Lozan'da antlaşma imzalanmasıyla, dünyaya müstakil bir devlet olarak fiilen gözlerini açıyordu. O sıralarda durum şuydu:

1 — Dünyanın ve Avrupa'nın Birinci Dünya Harbinden önceki siyasî dengesi tamamen değişmişti. Avrupa ve Asya'da Rusya İmparatorluğu, Şubat 1917 ihtilâli ile çökmüş, dağılmıştı. Çarlık denilen hükümdarlık idaresi tarihe karışmıştı. 7 Kasım 1917'de başlayan yeni bir ihtilâl dalgası ile de Rusya, sosyalist rejimin yerleştirilmesi mücadelesine girmişti. Lozan imzalanırken ise Rusya'da artık içeride karşı ihtilaller ve dışarıdan müdahaleler bertaraf edilerek, aşağı yukarı eski çarlık sınırları içinde, Sosyalist Şûralar Devleti, yahut Sovyetler Birliği şeklinde yeni bir siyasî varlık dünya birliğine katılmıştı. Fakat dünyayı da ikiye bölmüştü.

2 — Avrupa'nın eski siyasî kudret muvazenesi de değişmişti. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ortadan kalkmıştı. Almanya bir imparatorluk olmaktan çıkmıştı. Avusturya, Almanya, Bulgaristan, yenilmiş devletler olarak, elverişsiz sulh muahedeleri imzalamak zorunda kalmışlardı. Eski Avusturya İmparatorluğu'nun yerinde yeni devletler doğmuştu. Romanya ve Sırbistan (yeni Yugoslavya) genişlemişti. Ama yenik ülkeler ve özellikle Almanya rahat değildi. Hitler'in sesi daha 1922'de işitilmeye başlanmıştı. Hindistan'da, emperyalist rejimlere karşı direnişler baş gösterdi. Hele Türkiye'de Mustafa Kemal hareketinin başarısı, bütün sömürge ve yarı sömürgelerde bir kurtuluş müjdesi olarak gittikçe yaygın tesirler halinde ışığını yayıyordu.

3 — Yeni Türkiye'nin sınırlarında eski komşulardan başka, yeni komşular da belirmişti:

Avrupa kısmında Yunanistan, Bulgaristan, Ege denizinde 12 adayı elinde bulundurması itibarıyla İtalya, Güneyde Suriye (Fransa mandası), Irak (İngiliz mandası), karışık bir İran ve nihayet Kafkasya ve Karadeniz'de Sovyetler Birliği...

Türkiye Cumhuriyeti her şeyden önce bu komşularıyla sağlam ilişkilere girmeliydi. Bir de, Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti) vardı. Bu cemiyeti, harpten galip çıkan devletler, elde ettikleri durumu *(statu quo)* muhafaza için kurmuşlardır. Fakat ona, Amerika'nın harp sonundaki cumhurreisi Wilson'un harp bitmeden ilan edilen prensiplerindeki Cemiyet-i Akvam umdesine uydurularak, bir Birleşmiş Milletler topluluğu halini vermek istemişlerdi. Bu sebeple bir kısım milletler, istese istemez bu topluluğa katılıyorlardı. Türkiye de başkalarıyla çatışmaları bitince, elbette ki buraya girebilirdi. Ama Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile mevcut anlaşmaları, bizim herhangi bir devletler grubuna katılmamız için bazı şartlar koyuyordu(1). Nitekim Türkiye, Cemiyet-i Akvama, ancak 18 Temmuz 1932'de girecektir.

İşte Lozan'dan sonra Türkiye, başta komşuları olmak üzere bütün bu yeni dünya kuvvetleri ve devletleriyle siyasî, ticarî, adlî münasebetler kurmak, antlaşmalar imzalamak, hulâsa dünya içinde yerini almak, varlığını dünyaya tasdik ettirecek memleket içindeki gelişme ve inkılâplarını sulh içinde başarmak, tamamlamak zorundaydı. Bu münasebetlerde hâkim olacak ruh ve prensip ise, ancak barış, dostluk ve eşitlik prensipleri olabilirdi. Çünkü daha sonra gene barış yolu ile çözümlenen Musul meselesi müstesna olmak üzere, Türkiye'nin hiçbir devletle anlaşmazlığı yoktu. Ne kimsenin toprağında gözü vardı, ne de kimseye bir toprak borcu bulunuyordu. Millî mücadele ve Lozan başarıları Türkiye'ye, dost ve düşmanları önünde büyük bir itibar sağlamıştı. İşte Lozan'dan sonra milletlerarası siyaset alanına bu hava içinde girildi ve derhal milletlerarası münasebetler tesisine girişildi. Çünkü Lozan'dan önce Türkiye'nin ancak Sovyetler Birliği ile hukukî antlaşmaları vardı. Ve ancak Afgan Krallığı ile siyasî münasebetler kurabilmiştik. Şimdi bu alandaki gelişmelere kısaca göz atalım.

***

DÜNYAYA AÇILIŞ

Bu gelişmeleri izlerken, önce Sovyetler Birliği üzerinde durmalıyız. Zaten Atatürk de, her yıl Meclisi açış nutuklarında milletlerarası duru-

(1) O sırada Sovyetler Birliği de Cemiyet-i Akvam'a girmiş bulunuyordu.

nu özetlerken, ilk önce Sovyetler Birliği ile olan dostluk antlaşmalarına değinmeyi gelenek haline getirmişti[1].

* * *

TÜRKİYE-SOVYETLER

Sovyetler Birliği'nin, iç ve dış savaşları sona erdikten sonra başlıca gayesi, bir taraftan komşuları ile uzun vadeli antlaşmalar kurabilmek, diğer taraftan Batıya karşı Almanya'yı kazanmaktı. 16 Nisan 1925'te Almanya ile Rapallo antlaşmasını imzalamayı başardı. Gerçi bu antlaşma önemini uzun zaman muhafaza edemedi. 1 Aralık 1925'te, Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya arasında imzalanan Lokarno antlaşması, Almanya'yı Sovyet dostluğundan sökmüştü[2]. Avrupa sahnesinde bu yeni gruplaşma, elbette ki Türkiye'yi de ilgilendirirdi. Bir taraftan bu anlaşma, diğer taraftan Cemiyet-i Akvamın Musul meselesinde Türkiye aleyhindeki bazı hareketleri, Türkiye ile Sovyetleri birbirlerine daha yaklaştırdı. 17 Aralık 1925'te, yani Lokarno antlaşmasından 15 gün sonra, Paris'te Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında bir "*tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması*" imzalandı. Çiçerin ile Tevfik Rüştü Aras arasında imzalanan bu antlaşma ile, iki taraftan biri saldırıya uğrarsa, diğer taraf ona karşı, tarafsız kalacaktı. Taraflar birbirlerine tecavüz etmeyeceklerdi (madde 3). Taraflar diğer devletlerle, taraflardan birine yöneltilmiş bir antlaşma ve gruplaşmaya girmeyeceklerdi. Ondan sonra bu iki devlet arasında siyasî ve ekonomik ilişkiler geliştirilmiştir. Nitekim Kasım 1926'da iki taraf arasında Odesa'da, Cemiyet-i Akvama girmek işi, Kasım 1926'da gene Odesa'da, Türk-Sovyet ticaret-iktisat münasebetleri gözden geçirildi. Ocak 1927'de bu konuşmalar, uzmanlar arasında devam etti. Neticede 2 Mart 1927'de Ankara'da bir ticaret ve denizcilik antlaşması imzalandı.

1928'den sonra Sovyet-Türk ilişkileri, milletlerarası gelişmelere göre şekilleşti. Çünkü Sovyetler Birliği de artık Cenevre'de Cemiyet-i Akva-

(1) Sovyetler Birliği ile Millî Mücadele içindeki siyasî münasebetler ve antlaşmalar bu kitabın ikinci cildinde etraflı olarak yazıldığı için, burada o kısım üzerinde tekrar durmayacağız.

(2) Sovyetler Birliği Lokarno Antlaşmasını kendisine karşı saydığını resmî beyanlarla açıklamıştır.

mın düzenlediği milletlerarası toplantılara karışıyor, Türkiye'nin de buralara davet edilmesini istiyordu. Nitekim Türkiye, Mart 1928'de Cenevre'de milletlerarası silahsızlanma hazırlık komisyonuna davet edildi. 1929'da Türkiye, Litvinof protokolü denilen misaka da katıldı. Daha 8 Eylül 1928'de Türkiye, "Savaşın, millî siyaset aleti olarak kullanılmaması"nı esas tutan Kellog misakına da katılmış bulunuyordu. Litvinof protokolü ise, Polonya, Romanya, Estonya, Letonya, yani Sovyetler'in komşularıyla bir yaklaşma protokolü idi ki, Türkiye buna da katıldı. Hulâsa 1923-1930 arasında Türk-Sovyet münasebetleri dostane gelişti.

***

YUNANİSTAN

Lozan barışından sonra en dikkati çeken komşumuz Yunanistan'dı. Sulh olmasına rağmen arada birçok meseleler askıda idi. Gazi Mustafa Kemal bu meselelerin bir an önce düzenlenmesinde ve Yunanistan'la dostluğa ve hatta bir ittifak çerçevesi içinde işbirliğine gidilmesinde ısrarlı arzu göstermekte idi. Önde gelen mesele iki taraftaki Türk ve Yunan azınlıkları meselesi idi. Nihayet Lozan'da zaten bir esasa bağlanan bu mesele üzerinde ve Norveçli Hansen muhtırasına göre 30 Ocak 1924'te ilk anlaşmaya varıldı[1]. Bu anlaşmada, mübadeleye (nüfus değişimine) tabi tutulacak kimselere ait şartlar yer alıyordu. Tarafsız devletler delegelerinin de katıldığı muhtelit (karma) bir mübadele komisyonu kuruldu. Bu komisyon, çalışmalarına Ekim 1924'te başladı. İlk zamanlar işler iyi gitti. Fakat sonra anlaşmanın ikinci maddesi dolayısıyla, sert tartışmalar çıktı. Tarafları harbe sürükleyecekmiş gibi çatışmalar oldu.[2]. Bütün ihtilaf, Lozan antlaşmasındaki bir kelimenin,

---

(1) Bu antlaşmanın ek ve protokol metinleri: *Düstur*, Tertip III, cilt 5. Ayrıca *Lozan Protokolleri*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

(2) Günümüzdeki meselelere kadar uzanan ve İstanbul Rumlarını ilgilendiren bu madde şudur:

"Birinci maddede açıklanmış olan mübadele (nüfus değiştirilmesi) aşağıdaki ahaliye şamil değildir (aşağıdaki ahali bunun dışındadır):

a) Dersaadet (İstanbul) Rum ahalisi,

b) Garbi Trakya'nın Müslüman ahalisi.

Dersaadet'in Rum ahalisi sayılacak olanlar, 1912 kanunu mucibince (bu

"yerleşik = établise" kelimesinin yorumlanması tarzından çıkıyordu. Sakin (yerleşmiş) établise kimdi, kim değildi? Nihayet bu konuda bir karara varamayınca, Akvam Cemiyetinin kararıyla, Milletlerarası Adalet Divanından karar istendi. Divan kararını 25 Şubat 1925'te verdi. Bu karara göre établise, devamlı bir yerleşmişliği gerektiriyordu. Her oturan établise sayılamazdı. Yerleşmişlerin, her ne suretle olursa olsun, 1912 belediye sınırları içinde, 30 Ekim 1919 tarihinden önce (mütareke tarihi) gelmeleri ve orada daimi oturmaları lazımdı. Fakat iş, bu istişarî ve hukukî yoldan da çözülemedi. Mesele uzadı gitti ve ancak 1 Aralık 1926'da, Atina'da yapılan bir anlaşma ile iki hükümet arasında bir şekle bağlandı.

ORTODOKS KİLİSESİ (PATRİKHANE) MESELESİ

Türk-Yunan hükümetleri arasında ikinci karışık mesele de patrikhane meselesi oldu. İstanbul'daki patrikhane, daha eski devirleri bir tarafa bıraksak bile, XVIII. yüzyıl sonlarından ve Yunan istiklal mücadelesinin alevlendiği XIX. yüzyıl başlarından itibaren, daima ve faal surette siyasetle ilgilenmiştir[1]. Bu ilgi mütarekeden sonra ve hele Pontus, Ege meseleleri geliştikçe en yüksek dereceye vardı. Fakat Anadolu'nun başarısı ile gerek Pontus, gerek Ege Rumluğu bir demografik varlık olarak ortadan kalkıp, Rumlar Türkiye'yi terk edince, patrikhanenin İstanbul'da

kanuna göre) tahdit edilmiş (sınırlandırılmış) bulunan Dersaadet şehremaneti (belediyesi) havzasında (içinde) 1918 tarihinden önce sakin (yerleşmiş) bulunmuş olan bilcümle (bütün) Rumlardır. Garbî Trakya'nın Müslüman ahalisi sayılacaklar, Bükreş muahedenamesi ile (Balkan Harbinden sonraki barış antlaşması) 1913'te tayin edilen hudut hattının doğusundaki mütemekkin (yerleşmiş) bilcümle Müslümanlardır."

İşte bu madde, Türk ve Yunan delegeleri tarafından, başka başka yorumlanmış ve pek uzun çatışmalara, anlaşmazlıklara yol açmıştır. Anlaşmazlığın mihveri de "yerleşmiş" (sakin, mütemekkin) yani Fransızca (établis) anlamı idi.

(1) 1453'te Bizans fethedildiği zaman patriğe, Fatih tarafından bazı haklar ve imtiyazlar tanındı. İstanbul patrikliği, dünya Ortodoks Hıristiyanlığının ruhanî reisliğiydi. Daha sonra Moskova patrikliği kurulunca, Rus Ortodoksluğu İstanbul'un kontrolundan çıktı. Abdülhamit II. devrinde de Bulgar ve Sırp kiliseleri İstanbul patrikliğinden ayrıldılar. Patrikhane yalnız Türk, Yunan, Avrupa, Amerika, Kudüs Ortodoks teşkilâtının başı olarak kaldı.

varlığının nedeni, yahut hikmeti de kalmadı. Fakat Lozan konferansında şiddetli çatışmalara yol açan bu konu, Lloyd George'un teklifiyle ve artık siyasetle uğraşmamak kaydı altında patrikhane İstanbul'da bırakıldı. Ama o günden sonra da Türkler, patriği ancak bir başpapaz olarak aldılar. Zaten Türkiye'de İstanbul'dan başka yerlerde bir kilise teşkilâtı kalmamıştı. İstanbul Rumları da ancak 90.000 kadardı. Fakat gene eskisi gibi, eski Anadolu ruhanî dairelerini temsil eden metropolitler patrikhanede yer alarak kaldı. Durum gergindi. 1924'te patrik seçilen Konstantin, mübadeleye tabi olduğu için sınırdışı edilince ihtilaf arttı.

Ama yavaş yavaş iş yatıştı. 1925 yazında Atina'ya ilk Türk sefiri gitti. Gerçi 1930'a kadar ilişkiler oldukça soğuk geçti. Çünkü 1926 Atina anlaşması, nüfus değişiminden (mübadeleden) doğan bütün meseleleri çözememişti. Fakat İtalya'nın Akdeniz'de Türkiye ve Yunanistan'ı da içine alan bir birlik kurma çabaları ve Mustafa Kemal ile Venizelos'un Ankara'da buluşmaları, havayı çok yumuşattı. Daha 13 Eylül 1928'de İsmet Paşa, Malatya'da verdiği bir nutukta, arada esaslı ihtilaflar olmadığını belirtmişti. Venizelos hakkında güven ifade eden sözler söylemişti[1]. Nihayet 10 Haziran 1930'da iki devlet arasında Ankara'da ve askıda kalan bütün meseleleri çözen bir anlaşma imzalanarak Türk-Yunan ilişkileri normal yoluna girdi. İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türklerinin "yerleşmişlik" hakkı bir daha karara bağlandı. Mübadeleye tabi Rum ve Türklerin eski yerlerinde bıraktıkları mallar meselesi daha açık esaslara bağlandı. İsmet Paşa, Venizelos'u, işte bu anlaşmadan sonra Ankara'ya davet etti. 20-30 Ekim 1930 aralarında Ankara ve İstanbul'u ziyaret eden Venizelos ile Ankara'da ayrıca üç belge imzalandı. Bu yakınlaşmada İtalya Başvekili Mussolini'nin önemli etkileri oldu[2]. Bu münasebetle Gazi Mustafa Kemal, 1 Kasım 1930'daki Meclis açış nutkunda, Yunan dostluğu üzerinde sıcak bir dil kullanmıştır[3]. Fakat şimdi içinde yaşa-

(1) *İsmet Paşanın Siyasi, İçtimai Nutukları*, 1920-1933.

(2) Bu konuda: *Türkiye'nin Dış Politikası*, Dr. M. Gönlübol ve Dr. Cem Asar.

(3) O zamanki Türk-Yunan meseleleri ile, Gazi Mustafa Kemal'in Yunan siyaseti hakkında, o devrede Türk-Yunan Mübadele Komisyonu reisi ve Muhtelit Mübadele Heyetinde bir aralık Türk heyeti başkanı olarak çalışan (sonra vekil ve sefir) Cemal Hüsnü Taray'ın, gerek Türk-Yunan münasebetlerinin gelişmeleri, gerek Gazi Mustafa Kemal'in Balkan siyaseti hakkında ilgi çekici, fakat yayınlanmamış hatıraları vardır. Bu hatıralar şunu göstermektedir ki Gazi, iki taraf arasında, günlük, kısır ve çapraşık çatışmaların aleyhinde idi.

dığımız günlerde Kıbrıs çatışmaları dolayısıyla ortaya çıkan ve İstanbul'da kendilerine o zaman olağanüstü ikamet ve ticaret hakları tanınmış olan Yunan uyruklu Rumlar hakkındaki müsait şartlar da, o vakit Yunanistan'ın elde ettiği bir başarı idi. Venizelos'un ziyareti, İsmet Paşa ve Hariciye Vekili tarafından iade edilmiştir.

*
* *

DİĞER MEMLEKETLER

1923-1930 devresinde dünyanın hemen bütün devletleriyle ve bu arada bilhassa İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya ile çeşitli antlaşma ve anlaşmalar yapıldı. Bu arada İngiltere ile başlıca çatışma konusu olan Musul meselesinin çözüm şekli daha önce verilmişti. Bu anlaşma sonunda Türkiye-Irak sınırı da bugünkü şekliyle çizildi[1].

*
* *

İTALYA

İtalya ile Ege adalarında komşu bulunuyorduk. Türkiye ile, Sovyetler'den sonra Batıda ilk iyi münasebetler kuran devlet İtalya oldu. Ancak 1922'de İtalya'da idareyi ele geçiren Mussolini ve faşist iktidar, Türkiye'ye karşı zikzaklı bir siyaset izledi. Musul meselesinde İtalya, İn-

---

Bunların mutlaka temizlenmesini istiyordu. Gene şu anlaşılmaktadır ki, Gazi'nin bütün ümit, emel ve gayreti, Türkiye'nin batısında ve Balkan Avrupasında, en az Tuna'ya kadar varacak bir ittifaklar ve emniyet bölgesi kurmaktı. Buna çok önem veriyordu. Kendisi de aslında bir Rumelili, bir Balkanlı ve bir süre Sofya'da, Belgrat ve Karadağ'a da şamil ataşemiliterlik yapmış bir eski kurmay olarak, Balkanların havasını, Balkanların mizacını iyi biliyor ve bölgeye değer veriyordu. Böyle bir Balkan ittifakının lideri ve Avrupa'nın bu sıfatla da sözü geçer adamı olmak... Öyle sanıyorum ki bu onun belki biraz masum, fakat hiç şüphe yok ki doğru ve yerinde bir hayali idi.

(1) Bu mesele hakkında tamamlayıcı bilgiler için: Prof. Nihat Erim: *Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye*, Musul Meselesi; Hikmet Bayur: *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti;* Doç. Dr. Mehmet Gönlübol ve Dr. Cem Sar: *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası;* Tahir Armaoğlu'nun *Siyasî Tarihi* ile dış siyaset makaleleri *(Cumhuriyet)*. Anlaşma ve antlaşmalar *Düstur* ciltlerindedir. Ayrıca, İsmet Paşanın nutukları.

giltere'yi destekledi. 1927'den sonra İtalya, Doğu Akdeniz'de kuvvetli olmak politikasına sarıldı. Türkiye'nin de katılacağı bir Doğu Akdeniz politikası güttü. Bu siyasetin ilk meyvesi 30 Mayıs 1928'de, Mussolini ile Tevfik Rüştü Aras arasında bir tarafsızlık, dostluk ve adli takviye anlaşması oldu. Sonra Doğu Akdeniz'de anlaşma çabaları birtakım safhalar geçirdi. Nihayet 1930'da her üç devlet toplu bir anlaşmada birleştiler. Ancak Gazi, Mussolini'ye karşı daima şüphedeydi. Onun aşırı ve Gazi'ye göre aslında gerçek bir ordu gücüne dayanmayan gurur ve iddialarına karşı uyanıktı. Mussolini'nin, Türkiye'ye değilse bile bir gün Arnavutluk'a ve hatta Yunanistan'a saldıracağına inanıyordu. Bunu yakınlarına söylüyordu. Nitekim bir gün geldi ve öyle de oldu.

*
* *

FRANSA

1921'de ve daha Millî Mücadele içinde başlayan Türk-Fransız yakınlaşması devamlı olmadı. Lozan'da eski imtiyazların ve kapitülasyonların en inatçı savunucusu Fransa oldu. Kaldı ki Osmanlı borçları ve Türkiye'deki Fransız sermayesi bahsinde de Fransa, bir sıra direnişler gösterdi. Hulâsa Millî Mücadele içinde Franklin Bouillon'un yarattığı olumlu hava çabuk dağıldı. Birinci Dünya Harbinden sonra Fransa'nın mandası altına konulan Suriye ile olan sınır meselelerimiz de bir sıra davalar çıkarıyordu. Bu bölgede, 20 Ekim 1921 anlaşmasında İskenderun sancağı için nispeten özel hükümler vardı (madde 7). Lozan'da bu hükümler pekiştirilmişti (madde 2). Fakat 1925'ten sonra Suriye'de bazı iç çelişmeler oldu. 1926'da İskenderun temsilcileri Suriye'den bir nevi muhtariyet, yahut ayrılık istediler. Bu da oldu. Sancak ayrı bir meclis kurdu. 1926'da İskenderun sancağının Fransa mandasında bağımsızlığı ilan edildi. Fakat bu da yürümedi. 12 Haziran 1926'da sancak meclisi kaldırılarak bu bölge Suriye içinde muhtar bir bölge sayıldı. Bütün bunları Türkiye yakından izliyordu. Sonra 1925'te dahi Türkiye-Suriye sınırları hâlâ kesin olarak tespit edilmiş değildi. Bu hususta ancak 1926'da (18 Şubat) Ankara'da bazı anlaşmalar imzalanabildi. Dostluk ve iyi komşuluk anlaşmaları adını taşıyan bu çözüm şekilleri, Fransa ile yakınlaşmaya yol açan oldukça geniş hükümler taşırlar. Ama uyuşmazlıklar tamamen ortadan kalkmadı. Mesela 1926 protokollerine rağmen

Suriye ile Cizre-Nusaybin sınır hattının düzenlenmesi, ancak 1930'da mümkün olabildi.

Borçlar meselesi de arada devam etti durdu. Gerçi Haziran 1928'de bu konuda Paris'te bir anlaşmaya varıldı. Ama borçlar meselesinin son ve kesin tesviye şekli ancak, 22 Nisan 1933'te alınabildi.

⁂

DOĞU DEVLETLERİ VE GELECEKTEN HABER

Doğu devletleri deyince, İran, Afganistan gibi Müslüman devletleri kastediyoruz. Mısır, Afrika ülkeleri, Hindistan ve diğer Asya ülkeleri o zaman sömürge halinde bulunuyordu. Mustafa Kemal daha 1920'de ve Millî Mücadeleyi kastederek, şöyle demişti:

"Bu bir halk hareketidir. İslâm âleminin yardımına da dayanıyoruz. Türklerin son Müslüman millet olarak müstakil olacakları gibi, diğer yerlerdeki Müslümanlar da, düşmanlarımıza karşı mücadele edeceklerdir. Bunlar çoğunlukla İngiliz idaresindedirler. Biz bu salip hareketinin (haçlı hareketinin) en son hücumlarına karşı koyuyoruz. Fakat İslâm âlemi artık mühlik bir surette (tehlikeli olacak kudrette) uyanmıştır." (*Söylev ve Demeçler*, c. III, s. 15.)

Gerçi Mustafa Kemal bu nutkunu söylerken İslâm âlemi henüz o kadar da belirli bir kuvvet olarak uyanmamıştı. Lozan'ın başarıldığı sırada, İran ve Afganistan'ın durumları pek parlak değildi. Ama ne de olsa dünya yüzünde Müslüman memleketleri ve Müslüman halkları vardı. Bunlar elbette er geç dünya terazisinde bir ağırlık olacaklardı. Dünyaya bazı sözler söyleyeceklerdi. Nitekim bugün öyle olmuştur. İşte Mustafa Kemal o gün, bu geleceği haber vermiş demektir.

⁂

ÖBÜR MEMLEKETLER

Lozan'dan sonra Türkiye, Avrupa ve Amerika'nın diğer memleketleriyle de normal diplomatik münasebetlere girişti. Çünkü bu ülkelerle zaten bir anlaşmazlığı yoktu. Gerçi gerek bunlar, gerek yukarıda kaydettiğimiz büyük devletlerle 1923-1930 arasındaki münasebetler, bir

iktisadî yardımlaşma şeklini alamadı. Türkiye'ye sermaye sokulması, Türkiye'de yatırımlar şeklinde, yani bugünkü anlamda bir iktisadî işbirliği şekline erişemedi, Türkiye iktisaden daima yalnız kaldı ve yalnız bırakıldı. 1929 cihan buhranı ise milletlerarası iktisadî yardımlaşmayı zaten imkânsız kılmıştı.

1930'dan sonraki dış münasebetleri ayrıca gözden geçireceğimiz için, 1923-1930 devresine giren dış siyaset hareketlerine burada son veriyoruz.

Yarı Sömürge Ekonomisinden Millî Ekonomiye Yöneliş

Millî Kurtuluş Mücadelesi, Mustafa Kemal'e göre, antiemperyalist ve antikapitalist bir hareket olarak başladı. 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun, "Maksat ve Meslek" kısmında bu nitelik dile getirilmiştir.

Fakat olaylar öyle gelişti ki, Lozan'dan sonra, 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, yeni Türkiye'yi liberal bir temel üzerine yerleştirdi.

1923-1930 devresinin ekonomik hikâyesi, yarı sömürge ekonomisinden millî ekonomiye yönelişin gerektirdiği dinamik icaplarla, liberal bir nizam içinde gelişmenin çabaları arasındaki çelişmelerle geçer.

XIV

HEM SON, HEM BAŞLANGIÇ

Mustafa Kemal'in, Türk Millî Kurtuluş hareketinin antiemperyalist ve antikapitalist bir mücadele olarak başladığı görüşünü belirtmiştik. Bu gerçek, 1921'de onun, Büyük Millet Meclisine sunduğu "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu"nun, yani Anayasanın "Maksat ve Meslek" kısmında, şu suretle ifade edilmiştir:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, hayat ve istikbâlini kurtarmayı yegâne maksat ve gaye bildiği halkı, emperyalizm ve kapitalizm tahakkümünden ve zulmünden kurtararak, idare ve hâkimiyetinin hakiki sahibi kılmakla, gayesine vâsıl olacağı kanaatindedir."

Bu sözlerde, eski Osmanlı yarı sömürge düzenine karşı açık bir isyanın, kayıtsız şartsız istiklâl ve hâkimiyet-i milliye prensibinin kesin ilanı vardır. Bunlarla beraber, her türlü emperyalist ve kapitalist kayıt ve kontrollardan kurtulmuş bir millî ekonomi kurmak davasının esasları da bu formülde ifade edilmiştir. Hulâsa bu formüle göre, yarı sömürge ekonomisinden millî ekonomiye yöneliş, millî kurtuluş hareketinin iktisadî hedefi ve vazifesidir. Lozan'dan sonra yani devletin iktisadî siyasetinin örgüsü de elbette ki bu olacaktı. Nitekim Gazi'nin 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresindeki nutkunda bu gaye belirtilmiştir. Ancak her ekonomik siyaset, bir iktisadî zihniyet temeli üzerinde yaşar ve gelişir. Fakat aynı zamanda iktisadî siyaset, bir rejim meselesidir. Hele yeni bir devlet kuruluşu bahis konusu olunca, bu iktisadî zihniyet ve siyasetin, bir Anayasa temeli üzerine yerleştirilmesi gerekir.

Fakat Lozan'dan sonra, 1923-1930 devresine baktığımız zaman, yeni Türkiye'nin iktisadî gelişme çabalarında, sonu verimsizlikle düğümlenen bazı çelişmeler görürüz. Bu çelişmeler, millî kurtuluş hareketinin daha yukarıda kaydettiğimiz antiemperyalist ve antikapitalist karakterinin gerektirdiği iktisadî dinamizm ile, 1924 Anayasasının liberal yapısından ve geç kalmış bir liberalizme bağlanan ümitlerden gelir.

Burada bu durumu ve oluşları biraz daha belirtebilmek için, konuyu daha geriden, yani eski Türkiye'nin yarı sömürge yapısıyla, onun or-

taya attığı davalardan almalıyız. O davalar ki aslında, millî kurtuluş mücadelesinin de tarihî şartları ve zorunluklarıdır. Çünkü millî kurtuluş hareketi, hem bir son, hem bir başlangıçtır. Bu harekette bir taraftan eski yarı sömürge nizamı son nefesini verir; diğer taraftan gelişmemiş bir memleketin, çağdaş bir gelişmenin hızına ve temposuna cevap olacak kalkınma usul ve organlarını bulması, dünya nizamına uygun yani yeni bir millî ekonomi siyaseti kurması gerekir. Örneği olmayan böylesine bir millî siyaset ise, tarihî bir başlangıç niteliği taşır. 1921 Anayasasının Maksat ve Meslek kısmında ifade edilen antikapitalist, fakat siyaseten ve iktisaden müstakil millî ekonomi anlamı, böyle bir nizamın müjdecisi olsa gerekti. Ama olaylar nasıl gelişti? Şimdi Lozan sonrasındaki durumu ve oluşları bu yönden kısaca inceleyelim.

***

BİR YARI SÖMÜRGENİN HİKÂYESİ

Osmanlı Türkiyesi, XIX. yüzyılın başından itibaren tam bir iktisadî çöküntü içinde idi. Türkiye, XVIII. yüzyıl sonlarında İngiltere'de başlayıp, hızla Batı Avrupa'ya yayılan ve dünyanın iktisadî çehresini değiştiren büyük bir iktisadî hareketin tamamen dışında kalmıştı. Bu hareket; makinelerin icadı ve sanayie uygulanması hareketidir. İktisadî edebiyatta buna sanayi inkılâbı derler. Bu inkılâbın ruhu, buhar kuvvetidir. XVIII. yüzyıl sonlarından başlayarak insanın emrine giren bu kuvvet, insanlığın tarihinde buhar çağını açtı. Buharın üretim vasıtalarında uygulanması, el tezgâhçılığının ortadan kaldırılmasını ve netice olarak ucuz ve bol mal istihsalini sağladı. Hareket ilk önce İngiltere'de dokuma sanayii kolunu sardı. Hızla diğer işkollarına yayıldı. Hele kara ve deniz ulaştırma sistemi bu sayede tamamen değişti. Dünyanın Ekonomik çehresi kısa bir zamanda değişti. Bu değişikliğin ilk sonucu, dünyanın ikiye bölünmesi oldu: 1. Makinelere sahip olan memleketler, 2. Makineden mahrum olan memleketler (Sanayici ülkeler ve sanayici olmayan ülkeler...)

Bu bölüntüde makineye sahip olan memleketler, kendi ucuz ve kolay üretilen sanayi mamulleriyle, makineden yoksun memleketlerdeki ilkel ve tezgâhlara dayanan mahalli sanayii süratle çökerttiler. Bu memleketleri sanayisizleştirerek Batı sanayiinin müşterisi, tüketicisi haline getirdi-

ler. Bu mamulleri satın alabilmek için o memleketler, daha ziyade, hammadde üreticisi ülkeler haline sürüklendiler. Fakir, tâbi ve her türlü modern sanayiden mahrum sömürge ve yarı sömürgeler haline geldiler. Birinci Dünya Harbi sonlarında (1919) dünyanın % 77,2'si sömürge ve yarı sömürge halinde idi[1]. Osmanlı İmparatorluğu, bu son kısma giren yarı sömürgelerden biriydi. Sömürgeler, yabancı bir devletin hem siyasî-askerî, hem iktisadî hâkimiyeti ve nüfuzu altında olan ülkelerdi. Yarı sömürgeler şeklen bağımsız görünmekle beraber, hakikatte gene yabancı ülkelerin imtiyaz ve kontrolları ve bilhassa iktisadî hâkimiyetleri altında olan memleketlerdi (mesela Türkiye, İran, Çin vs. gibi).

Osmanlı İmparatorluğu, bu yarı sömürge nizamının tamamen içindeydi. Bir taraftan kapitülasyonlar, borçlandırma yolu ile istismarlar[2], diğer taraftan, kapitülasyonların da yardımıyla millî sanayi çöktü. Batının Sanayileşmesi[3] suretiyle Türk halkı soyguna maruz kaldı. Neticede Türklerin gittikçe fakirleşmesi, Osmanlı devletinin son yüz elli yıllık tarihinin, en acıklı gelişmesidir. Kaldı ki yabancı mamullerin Türkiye'ye ithali ve Türk gıda ve hammaddelerinin yabancı ülkelere ihracı işi de, Türk soyundan olanların değil, Türkiye'deki azınlıklar ile, yerleşmiş Frenklerin ve yabancıların inhisarında idi.

Bizde, üzerinde durulmayan, fakat, millî kurtuluş hareketimizin de gerçek tarihî sebebini teşkil eden[4] bu durumun safhalarını işlemek bu kitabın hacmini çok genişletir. Bu sebeple burada sadece bu durumu

---

(1) Dünyanın 135,2 milyon kilometrekare tutan yüz ölçümünden 104,5 milyon kilometrekaresi sömürge ve yarı sömürge idi. O zaman 1.777.000.000 olan dünya nüfusunun da 1.230.00.000'u, sömürge ve yarı sömürge halkı idi (Polit, Lt., 1963).

(2) Osmanlı devletinde kapitülasyonların hikâyesi, bu cildin "Büyük Hesaplaşma" bahsinde verilmiştir. Aynı suretle dış borçlar meselesi de gene aynı bahiste özetlenmiştir. Kapitülasyonlar dolayısıyla Osmanlı devletinin gümrük istiklalinden mahrumiyet ve gümrük resimlerinin tarihimiz içindeki akışı keza aynı bahiste yer aldığından burada ayrıca işlenmemiştir.

(3) Osmanlı ülkesinde yerli sanayiin çöktüğü, Türk kaynaklarından ziyade yabancı araştırıcılar tarafından işlenmiştir. Bu konuda Palgref'in *Anadolu Eyaletleri* isimli eseri çok ilgi çekicidir. Bundan başka Pol Masson'un *Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIII ème Siecle* (1911) eseri ile, Urquhart'ın *La Turquie, ses Ressources son Organisation Municipale, son Commerce* isimli eserleri aynı konuda ele alınmalıdır.

(4) Ş. S. Aydemir; *İnkılâp ve Kadro:* "İnkılâbımızın İdeolojisi".

işaret etmekle yetineceğiz. Bu konu, Gazi Mustafa Kemal'in 17 Şubat 1923'te, İzmir İktisat Kongresini açış nutkunda şöyle belirtilmiştir:

"Osmanlı devleti, hakikatte ve fiilen istiklâlden mahrum bir hale gelmişti. Bir devlet ki, kendi tebasına koyduğu vergiyi ecnebilere koyamaz; gümrük muamelelerini, gümrük resim ve vergilerini memleketin ve milletin ihtiyaçlarına göre düzenlemekten men edilmiştir; bir devlet ki, fazla olarak yabancılar üzerinde yargı hakkını uygulamaktan mahrumdur; böyle bir devlete müstakil denilemez.

"Hulâsa Osmanlı devleti istiklâlini çoktan kaybetmişti. Osmanlı ülkesi yabancıların serbest bir müstemlekesinden (sömürgesinden) başka bir şey değildi.

"Zaten ve fiilen çoktan beri istiklâlinden mahrum edilmiş olan Osmanlı Devleti, harp sonrasında düşmanların da vatana saldırmaları üzerine tamamen münkariz olmuştu (çöküp gitmişti)..."

Görülüyor ki Osmanlı ekonomisi, bir yarı sömürge ekonomisi idi. Lozan antlaşmasının getirdiği özgürlük hakları ve kapitülasyonsuz rejimin ekonomik neticesi, yeni Türkiye'nin yarı sömürge ekonomisinden millî ekonomiye yöneliş hareketi olacaktı. Fakat işte bu noktada problemler çatallaşıyordu. Acaba bu yöneliş ve gelişme nasıl olacaktı?

Yeni Türkiye artık gerçi özgürdü, müstakildi. Ama haraptı. Geri, fakir, sermayesizdi. İhtisassız ve hepsinden ayrı olarak da, cihan içinde *yalnızdı*[1]. Birikmiş sermayeler yoktu. Bankacılık, dış ticaret, demiryolları, belediye işletmeleri, hep yabancıların ellerindeydi[2]. Levantenler, yani tatlı su Frenkleri denilen Şarklılaşmış Avrupalılarla azınlıklar, hemen bütün iç ve dış ticareti ellerinde bulunduruyorlardı. Türk kasaba ve köyleri murabahacı zümre elinde esirdi[1]. Kaldı ki yarı sömürgelik-

(1) İstiklâl Savaşı içinde Türkiye'ye yardımda bulunması dolayısıyla Sovyetlerin, Lozan'dan sonra Türkiye'nin kalkınmasında ekonomik katkıda bulunabilecek tek müttefik olması tabii olarak akla gelebilir. Fakat o yıllarda iç savaşları henüz sona erdirmiş, harap, yeniden düzenlenmeye muhtaç bir ülke olan Rusya'dan da, Türkiye'nin pek alabileceği bir şey yoktu. Bu sebeple, yukarıda kaydettiğimiz *yalnızlık* sözü, o gün için fiili durumun gerçek bir ifadesi olarak kabul edilebilir.

(2) Bu hususta kısa bir fikir vermek için *La Turquie Contemporaine* ismiyle Fransızca neşredilen eserimde (Matbuat Umum Müdürlüğü yayınları, 1935) verdiğim rakamlardan buraya bazı özetler alacağım:

ten yeni kurtulmuş, bağımsızlığını almış, fakat geri ve az gelişmiş bir memleketin; hızla kalkınabilmesi, millî ekonomisini teşkil edebilmesi için seçilecek yollar, takip edilecek usuller belirli değildi[2].

Türk aydınlarının, ekonomik doktrinler üstünde araştırma ve tartışma geçmişi de yoktu. Türk aydınının dünya görüşü, ancak Fransız İhtilâlinden süzülüp gelen ferdiyetçi (bireysel) açıdandı. İstiklâl Savaşı içinde Birinci Millet Meclisi çevrelerinde meydan alan sosyalizm çabaları da köklü değildi. Bir doktrine dayanmıyordu. İstiklâl Savaşının zaferle sona ermesinden sonra ise, gözler, birden Batıya yönelmişti. Lozan konferansının havasında Türk liderleri ve idarecileri, kendilerini birden Avrupa'nın havası ve meseleleri içinde buldular.

Gerçi Avrupa'nın kaderi de henüz belli değildi. Rusya'da yerleşen

---

Lozan müzakereleri sırasında Türkiye'de yabancı sermaye teşekkülleri:

Teşebbüsün cinsi	*Teşebbüs adedi*	*İtibari sermaye*	*(Sterlin)*
Demiryolları	7	29.133	(1000)
Madenler	6	3.048	»
Bankalar	23	10.210	»
Belediye işletmeleri	11	4.983	»
Sanayi teşebbüsleri	12	2.557	»
Ticaret şirketleri	35	3.593	»
Yekûn	94	53.524	»

(1) 1930 yılında bile kasaba ve köy halkının durumu çok değişmedi. Meselâ 1930'da, Atatürk'ün yanında bulunduğu günleri ve yaptığı seyahatleri *Atatürk'le Üç Ay* isimli eserinde nakleden Ahmet Hamdi Başar, bu durumu şu kelimelerle özetler:

"Köylü, sırtına giyecek ve boğazına sokacak bir şey bulamıyordu. Memleketi kalkınmaya götürecek bir manivela ise henüz keşfedilememişti."

Aynı devrede Türk köyünün umumî durumunu çok geniş meseleleriyle görmek için *Türkiye Birinci Ziraat Kongresi Zabıtları*'na müracaat edilebilir (2485 sayfa. İktisat ve Tasarruf Cemiyeti yayınlarından, 1930).

(2) O günlerde memleketin, sosyalist ihtilâl ülkelerinden gelse bile bir yabancı istila gücü ile değil, memleketin kendi sosyal potansiyelini geliştirerek sosyalist bir düzene yöneltilmesini daha doğru bulan sol-komünist eğilimli düşünürlerde bile, memleketi ileri bir nizama ulaştırmanın Cumhuriyet Halk Fırkasının tarihî bir vazifesi olduğu kanaati hâkimdir.

Mesela 1924'te ve Marksist Aydınlık Dergisi neşriyatı arasında yayınladığımız *Lenin ve Leninizm* isimli eserimizden şu satırları alıyorum:

"Bize gelince, bizde imparatorluk zamanlarında memleketimizin hakikaten

ihtilâlci Marksizm, Batı ülkelerinde yankılar ve taraftarlar buluyordu. Hatta bir aralık Almanya'da komünist ihtilâl bazı tecrübeler bile yaşadı. Daha önce Macaristan, kanlı bir ihtilâl rejimi geçirdi. Fransa'da, İtalya'da sosyalist cereyan durmadan sola kayıyordu. Yeni Türkiye liderlerinin dünya görüşünde ise, yalnız Batı Avrupa vardı. O da, XIX. yüzyılın ve dünya harbi öncesinin ferdiyetçi ve liberal Avrupası idi. Mesela İkinci Dünya Harbinden sonra meydan alan "az gelişmiş memleketler"in kendi şartlarına göre kalkınma ve gelişme edebiyatı, o günlerde bilinmiyordu. Olsa olsa ilk defa bir millî hareketin ilk safhasını başarıya ulaştıran Türk münevverleri, bu hareketin inşa nizamını ve geliştirilmesi gereken özel usulleri işleyerek ortaya koyacaklardı. Bu suretle ve millî kurtuluş hareketlerin öncüsü olan Türkler, dünyaya bu hareketin fikir ve iktisadî nizam ilkelerini de verebilirlerdi. Ama daha yukarıda işaret ettiğimiz gibi, klasik ve ferdiyetçi Avrupa demokrasisinden başka bir şey bilmeyen, fakat bir iktisadî kalkınma tecrübesine giren Türk münevveri, bunu veremedi. Herkesçe bağlanılan formül ancak şu idi: Yeni ekonomik düzen, yabancılar yararına değil, millet yararına olmalıdır. Yabancılarla eşit şartlar altında işbirliği yapılabilir. Ama nasıl? işte bu sorunun cevabı yoktu...

---

fena idare edilmesi, lüzumsuz seferler, muharebeler, kapitülasyonlar, memleketimizi bir yarı müstemleke halinde bırakmıştır. İnkişafımıza engel olmuştur. Bütün bunların ve bilhassa umumî harp ve Yunan harplerinin tahribatı neticesinde, şimdi memleketimizdeki iktisadî gidiş, menfi bir akıştır, yani memleketimiz şimdi bir "sermaye birikmesi devri" yaşamıyor. Memleket umumî bir fakirleşme ve sefilleşme halindedir. Bizde henüz proletarya değil, işsizler, ihtisassızlar, hulâsa "lumpen proletarya" artıyor. Nasıl ki iktisadî gelişme dediğimiz hallerde, hakiki sanayî ve ticaret değil, ihtikhar hâkim olmaktadır.

"Bu sebeple bizde ne sosyal demokrasi, ne de diğer kitle hareketleri için lazım olan içtimaî zemin henüz teşekkül etmemiştir.

"Memleketimizin zengin, sermayedar, ileri bir hale gelmesi, şimdi günün tarihi bir vazifesidir. Bu vazife ise, disiplinli ve teşkilâtlı bir cumhuriyet partisine düşer. Cumhuriyetin devamı ve muhafazası için yapılacak her hareket, hatta ne kadar şiddetli bile olsa, doğrudur. Terakkiperverane (ilerici) bir harekettir."

Kitabın adı: *Lenin ve Leninizm*, Aydınlık neşriyatı, yazanlar: Şevket Süreyya (Aydemir) ve Prof. Sadrettin Celal (Antel).

Yukarıdaki parça tarafımdan yazılan "Lenin ve Leninizm" kısmından alınmıştır, s. 42.

***

BİR KONGRE

Lozan'dan sonra bir iktisat nizamı üzerinde ilk çabalar, 17 Şubat ile 4 Mart 1923 günlerinde toplanan İzmir İktisat Kongresinde görüldü[1]. Resmî bir niteliği olmayan, önceden kararlaştırılan bir programla da toplanmayan bu kongre, ilk Türk iktisat kongresi[2] oldu. Kongre, Gazi'nin bir nutku ile açıldı[3]. Kongrenin tek bilinçli ve kapsamlı çıkışı da, zaten bu nutuktan ibaret kaldı. Başkanlığa Kâzım Karabekir Paşa seçildi. Kongreye, bir kısmının temsil yetkileri pek zayıf olmakla beraber, tarım, sanayi, ticaret ve işçi grubu mümessilleri katıldı. Çeşitli raporlar sunuldu. Çeşitli kararlar alındı ve sonunda, Misak-ı Millî gibi, bir de Misak-ı İktisadî kabul edildi. Bu Misak-ı İktisadî, bir iş ve inşa siyasetinin ana hatları olmaktan ziyade, devrin havasına uyan bazı saf heyecan belirtilerinden ve temennilerden ibaret kaldı. Mesela madde 6'dan şu satırları alalım:

"Hırsızlık, yalancılık, riya (ikiyüzlülük) ve tembellik en büyük düşma-

---

(1) Bu eserde Ekonomi ve İktisat sözcükleri, eş anlamda kullanılmıştır.

(2) Bu kongre hakkında materyal fazla değildir. Kararlar hakkında *İktisadî Esaslarımız* broşürüne başvurulabilir.

(3) Gazi'nin kongreyi açış nutkunda belirttiği görüşler ve ortaya attığı sloganlar çok mânâlıdır. Bunlardan bazılarını veriyoruz:

"Bir milletin, doğrudan doğruya hayatı ile alakadar olan, o milletin iktisadiyatıdır.

Çöküş sebepleri, iktisat meselelerinden başka bir şey değildir.

Zamanımız tamamen, bir iktisadî devirden başka bir şey değildir.

Kılıç kullanan kol yorulur. Fakat sapan kullanan kol her gün daha çok kuvvetlenir. Toprağa her gün daha çok sahip olur.

Osmanlı fatihleri, unsur-u aslî ile beraber sapanın karşısında mağlup olup ricat ettiler. Felaket o zaman başladı.

Kılıçla fütuhat yapanlar, sapanla fütuhat yapanlara, neticede mevkilerini terk etmeye mecburdurlar.

Millî hâkimiyet, iktisadî hâkimiyetle sağlamlaştırılmalıdır.

Siyasî ve askerî muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun, iktisadî muzafferiyetlerle taçlandırılmadıkça semere vermez. Netice devamlı olmaz.

Halk devri, iktisat devri mefhumu ile ifade olunur."

nımızdır. Taassuptan uzak dindarane bir salabet (dinî inancaya dayanan bir ahlâk sağlamlığı) her şeyde esasımızdır.

"Türkler irfan ve marifet âşığıdır. Maarife verdiği kutsiyet dolayısıyle, Mevlûd-u Şerif (Peygamberin doğum günü), kandil gününü, aynı zamanda bir kitap günü olarak kutlarlar.

"Türk açık alınla serbestçe çalışmayı sever.

"Türkler, hangi sınıf ve mesleklerde olurlarsa olsunlar candan sevişirler.

"Türk kadını ve hocası, çocuklarını iktisadî misaka göre yetiştirir."

Bu safiyane ifadelere rağmen, Türkiye'de ilk defa bir iktisat kongresinin toplanmasının tarihî değerini küçümsememek lazımdır.

Gazi, nutkunda değindiği iktisat devrinin uygulama ilkeleri üstünde durmadı. Kongre de bu ilkeleri belirtmediği için, başlayacak iktisat devrinin ölçüleri ve nizamı henüz dumanlıydı. Ama öyle görünüyordu ki yeni Türkiye genel olarak, Batı mânâsında *liberal* bir ekonomi düzenine yönelecekti. Kongrenin dilekler şeklinde de olsa kabul ettiği genel esaslar, ancak liberal bir iktisat nizamının havasına uygun şeylerdi. Beyanname mahiyetinde olan iktisadî misakta, iktisadî konular için çok bir şey söylenmez. Komisyonlarca hazırlanıp umumî heyette kabul edilen kararlar, hep teferruata ait temennilerdir. Yalnız ticaret komisyonu raporunda "himayekâr" (koruyucu) gümrük tarifeleri istenmiştir ki, bu önemli bir temennidir. İnhisar sistemi hakkında şu madde dikkati çeker[1]:

---

(1) Kongrenin beyannamesini teşkil eden İktisadî Misak'ın 6. maddesini vermiştik. Daha bazı maddeler verelim:

Madde 1 — Türkiye, millî hudutları içinde lekesiz bir istiklâl ile, dünyanın sulh ve terakki unsurlarından biridir.

Madde 2 — Türkiye halkı millî hâkimiyetini kanı ve canı bahasına elde ettiğinden bunu hiçbir şeye feda etmez. Meclis ve hükümetine zahirdir.

Madde 3 — Türkiye halkı tahribat yapmaz. İmar eder. Bütün mesai, iktisaden memleketi yükseltmek gayesine matuftur.

Madde 4 — Türkiye halkı sarf ettiği eşyayı mümkün olduğu kadar kendisi yetiştirir. Çok çalışır. Vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçar. Millî istihsali temin için icabında geceli gündüzlü çalışır.

Madde 5 — Türkiye halkı ormanlarını evladı gibi sever. Madenlerini kendi millî istihsali için işletir.

Madde 9 — Türk, ecnebi sermayesine aleyhtar değildir.

7. Madde, dinî günlerin kitap günü olacağı, 8. madde güneşi, temizliği, avcılığı sevmek hakkındadır.

"Birçok siyasî entrikalara alet olan inhisarların (tekellerin), memleketi daima kemirmekten başka, serbestî-i sây ve ameli (iş ve çalışma serbestliğini) ortadan kaldıracak kadar zararlı olduğu malûmdur. Bunun, yabancı sermayelerin hükümetle iştirak ederek, memleket iptidaî maddelerini veya ticaret ve sanayiini kendi inhisarlarına almamaları..."

Şunlar da kararlar arasındadır:

"— Anonim şirketlerin kurulmalarını kolaylaştırmak,
— Millî bankaların kurulması,
— Demiryolları inşaasının hükümetçe bir programa bağlanması,
— Sanayiin teşviki,
— Yerli malı giyilmesi,
— Amele denilen iş erbabına bundan sonra işçi denilmesi ve sendika hakkı tanınması,
— Memlekette ticaretin tamamen serbest bırakılması."

Görülüyor ki İzmir İktisat Kongresinde genel olarak liberal bir iktisadî gelişmenin esasları savunuldu. Ve öyle görünüyordu ki, yeni Türkiye, liberal bir iktisat zihniyeti içinde, liberal bir iktisadî siyaset güdecektir. Nitekim öyle oldu. 1927'de nisbî bir gümrük himayesi ve bazı muafiyetler tanıyan bir sanayi teşviki kanunu uygulanmakla beraber iktisadî alanda, 1929 dünya iktisat buhranına kadar ancak liberal eğilimler ve sloganlar yürüdü. Bu hal, 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanununun ruhuna ve yapısına da uyuyordu. Çünkü bu kanun iktisadî yapıya, hiçbir orijinal müessese getirmez. Hulâsa bu devrede, millî sermaye birikmesi alanında hiçbir başarı sağlanamadı. Özel teşebbüs, önemli tesislere gidemedi. Devlet Demiryolları sahasında hakikaten başarılı hamleler müstesna olmak üzere, işletmecilik alanında ciddi tesisler görülmedi. 1929 dünya iktisat buhranı ise, bu alanda liberal yollardan sermaye birikmesi ümit ve hayallerini tamamen sildi süpürdü. Hulâsa 1923-1930 arasında ve Lozan antlaşmasının sağladığı müstakil devlet ve millî ekonomi haklarına rağmen, millî iktisat bünyesinde ve millî ekonomiye yöneliş yolunda önemli bir gelişme kaydedilemedi. Bununla beraber bu devredeki iktisadî hareketlere burada kısaca göz atmak faydalıdır.

* * *

1923-1930 ARASINDA EKONOMİK ÇABALAR

Lozan antlaşması, gümrük tarifelerinde serbest karar almak hakkı ile Türk limanları arasında Kabotaj hakkının yalnız Türk gemilerine ait olmasını, geçici bir süreden sonra Türk hükümetine bırakıyordu. Ama, daha önceleri de değindiğimiz gibi, Kapitülasyon kayıtlarını kaldırmak suretiyle Türkiye'nin iktisadî istiklâlini hukuken sağlamış bulunuyordu.

Lozan haklarının elde edildiği günlerde Türk topraklarında yaşayan nüfusu 12.000.000 kadar tahmin etmek mümkündür[1]. Memleketin yüzölçümü de 760.000 kilometrekare idi[2]. Bu topraklardan çeşitli suretlerle, fakat çok ilkel bir şekilde faydalanılıyordu[3].

O günlerde bir dış yardım ve yabancı sermaye iştiraki ümidi olmadığına göre, memleket kendi alınteri, yani kendi üretim ve ihracat gücü ile kalkınacaktı. Hazinede bir şey yoktu. Altın para ortadan kalkmıştı. İmparatorluk zamanında tedavülde bulunan (elden ele devreden) ve en geniş miktarı 50.000.000 sayılan[4] Osmanlı altınının çoğu, zaten bizden ayrılan memleketlerde kalmıştı. Çünkü o ülkeler, Türk kâğıt parasını zaten benimsememişti. İlk defa Temmuz 1915'te tedavüle çıkarılan Meşrutiyet kâğıt paralarının tedavülde olan miktarı 1923'te 161.000.000 liradan ibaretti ve o yıl ortalama 660 kuruş 1 altın lira ediyordu. Memleketin iç borçları belli değildi. Birinci Dünya Harbi ile İstiklâl Savaşı içinde ordu ihtiyacı için halktan alınan ve bedelleri ödenmeyen "tekâlif"in hesabı hakkında bir şey bilmiyoruz. Çünkü bu hususta neşredilmiş resmî rakamlar yoktur.

Devlet maliyesine gelince, İstiklâl Savaşı içinde bütçe tabii çok nazari kaldı. 1923'te ise gelirler 93.637.000 ve giderler 144.023.000 olarak

---

(1) Nüfus sayısı kesin olarak belli değildi. Fakat 1927 sayımında nüfus 13.500.000 olarak bulunduğuna göre, 1923 için yukardaki yaklaşık rakam doğru sayılabilir.

(2) Memleketin bugünkü yüzölçümü 776.000 kilometrekaredir. Aradaki fark, daha sonra Hatay'ın anavatana katılmasındandır. Bu hesaplara göre 1923'te Türkiye'de kare başına 15.7 nüfus düşüyordu (şimdi 43.8 kişi).

(3) 1927'de Ziraat Vekâleti yıllığına göre toprakların yüzde 31'i ekilebilirdi. Yüzde 38 mera (şimdi yüzde 28) yüzde 18 orman (şimdi yüzde 11) yüzde 15 taşlık ve saireydi.

(4) Ş. S. Aydemir; *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, 1931.

tespit edilmişti. Bütçe denilecek ilk muvazene ancak 1924'te yapılabildi. 1924 bütçesine göre genel durum:

Gelirler	129.214.660 lira
Giderler	176.214.800 lira
Açık	47.000.140 lira

olarak görünüyordu (1925 bütçesinde açık 93.199.641 lira)[1]. Bu bütçe gelirinin % 27.5 miktarını köy vergileri (aşar, ağnam-hayvanlar vergisi) teşkil ediyordu. Fakat 1926'da hükümet çok cesur bir kararla, gelirin % 21.3 miktarını teşkil eden Aşar vergisini tamamen kaldırdı.

1927 hesaplarına göre tarım şu durumdaydı[2].

39.000.000 dönümden	2.400.000 ton hububat (tahıllar)
1.740.000 dönümden	100.000 ton bakliyat
2.804.000 dönümden	163.000 ton sınaî bitkiler[3].

(1) Ş. S. Aydemir; *Türkiye'de Bütçe Hareketleri*, İKA yayını, 1963.

(2) 1967 yılı üretim ve ekilişleri ise şöyledir:

	Ekiliş (Hek.)	*Üretim (Ton)*
Hububat	13.013.600	16.869.000
Bakliyat	551.328	610.127
Sınaî bitkiler	1.741.446	9.213.276

(3) 1930'dan önce Türk ziraati bahsinde kayda değer bir olay, 1927-1930 arasında bir Sovyet uzmanlar heyetinin, Türkiye'nin ziraî şartları ve maddeleri üzerinde giriştikleri ve dört yıl kadar süren bilimsel bir araştırma ve inceleme faaliyeti oldu. Daha sonra Türkiye'den alınan tohum ve materyalin 50 kadar Sovyet araştırma istasyonundaki tecrübe ve inceleme neticelerini de toplayan bu incelemelerin sonucu *Ziraî Türkiye* ismi altında ve büyük bir cilt halinde yayınlandı. 1000 sayfa kadar tutan ve Rusça tam metinden başka bir Fransızca özeti de ihtiva eden bu eser, Türk ziraatinin şartları, imkânları ve maddeleri üzerinde milletlerarası yankılar uyandırdı. Türk uzmanları arasında ilgi çekmeyen bu eseri, daha yukarıdan aldıkları emirle hareket ettiklerini söyleyen o zamanki Ziraat Vekili Muhlis Erkmen ve Yüksek Ziraat Enstitüsü Müdürü Bay Falke'nin teklifleri üzerine Rusça'dan tercüme etmiştim. Gerçek bilimsel açıdan ve çok ünlü bilginler tarafından işlenen, Türk ziraatı için çok önemli gelişme imkânları gösteren bu eserin o zaman Türkçe olarak basılmaması ve verilen tercümenin de daha sonra Vekâlette kaybolması, memleketimiz için çok zararlı olmuştur.

Hulâsa o zaman Türkiye, geri, fakir, iyi işlenemeyen, yorgun bir çiftçi memleketti.

***

SANAYİE GELİNCE

Cumhuriyetin devraldığı Türk toprakları aslında ve çağdaş mânâsıyla sanayiden tamamen yoksundu. İstanbul, İzmir ve Çukurova'da enkaz haline gelmiş birkaç ilkel dokuma tesisi ile hemen hepsi İstanbul'da toplanan ve gene enkaz halinde birkaç askerî fabrikayı sanayi varlığı saymak mümkün değildi. Bu durumu yapılan sanayi sayımları da gösterir.

Türkiye'de ilk sanayi sayımı, Birinci Dünya Harbi içinde, 1915'te yapıldı. Bu sayımda ancak makineli sanayi ele alındı. El sanayii hesap dışı bırakıldı. Neticelere göre 1915'te ve bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda ancak 14.060 sanayi işçisi çalışıyordu. Bunlar ortalama 81 işçi çalıştıran 180 kadar işletmeye dağılmış bulunuyordu.

İstiklâl Savaşı içinde ve Ankara'nın kontrolü altında kalan topraklarda 1921 yılında yapılan sanayi sayımında ise el sanayii işletmeleri yani esnaf dükkânları dahil olduğu halde 33.085 müessesede 76.216 işçi sayıldı. Beher işletmeye 2-3 işçi düşüyordu[1]. Bunlardan 35.316 işçi 20.057 dokuma yerinde çalışıyordu. Bu işyerlerinin hepsi basit el ve halı tezgâhı imalathanelerinden ibaretti. 17.964 işçi de 5.347 tabakhane ile birkaç deri atölyesinde çalışmaktaydı[2].

***

(1) Şevket Süreyya Aydemir; *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, 1930.

(2) Daha sonra 1927'de yapılan ilk ve nispeten esaslı sanayi sayımında Türkiye'de 65.245 müessesede 256.855 işçi tesbit edildi. Fakat bu müesseselerin yüzde 36'sı ancak 1 işçi ve gene yüzde 36'sı da 2-3 işçi çalıştırıyordu ki, bunları aslında sanayi ünitesi olarak almak doğru değildir. Kaldı ki aynı tarihte bütün Türk sanayiinde ve çoğu 1-2 beygir kuvvetinde olmak üzere ancak 4.850 motor bulunuyordu.

ULAŞTIRMA

Memlekette ulaştırma durumu daha parlak değildi. Bütün Türk topraklarında adına şose denilebilecek tek kilometre yol yoktu. Mesela, İstanbul'dan İzmit'e, ancak sapa dağ yollarından ve müşkülatla gidilebilirdi. Anadolu ve Trakya yolları kışın çok defa çamurdan geçit vermeyen birtakım izlerden ibaretti. O kadar ki Türkiye'de şoseler, hatta devlet istatistiklerinde bile yol olarak gösterilmiyordu.

Demiryollarına gelince; durum şöyleydi. Türk topraklarında ilk demiryolu 1856'da imtiyazı verilip bir İngiliz şirketi tarafından işletmeye açılan İzmir-Sarıköy hattı oldu (1882). Daha sonra bir Fransız şirketi Sirkeci-Samatya şehir hattını açtı. Gene 1882'de Haydarpaşa-İzmit hattı işletmeye açıldı. Bu hat 1892'de Ankara'ya vardı ve orada kaldı. Güneye doğru Konya'ya 1895'te varıldı. 1899'da Şark Demiryolları Edirne'ye ulaştı ve bunu dahilde bazı tali hatlar takip etti. Lozan antlaşması imzalanırken elimizde kalan bütün demiryollarının uzunluğu 4072 kilometreden ibaretti ve hepsi yabancı şirketlere aitti. Cumhuriyetten sonra hükümet, millî mücadelenin askerî tecrübelerinden de faydalanarak, iktisadî siyaset alanında ve daha aşağıda değineceğimiz en cesur kararını aldı. Yeniden 2.300 kilometrelik hat inşasını tasarladı. Bu karar ve onun başarılı uygulaması, Cumhuriyet hükümetinin, iktisadî alanda övünülecek zaferi oldu.

Cumhuriyetin Lozan'dan sonraki iktisadî potansiyelini verirken Denizyollarına da birkaç cümle ile değinmeliyiz. Yeni Türkiye'nin sahil uzunluğu 4000 kilometreyi buluyordu. Cumhuriyetten önce Türk limanları arasında bile yabancı gemiler işliyordu. Zaten İmparatorluğun bütün deniz gücü (devlet gemileri de dahil olmak üzere) mesela 1911'de 61.868 safi tonilato hacminde 120 parça deniz vasıtasından ibaretti. Bunların çoğu birtakım çatanalardan ibaretti[1]. Mütareke imzalandığı sıralarda bu hacim 50.000 tona düşmüştü. Lozan antlaşmasının Türk sahillerinde kabotaj ve pilotaj hakkını Türklere tahsis eden 9, 10, 12'nci maddelerinin teşvik edici tesiri ve o yıllarda İstanbul'da birçok kaçak Rus gemilerinin satılığa çıkarılması ve umumiyetle cihanda eski gemi fiyatlarındaki ucuzluk dolayısıyla Türk gemiciliği bu kon-

(1) Şevket Süreyya Aydemir; *Cihan İktisadiyatında Türkiye*. "Transport" bahsi. 1930.

jonktürden faydalanma imkânlarını buldu. Bu suretle de 1923'te Türk Ticaret filosunun bütün gemi hacmi 72.000 tona yükseldi...

*
* *

Türkiye'nin ekonomik meseleleri ile bunların çözümü ve yeni bir düzene yöneliş yolundaki hareketlerin teferruatlı incelenmesi bu kitabın konusu değildir. Daha ziyade bir hükümet siyaseti mahiyetinde olan bu konu *İkinci Adam* isimli eserimizin ikinci cildinde ele alınmıştır. Çünkü daha ziyade sayı ve rakam hareketlerine dayanan bu gelişmelerin burada etraflı incelenmesi, *Tek Adam*'ın inşa planının dışında kalır. Fakat Lozan'dan sonraki devrin, daha yukarıda değindiğimiz iktisadî karakteristiği gibi başlıca iktisadî faaliyetlere de kısaca değinmek, devrin gelişimlerini canlandırmak için faydalı olacaktır. Bu sebeple burada ve önce 1923-1930 arasında yer alan iktisadî karakterlere değineceğiz.

Tarım sahasında en önemli olay, 17 Şubat 1925'te ve 552 sayılı kanunla Aşar vergisinin (Mültezimler eliyle toplanan aynî vergi) kaldırılması oldu. Buna ihtilâlci değerde bir hamle diyebiliriz. Çünkü Aşar yalnız bir vergi değildi. Anadolu'da eşraflık, mütegallibelik nizamının en güçlü dayanaklarından biriydi. Aşar vergisinin tahsil işini üstüne alan mültezimler ve adamları, köyün baş belâsıydılar. Bunlara kimse karşı gelemezdi. Köylünün üstünde yürüttükleri hüküm ve zulümden başka, meydan verdikleri iktisadî nizam da bir soygun nizamıydı. Çünkü mahsulü hasat, yani döküm zamanında âdeta yok pahasına depolayarak, mahsulün kıt zamanında pazara sürerlerdi. Aradaki fiyat farkından büyük menfaatler sağladıktan başka, köylünün muhtaç olduğu aylarda gene ona satarak, Anadolu'nun büyük sosyal dertlerinden biri olan borçlandırma ve murabaha yolu ile, kendi hükümlerini şaşmaz bir sistem halinde devam ettirirlerdi. Fakat, ne var ki Aşar vergisi hükümetin vazgeçilmez gelir kaynağıydı[1]. Mesela 1924 bütçe-

(1) Aşar, toprak ürünlerinden alınan onda bir (bazen sekizde bir) oranında bir aynî vergiydi. Özelliği şuydu ki, bu vergi harman yerinde ve hasat sırasında aynen (yani mal olarak) alınırdı. Bu verginin tahsilini hükümet, artırma suretiyle şahıslara bırakırdı. Yani vergi toplamada iltizam usulü uygulanırdı. Bu işi üzerine alanlara da Mültezim derlerdi. Mültezimler daima bölgenin belli, nüfuzlu eşrafı olurdu. Tahsil sırasında aşırı zulümler ve haksızlıklar yapılırdı.

sinde köy vergileri devlet gelirinin % 27.5'ini, şehir vergileri ise % 5.5' ini teşkil ediyordu. Köy vergilerinin içinde Aşar vergisi bütün devlet gelirinin % 21.3'ü idi. Yani 1924'te ve zaten 153.046.854 lira olan Devlet gelirinde Aşar vergisi 27.500.000 lira ile bütçe gelirinin önemli bir kısmını alıyordu. Aynı sene ise Devlet bir taraftan harp ve istila yaralarını sarmak, diğer taraftan bütçenin % 33'ünü alan ordu masrafı ile yeni el atılan demiryolları vesair işlerini karşılamak zorundaydı. (Nafia Vekâleti Devlet masraf bütçesinde ve 1925'te % 10.7 yer alıyordu.)

İşte bu şartlar altında Meclisin bir kalemde Aşar vergisinden vazgeçmesi, Lozan sonrası devrinin en büyük kararlarından biri oldu. Gerçi bu kararı ziraat ve köylülük sahasında yeni kararlar izleyemedi. Hele 1929 dünya iktisat buhranının toprak mahsulleri sahasında yarattığı fiyat çöküntüleri ile ziraat tamamen halsizleşti. Böylelikle de Gazi'nin köylülük alanında çeşitli vesilelerle belirttiği görüş ve direktiflerle orantılı bir gelişme, hükümetçe uygulanamadı[1].

Ancak tarım alanında[2] ve köylülük için doğrudan doğruya etkili tedbirler alınmamakla beraber, demiryollarının geliştirilmesi, yolların ıslahı, asayişin sağlanması, askerlik hizmetlerinin kısaltılması gibi yollardan köye sağlanan faydayı ayrıca belirtmek icap eder.

***

(1) Bu görüş ve direktiflerden bazılarını burada verelim:

"Türkiye'nin hakiki sahibi, hakiki müstahsil olan köylüdür. O halde herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstahak ve layık olan, köylüdür. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin iktisadî siyaseti, bu aslî gayeyi istihsal etmeye matuftur.

"Köylünün emek ve çalışmalarının semerelerini, kendi menfaati lehine âzami hadde yükseltmek, iktisadî siyasetimizin esas ruhudur.

"Yedi asırdan beri emeklerini elinden alıp, daima tahkir ve tezlil ile mukabele ettiğimiz, bunca fedakârlık ve ihsanlarına karşı nankörlük, küstahlık, cebbarlıkla uşak menzilesine indirdiğimiz bu sahib-i aslînin huzurunda kemal-i hicap ve ihtiramla (utanarak, saygıyla) hakiki vaziyetimizi alalım."

(2) Türkiye'de toprak ve ziraat meseleleri, 1923-1950 arasını içine almak üzere ve müstakil bir bahis olarak, *İkinci Adam*'ın ikinci cildinde verilmiştir.

SANAYİ ALANINDA

Yeni Türkiye'nin devraldığı topraklarda sanayi durumunu daha önce belirtmiştik. 1923-1929 arasında önemli tesislere gidilemedi. Özellikle özel sektör sahasında belirli bir gelişme göze çarpmadı[1]. Devlet sektörü alanında da verimsiz bazı çabalar oldu. Devlet elinde bulunan ve hemen hepsi eski askerî idareden intikal eden eski ve hırpanî bazı işletmeler 19.4.1925 tarih ve 632 numaralı kanunla "Sanayi ve Maadin Bankası" adıyle kurulan bir teşekkül elinde toplandı. Fakat ne yenileme sermayesi, ne döner sermaye vardı. Bu teşekkül çalışamadı. 3 Temmuz 1932 tarih ve 2038 numaralı kanunla lağvedildi. Yerine Sanayi Ofisi ve 2 Temmuz 1932 tarih ve 2064 numaralı kanunla da Sanayi Kredi Bankası kuruldu. Fakat bu teşekküller de hiçbir varlık gösteremediler. Nihayet 1929 dünya buhranı geldi çattı. Hem özel teşebbüs alanında, hem bu Devlet Sektörü teşkilâtlanma çabalarında her şey tam bir verimsizlikle neticelendi. Bu arada gerçi 28 Mayıs 1926'da "Sanayii Teşvik Kanunu" ve 8 Haziran 1929'da "Sanayii Koruyacak Kanun" gibi mevzuat çıkarıldı. Fakat bunlardan da ciddi sonuçlar alınamadı. Çünkü sanayi sahasında yatırımlar için, verimli bir millî ticaretin işlemesi lazımdı. Devlet kolunda da bütçe kanalıyla yatırımlara imkân verecek bir gelir kaynağının teşekkülü ve yatırımları kontrol edecek ve Millî Plan fikri ve teşkilâtı gerekiyordu. Halbuki 1923-1930 arasında liberal iktisadî düşünceler böyle çok cepheli bir millî iktisat siyasetinin belirmesine engel oluyordu.

Fakat sınırları ve imkânlar belirsiz olmakla beraber bu devrede gene de bazı ekonomik sloganlar ortaya atılmamış değildir. Mesela üç beyazlar ve üç siyahlar siyaseti gibi. Üç beyazlardan kastedilen, un, şeker ve pamuklunun dahilden temini idi. Üç siyahlarla da, kömür, demir ve akaryakıt maddelerinin dahilden sağlanması kastolunuyordu. Türk şehirlerinin muhtaç oldukları un bile kısmen dışardan sağlanıyordu. Şekerin tümü, hemen bütün pamuklu mamullerin keza dışardan geldiği;

(1) 1923-1930 arasındaki sanayi hareketleri ve 1930'da sanayiin durumu hakkında aydınlatıcı vesikalar, 1930'da ve Türkiye İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından tertiplenen Birinci Türk Sanayi kongresinin raporlarıdır. Bu raporlar cemiyet tarafından bir cilt halinde yayınlanmıştır. *1950 Senesi Sanayi Kongresi Raporlar, Zabıtlar.* 836 sayfa.

demirin, akaryakıtın ve büyük şehirlerde yakıt maddesi olan kömürün gene dışardan sokulduğu bu devrede, bu üç beyazlar ve üç siyahlar sloganına, bir özlemi ifade etmekten ibaret kalsa da önem vermelidir. Başvekil İsmet Paşanın bir aralık "İki misli mahsul" sloganında ifadesini bulan gayret de bu özlemin diğer bir cepheden ifadesidir. 1923-1930 devresinde bu sloganların tahakkuk payı büsbütün önemsiz olmadı. Şeker sanayiine el atıldı. 1927'de ilk Türk şeker fabrikası kuruldu (Alpullu). Pamuk sanayiinde nisbî bir düzenleme gayreti görüldü. Buğday -un ithalatı önlendi. Fakat daha geniş hamleler ancak 1930'dan sonraya kaldı. Bu safhaya ayrıca değineceğiz.

***

ULAŞTIRMA ALANINDA

1923-1930 devresinin en güçlü ekonomik hamlesi Demiryolları siyasetinde görüldü. Lozan antlaşmasından sonra, 3 Mart 1924'te Demiryolları siyaseti kanunlaştı. Bir taraftan mevcut demiryollarının devletleştirilmesi, diğer taraftan ve daha önce değindiğimiz gibi 2.300 kilometrelik yeni hatlar inşası ve bütün bunların, dışardan hiçbir yardım görülmeden, dar bir millî bütçe ve millî emekle başarılması, 1923 sonrasının heyecan verici gelişmelerinden biridir. Demiryolu siyasetine bu bağlanışta, gerek Gazi'nin, gerek Başvekil'in, askerlikten gelmiş olmalarını ve geçirdikleri harp yıllarında demiryolsuzluğun sıkıntılarını nefislerinde yaşamış olmalarının etkisini ön planda belirtmek lazımdır[1].

***

DIŞ TİCARET

Bu bahse son verirken kısaca dış ticaret durumuna da değinmeliyiz. Lozan antlaşması yeni Türkiye'nin dış ticaretini şu halde buldu:

---

(1) 1930'dan önce 1 Ocak 1928'de Anadolu Demiryolları İşletmesi, 5 Ocak 1929'da Mersin-Adana demiryolu satın alındı. 29 Mayıs 1927'de Ankara-Kayseri, 30 Ağustos 1930'da Kayseri-Sıvas demiryolları işletmeye açıldı. 1930'dan sonraki gelismeleri ileride ayrıca vereceğiz.

İthalat 120.000.000 lira % 68
İhracat 50.000.000 lira % 32

Aynı yılda bir altın 600 kuruş, bir dolar 120 kuruş ve bir sterlin 810 kuruştu.

İhracat malları tamamen gıda maddeleri ile hammaddeler, yani yarı sömürge üretimleri idi. Bütün endüstriyel ihtiyaçlar dışarıdan getiriliyordu. 1923'ten sonra bir taraftan Türk parasının fiyatı düşmekte, diğer taraftan ithalat ve ihracat rakamları artmaktaydı[1]. Fakat ortada bir Merkez Bankası bulunmaması[2] ve dolayısıyla yabancı bankaların, ihracat bedellerinin ödenme mevsiminde Türk parası değerini yükseltip, ithalat mevsiminde bu parayı değersizleştirmeleri suretiyle yürüttükleri gizli şanj siyaseti, dış ticaret yolundan Türkiye'de bir millî sermaye birikmesine imkân vermiyordu. Bu suretle de açık bir koloni istismarcılığı, bu defa Türkiye'de para oyunları kanalından işleyip duruyordu[3].

Kısacası, 1923-1930 arasında Türkiye, iktisadî problemleri itibarıyla bir çıkmazda gibi görünüyordu. Lord Curzon'un, Lozan'da İsmet Paşaya söylediği şey, yani;

"— *Yarın kalkınmaya muhtaç olunca gene bize gelecek, bize el açacaksınız. Şimdi cebimize attığımız kâğıtları, o zaman birer birer çıkaracağız.*"

tehdidi, hatta bir aralık yürüyecek gibi göründü. Türkiye'ye, müstemleke şartları içinde bazı teklifler bile yapıldı (mesela Kennedy projesi gibi). Fakat Ankara gerçi fakir, sermayesiz, vasıtasızdı. Ama iktisadî esaret ve yabancıların iktisadî kontrolü bahsinde titiz, kıskanç ve hatta

(1) 1926 İth. 234.591.000 % 55 İhr. 187.747.000 % 45,
1928 İth. 223.531.000 % 56.5 İhr. 173.537.000 % 43,
1928 İth. 256.482.000 % 63 İhr. 154.402.000 % 37,

(2) Cumhuriyet Merkez Bankası 11 Haziran 1930'da 15.000.000 lira sermaye ile kuruldu.

(3) Ş. S. Aydemir; *Türk Parasının Periyodik Dalgalanma Karakteri, Mf.V. Hayat* dergisi 1928. (Yüksek İktisat Meclisi Umumî Kâtipliğine etüt olarak sunuldu.)

mutaassıptı. Nitekim 1923-1930 arasında yeni Türkiye, iktisadî alanda belki çok bir şey tahakkuk ettiremedi, ama titiz bir iktisadî istiklâl prensibine tam bir sadakatle bağlı kaldı.

1929 dünya buhranı Türkiye'yi, bu hava ve bu şartlar içinde buldu[1].

(1) Bu konularda, 1930'da yayınlanan *Cihan İktisadiyatında Türkiye* isimli eserimiz, ayrıntılı rakam, grafik ve diyagramları ile esaslı bilgiler verir. Ama bu kitap şimdi bulunmamaktadır.

İKİNCİ KISIM
1930 VE SONRASI

XV

PARÇALANMIŞ BİR DÜNYA ORTASINDA

1920-1930 yılları, gerek dış âlemden gelen, fakat Türkiye'nin iç nizamına da etkilerini vuran ekonomik bunalım ve depresyon dalgaları, gerek iç siyasetin, bir aralık iktidar yapısını, hatta bizzat Gazi'yi şiddetle tedirgin eden siyasî reaksiyonlar içinde geçti. Şimdi biz, burada ilk önce, dışardan gelen ve millî ekonomide, yön değiştirici etkiler yaratan dünya ölçüsündeki depresyon dalgası üstünde duralım. Bu dalga, 1929 sonunda başlayan, dünya iktisat buhranıdır.

XIX. yüzyılın geliştirdiği liberal dünya ekonomisinin en büyük buhranı, 1917'de, Rusya'da patlayan sosyalist ihtilâl oldu. Bu ihtilâl, metropol ve sömürge nizamına, yani sanayici ülkelerin, dünyanın % 80'ine yaklaşan yarı sömürge ve sömürgeler üstündeki hegemonyasına dayanan kapitalist iktisat sisteminin, bir asırdan fazla bir zamandan beri sağladığı dünya iktisadî birliğini parçaladı. Mesela Türkiye Lozan antlaşmasından sonra yeni hayatına başlarken dünya fiilen ikiye bölünmüştü. Bu iki bölümden birinde, yani sosyalist kanatta, iç ve dış savaşlar tasfiye edilmişti. Çok kan'a, çok gözyaşına mal olmakla beraber bu memleket, savunduğu usuller içinde bir inşa tecrübesine girişmişti. Bu tecrübenin getireceği neticeler üstünde ise o zaman dünya, tabii hiçbir hükme varamazdı.

Bu kanadın dışında kalan dünya ülkelerinde ise, metropollerle (sanayii elinde tutan ülkeler) yarı sömürge ve sömürge dengesi henüz devam ediyordu. Ama, temeller artık sarsılmıştı. İşte bu ikinci kanatta, yani liberal ekonomi geleneğini devam ettirmek isteyen kapitalist iktisat cephesinde de, bazı iktisadî nefes darlıklarının hırıltıları duyulmaya başladı. Halbuki Birinci Dünya Harbini takip eden devrede, dünya bir mal açıklığı içindeydi, yani kapitalist sistemli ülkelerde, harp sonunun uyandırdığı bir mal mübadelesi ve ekonomik kalkınma ihtiyacı vardı. Ama milletlerin alım gücü yoktu. Kapitalist âlemin yapısında, derinden derine iktisadî çatırtılar duyuluyordu[1]. Hulâsa dünya bir buhrana gidiyordu.

(1) 1914'te Birinci Dünya Harbi başlamadan önceki on sene içinde milletlerarası ticaret, yılda yüzde 6 oranında bir artış gösteriyordu. Bu harbi takip eden 1920

Nihayet bu buhran, 29 Ekim 1929 Salı günü, New York borsasında, bir iktisadî atom bombası şiddetiyle patlak verdi. Ve etkileri süratle dünyayı sardı. Bir süre sonra yeni Türkiye de bu buhranın içindeydi...

*
* *

EKONOMİK BUHRAN NEDİR?

Ekonomik, yahut iktisadî buhran, liberal, yani başıboş ekonominin periyodik (devrî) ve kaçınılmaz rahatsızlığı sayılır[1]. Çünkü liberal ekonomide teknik, yani üretim vasıta ve kudretinin gelişmesi, yalnız pazardaki arz ve talep temposuna göre işler. Yani bu gelişme ile, pazardaki arz ve talep akışı arasında ayarlayıcı bir mekanizma yoktur. Mal fetişizmi denilen hadise, yani üretilen malların ve arz edilen hizmetlerin pazarda karşılaşacakları sürüm ve fiyat şartları arasında belirsizlik, yahut bilimsizlik, liberal ekonomiyi zaman zaman mübadele tıkanıklıkları ve fiyat hercümerci ile sarsar. Bu mübadele tıkanıklığı tabii üretim hayatına, sanayi ve tarım alanlarına da tesir eder. Neticede borsalar, bankalar, pazarlar, sendikalar, ulaştırma ve nihayet tarım ve hammadde alanları buhranın içine sürüklenir. İşsizlik alır, yürür. XIX. yüzyılda liberal kapitalizmin gelişmesiyle beraber zaman zaman meydan alan, bazen dar bir sahada kalıp, bazen bütün ülkeyi, hatta bütün dünyayı saran bu denge bozuluşu, "iktisadî buhran" olarak adlandırılır. Ve bu hal, liberal kapitalizmin kaçınılmaz hastalığıdır[2].

---

yılında ise dünya ticareti, gittikçe gerileyerek 1902 seviyesine düşmüştü. Bu durumda, yukarıda değindiğimiz dünya bölünüşünün payı elbette önemliydi.

"Amerika ihracat ticareti meclisi" 1928'de hazırladığı raporda, bu gidişle 1924 senesi seviyesinin de yarısına inebileceğini kaydediyordu. (Alman ekonomisti Dr. Hjalmar Schacht'ın raporundan.)

(1) İktisadî buhranların izahı, XIX. asır sonu ekonomi ekollerinin ve meslekleri-nin esaslı araştırma konularından biridir. Bu araştırmalar çeşitli buhran nazariyelerine meydan vermiştir. Bu alanda neşriyat çoktur. Bu nazariyeler hakkında özet bilgi edinmek isteyen Türk okuyucuları, Yorgaki Effimiyanidis'in *Cihan Buhranı Önünde Türkiye* isimli eserinden faydalanabilirler (1935). Bu kitapta, buhran karşısında Türkiye'nin çeşitli meseleleri üzerinde de bazı incelemeler vardır.

(2) Hatta İkinci Dünya Harbinden sonra Moskova liderleri, Amerika'nın kudretsizleşmesi ve kapitalist nizamın çöküşü ümidini, yeni bir dünya harbin-

* * *

REAKSİYON

29 Ekim 1929'da New York borsasında patlayan buhran böyle bir hadiseydi. Bütün borsa değerleri ani denilecek bir hızla allak bullak oldu[1]. Bu sarsıntıyı diğer Amerikan borsaları takip etti. Karışıklık süratle Londra borsası ile Avrupa para ve sermaye piyasalarına atladı. Sanayi eshamı sarsıldı. İstihsal yavaşladı. İşsizlik arttı. Fiyatlar düştü. Milletlerarası ticaret hızla daraldı. İktisadî kaderleri liberal dünya ekonomisine bağlı bütün memleketlerle beraber Türkiye de ister istemez buhranın içine sürüklendi. Bu depresyon karşısında bütün ülkelerin ilk savunma tepkileri, kendi içlerine çekilmek ve kendi kendine yeterlik çabaları oldu. Bu nizamın adına, ekonomi siyasetleri bakımından "otarşi" (otarchie) denilir.

1929 dünya buhranı evvela çöküntü, sonra otarşik tedbirler (yani kendi kendine yetmek çabası), sonra duralama ve nihayet düzelme safhalarıyla, 1933 ortalarına kadar sürdü. Ondan sonra dünya ekonomisinin yeni kalkınması başladı. Çünkü her buhrandan, düşenlerle tasfiye edilenler silindikten sonra yeni bir kalkınma hamlesi başlar. Fakat bu ilk gelişmelerin akışı içindedir ki Türkiye, gerek görüş, gerek organizasyon bakımından bir iklim değişikliğine uğradı. Çünkü 1923-1929 arasında Türkiye kaderini tamamen liberal dünya ekonomisinin usul ve nizamlarına bağlamıştı. Hatta bu dünya ekonomisi sermaye akışı, yatı-

---

den ziyade, böyle bir dünya buhranı ihtimaline bağlamışlardı. Ama İkinci Dünya Harbinden sonra liberal ülkeler de bir nevi planlı devre girdi.

(1) Buna benzer bir buhran, 1962 Mayıs ayının son haftasında, gene New York borsasında patladı. Yalnız bir hafta içinde ve yalnız 1945 şirketin zararı 30 milyar doları buldu. Yeni bir dünya buhranı korkusu ufukları sardı. Ve Moskova'nın kehaneti bir an tahakkuk eder gibi göründü. Fakat kapitalizmin iç yapısı değişmedi. Dünyada artık yeni bir süper kapitalizm, yahut bir nevi güdümlü kapitalizm nizamı gelişiyordu. Kennedy süratle işe müdahale etti. Alçak konjonktür denilen düşüş seri süratle durduruldu. Zararlar kısmen kurtarıldı. Fakat yeni kapitalist bünyenin de her şeye rağmen buhranlara sürüklenebileceği ve hatta Amerika harp sanayii ile dış yardım sistemlerini işletmez ve harp sanayii sarsılırsa, buhranın her zaman patlak verebileceği görüşleri de kuvvetlenmiş oldu.

rım yardımları gibi şekillerde ona tek santim akıtmamış olsa bile... Fakat buhran içinde görüşler oldukça değişti... Türkiye'de yeni bir iktisadî siyasetin arayış çabaları belirdi.

*
* *

TÜRKİYE'NİN İKTİSADÎ SİYASETİNDE YENİ GELİŞMELER

1929 buhranı başladığı zaman Türkiye'nin bütün kalkınma ümidi, dış ticaretinin getireceği yabancı dövizle, millî faaliyetlerin bütçeye aktabileceği vergi hasılâsına bağlıydı. 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanununun liberal ruhu, olağanüstü organlara, millî gücün toplum yararına seferber edilişi gibi usullere imkân vermiyordu. Her şey, Batı demokrasisi anlayışına uygun, serbest bir hukuk nizamı içinde cereyan edecekti. Yani millî kurtuluş hareketinin inkılâpçı ruhu, liberal bir anlayış düzeni içinde çerçevelenmişti. Gerçi 1924'ten sonra da, daha önceki bahislerde değindiğimiz çeşitli hamleler yapıldı. Ama bunların hepsi, Gazi Mustafa Kemal'in biraz da müdahaleci öncülüğüyle ve Anayasayı az çok zorlayarak yapıldı.

Hulâsa 1929 buhranı havası içinde girilen 1930 yılında imkânlar çok bir şey vaat etmiyordu. Ama liberal bir ekonomi nizamı ile hızlı bir kalkınma ümidi de gittikçe kuvvetini kaybediyordu. 1923'te 84 milyon lira olan ihracat, 1928'de 173 milyon liraya ulaştıktan sonra 1929'da 154 milyon liraya düşmüştü. 1923'te 144 milyon lira olan ithalat 1928'de 223 ve 1929'da gerçi 256 milyon liraya yükselmişti. Ama bir altın liranın 1923'te ortalama 660 kuruş olan değeri 1929'da 820 kuruşa yükselerek, Türk kâğıt parasının değeri, dörtte bir kadar düşmüştür[1]. Kısacası her birim ihracat malına Türk köylüsü aynı emeği, hatta gittikçe karşılığı düşen bir değerle harcadığı halde, bu birimin dışarıdan gelen bedeli gittikçe azalıyordu[2].

Bütçelere gelince, 1924-1925 senesi için 129 milyon lira tutan gelir ve 176 milyon lira tutan gider bütçesi, 1929-1930 yılında 220.546.000 lira gelir ve 220.408.481 lira gider hesabıyla hatta sembolik bir fazlalıkla

(1) Ş. S. Aydemir; *Cihan İktisadiyatında Türkiye.* (Bu kitapta yukarıda değinilen konu, yeterli rakam malzemesi ve temsili grafiklerle verilmiştir.)
(2) Aynı eser.

kapatılmış olmasına rağmen hakikatte bu denge temin edilmiş değildi. Kaldı ki 1930'dan sonra bu gelir seviyesi gittikçe azalarak dünya iktisat buhranının son yılı olan 1933'te 170.477.000 liraya kadar düşmüştür[1].

Halbuki hükümet bilhassa demiryolu siyasetine ve yeni demiryolu inşaatına heyecanla kendini vermişti. Bu siyaset, her türlü kıtlık ve imkânsızlık içinde övünülecek bir başarıyla yürüyordu. Hem bu tecrübe onu gösteriyordu ki, demiryolu işlerinde başarılan bu tutum diğer kalkınma alanlarına, bilhassa tarım ve yetiştirme branşı ile sanayi işlerine uygulanabilseydi, demek ki ekonomide inkılâpçı bir dinamizm sağlanabilecekti[2]. Bunun mümkün olmaması öyle sanıyorum ki, Cumhuriyet Merkez Bankası yöneticilerinin para ve Maliye Vekâleti idarecilerinin de denk bütçe üzerinde gösterdikleri aşırı hassasiyetten ve hükümet başkanının bu konulardaki fazla ihtiyatlı davranışlarını aşırı desteklemelerinden ileri gelmiş olsa gerektir. Hakikaten de Başvekil için bütçe denkliği, o yıllarda onun iktisadî siyasetinin temel prensibini teşkil ediyordu[3].

Böylece; 1930 sonrası, bir taraftan 1924 Anayasasının donmuş şekli,

---

(1) Ş. S. Aydemir; *Türkiye'de Bütçe Hareketleri*, İKA neşriyatı, 1963.

(2) 23 Nisan 1931'de Fevzipaşa-Malatya, 23 Nisan 1932'de Kütahya-Balıkesir, 15 Aralık 1932'de Sivas-Samsun demiryolları işletmeye açıldı. 27 Nisan 1933'te Adana-Fevzipaşa hattı satın alındı. 29 Mayıs 1933'te "Kömüre giden demiryolu" kanunu çıktı. 22 Haziran 1933'te "Bakıra giden demiryolu"na, 22 Haziran 1933'te Sivas-Erzurum hattına başlandı. 2 Eylül 1933'te Kayseri-Ulukışla hattı bitti. 31 Mayıs 1934'te İzmir-Kasaba ve Temdidi demiryolları satın alındı. 30 Haziran 1934'te demiryolu Elazığ'a vardı. 1 Ocak 1935'te İstanbul Rıhtım Şirketi, 1 Haziran 1935'te Aydın demiryolları satın alındı. 26 Mart 1936'da Afyon-Karakuyu hattı açıldı. 26 Mart 1936'da Bozanönü-Isparta, 19 Kasım 1936'da Filyos-Çatalağzı hatları işletmeye açıldı. 1 Ocak 1937'de Şark Demiryolları satın alındı. 16 Ağustos 1937'de Hekimhan-Çetinkaya, 20 Kasım 1937'de Çetinkaya-Divriği, 15 Ağustos 1938'de Divriği-İliç, 10 Ekim 1938'de İliç-Erzincan hatları açıldı. Ve nihayet bu yollar bir taraftan Erzurum, Diyarbakır'a, diğer taraftan Zonguldak'a vardı. Bu suretle de memleketin doğu ile batısı ve Karadeniz ile Akdeniz demiryollarıyla birleşmiş oldu.

(3) Bu konuda daha seyyal bir para politikası görüşü, daha ileride değineceğimiz ve 1932-1935 arasında Ankara'da yayınlanan *Kadro* dergisi tarafından savunuluyordu. Bu ara ve bütçenin ancak 200 milyon altında düğümlendiği bir sırada *Kadro*'da yayınlanan ve planlı bir emek düzenlenmesini savunan "500 milyonluk Türk Bütçesi" başlıklı yazılarımız, devlet çevrelerinde bazı akisler

diğer taraftan dünya buhranının da zoru ile evvela otarşi ve sonra devletçilik istikametine kayış zorunlukları arasında, biraz da sağa sola yalpalar ve arayışlarla geçti.

***

DEVLETÇİ BİR EKONOMİYE YÖNELİŞ VE İLK PLANLAMALAR

1930'dan sonra Türk ekonomisinde bahis konusu olan ve üzerinde bazı teşebbüslere girişilen devletçilik evvela, cihan buhranının doğurduğu milletlerarası münasebetlerin bir zorunluğu olarak ortaya çıkmıştır. Sonra bu eğilim içeride daha şahsiyetli bazı araştırma ve eğilimlere yönelmiştir. Başlangıç, para ve dış ticaret ödemelerinin aşırı kontrolu suretiyle devletin iktisadî hayata müdahalesi şeklinde oldu. Daha sonra dış ticaret kontrolları takas ve klering gibi karşılıklı anlaşmalar şeklinde gelişti. Fakat Türk iktisadî edebiyatında devletçilik denilen hareket, devletin kendisinin tesisler ve teşekküller kurmak suretiyle devlet işletmeciliğine girişi ile başlar. Buna muhakkak bir tarih bulmak lazımsa, Başvekil İsmet Paşanın 30 Ağustos 1930'da Sıvas'ta demiryolunu açarken söylediği nutukta ilan ettiği "mutedil devletçilik" görüşünü, bu işin açıklanmış başlangıcı olarak almak mümkündür.

Zaten, Birinci Dünya Harbinden sonra devletçilik, buhrandan zarar gören bütün ülkelerde evvela bir otarşi nizamı ve dolayısıyla de geçici bir iktisadî siyaset olarak derece derece uygulandı. Daha ziyade bir dış ticaret ve tediye muvazenesi kontrolu şeklinde bir savunma karakteri taşıdı. Fakat Türkiye gibi az gelişmiş ve birikmiş sermayeleri kapitalist geleneklerden yoksun ülkelerde, daha bünyevî bir mahiyet aldı ve devlet işletmeciliği teşebbüslerine gidildi.

Devletçilik gerçi aslında bir karma ekonomi, ama gene şüphe yok ki, bir güdümlü ekonomi (economie dirigé) nizamıdır. Yani güdümlü ekonomi şekillerinden biridir. Bu akımın tamamlayıcısı olarak güdümlü para (monnaie dirigé) anlamı ve tatbikatı da, tabiatıyla güdümlü

---

yapmıştır. Fakat "parada istikrar" ve "bütçede denge" üzerinde klasik ölçülere dayandırılan kaygılar, millî emeği daha geniş ölçüde harekete getirebilme imkânlarının gereği gibi ele alınmasına imkân bırakmamıştı. Bu konular, *İkinci Adam* isimli eserimizin ikinci cildinde ele alınmıştır.

ekonominin bir unsuru oldu. Devletçiliğin Türkiye'de fırka programı ve dolayısıyla ideolojik bakımdan gelişme ve mânâsını daha ileride ve "Altı Ok'un Hikâyesi" bahsinde ele alacağımız için burada sadece genel anlam ve uygulama konuları üstünde duracağız. Tatbikatta devletçilik, çeşitli şartlarda çeşitli namlar alır. Hatta çağdaş devletçiliği batı memleketlerinde XIX. yüzyıldan beri kullanılan devlet işletmeciliğinden ayırmak için, harp sonrası devletçiliğine yeni devletçilik (néo-etatisme) ismi de verilir. Kaldı ki Fransa'da devlet daima demiryolculuk yapmıştır. Aynı şekilde Belçika'da, İngiltere ve Birleşik Amerika'da (1919'da demiryollarının % 85,50'si devlet elinde idi) kamu hizmetleri[1] mahiyetinde devlet işletmeciliği vardı. Bu arada aynı akım için devlet kapitalizmi tabiri de kullanılır. Bizde devlet kapitalizmi yerine "iktisadî devletçilik" tabiri daha çok yayılmıştır[2]. Bu arada, yalnız iktisadî devlet işletmeciliğini değil, eğitim, sağlık ve emek seferberliği gibi çok daha geniş bir ulusal alanda planlı devletçiliği savunan Kadro cereyanı (1931-1934) dikkati çeken bir fikir hareketi olarak burada belirtilmelidir. Bil-

---

(1) Bu keyfiyeti mesela Amerika'nın eski cumhurbaşkanlarından Roosevelt'in (Rozvelt) aldığı bazı tedbirlerde açıkça görüyoruz. Roosevelt dünya iktisat buhranının tesirlerinin kolay kaybolmayacağını düşünerek bir sıra devlet düzenleme tedbirleri aldı. Bunların başlıcaları şunlardır:

1. Ziraat Mukavelesi (Agricultural Adjustmant Act.), kısaca işaret: A.A.A.

2. Ticaret ve Sanayî Mukavelesi (National Industry Recovery Act), kısaca şöyle: N.I.R.A.

Bunlar devletin direkt müdahalesi şekli taşımadan devletin ziraî ve ticarî hareketleri ayarlama faaliyetinin bazı şekilleriydi.

Franklin Roosevelt (derleyen: İ.K.) isimli eser, onun diğer teşebbüsleriyle beraber bilhassa, meşhur "yeni içtimaî mukavele" fikir ve icatlarını da özetler.

(2) Ahmet Hamdi Başar'ın, ilk cildi 1931'de yayınlanan ve *İktisadî Devletçilik* konusuna tahsis edilen eserlerinde, kendi açısından iktisadî devletçiliğin ana prensipleri veriliyordu. Bu prensiplerin en karakteristik olanı şudur (7. prensip):

"Devlet müreffeh ve müstakil bir milletin her türlü topluluk hareketlerinde en son vasıl olması icap eden şekli, programlarıyla tespit ettikten sonra o müesseseleri kurmak ve bunları bir metot dahilinde idare ettirerek muayyen zamanlar dahilinde halka mal etmek tedbirlerini alır."

O zaman; sermaye, emek ve düzenleme devletin, kârı ise özel teşebbüsün şeklinde tenkit edilen bu görüş, bazılarınca bugün de benimsenmektedir.

hassa Başvekil İsmet Paşanın, bu derginin 22. sayısında (1933) ve cumhuriyetin yıldönümü münasebetiyle yazdığı "Fırkamızın Devletçilik Vasfı" başlıklı makale, o günlerde hükümete hâkim olan devletçilik anlayışını bazı yönlerden aydınlatmıştır.

Bu makalesinde Başvekil, durumu şöyle mütalaa ediyordu:

"İktisadî devletçilik siyaseti bana, her şeyden evvel bir müdafaa vasıtası olarak kendi lüzumunu hissettirdi. Asırların ihmalini telâfi edecek, haksız tahribatı imar edecek; yeni nizamın çetin şartlarına mukavemet edecek sağlam bir devlet bünyesi kurabilmek için, her şeyden evvel, devleti iktisadiyatta yıpratacak âmillerden kurtarmak lâzım geliyordu. Demek ki iktisatta devletçiliği biz, inkişaf yolu takip edebilmek için bir müdafaa vasıtası ve bu sebeple bir azimet noktası, bir temsil saymaya mecbur bulunuyoruz.

"Biz, iktisatta devletçiliği, inkişaf için ve yeni düzeni kurmak için de feyizli ve müspet bir yol sayıyoruz.

"Memleketin muhtaç olduğu sanayii, teşkilâtı, vesaiti, devletin yardımcı nezareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi, safdil olanlar düşünebilir.

"Geri ve eksik vesait içinde bırakılmış olan kahraman ve büyük bir milletin sanayiini ve iktisadî düzenlerini, devletin bütün vasıtaları ve imkânlarıyle bir an evvel vücuda getirmek, taşıdığımız vazifelerin en mühimmidir.

"Gelecek on sene nihayetinde, ümit ederim ki, Türk devletçiliği, memleketteki eserleri ve milletlerarası tesirleriyle, iktisadiyatta devletçilik anlayışının en mütekâmil, ilmî bir şaheseri olarak zikrolunacaktır."

İsmet İnönü'nün yukarıda alınan satırlarında, 1930'dan sonra ve hükümet başkanı olarak ona hâkim olan devletçilik anlayışı belirmektedir. Başvekil bu makalesinde, arkasını devlete dayayarak özel teşebbüsü savunan cereyanlar hakkında da açıklamalarda bulunmuştur. Bu konuda görüşü şudur:

"En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, muvaffak olabilmek için mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir.

"Şu başında olduğumuz için, bu ihtiyacı her gün görüyorum ve sonra 'serbest meslek'in, devletçiliğe üstünlüğü için, aynı mevzuların delil olarak zikrolunmasına şaşıyorum..."

Atatürk'ün devletçilik konusundaki araştırmalarına ise, daha ileride ve "Altı Ok'un Hikâyesi" bahsinde değinileceği için, şimdi bizde devletçilik siyasetinin icra cephesine de kısaca göz atalım[1].

***

PLAN VE PROGRAMA YÖNELEN İLK ÜLKE: TÜRKİYE

Şu bir gerçektir ki, Birinci Dünya Harbinden sonra ve Batı cephesinde yer alan demokratik nitelikte ülkeler arasında, belirli süreli *iktisadî planlar hazırlayan ilk memleket Türkiye olmuştur.* Bu gerçek, Birinci Dünya Harbinden sonra planlı bir ekonomi fikri evvela Türkiye'de ortaya atılmıştır şeklinde de ifade edilebilir. Gerçi Birinci Dünya Harbi içinde ve harbin zaruretleriyle, mesela Almanya'da bazı iş alanlarının devletçe düzenlenmesi hareketleri görülmüştür. Fakat bunların hepsi "harp ekonomisi" çerçevesinde kalır. İktisadî bir inşa ve kalkınma hareketi olarak değer ifade etmezler. Bunlar harp ekonomisi ve harp devrelerinde her hükümetin başvurduğu "iaşe" teşkilâtçılığı gibi işlerdir.

Fakat Türkiye'de 1930'dan sonra, az çok sosyalist anlamda, yani toplum yararına bir inşa ve düzenleme niteliğinde, plan ve planlama hareketine girişildi. Gerçi bu planlama, topyekûn bir planlı cemiyeti hedef tutmuyordu. Konuları tamamen iktisadî idi. Ama şu da bir gerçekti ki, 1930'dan sonra Türkiye'de plan ve planlılık anlamı, devletin iktisadî siyasetinde önemli yankılar buldu. Öyle ki, daha ileride temas edeceğimiz gibi, bir aralık liberalizm, hatta suç ve vatan ihaneti sayılacak kadar keskin görüşler, bizzat iktidardaki parti yöneticileri tarafından savunuldu.

Türkiye'de ilk 5 yıllık sanayi programı, daha önce uzun ve devamlı çalışmalardan sonra iktisat vekâleti tarafından başvekâlete sunuldu[2].

---

(1) Birinci ve İkinci Dünya Harplerinden sonra gelişen iktisadî siyaset cereyanları hakkında çeşitli eserler vardır. Bu arada mesela E. Samhaber'in, Mustafa Elmalı tarafından çevrilen *Ekonomi Siyasetleri* isimli eseri de, bu konuya toplu bir bakış olarak faydalıdır.

(2) Bizde ilk 5 yıllık sanayi planına esas olan hazırlık araştırmaları, Prof. Orlof başkanlığındaki bir Sovyet uzmanlar heyetinin, memleketin muhtelif yerlerinde 1930-1932 arasında yaptıkları incelemelerden sonra hazırladıkları ra-

17.4.1934 tarihinde ise (No. 5) Bakanlar Kurulunca ve kısa bir tezkere ile Sümerbank Umum Müdürlüğüne tebliğ edildi. Bu tezkereye "sınai tesisat ve işletmeler hakkında" icra vekilleri heyeti kararlarının bir sureti eklenmişti[1]. 19 madde ve kalemde ele alınan iş kollarını, konularını bildirmekte idi. Listelerde, dokumadan, altın ve petrole kadar hemen bütün ana iş kolları yer almıştı. Daha sonra bu liste ve ek raporlar "Birinci 5 yıllık sanayi planı" olarak adlandırıldı. Fakat bu beş sene içinde konuların bir kısmı hiç ele alınmadığı gibi, bir kısmına ancak başlanabildi ve zaman içinde bu işler kısmen tahakkuk ettirildi.

Fakat bu arada ikinci 5 yıllık program hazırlandı. Bu plana bağlı renkli haritaya bakıldığı zaman Türkiye, bir çiçek bahçesi gibi görünür: Fabrikalar, madenler, santrallar, çeşitli iş ve işletme yerleriyle donanmış bir bahçe... Fakat İkinci Dünya Harbi yaklaşıyordu. Atatürk'ün rahatsızlığı ise, onun ruhî enerji kaynaklarını büyük ölçüde yormuş görünüyordu. Bu plan tatbikat sahasına konulamadı. Bunun yerine ve Atatürk'ün ölümünden iki ay kadar önce (16.9.1938) hem birinci 5 yıllık planın henüz alınamayan konularını içine almak, hem ikinci 5 yıllık programın bazı konularını benimsemek, hem o güne kadar programlara alınmayan ulaştırma konularını da kapsamak üzere 4 yıllık bir plan hazırlandı. İşlere de girildi. Harp öncesi aylarında Sanayi Tetkik Dairesi reisliğine getirilmiştim. İşe başladığım zaman, o güne kadar ele alınmış işlerin durumunu hatırlarım. Pek yakınlaşan dünya harbinin habercileri olan şimşekler ise ufuklarda çakıyordu. Onun için ilk iş, uzun vadeli bir sanayi düzenlemesi değil, bir "iktisadî savunma planı" olmuştu (5

---

porlarla tamamlandı. Bu raporlar bir cilt halinde basılmıştır. Orlof heyetinin bu incelemeleri, başta tekstil sanayii olmak üzere, kimya, maden, demir-çelik, kendir-keten, kâğıt-selüloz, kükürt, seramik gibi iş ve sanayi kollarını içine alıyordu. Birinci 5 yıllık sanayi planının konuları da bunlar oldu.

(1) Daha çok hükümet icraatını ilgilendiren bu iş ve inşa konuları *İkinci Adam* isimli eserlerimizde (cilt II) işlenmiş olduğu için burada konular üzerinde ayrı ayrı durulmayacaktır. Fakat ele alınan konuların başlıcaları şöyle tahakkuk ettirildi:

7 Kasım 1936'da İzmit kâğıt-karton fabrikası açıldı. 3 Nisan 1937'de Karabük demir-çelik fabrikasının temeli atıldı. 4 Nisan 1937'de Ereğli dokuma, 9 Ekim 1937'de Malatya dokuma, 9 Ekim 1937'de Nazilli basma, 1 Ocak 1938'de Gemlik suni ipek, 2 Ocak 1937'de Bursa Merinos fabrikaları açıldı. Diğer başlıca tesislerin açılışını Atatürk ne yazık ki göremedi.

Nisan 1939). Aradan daha 3 ay geçmişti ki İkinci Dünya Harbi de patladı. Ondan sonra her şey harp ekonomisinin icap ve zaruretlerine göre düzenlendi. Asıl büyük kalkınma işleri, ister istemez, bu harbin sonuna kalacaktı. Atatürk'e gelince, o, artık bu planların dışındaydı. İkinci Dünya Harbi başlarken Atatürk, artık aramızda değildi...

* * *

"İŞTE BU BİR MUSİKÎDİR!"

Atatürk bir teferruatçı değildi. Hiçbir zaman bir hükümetçi, bir büro adamı ve hükümet takipçisi de olmadı. Onun için Türkiye'nin meselelerini incelerken, iş ve inşa alanlarında onun, sadece bütün işlere hâkim olan gölgesini ve tasvip edici işaretini görmeliyiz. Devletçilik, sanayi, planlama, planlı ekonomi gibi konularda Atatürk, ancak yukardan nezaret eden bir millî başkan olarak kaldı. Konuların günlük çalışmalarına, teferruatına, meselelerine inmedi. Onun için Atatürk edebiyatında bu konular için ondan, etraflı görüşler ve müdahaleler naklet-meye kalkışmamalıdır.

Zaten şu da bir gerçekti ki, 1930, hele 1933'ten sonra Atatürk, artık 1930 öncesinin aktif, atılgan, hatta mücadeleci Atatürk'ü değildi. Hükümeti icraatında geniş ölçüde serbest bırakıyordu.

"— Çocuklar, eğer ben Çankaya'da böyle rahat oturuyorsam bu, hükümetin başında İsmet Paşa olduğu içindir."

sözleri onundur ve birtakım mânâlar taşırlar. Gerçi, bir gün, İsmet Paşa hükümetin başından ayrıldı[1]. Onun yerine, yetkilerinde, görev anlayışında, sert, hatta kıskanç bir başvekil değil de, kendi vazifeleri yanında Atatürk'ün sükûn ve istirahatini bozmamayı vazife bilen daha başka mizaçta bir başvekil geldi. Ama şu gerçekti ki Atatürk, aktif hayatın çarklarından, devlet meselelerinin çatışmalarından gittikçe çekiliyordu. Halkın ona biçtiği efsanevi kahraman libası ve büründüğü resmî heybet içinde gittikçe kendi içine gömülüyordu. Ama milletin muhayyilesinde gittikçe insanüstü bir varlık haline geliyordu. Bu kendi kendinelik

(1) 25 Ekim 1937'de Başvekil İnönü fiilen başvekillikten ayrıldı. Önce bir süre izinli sayılmıştı. 8 Kasım 1938'de Başvekil Celâl Bayar Büyük Millet Meclisinde, adına "program nutuk" da denilen nutkunu okudu.

onun, 1930'lardan sonra fizikî potansiyeli ile beraber iç âleminde olagelen değişmelerin, yoğrulmaların bir neticesi olsa gerektir.

Ama yapılan işleri izliyordu. Açılan fabrikaları, demiryoluna kavuşan şehirleri, işleyen madenleri, santralları ilk fırsatta gider, görürdü. Mesela Bursa'da Merinos fabrikasındaki çok heyecanlı ve çok hareketli bir ziyaretin ve orada katıldığı "son balo"nun çok düşündürücü hikâyesini daha ileride ve "hastalığı" bahsinde vereceğiz. Ama burada da, henüz hasta görünmediği günlerden birinde, Nazilli basma fabrikasının açılış gününe ait ziyaretinden bir sahne veriyoruz[1].

Devlet işletmeleri büyük tesislerdir. Bunlar Anadolu'nun içlerine serpiştirilmişlerdir. Her tesisin kuruluşundan bir süre sonra çevre ayrı bir şehir haline gelir. Tesisler, lojmanlar, parklar, spor yerleri gün ışığında dünyaya güler ve geceleri ışıl ışıl pırıldarlar. Nazilli de bunlardan biridir. Fabrika 9 Ekim 1937'de açılacaktı. Atatürk bekleniyordu. İzmir üzerinden trenle geldi. Karşılandı. Nazilli kasabası altında, Büyükmenderes dirseği kenarında yeni fabrika, bacası, santralı, iş binaları, çevre tesisleriyle yeşillikler içinde bir masal şehri gibi doğmuştu. Bahçesinde sıra sıra soğutma havuzlarından göğe fışkıran ve sonra hare hare havuzlara dökülen su sütunları, uzaktan mavi bulutların oyunu, yahut da efsanelerdeki menderes perilerinin raksı gibi görünüyordu.

Fabrika idarecileri onu daha sitenin giriş yerinde karşıladılar. Gördüğü her şey onu sarıyordu. Yüzünün hatlarında, ferahlı, sevinçli hareketler vardı. Temiz yer, temiz insanlar, bataklık Menderes nehrinin kara tılsımını silen yeni bir insan iradesinin sıra sıra eserleri... Ellerinde bayraklar, çiçek demetleriyle kız, erkek sıra sıra mektep çocukları alkışlarla, şarkılarla haykırışıyorlardı. Hem bazen öyle de oluyordu ki bu çocuklar tam Gazi Baba önlerine gelince, ne yapacaklarını şaşırarak alkışlarını, şarkılarını kesiyorlardı, sanki büyülenmiş gibi öylece onun yüzüne dalıyor, kalıyorlardı. O zaman o, onlara gülümsüyor, bazen önlerinde duruyor, bazılarını okşuyor, soruyordu:

"— *Sen öyle bakayım, ben kimim?*

"— *Aha da, Gazi babamızsın ya...*

"— *E söyle bakalım, büyüyünce efe olacan mı?*

(1) Prof. Afet İnan; *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler* isimli eserinde Atatürk'ün Nazilli ziyaretinden bahseder. Bazı hatıra farklarına rağmen, ziyaretin renkliliği aynı hatıralarda da canlanır.

"— A ah... Goca goca mekteplerde okuyacağım da..."

Sonra etrafta herkes gülüşüyordu. O da onlarla beraber... Öyle ki, sanki yeni Nazilli sitesinin renkli havasına taşan bu güleçlik, Menderes sularına, Menderes'in güney ve kuzey dağlarına yayılarak, sanki bu topraklara, ilk defa duyulan bir şenliğin müjdesini veriyordu. Demek ki Nazilli, artık efe değil, goca goca mekteplerde okuyacak yeni kızanlar yetiştirecekti...

Nihayet fabrika alanına girildi. Alkışlar, şarkılar, havuzlara dökülen şakrak suların şıpırtıları ve tâ kasabadan beri yayılıp gelen davul, zurna sesleri, zeybek naraları...

Ama fabrikada tıs yoktu. Fabrika garip, derin bir sessizliğe gömülü, sanki uyuyordu...

Müdür öne düştü[1]. Bir yoldan, bir holden geçildi. Fabrikanın tam 480 büyük tezgâhının birer çökmüş dev gibi sıra sıra dizildikleri düz, geniş, tepeden ışıklarını alan aydınlık, temiz atölyeler, uzayıp gidiyordu. Herkes yerinde, herkes makinesinin başındaydı. Atatürk'ü her yeri gören, yerden yüksekçe bir platforma buyur ettiler. Burada fabrika; takımların, bölüklerin, taburların geçit resmi için sıralanıp yerlerini aldıkları bir karargâh meydanına benziyordu. Ve bir karargâh meydanı gibi burada da bir kumanda bekleniyordu. Kumanda duyulmadı ama, Atatürk'ün arkasında duran müdürden, sessiz bir işaret verildi.

İşte o zaman bin başlı dev, korkunç bir kükreyiş, bir kuduruşla birden harekete geldi. Müdürün verdiği o işaretle bütün motorlar, tezgâhlar birden coşmuş kudurmuşlardı. Şimdi Menderes vadisi göklerine kadar vuran, Menderes'in kim bilir kaç defa duyduğu yersarsıntısı gürültülerini, yıldırım uğultularını andıran bir dünya titreyişi havayı dolduruyordu... Atatürk bunu herhalde beklemiyordu. Onu oraya çıkardıkları zaman, belki etrafı görmesini, belki fabrika halkına bir şeyler söylemesini istediklerini düşünmüş olabilirdi. Ama öyle olmayıp da, ayağının altındaki dünya ve etrafını saran hava böylesine birden harekete gelince, önce hatta biraz şaşaladı. Ne yapacağını bilemedi de denebilir. Önce biraz sarsıldı. Biraz etrafından bir şeyler sormak ister gibi yaptı. Ama işte o anda, belki kendi bile farkında olmadan ağzından şu kelimeler döküldü:

(1) Mühendis Fazlı Turga.

"— İşte bu bir musikîdir!..."

Evet, bu bir musiki idi. Devletin musikîsi değil, tekniğin musikîsi... İnsanoğlunun, tabiatın üstündeki zaferinin musikîsi... Mitologyanın bütün ilahları bir araya gelse bu yaratıcı kudretin zerresini harekete getiremezlerdi. Ne Olimpos'un hâkimi Zeus, ne gök tanrısı, ne zelzeleler tanrısı, ne yeraltı tanrısı. Hayır, hiçbiri... Çünkü onlar bir masaldır. Ama bu musikî yarın bütün Türkiye'ye yayılarak, yarınki Türkiye'nin, eski Anadolu haraplığını yenişinin bir çığlığı gibi, bütün ovalarımızı, dağlarımızı, beldelerimizi doldurabilirdi. Yüzlerce ve yüzlerce fabrikanın, maden ocağının, santralların, dağ boylarınca rüzgârlardan inleyen pilonların, cereyan nakil hatlarının musikîsi... Evet neden olmasındı?...

Atatürk de belki kendi âleminde bu ilk defa gördüğü işin, ilk defa kükreyişlerini duyduğu bu devler şehrinin heyecanı içinde olsa gerekti ki, hiç kimseye tek kelime söylemeden, önünde uğuldayan mahşere uzun uzun baktı. O buraya girerken her biri sessiz sedasız, sanki ilk defa sıraya dizilmiş kura askerleri gibi öylece acemi, mahçup, dizi dizi tezgâhlarının başlarında bekleşen kadın erkek işçiler, şimdi kıyametten nişan veren bu hareketler âlemi içinde ve bu hareketler âleminin birer canlı çarkı olarak tezgâhlarına, makinelerine çullanmışlardı. Eller durmadan işliyordu. Kafalar durmadan çalışıyordu. O daha dün köyünde hiç acele etmeden inek sağan genç kızlar, şimdi hiçbirinin hareketi gözle takip olunamayan bir hızla dönen 20.000 iğin etrafında birer yıldırım gibi koşuyor, dolanıyordu. Kopan her teli anında yakalayarak, tıpkı birer makine süratiyle hemen bağlıyorlar, iş tezgâhlarını anında harekete getiriyorlardı...

Bir taraftan da fabrikaya pamuklar giriyordu. Fitiller dönüyordu. Sonra bu fitiller gittikçe incelerek, sanki gözle görülemeyecek ipek teller, bürümcük telleri halinde tezgâhları sarıyordu. Mekikler atılıyor, hem materyal örülüyor, tezgâhlar top top dokumaları havalara kaldırarak bin bir marifet içinde, renk renk, şekil şekil, durmadan açıyor, derliyor, topluyordu.

Burada bin bir tane tanrıça Atena ve her biri Atena'dan bin bir defa hünerli yüzlerce insan, daha düne kadar sınırların dışından, dağlar, denizler ötesinden gelen bezleri, basmaları şimdi yurdun her bucağına yaymak için denk denk dokuyor, dokuyorlardı...

Atatürk bu manzarayı uzun uzun seyretti. Suskun, düşünceli, ama belli ki memnun ve ümitliydi...

Sonra birden arkasına döndü. Parmağının bir gizli işaretiyle bu mahşeri harekete getiren müdürün yüzüne:

"— Bu ne harikulâde işler?"

der gibi, hem güleç, hem okşayıcı baktı, baktı...

Ama fabrika müdürü Fazıl, onun ardında, gene bu platforma çıktığı andaki kadar sakindi, sessizdi. Biraz etli, ablakça esmer ve sevimli yüzünde ışıl ışıl yanan gözlerle Atatürk'ün yüzüne, şevkle, minnetle bakıyor ve hafif hafif gülümsüyordu...

İç Siyasette Dalgalanmalar

Halkın en düşündürücü hali, onun susuşudur. Eğer halk susuyorsa, homurdanıyor demektir.

XVI

HALK HOMURDANIYOR

1929-1930 seneleri içinde dış âlemden gelen iktisadî depresyon dalgalarından sonra, şimdi de iç siyaset alanında hareketler, yankılar, kaynaşmalar uyandıran kıpırdanmalara, dalgalanmalara göz atmalıyız. Öyle dalgalanmalar ki, hacmi ve etkileri bakımından değil, fakat meydana vurdukları halk ruhiyatı ve alt kademelerden gelen ruh tepkileri bakımından önemlidirler.

Şu hissediliyordu ki 1930'da ve hele dünya iktisat buhranının da etkisiyle, memlekette bir huzursuzluk vardı.

Halkın ruhî durumu, hele nispeten uyanık olan Karadeniz, Ege, Akdeniz bölgelerinde oldukça tedirgindi. Evvela Gazi artık eskisi kadar halk içinde değildi. Harf değişimi hareketinin onu sık sık halkla temasa götüren canlı günlerinden sonra Çankaya'da dil ve tarih işlerinin yarı akademik yarı da benzetmelere dayanan çalışmalarına dalmıştı. Kendini gece ve gündüz bütün ihtirası ile bu çalışmalara vermişti. Yerleşmiş bir cumhuriyet nizamının devlet reisliği resmiyetinin gerektirdiği iç vazifeleri ve dış siyaset işlerini yukarıdan yürütmekle beraber, halkın karşısında artık, daha ziyade hükümet vardı. Bu hükümet ise halk içinde, daha ziyade parti kademeleri ve şahısları ile beraberdi. Fakat halk hem partiden, hem hükümetten memnun değildi.

Bu memnuniyetsizliği, hem ruhî şartlar, hem günlük hayat meseleleriyle değerlendirmelidir. Evvela Cumhuriyet Halk Partisi, bir halk partisi haline gelememişti. Bu parti kurulurken Halk Partisinin bütün halkın partisi olacağını, bu parti kadrosunda bütün halkın tek bir parti teşkil edeceğini, millet içindeki sosyal bölüntülerin silineceğini halk, Gazi'nin ağzından dinlemişti.

Ama bu sözler, aşağıya doğru indikçe maddî ve fiilî şartlarla ister istemez çelişiyordu. Çünkü bütün halkı partileştirmek, gerçi sürükleyici bir ruh hazzı, yahut sevinci idi. Ama bu gayeye ulaşılması ancak, güçlü ve yaygın bir teşklâtçı kadronun, Gazinin zihniyetini paylaşmasıyla mümkündü. Kendini bu davaya verecek, bu davayı temsil edecek, bü-

tün halkı kapsayacak bir önder, parti teşkilâtının disiplinli önderliği ile mümkündü[1]. Halbuki 1930 sıralarında CHP bu halde değildi. 1930 sıralarında CHP halktan kopmuştu. Halkın dışında, dar, basit bir bürokrat hizbi ile, bu hizbe, ancak seçim ve menfaat bağıntıları olan mahallî fakat dar taşralı taraftarlardan ibaretti. Partiyi vilayetlerde yüksek kademelerde temsil eden "mutemetler" (inanılanlar) aşırı tahakküm ve menfaat yollarına pek sapmamakla beraber, ne merkezin, ne de halkın benimsediği insanlardı. Parti genel başkanı olan Başvekil İsmet Paşa ise, bütün partiye ve teşkilâtına, sadece emir ve kumandalarla disiplinli, ama ürkek havasını yayıyordu. Merkezde veya taşralarda partili olmak demek, gelecekten bir şey, bir menfaat veya kariyer bekleyen insan demek olmuştu. Hulâsa inkılâp partisi, bir klik haline gelmişti. Kapalı, dar bir klik... Eğer bir rüzgâr, yeni birtakım hedefler ve sloganlarla bu durgunlaşan suyu dalgalandırmazsa, parti hatta tamamen sönebilirdi...

Halk tedirgindi. Bilhassa ihracat malları yetiştiren uyanık bölgelerde; Karadeniz, Ege, Akdeniz mıntıkalarında iktisadî buhran bütün şiddetiyle hükmünü sürdürüyordu. Fiyatlar sıfıra düşmüş gibiydi. Ona rağmen malın alıcısı yoktu. Hele ihraç mallarının aracılığıyla geçinen şehir ve kasaba orta sınıfları, açıkça şikâyetçiydi. Orta ve Doğu Anadolu'nun yalnız hububat ve hayvancılık yapan köylü ve şehirli halkı ise, gerçi uysal, sessiz, ama bitkindi. Birçok yerlerde buğdayın fiyatı 2 kuruşun altında, bir davarın fiyatı 4 lira etrafında idi. Hükümet ve parti ise, halka inemiyor ve gerçekleri halka anlatamıyordu.

---

(1) Atatürk inkılâbı denilen hareketi, halk içinde yayacak, savunacak ve teşkilâtlandıracak önderlerin vazifelendirilmemiş ve önder bir partinin kurulamamış olması, sanıyorum ki, cumhuriyetten sonraki rejimin, ileride de, sebepleri kolay anlatılamayacak bir muamması olarak kalacaktır. Atatürk prestijinin aktif, dinamik bir parti gücüne sirayet ettirilmemesi, gene sanıyorum ki, Atatürk'ün kolayca putlaştırılması cereyanına yol açmıştır. Ama onun eserine bağlılığı, teşkilâtsız bırakmıştır.

Bu neticede, İsmet Paşanın her kudreti hükümette toplamak yolundaki müsamaha kabul etmez tutumunun tesirleri olsa gerektir. Ama gerçek şudur ki, Atatürk hareketi olmuş, fakat Atatürk partisi yaratılmamıştır. İleride yazarlar bu konu üstünde herhalde duracaklardır. Biz *İkinci Adam*'da bu konuyu, çeşitli yönlerden aydınlatmaya çalıştık. Bu bahiste ele alacağımız Serbest Fırka işi ve uyandırdığı tepkiler de zaten, bu partisizlik ve memleket içinde teşkilâtsızlık durumunu bazı hadiselerle açığa vuracaktır.

Hükümet gerçi bütçe gelirlerinin düşmesine rağmen, demiryolu inşaatında başladığı faaliyetleri yürütmeye çalışıyordu. İktisadî devletçilik alanında da teşkilâtlanmaya yöneliyordu. Bir süre sonra devlet sanayiini, devlet madenlerini ve bilhassa kömür havzasını ele alacaktı[1]. Bunlar hükümet hesabına başarılı hareketler olarak gelişecekti. Ama 1930'da, henüz her şey boşlukta idi. Hükümet başkanı, aynı zamanda parti başkanı idi. Ama, daha önce de belirttiğimiz gibi o, partiyi aktif ve önce bir halk organı olarak almıyordu. O, daima hükümet başkanı olarak konuşuyordu. Bu ise biraz da, halktan kopmak demekti.

Fakat halk homurdanıyordu. İktisadî buhran, vilayetlerde tam bir çaresizlik havası yaratmıştı. İşte o sıralarda Gazi, havayı dalgalandırmanın artık vakti geldiğine inanmış olacaktı ki, yeni bir teşebbüsü ele aldı. Bu teşebbüs iktisadî değil, siyasî olacaktı. Fakat bu yönden bir sondajla da, halkın duygularını belki daha iyi kanalize etmek mümkün olabilirdi. Bu yeni teşebbüs, yeni bir siyasî parti kurmak çabasıydı. Ama bir vesayet partisi... Yani ipleri elde tutulan, kontrol, hatta yönetim altında bir parti... İşte Serbest Fırka bu hava içinde doğdu...

***

BİR PARTİLEŞTİRME TECRÜBESİ: SERBEST FIRKA

Serbest Fırka hadisesini üç ayrı açıdan ele almak mümkündür.

1. Parti olarak,

2. Parti hareketinin ve programının temsil ettiği fikirler bakımından,

3. Serbest Fırka hareketinin halk arasında doğurduğu tepkiler bakımından...

***

(1) Sümerbank 3.6.1933 tarih ve 2260 sayılı, Etibank 14.6.1935 tarih ve 2805 sayılı kanunlarla kuruldular. Ziraat Bankasının yeni bir kanunla (4 Haziran 1937 ve No. 3202) daha geniş alanda harekete getirilişi daha sonradır. Toprak Mahsulleri Ofisinin kuruluşu ise, ancak Atatürk'ün ölüm yılına rastlar (4 Haziran 1938 ve No. 3491).

PARTİ KURULUŞU OLARAK SERBEST FIRKA

Bir parti olarak Serbest Fırkanın üzerinde durulmasa da olur. Çünkü bu parti, Mecliste veya halk içinde, toplum yapısından gelen normal bir gelişmenin ve buna dayanan siyasî bir gruplaşmanın eseri değildi. Serbest Fırka, kurulma şartları bakımından tamamen sunî, köksüz bir teşekküldü. Aslında bir fırka değildi. Gazi'nin düşünce ve girişiminden doğdu. Serbest Fırkanın kurulmasını kendi başına Gazi düşündü. Gazi istedi ve ortaya birkaç şahsiyetle birkaç figüran atarak, fırkayı o kurdu. Ve tabii o yönetmek istedi. Ama olmadı. Çünkü ne kadar sunî olsa da ortaya bir parti çıkışının basında ve halk arasında uyandırdığı beklenilmeyen ilgi, hem Gazi'nin, hem ortaya sürülenlerin tahmin edeceklerini aştı. Serbest Fırka, daha önce değindiğimiz gibi, homurdanan halk kalabalıklarının birden dili ve dileği halini aldı. Memleketin bazı bölgelerinde, Halk Partisinin karşısında dikildi. Yığın harekete geldi. Teşebbüs, Gazi'nin de elinden kaçmak istidadını gösterdi. Ne var ki, bu dikiliş ve direnişte Serbest Fırkayı kuranların şahsî etkileri yoktu. Hatta onlar bu hareketi yönetmediler bile... Harekete gelen; halk arasında çoğu ilkel, kontrolsuz, hatta bazen gerici ve tehlikeli bin bir içgüdünün – eğer kendi haline bırakılırsa – önü alınmaz seliydi[1].

Gazi bu yeni partinin, resmî bir muvazaa ve vesayeti başkası tarafından yönetme partisi olsa da kurulmasına neden lüzum görmüştü? Bu sualin cevabını Gazi'den dinlemeden önce, partinin doğuşu olayına kısaca göz atalım:

1930 yılı yaz aylarında, Paris Büyükelçisi Fethi Bey (Okyar) Yalova'da Gazi'nin misafiri bulunuyordu. Gerek civardaki gezilerinde, gerek sofra sohbetlerinde Fethi Bey Gazi'ye, Fransa ve İngiltere'deki parlamento usul ve organlarından, o memleketlerdeki çok partili siyasî hayattan bahsediyordu. Hele İsmet Paşa hükümetin iktisadî siyasetini ve devletçilik teşebbüslerini tenkit ediyordu. Nihayet Ağustos ayı içinde bir gün Gazi, ona şunları söyledi:

---

(1) Serbest Fırka hakkında gerçi dağınık yayınlar vardır. Ama tek müstakil eser, fırkanın kurucularından ve partinin siyaset ve fikir adamı Ağaoğlu Ahmet Beyin *Serbest Fırka Hatıraları*'dır (Nebioğlu Yayınevi).

"— Fethi Bey, siz bu dediklerinizi yapabilmek için bir siyasî parti kurunuz. Ben size bu işte yardımcı olacağım..."

Gazi'nin Makedonya'dan beri arkadaşı, daima siyasî hareketlerle ilgili, bir aralık İttihat ve Terakki Cemiyeti genel merkezi üyesi ve cumhuriyetten sonra iki defa başvekil olmakla beraber Fethi Bey, aslında mücadeleci, hareketli bir insan değildi. Bir fırka kurmak yolunda Gazi'nin teklifini elbette ki yadırgadı. O gene Paris'e dönmek, Paris'te sefirlik vazifesine devam etmek istiyordu. Ama olmadı. Serbest Fırka, biraz da acele ve gelişigüzel derlenen, bir kısmı politikacı, bir kısmı figüran, dar bir kurucu kadro ile kurulmuş oldu. Gazi, hemşiresi Makbule (Atadan) Hanımı da, fırkanın kurucu idare heyetine koydu(1).

Gazi bu partinin kuruluşu sebeplerini kendi açısından anlatırken, ondan dinlediği sözleri ve tabii bu arada kendi görüşlerini de Afet İnan şöyle nakleder(2):

"İnsanların tarihten alacakları mühim dikkat ve intibah (uyanış) dersleri vardır. Cumhuriyet Halk Fırkası, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yerine kuruldu. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti esas olmak üzere siyasî bir fırka vücuda geldi: Cumhuriyet Halk Fırkası. Bu fırkanın karşısında teşkil edilmek istenen bazı siyasî zümreler, cumhuriyetçilik ruhuna malik olmadıklarından yaşamak hakkını bulamadılar. Cumhuriyet Halk Fırkası memlekette tek kaldı. Büyük Millet Meclisi bu fırkanın mensuplarından ibaret oldu.

"Fakat bu vaziyetin devamında, hatıra gelen ve görülen mühim mahzurlar vardır. İlk akla gelen mahzur, Meclis yalnız bir fırkanın mensuplarından ibaret olunca, o fırkanın iktidar mevkiinde tuttuğu hükümetin icraatını kâfi derecede münakaşa ve tenkit edememesidir..."

(1) Makbule Hanım, kendinden nakledilen hatıralarında (meselâ, *Ağabeyim Mustafa Kemal;* derleyen: Mihri Belli) kendisinden anlattığı gibi, çocukluğunda okutulamamıştı. Ondan sonra da annesiyle ve tabii yıllarca Mustafa Kemal'den ayrı kaldı. Mustafa Kemal'in pek de benimsemediği bir izdivaç yaptı. Kendi yalnız ve basit hayatını yaşayan bir kadındı. Atatürk'ün son yıllarında Ankara'da ve Atatürk'ün yaptırdığı bir evde, onun yakınında yaşadı. Herhangi bir fikir ve siyaset hüviyeti olmadığı için, Gazi'nin kendi hemşiresini Serbest Fırkaya sokuşu, Gazi'nin ilgisi bakımından, ancak sembolik bir değer taşıyordu.

(2) Prof. Afet İnan; *Atatürk Hakkında Hatıralar, Belgeler.* (Bu sözler konuşulurken Afet Hanım, Atatürk ve Fethi Beyin yanlarında bulunuyordu.)

Afet İnan bu noktada şunları ilave eder:

"Gerçi Gazi zamanında böyle bir ihtimal asla hatıra gelmez. Fakat Gazi'den sonra?...

"Gazi Mustafa Kemal'in tensip ve teşviki ile kurulduğu anlaşılan ve temiz fikirlerle teşekkül eden yeni fırkanın mevcudiyeti, hatıra gelen mahzurların meydana gelmemesi için esaslı bir tedbirdir. Memlekette Cumhuriyet Halk Fırkası ve Serbest Fırka birbirini kontrol edecek, birbirlerinin fikirleri, niyetleri, hareketleri hakkında, umumî efkârı tenvir edeceklerdir..."

Şu sözler de Gazi'nindir:

"— En çok kavgalı gibi olduğunuz geceler, sizi soframda birleştireceğim. O zaman tekrar, ayrı ayrı her birinize soracağım:

"— Sen ne dedin ve ne için dedin? Senin cevabın ne idi ve neye dayanıyordu? Bugünden itiraf ederim ki, bu benim için pek yüksek bir zevk olacaktır."(1)

Nihayet fırka kuruldu. Fırka için para da lazımdı. Gazi parayı da sağladı. Bir kurucu heyet meydana geldi. Fethi Bey fırka reisi olacaktı. Gazi'nin çevresinden ve çocukluk arkadaşı Nuri Bey (Conker) umumi kâtip oluyordu. Fakat kurucuların en belirli politikacısı Ağaoğlu Ahmet Beydi. Batı anlamında bir demokrasinin o zaman tek savunucusu oydu. Kuruluşun en ilgi çekici olayı, Gazi'nin yeni fırka liderine verdiği bir teminat mektubudur. Gerçi parti kurulmakta idi. Ama bazıları, hele Ağaoğlu kuşkudadır. İşin ciddiliğine güvenmez. Yalova'da Gazi, Fethi Beyi Ağaoğlu'na gösterir:

"— Serbest Fırka Reisi Fethi Bey. Tabii Fethi Beyle beraber çalışacaksın..."

Evet çalışacaktır. Ama iş ciddileşince Ağaoğlu, Fethi Beye sorar:

"— Ya teminat?

"— Teminat mı? Aramızda mektuplar yazışarak yayınlayacağız...

Serbest Fırka kurucuları zaten ve her nedense bu teminatta ısrar etmektedirler. Teminat mektubunda Gazi, yeni fırkanın kuruluşunu arzu

(1) Gazi'nin bu beyanlarında, elbette ki iyi niyetin bütün belirtileri vardı. Ama tarih, hatta Gazi'nin zekâ ve kudretine dayansa da, sofra anlaşmalarıyla yönetilecek bir parti misali görmeyecekti.

ettiğini, buna razı olduğunu ve fırkanın kuruluşu, yaşaması için elinden geleni yapacağını beyan edecekti. Bu beyanat halk efkârına açıklanacaktı.

Fethi Bey, Gazi ile bu konuda anlaşmıştır. Ona bir mektup yazar ve Gazi cevabını bildirir. Her iki mektup da, hep bir aradalarken, hem de İsmet Paşa tarafından okunur. Bu bir nevi mukavele demekti. Hem de Gazi ile Fethi Bey arasında değil de, İsmet Paşa ile Fethi Bey arasında bir mukavele! Ama bu mukavelenin hükmü pek kısa sürecektir...

Gazi Mustafa Kemal'le Fethi Beyin aralarında yazıştıkları ve İsmet Paşanın da huzuru ile bir arada ve İsmet Paşa tarafından okunan mektupların ne oldukları hakkında burada bir fikir vermeliyiz:

Fethi Bey mektubunda, Paris'ten izinli olarak memlekete geldikçe, memleketin halini incelediğini ve son günlerde ise memleketin "malî ve iktisadî bir buhran içinde bulunduğunu", bu arada "dünya buhranının bütün memleketlerde yarattığı fiyat düşüklüğünün, bilhassa Türkiye'de her yerden fazla hissedildiğini ve iktisadî faaliyetteki durgunluğu" belirtir. Fakat ona göre "memleketimizde beliren kayıpların, diğer memleketlerden fazla oluşunun sebebi, hükümetin beş yıldan beri takip ettiği malî ve iktisadî siyaset"tir. Yani "hükümet bugünkü nesil için verimli olmayan işlere girişmiştir. Para, endişeli bir surette düşmektedir," vs...

Bu arada durum çeşitli yönlerden ele alınarak bütün bu hareketlerin sebebi "kabinelerin bir tek fırkadan teşekkül etmesi, kabinelerin tenkit ve murakabeden yoksun kaldığı" olarak gösterilir. Yeni fırkanın kuruluş gerekçesi böylece açıklanır.

Gazi'nin cevap ve teminatı, "Azizim Fethi Beyefendi" hitabı ile başlar. Onun 9.8.1930 tarihli mektubunu dikkatle okuduğunu bildirir. Kendisini bu mektuptaki meselelerin ve suallerin cevaplarına hem reisicumhur, hem Cumhuriyet Halk Fırkası reisi olarak muhatap saydığını kaydeder. Fakat reisicumhurluk vazifesi dolayısıyla, fırkanın fiili riyasetinin İsmet Paşada olduğuna işaret eder. Şu cümleler Gazi'nin mektubundandır:

"Büyük Millet Meclisinde ve Millet karşısında, millet işlerinin serbest münakaşası ve iyi niyet sahibi kimselerin ve fırkaların içtihatlarını (görüş ve kanaatlerini) ortaya koyarak, milletin yüksek menfaatlerini aramaları, benim gençliğimden beri âşık ve taraftar olduğum bir sistemdir.

"Memnuniyetle görüyorum ki laik cumhuriyet esasında beraberiz. Benim siyasî hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur. Büyük Mecliste aynı temele dayanan yeni bir fırkanın faaliyete geçerek millet işlerini serbest münakaşa etmesini cumhuriyet esaslarından sayarım.

"Reisicumhur bulunduğum müddetçe, Reisicumhurluğun bana verdiği yüksek ve kanunî vazifeleri, hükümete muhalif olan ve olmayan fırkalara karşı adilâne ve tarafsızca ifâ edeceğime ve laik cumhuriyet esası dahilinde fırkanızın, her nevi siyasî faaliyet ve cereyanlarının bir engele uğramayacağına emniyet edebilirsiniz efendim..."

Sahne işte böyle düzenlenir. Laik devlet esası müstesna olmak üzere yeni fırka her türlü siyasî faaliyet ve cereyanlarda serbesttir. Yeni fırkanın karşısına çıkacağı cereyan ise zaten Fethi Beyin mektubunda bellidir: Bütün kalkınma külfetini bir nesle yüklemek! Bu nokta Fethi Beyin fırka mücadelelerinde daima tekrarlanmıştır. Yani kısacası yeni fırka liberaldir ve onun ilk mücadele hedefi olarak suçlayacağı akım Devletçilik olacaktır. Nitekim öyle olmuştur. Ama daha bu mücadeleye bile gereği gibi girmeye vakit kalmadan işler başka türlü gelişti. Ve rüzgârlar, bütün anlaşmalara, iyi niyetlere ve teminata rağmen, başka türlü esti. Bu yöndeki olaylara geçmeden önce, biraz da fırkanın programına değinmeliyiz.

* * *

PROGRAM AÇISINDAN SERBEST FIRKA

Program açısından Serbest Fırka, evvela liberaldi. Devletçi bir gelişmeyi yersiz, hatta totaliter sayıyordu. Bu bakımdan da memleket kalkınmasını büyük külfetler ve partinin görüşüne göre, yüksek vergilerle yalnız bir kuşağın üstüne yüklemek doğru değildi. Örneğin demiryolu siyasetinde olduğu gibi... Fırkanın siyasisi, hiç şüphesiz Ağaoğlu Ahmet Beydi. Daha önce de değindiğimiz gibi, Batı demokrasisinin inanmış bir hayranıydı. Ama Batı demokrasisi; kalkınmasını, dünyanın bir asır, hatta asırlar süren iktisadî yağması sayesinde yapmıştı. Tıka basa doymuştu. Türkiye ise daha dün kendisi bir yarı koloniydi. Az gelişmiş, daha doğrusu gelişmemiş bir memleketti. Koloni ve yarı koloni rejimlerine karşı ayaklanmış, geri, sermayesiz bir ülkeydi. Muzaffer, fakat yalnız bir ülkeydi. Kendi gücünü olağanüstü tedbirlerle, mesela devlet-

çilikle seferber etmeden nasıl kalkınabileceği hakkında Serbest Fırka ve Ağaoğlu hiçbir fikir getirmiyorlardı[1]. Soyut bir demokrasi ve liberalizm anlayışını, Türk davasından ayırıp ele aldığı zaman Anadolu davasını elbette ki kuvvetle müdafaa ediyordu. Ama bu savunma, seyahatlerde görülen güzel bir yabancı şehrin tasviri gibi bir şeydi. İş, Türk gerçeğine vurulunca hayal dağılıyordu. Kaldı ki, klasik demokrasi ülkelerinin o günlerde Avrupa'da da itibarı sarsılmıştı[2].

Bu arada yalnız bir şey akla gelebilirdi. Uzun zaman Paris'te sefir olarak kalmış olan Fethi Bey ile yeni arkadaşları, yeni Türkiye'nin kalkınmasında belki Batı sermayesinin yardımını düşünebilirlerdi. Ama buna da ihtimal verilemez. Çünkü Serbest Fırkanın kuruluş sırasında Batı Avrupa da bir iktisadî buhrana gidiyordu. Böyle buhranların ilk engel oldukları iktisadî hareketler, memleketten memlekete sermaye akışlarıdır. Batının bize iktisadî yardımı ise, ancak bir sermaye ihracı olabilirdi. Onun dışında, mesela Avrupa'da işsizleşen sanayiin işe yarar makinelerini uzun vadeli almak, demiryolları işinde olduğu gibi Batı tekniği ile işbirliği ve inşaa anlaşmaları yapmak için, mevcut nizam engel değildi. Bunlar dışında Fethi Beyin eleştirileri mesela inhisarların (tekellerin) idare yöntemi, yahut liman inhisarının 360.000 Türk lirasına alınması gibi teferruata dökülüyor, kıymetini kaybediyordu.

Serbest Fırkanın programının özünü teşkil eden, fakat Serbest Fırka lideri tarafından, toplu bir Ekonomik politik görüşü içinde verilemeyip perakende tartışmalarda kaybolan Liberalizm konusunda daha fazla durmak istemiyoruz. Diğer program konularına gelince, bunlarda Serbest Fırkayı CHP'den ayırt edici önemli prensipler yoktu[3].

---

(1) Ağaoğlu, bu değişmez görüşlerini, *Kadro* dergisinde ve *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan yazılarımıza cevap olarak ve aynı gazetede neşrettiği bir sıra makalelerde de vermiştir. Sonra bu makalelerini *Fert ve Devlet* isimli bir kitap halinde yayınlamıştır.

(2) Gerek Serbest Fırka münakaşaları, gerek o devredeki devletçilik, liberalizm, özel teşebbüs tartışmaları üzerinde etraflı bilgi için şu eserlere müracaat edilebilir.

Ş. S. Aydemir; *İnkılâp ve Kadro* (yeni baskısı çıkmıştır).

Korkut Boratav; *Türkiye'de Devletçilik, 1923-1950.* (Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi serisi; Siyasal Bilgiler Fakültesi.)

(3) Serbest Fırka programı için Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasi Partiler* eserine müracaat edilebilir.

* * *

HALKIN TEPKİSİ

Fakat halkın tepkisi açısından Serbest Fırkanın çıkışı önemli bir olaydır. Bu bahse girerken de değindiğimiz gibi, memleket tedirgindi. Gerçi Serbest Fırka bir şey getirmiyordu. Ama özellikle iktisaden hareketli bölgelerde halk, hele şehirler orta sınıfları, bu harekette kendi rahatsızlıklarının, şikâyetlerinin ifadesini buluyordu. Nitekim fırkanın teşekkülünden çok geçmeden bunu açığa vuran olaylar gelişti.

Gazi, Serbest Fırkanın vilayetlerde örgütler yapmasını istedi. Yaklaşan belediye seçimlerine girmek tavsiyesinde bulunduğu da bilinir. Halk Partisi'nin kendi organları gibi olan birkaç gazeteden başka, bütün basın Serbest Fırkayı tutuyordu. Ona cesaret veriyordu. Ege ve Karadeniz'de daha ilk günden kıpırdamalar başlamıştı[1]. Meclis ise oldum olası İsmet Paşaya pek ısınamamıştı. Ona ve kabinesine her zaman oy verir, fakat, içten içe, her rahatsızlıktan onu sorumlu sayardı. Meclisin çoğunluğunu teşkil eden çevreler ile İnönü arasında, hiçbir zaman içten bir benimseme kurulamadı. Eğer Serbest Fırka tutunabilse ve Gazi'den de ürkülmese, Mecliste büyük bir çoğunluğun Fethi Bey etrafında kümeleneceğini herkes biliyordu.

İlk olaylar, örgütlenme gezileri ve sonra belediye seçimlerine katılmak yüzünden başladı. Fethi Bey teşkilât için İzmir'e gidecekti. Gitti de... Fakat derhal görüldü ki, bu yeni bir parti başkanının gezisi gibi karşılık görmemektedir. Fethi Bey her yerde bir Fatih, bir kurtarıcı gibi karşılanmaktadır. İzmir'e varışında yer yerinden oynamış gibiydi. Vali daha ilk anda asayişe hâkim olamayacağını bildirdi. Düşünülen mitingin yapılmamasını istedi. Ankara ile İzmir arasında teller durmadan işliyordu. Ankara da herhalde, beklenmeyen bir dalga karşısında kalınmasının, hem hayreti, hem telaşı içindeydi.

---

(1) Adnan Menderes'in Aydın'da aktif siyasî hayata atılışı da o günlere rastlar. Aydın'da Serbest Fırka şubesini kurdu. Belediye seçimleri de kazanıldı. Fakat bazı müdahaleler görüldü. Serbest Fırka dağılınca Halk Partisine girmesi istendi. Girdi ve mebus seçildi. Bu konuda etraflı malumat için, *İkinci Adam* III. cilt ve "Menderes Kendini Anlatıyor" bahsi.

Ağaoğlu, Gazi'nin kendi fırkasının durumu hakkında zaten lâyikiyle aydınlatılmadığı kanısındadır.

"Başında bulunduğu fırkanın memleketteki vaziyetinden tamamen habersizdi. Aldanan, iğfal edilen ve istismar edilen o'dur! Etrafında kendisine, içinden, gıllügışsız bağlı kaç adam vardı? O doğru malumat alamıyordu. O zannediyordu ki memlekete bunca hizmet etmiş, memleketi esaretten kurtarmış, istiklâlini temin etmiş olan fırka, halk nazarında eskisi gibi aziz ve kıymetlidir..."(1)

İzmir olayları Ağaoğlu'nun bu anlattıklarını doğrulayacak gibidir. Gazi'ye durumun doğru bildirilmediğine dair de, gene İzmir gezisinden belgeler derlemek mümkündür. Mesela Fethi Bey İzmir yolculuğuna çıkarken Gazi kendisine hususî olarak "İzmir'de halkın kendisine (Fethi Beye) karşı olduğu, orada hakarete uğrayacağı, gelmemesi daha iyi olacağı" hakkında Mahmut Esat Beyden telgraf aldığını bildirir ve ilave eder:

"— Anlıyorum ki senin oraya gitmene engel olmak istiyorlar, ama sen gideceksin. Yalnız gene de ihtiyatlı olmanı tavsiye ederim."

İşte Mustafa Kemal gerçi budur. O tehlikenin üstüne gider. Ve bilir ki, tehlike insandan kaçar. Ama evvela Fethi Bey, Mustafa Kemal değildir. Sonra memleketin gerçek havası acaba neydi? Acaba Gazi, Ağaoğlu'nun yazdığı gibi, hakikaten memleket ahvali hakkında habersiz miydi? Buna elbette ki kesin bir cevap verilemez. Fakat, 1930'da ve Serbest Fırkanın kuruluş sırasında CHP'nin memlekette itibarının sarsıldığı doğruydu. Ama gelişmeler ne olursa olsun, terazinin kefesinde Mustafa Kemal olunca, bu kefe sonunda herhalde ağır basacaktı.

* * *

BİR KURBAN

Fethi Bey ve arkadaşlarının İzmir vapur yolculuğu oldukça endişeli geçer. Nihayet İzmir görünür. Şehir tarafından ayrılan yüzlerce kayık vapura doğru hızla yaklaşırlar. Yolcular kuşkudadır. Ama birden sesler yükselir:

(1) Ağaoğlu Ahmet Beyin *Serbest Fırka* eserinde bütün gelişmelerin teferruatı verilmiştir.

"— Yaşasın Fethi Bey! Yaşasın Serbest Fırka!..."

Durum anlaşılmıştır. Fethi Beyin şehre yaklaştığı an şöyle anlatılmıştır:

"— Diyebilirim ki evlerde o gün, kadın, erkek, ihtiyar, genç, çocuk kimse kalmamıştı. Bütün rıhtım baştanbaşa'neşeli bir kalabalıkla kaynaşıyordu. Her yer bayraklarla süslüydü..."

Vapur kaptanı ise, herhalde aldığı bir emirle geminin rıhtıma yanaşmasını üç saat geciktirir ve bu halkı daha da sinirlendirir. Gazi'nin kardeş parti dediği CHP'nin idarecileri ise meydanda yoktur. Hulâsa kardeşlik oldukça kötü şartlar içinde başlar...

İzmir'deki olayların hepsi anlatılmasa da olur. Evvela resmî dairenin engelleri başladı. CHP idarecileri çeşitli tertiplere girdiler. Serbest Fırkanın ise İzmir'de henüz bir il merkezi bile yoktu. Karşılamada da birtakım olaylar çıktı. Bir polis neferi halk tarafından denize atıldı. Fethi Bey, halkın kucaklamaları arasında baygınlık geçirdi. Ama bu halk dalgasına kimse hâkim olamıyordu. Rıhtımla şose arasındaki 20-30 metrelik mesafe ancak yarım saatte sökülebildi. Bu sefer de, güç bela girilen bir otomobil yürüyemiyordu. Araba havada gibiydi. Durduğu yerden bir adım ilerleyemiyordu. "Yüz bin başlı dev" garip bir hiddetle hareketteydi.

Sonra idarenin beceriksizlikleri devam etti. Fethi Bey usulen İzmir idarecilerini yerlerinde ziyaret etmek istedi. Ne Vali ne Belediye Reisi yerlerinde bulundular. Ama az sonra Validen Fethi Beye bir tezkere geldi. Vali Bey şehrin asayişinden emin olmadığı için Fethi Beyden, halka hitap edecek nutkunu söylememesini istiyordu. Fethi Bey derhal Gazi'ye bir telgraf çekmek istedi. Fakat bu sefer de telgrafı postahanece kabul edilmedi. Saatlerce uğraşıldı. Nihayet Vali bu telgrafa yol vermek zorunda kaldı. Gece yarısı Gazi'den gelen cevap şuydu:

"Anlıyorum ki sana nutkunu söylettirmek istemiyorlar. Fakat sen behemehal nutuk söyleyeceksin ve tesadüf edeceğin herhangi bir engeli derhal bildireceksin...

— Gazi M. Kemal —"

İş gittikçe çatallaşıyordu. Telgrafın bir sureti kendisine de çekilen Vali, bu sefer de kumandanı aracı olarak Fethi Beye gönderdi: Nutuk

verilmesin diye... Ama artık Fethi Bey kararlıdır. Kaldı ki nutkun bir gün sonra söyleneceği, halka da ilan edilmişti. Arada Halk Partisinin bazı kışkırtmaları da halkı büsbütün sinirlendirdi. Gene bu olaylar zinciri içinde halk, Halk Partisinin bir gazetesini basmaya giderken, matbaada yer alan polislerin halk üzerine ateş açması bir de faciaya yol açtı. 14 yaşında bir mektepli çocuk öldürüldü. Bu hal galeyanı büsbütün artırdı. Binlerce kişilik halk dalgaları önünde ve kucağında ölen çocuğunu taşıyan ihtiyar bir baba, oğlunun cesedini Fethi Beyin ayaklarına bıraktı ve:

"— İşte size bir kurban! Başkalarını da veririz!"

diye haykırdı ve inledi:

"— Kurtar, bizi kurtar!"

Bu, hazin bir manzaraydı. Ama kim, kimden kurtarılacaktı? İzmir'in düşmandan kurtarılışı ise henüz 8 yıl olmuştu. Kurtaran da milletin başındaydı. O halde ya bu galeyan? Ya bu kurban? Hulâsa anlaşılıyordu ki, hükümet halkı galiba biraz ihmal etmişti...

Nihayet Fethi Bey ertesi günü nutkunu söyledi. O sırada gene birtakım gürültüler oldu. Hatta arada İsmet Paşaya dil uzatanlar da çıktı. Anlaşıldığına göre bazı resimler de yırtıldı. Ama Fethi Bey derhal karşı çıktı. Onun hizmetlerini hatırlattı. Miting pek aşırı olaylara varmadan sona erdi. Bütün bu işler arasında Vali Paşa (Kâzım Dirik) bir defa bile görünmedi ve bazı yazılara göre, Ankara'ya yolladığı raporlar hakikatı pek ifade etmemekteydi. Vali Paşanın raporlarının, hakikatları tam ifade etmemesi mümkündür.

Fakat bu sefer de Fethi Bey ve arkadaşları başka türlü tedirgindiler. Gerçi İzmir'de, Manisa'da, Aydın'da ve daha bazı yerlerde teşkilât çabalarına girdiler. Ama Halk Fırkasının gazeteleri yeni Fırkaya karşı ölçüsüz bir saldırıya girişmişlerdi. Hatta arada ve *Cumhuriyet* gazetesinde Yunus Nadi, Gazi'ye bir açık mektup yayınladı. "Serbest Fırkaya karşı vaziyet almadığı takdirde CHP'nin kendi başının çaresine, kendisinin bakacağını" yazdı. İşte o günlerdedir ki Serbest Fırka idarecilerinde, işin sonu ve kendilerine verilen teminatın geleceği hakkında şüpheler, tereddütler uyanmaya başladı. Acaba Gazi kendilerini bırakıyor muydu? Çünkü Gazi de aynı gazetede bu açık mektuba gene bir mektupla cevap verdi. Şu cümleler o mektuptandır:

"Ben Cumhuriyet Halk Fırkasının umumî reisiyim. Cumhuriyet Halk Fırkası, Anadolu'ya ilk ayak bastığım andan itibaren teşekkül edip, benimle çalışan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin doğurduğu bir varlıktır. Bu teşekküle o tarihten bağlıyım. Bu bağı çözmek için hiçbir sebep ve icap yoktur ve olamaz.

"Resmî vazifem bitince Fırkamın başında fiilen çalışacağım. 9.9.1930."

Ondan sonra mektup, resmî vazifesinin bir sene sonra biteceği, Parti Reisliği vazifesinin bu resmî vaziyetinin icap ettirdiği tarafsızlığı bozamayacağı ve İzmir'de olan işler hakkındaki üzüntülerinin beyanı ile biter.

Serbest Fırka Heyeti Ankara'ya dönünce, Gazi'yi ziyaret eden Fethi Beyle Genel Sekretere de, Gazi'nin hitapları biraz cesaret kırıcı olmuştu:

"— Ben iki fırkaya da yardım edeceğimi söylemiştim. Görüyorsunuz ki, siz benim yardımıma muhtaç değilsiniz. Halk hep size doğru akıyor. Desteğe öteki fırka muhtaçtır."

Serbest Fırkanın en savaşkan yazarı Ahmet Ağaoğlu bu gelişmeleri kendi açısından şöyle değerlendirir:

"Biz, ince bir psikolog olup, Gazi'nin yüzünden içindekileri anlamaga muktedir adamlar olsaydık, yeni Fırkanın muvaffakiyetlerinden Gazi'nin son derece müteessir olduğunu kolaylıkla sezebilirdik.

"Fakat diğer taraftan Gazi hakikaten bu fırkayı samimi olarak kurmak istedi ise, kendi hesaplarında aldanmış olduğunu kabul etmek lâzım gelir. O, halkın bu derece yeni fırkaya akın edeceğini asla düşünmemişti..."

Bu sözler ne dereceye kadar gerçeğin ifadesidir? Bu noktada tam bir ölçü bulmak zordur. Ama ortada bazı gayri tabiiliklerin olduğu da aşikârdır. Önce şu bir gerçekti ki, yeni fırka halktan gelen bir hareket değildi. Sonra fırkanın sahibi de belli değildi. Fırkanın, o günün şartlarına uygun ve halkın gerçek ihtiyaçlarına cevap verecek prensipler ve sloganlar getirmediği de bir gerçekti. Gerçi sokaktaki adam, sokaktaki yığın, içten içe kaynayan şikâyetlerini, memnuniyetsizliklerini açığa vurmak için fırkanın zuhurunda bir vesile bulmuştu. Ama bu gösteriler acaba nereye kadar gidebilirdi.

*
* *

SERBEST FIRKANIN SONU

O günlerden sonra yeni fırkanın üstüne gölge düştü. Yeni katılmalar olmadı. Merkez idare heyeti de tedirgindi, hatta pişmandı. Fethi Bey, herhalde gene eski sakin hayatını özlüyordu. Gerçi arada bir de belediye seçimlerine girildi. Fakat fırkanın teşkilâtı yok denebilirdi. Seçimler sonunu Halk Fırkası kazandı. Ama bu zafer, Halk Fırkası mensuplarını bile inandırmadı. Arada yalnız Samsun'da Serbest Fırka belediye seçimlerinde muvaffak olmuştu...

Serbest Fırkanın Mecliste Halk Fırkası ile tartışmaları ise çok kırıcı geçiyordu. İsmet Paşa, tıpkı vaktiyle Rauf Beyin karşısına çıktığı gibi sert, uzlaşmaz ve suçlayıcıydı. Gazi'nin sofrasında da bir uyuşma yolu bulunamadı. İşler öyle gelişti ki, sakin ve uysal ruhlu Fethi Bey, bizzat Gazi'nin karşısında cephe alıyormuş gibi bir vaziyet yaratıldı. Halbuki böyle bir mücadele hiç kimsenin işi olamazdı. Bu vaziyette Fethi Bey:

"Gazi'nin İkinci Fırkayla, sırf memleketteki vaziyeti anlamak, halkın nabzını tutmak ve bunun için de kendisini feda etmek gibi bir kararla"

hareket ettiği sanısına da varmıştı. Bu ise öldürücü bir sanıydı. Bazı arkadaşları gerçi onun bu sanısına katılmıyorlardı ama, onu bundan kurtarmak da kabil olmuyordu. Çünkü Fethi Beyin kendi arkadaşlarına bildirdiğine göre, Gazi evvelce iki fırkadan bir blok kurmayı da düşündüğü halde nihayet bir gün ona:

"Serbest Fırkaya karşı vaziyet almaya ve sizinle mücadele etmeye mecburum."

demişti...

Böyle olunca da artık her şey bitmişti. Ertesi gün Mecliste bir soru takriri konuşulacaktı. Ama Fırka İdare Heyeti şu kararı aldı: Soru takriri dolayısıyla Fethi Bey konuşacaktı. Fakat sonra Büyük Millet Meclisine, Fırkasının kendi kendisini feshe karar vereceğini ilan edecekti.

Öyle de oldu. Vakitsiz doğan Terakkiperver Fırkadan beş sene son-

ra, vakitsiz doğan Serbest Fırka da hayata gözlerini yumdu. Henüz üç aylıktı: 17 Kasım 1930. Bu kararın alınışından sonraki hallerini Ahmet Ağaoğlu şu kelimelerle anlatır:

"*Yeis ve matem içinde evlerimize dağıldık...*"[1]

***

MIZRAĞA TAKILAN BAŞ

Serbest Fırka kurulamadan dağıldı. Ama yankıları dağılmıyordu. 23 Aralık 1930'da Menemen'de kanlı bir olay geçti. Derviş Mehmet adında meczup bir Girit göçmeni, yeşil bayrak açarak halkı ayaklanmaya çağırdı. Kendisi beklenen kurtarıcıydı! Bu işe Allah tarafından memur edilmişti! Kasaba meydanına bir kalabalığın toplandığı görüldü. İlahiler, tekbirler, silahlanmalar...

Bu kanunsuzluğu gören ve Menemen'deki askerî birliklerden birinde yedek subay hizmetini yapan genç öğretmen Mustafa Fehmi Kubilây, ayaklananların üzerine yürüdü. Onları dağıtmak istedi. Ama Derviş Mehmet, bütün bu türlü hareketlerde türeyenler gibi, cezbeli bir kan içiciydi. Kubilây'ı derhal yere serdiler. Onu kurtarmak isteyen iki bekçi de âsiler tarafından öldürüldü. Sonra Derviş Mehmet genç şehit Kubilây'ın başını kesti. Bir mızrağa geçirdi. Dükkâncı bir Yahudi, başın mızrakta iyi durması için istenen ipi bulup yetiştirdi. Menemen'de de, bütün bu gibi hallerde olduğu gibi yeşil, kara bayraklar dalgalanıyor, sokaklar tekbirlerle inliyordu.

Fakat iş duyuldu. Olay yerine başka askerler yetişti. Kubilây'dan daha tecrübeli bir muvazzaf subay; emre itaat etmeyen katil dervişin üstüne silahını boşaltınca dünyayı kurtarmak için geldiğini ilan eden Derviş Mehmet, toprağa seriliverdi.

Sonra soruşturma, Harp Divanı ve anlaşıldı ki katil Derviş, bir para-

(1) Serbest Fırkanın hikâyesi herhalde, siyasî olmaktan ziyade, ruhî bazı gelişmelerin, çatışmaların hikâyesidir. Bu hikâyede harekete gelen, ihtimal ki sadece bazı iç-benliklerdir. İnsan denilen mahlûkun bilinmeyen ruh derinliklerinde yaşayan iç-benlikler... Bir İsmet Paşa, bir Fethi Bey, bu hikâyede belki de sadece süjelerdir. Çarpışan, onların ne programları, ne politikalarıydı. Zaten Fethi Bey bu oyunda, hatta rolünü hevesle benimseyen, sanatının ehli bir aktör bile değildi. Sahneye itilen biriydi.

vanadan ibarettir. Daha önceki tahrikler hesaba katılmasa bile, iki haftadan beri Menemen köylerinde fiilen isyan hazırlıkları vardır. İşin ucu ise ta İstanbul'daki Nakşibendî tarikatı şeyhine ve oğluna dayanır... Tabii suçlular cezalarını gördüler. Menemen'de, Kubilây'ın can verdiği meydanda darağaçları kuruldu. Fakat birtakım müfrit politikacılar, bu irtica hareketinden bile, eski Serbest Fırkayı sorumlu tutmak istediler...

*
* *

GAZİ SEYAHATE ÇIKIYOR

Fakat memleketteki havanın elektrikli olduğu da anlaşılmıştı. O zaman Gazi uzun bir memleket gezisine çıkmak ve bu gibi hallerde yaptığı gibi, halkın nabzını yoklamak istedi. Yanında vekâletlerin temsilcileri ile bazı müşavirler de vardı. 1930 senesi Kasımı'nda Ankara'dan Kayseri istikametinde trenle yola çıkıldı. Tren başkentten uzaklaşınca, Gazi'nin salon vagonda etrafına topladığı yol arkadaşlarına ilk sorduğu sual şudur:

"Serbest Frkayı kapatmakla iyi mi ettik?..."

Herkes "İyi oldu" diyordu. Ama bu sual bütün seyahat boyunca sorulacaktır. Bütün seyahat boyunca Gazi, her uğradığı yerde, her tarafında toplananlara karşı, sözü nihayet bu konuya getirecektir. Sanki kendi içinde birtakım sualler durmadan cevap bekliyor gibidir. Bir taraftan halkı yoklar ve memleketin havasını anlamak isterken, bir taraftan da bu soruyu galiba kendi kendine sorar ve kendi açısından izaha çalışır.

Yolculuk Kayseri'ye, Sıvas'a daha ilerlere vardı. En önemli durak Samsun'dur. Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'da ayak bastığı Samsun. Orası onun büyük yolculuğunun başlangıç noktasıdır. Millî Mücadelenin bayrağı evvela o topraklarda açılmıştır. 22 Kasım 1930'da Gazi işte gene Samsun'a varır. Varır ama, onu Samsun'da âdeta yeni zaptedilmiş bir düşman şehrine sokar gibi, askerler, polisler, inzibat kuvvetleri, emniyet kuvvetleri ile karşılarlar.

Aşağıdaki satırlar, bu karşılaşmayı anlatır[1]:

---

(1) Bu seyahate katılan ve hatıralarını *Atatürk'le Üç Ay* isimli eserinde yazan Ahmet Hamdi Başar'ın bu kitabı, yolculuğun günlük havasını ve o günlerde Atatürk'e hâkim olan ruh halini aydınlatıcı fıkralar vermek bakımından ilgi çekicidir.

"Her tarafta fevkalâde inzibat tedbirleri alınmıştı. İstasyondan itibaren bütün yollar süngülü askerler tarafından tutulmuştu. Halk; asker kordonlarının arkasına sinmişti. Bu suretle askerden ve polisten maada hiç kimseyi göremeden, âdeta bir düşman şehrine henüz giren bir kumandan gibi Gazi ve bizler, otomobillerle, Gazi'nin misafir edileceği konağa geldik..."

Valinin ve idarecilerin bu davranışları tabii Gazi'nin hoşuna gitmez. Hem bütün bunlar niçindir? Şunun için ki, kendi kendini dağıtan Serbest Fırka, tek şehir olarak Samsun'da Belediye seçimlerini kazanmıştı. Sonra daha garip bir şey de olur: Biraz istirahattan sonra Gazi'yi şehir namına verilen ziyafet yerine götürürler. Ama sofrada şehri temsil eden hiç kimse yoktur...

Gazi daha da içerler, havada soğuk rüzgârlar eser. Herhalde bir fırtına patlayacaktır. Sorar:

"— Belediye Reisi nerede? Nasıl olur? Şehirlerine misafir geldik?"

Cevap yok. Ama adam koşturulur. Belediye Reisi buldurulur: Kendi halinde, sakin tavırlı bir Samsunlu[1]. Bir sandalye gösterilir. Oturur. Paşa kadehini Reise doğru kaldırır:

"— İçelim..."

Ama Reis yalnız su bardağını kaldırır. Çünkü o yemeğini yemiştir. Paşa daha da alınır:

"— Ya, demek bizim geleceğimizi bilmiyordunuz öyle mi?"

"— Evet efendim, bendeniz de bu şerefi ümit etmiştim. Ama çağırılmadım!"

Ondan sonraki havayı tahmin etmek mümkündür. Eski Serbest Fırkalı Belediye Reisi, şehir namına kurulan sofraya çağırılmamıştı! Vali, Gazi'nin eski bir asker arkadaşıydı. Atatürk gözlerini ona çevirir ve bu işi ona sorar. Tabii gene cevap yok. Vali oturduğu yerde gittikçe ezilir.

Gazi sözü gene Serbest Fırkaya getirir. İşi tâ baştan sonuna kadar anlatır. Ona göre, sonunda Serbest Fırkanın kendisinden beklenen işleri göremeyeceği, memlekette irticaın ve inkılâp dışı cereyanların bundan istifade edeceği anlaşılmış ve parti lağvedilmiştir...

---

(1) Kereste tüccarı Bekiroğlu Ahmet Bey.

Gazi, konuşmalar bu noktaya gelincedir ki, Belediye Reisine döner:

"— Şimdi Reis Beyefendi, zatıâliniz de artık feshedilmiş olan bir fırkanın Belediye Reisi olarak vazifenize devam etmek istemezsiniz değil mi? İstifa ediniz!"

Fakat Belediye Reisinin cevabı başkadır:

"— Paşam, bendeniz Serbest Fırkayı temsil etmiyorum. Bu intihap halkın, şahsıma karşı bir itimadı şeklinde tecelli etmiştir. Eğer bu vaziyette istifa edersem, halkın teveccüh ve itimadına karşı gelmiş olurum..."

Bu sahneye şahit olan A.H. Başar der ki:

"Bu beklenmedik cevap Gazi'yi sinirlendirmedi... Deminki kadar sakin bir sesle:

" 'Düşündüğünüz doğru... Arzu ettiğiniz gibi olsun,' dedi..."

Kaldı ki Belediye Reisi, kendi sözlerinden ve Gazi'nin, dinlediği cevabından sonra, saygıyla sandalyesinden doğrulur. Gazi'den müsaade ister. Yarın sabah Belediyede, işinin başında erken bulunmak zorundadır. Gazi'yi selamlar. Sakin, ağır adımlarla salonu terk eder.

Serbest Fırkanın son yankısı da, Gazi'nin sözleri ve Samsun Belediye Reisi Ahmet Beyin cevapları oldu. Ve öyle sanıyorum ki, Gazi'nin Serbest Fırkadan sonraki nabız yoklama gezisinde en enteresan sahne bu sahnedir...

Yurtta Barış Cihanda Barış

Şu sözler Mustafa Kemal'indir:
"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin sabit (değişmez), müspet (olumlu) ve maddî (elle tutulur, gözle görülür) bir siyaseti vardır. O da, Türkiye'nin belirli millî sınırları içinde, hayatını ve istikbalini sağlamaktır."

Aralık 1921

Mustafa Kemal çağında yaşayan dünya liderleri içinde, kendi memleketinin dış siyaseti için böyle bir sözü, yalnız Mustafa Kemal söyleyebilmiştir. Çünkü bu liderlerin hemen hepsinin gözleri, kendi sınırlarının dışındaydı...

XVII

BİR DÜNYA HARBİ OLACAKTIR

Yeni Türkiye'nin 1923-1930 arasındaki dış ilişkileri bu cildin birinci kısmında özetlenmiştir. Şimdi 1930-1938 arasında, yani Atatürk'ün ölümüne kadarki devrede dış siyaset olaylarını ele alırken önce şunu kaydetmeliyiz: Bu devreyi iki safhada görmek daha doğru olur. Bu safhaların birincisi 1930-1932 yılları arasına rastlar. Daha önce ele aldığımız dünya buhranının en sıkıntılı kısmını içine alır. Bu devre batı ekonomisine bağlı ülkelerin ve bu arada Türkiye'nin, her şeyden önce kendi iktisadî dertleri içinde bocaladıkları devredir. Büyük ölçüde Milletlerarası siyasî faaliyetlerin zamanı değildir. Fakat Gazi, gene de, dikkati çekici bazı dış siyaset çabaları içindedir. Mesela 24 Ekim 1931'de Balkan Konferansı üyeleri ile görüşür. Gazi'de Balkan meseleleri ve Balkan ittifakı fikri, daha ileride değineceğimiz gibi, yalnız siyasî realite ve icaplar çerçevesinde kalmayan, ruhî kökleri çok derinlere inen, bağlayıcı, sürükleyici bir içgüdüdür. Çünkü Gazi'nin kendisi de Makedonyalıdır. Ve Balkan davası onu, tâ gençlik yıllarından beri düşündürmüştür.

Gene bu dünya buhranı içinde Türkiye Akvam Cemiyetine, "Milletler Cemiyeti"ne girmiştir. Fakat asıl hareketli devre 1933-1938 devresidir. Çünkü 1933'te dünya buhranı çözülmeye başlar. Aynı yıl dünya siyaseti terazisine Almanya'da Hitler, yahut Nasyonal Sosyalizm kendi ağırlığını kor. İtalya'da Mussolini ise zaten 1922'den beri, kuvveti ile değilse bile ihtirasları ile homurdanır. Hulâsa 1933'ten sonra yeni bir Avrupa problemi başlamıştır. Bu öyle bir problemdir ki, çözüm ihtimalleri içinde, her olup bittiye yer vardır. Atatürk ölüm yatağında hastayken şöyle konuşur[1]:

"— Bir dünya harbi olacaktır. Bu harp neticesinde dünyanın vaziyeti ve muvazenesi baştan başa değişecektir. İşte bu devre esnasında doğru hareket etmesini bilmeyip en küçük bir hata yapmamız halinde, başımıza mütareke senelerinden daha çok felâketler gelmesi mümkündür."

---

(1) Atatürk'ün ölümünden önce Ali Fuat Cebesoy'a söylediği bu sözler, bu cildin sonunda *Atatürk'ün Hastalığı* bahsinde ayrıca verilmiştir.

Evet; Nazizm, Faşizm ve Komünizm, öyle sahneler açmaktaydılar ki, bu sahnelerde oynanacak oyunların sonunda her türlü ihtimaller vardı. Şimdi gelişmeleri görelim.

1929'un getirdiği dünya buhranı, Milletlerarası siyaseti de etkiledi. 1932-1938 devresinde Milletlerarası münasebetleri bu bakımdan hem siyasî, hem iktisadî yönden görmek gerektir. Gelişmeler bu bakımdan şöyle sıralanabilir:

1 — Dünya buhranından sonra milletler dış ticaret politikalarını yeniden gözden geçirmişlerdir.

2 — Buhranın tesiriyle, Milletlerarası alanda İktisadî Milliyetçilik akımı kuvvetlenmiştir.

3 — Büyük devletlerin ve özellikle İtalya ve Almanya'nın Otarşi politikaları, diğer memleketlerin de gümrük duvarlarını yükseltmelerine ve bunun neticesi olarak dünya ticaret hacminin daralmasına sebep olmuştur.

4 — İktisaden kendi kendine yetme çabasına girişmiş bulunan devletlerin, bu davranışı, büyük devletlerin hammadde kaynakları ve mamul maddeler için yeni pazarlar bulmak teşebbüsleri ile karşılaşmıştır. Sosyalist rejimin yıkılması suretiyle daha serbest bir Rus idaresinin geleceği ihtimalleri tamamen sona erdiği için, dünyanın ikiye bölünüşü gerçeği, Batı âlemince de kabul edilmiştir.

5 — 1927'den itibaren Rusya'nın ilk 5 yıllık plan devresine girişi, Sosyalist olmayan bazı demokrat ülkeleri (Mesela Türkiye'yi) Rusya ile ekonomik işbirliği yaparak millî planlama tecrübelerine teşvik etmiştir.

Demek ki, eski ve liberal Avrupa çağı artık sona eriyor ve tarihe karışıyordu. 30 Ocak 1933'te Almanya'da iktidara gelen Hitler, Rus usulü totaliter bir disiplinle Avrupa'nın bir bütün olarak kalkınması çabalarına kuvvetle engel oluyordu. İtalya, daha o günlerden Hitler'i destekliyordu. Avrupa, iktisadî dünya buhranının içinden çıkayım derken, yeni iktisadî neticeler doğuracak siyasî bir buhranın ortasına kayıp gidiyordu. Sovyetler Birliğinde Kollektivizm, Almanya ve İtalya'da totaliter rejimler; Avrupa iktisadî birliği denilen ve Avrupa için bir altın devir olan eski nizamı artık tarihe karıştırmıştı...

* * *

Yukarıda kısaca işaret ettiğimiz ve milletlerarası iktisadî ilişkiler bakımından çok önem taşıyan bu gelişmeler üzerinde ayrı ayrı ve ayrıntılı durmak bu kitabın konusu değildir. Fakat şunu da kaydetmeliyiz ki, Türkiye bu gelişmelerin içinde ve ortasındaydı. Çünkü henüz fakir bir tarım ülkesi, bir hammadde ve gıda maddeleri memleketi olan Türkiye'nin kaderi, dış münasebetlerle şiddetle bağlıydı. Otarşi nizamına girmekle beraber, kendi yağıyla kavrulmak imkânına sahip değildi. Topyekûn bir iktisadî düzenlemeye de yönelememişti. Sanayii yoktu. Hammadde ve gıda maddeleri fiyatları sıfıra yaklaşmakla beraber, dış pazarlara ister istemez bağlıydı. Onun içindir ki dünya buhranından sonra olgunlaşma yeni iktisadî münasebetlere uyan ilk memleketlerden biri Türkiye oldu. Artık paranın değil, madde hesaplaşmasının gerektiği ve memleketler arasında "karşılıklı cari hesaplar" şeklinde mal mübadelesi usulünün tatbike başlandığı Klering sistemine ilk giren memleket Türkiye'dir denebilir. Almanya ile arasındaki bu anlaşma, onun aleyhine işlemekle beraber, başka yapacağı şey de yoktu[1]. Atatürk'ün son yıllarında da Türkiye'de bir millî sermaye birikmesindeki halsizliği düşünürken, milletlerarası münasebetlerin bu durumunu gözden uzak tutmamalıdır.

O devrin milletlerarası siyasî ilişkilerine gelince? Bunu, Türkiye dışındaki gelişmeler ve Türkiye ile ilgili ilişkiler olarak iki açıdan görmek mümkündür. Türkiye'nin dışındaki gelişmeleri, başlıca, Hitler Almanya'sının Birinci Dünya Harbi sonunda kendisine yükletilen Versay (Versailles) antlaşması düzenini veya esaretini bozmak için giriştiği çabalar etrafında toplamak hatalı olmaz. Çünkü bu dava, Avrupa'nın mihver meselesi haline gelmişti. İtalya'nın yeni ülkeler fethi yolundaki geç kalmış Emperyalist çabalarını da bunlara eklemelidir. Her iki hareketin baş hedefi, İngiliz hegemonyasını yıkmaktı. Bu arada, İngiltere ve Fransa'nın, Sovyetler Birliği'ni ihmal etmek politikası ise kör bir anla-

(1) Para yerine mal hesaplaşması ile iş yapma zarureti kendini göstermişti. O zaman bu zarureti *Türk-Alman Pazar İttihadı* ismi altında yazdığım, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından yayınlanan ve başka dillere tercüme ettirilerek Leipzig sergisinde dağıtılan bir broşürde, çeşitli yönlerden belirtmeye çalıştım. Fakat böyle bir münasebette, zayıf bir memleket olan Türkiye'nin, güçlü ülkeler karşısında dış ticaret istiklâlini az çok kaybetmesi de zaruri idi. Nitekim, Atatürk'ün ölümünden önce, Dış ticaretimizin ortalama yüzde 47'si Almanya'ya bağlanmış durumdaydı.

yışsızlık içinde devam ediyordu. Bu memleketler, Eski Büyük Rusya'da 1917 ve hele 1920'den sonra olup biten olayların kavramını da anlamıyorlardı. Sonuna kadar da anlamadılar. Fakat 1933'ten sonra bu hal şu neticeyi verdi ki, Sovyetler Birliği ve Almanya, kendi aralarında anlaştılar. Rapallo antlaşması yapıldı. Ve bu olay, Batı siyasî dengesi aleyhine oldu. Geçici bir zaman için olsa da doğuda kendini emniyete alan Hitler'in, batıya karşı dayatışı kolaylaştı. Sar havzasını geri aldı. Sonra Sudet'lere, Çekoslovakya'ya, Avusturya'ya yöneldi. Hulâsa İkinci Dünya Harbine giden yolda süratle ilerledi.

İtalya'nın bir aralık Türkiye'ye de yönelen emperyalist ihtiraslarına gelince? Evvela Habeşistan istilası, sonra da, Aatürk'ün çok daha önceden tahmin ve ifade ettiği gibi Arnavutluk macerasına girmekle beraber Mussolini, Avrupa siyasetinde daima ve ancak peyk olarak kaldı... Sovyetler Birliği ise asıl çabasını iç kalkınmaya bağlamıştı. 1927'de başlayan birinci beş yıllık plan, onu izleyen ikinci beş yıllık plan, arada tarımın ve toprakların kollektifleştirilmesi (Kolhoz-Solhoz sistemi ve bu sistemi besleyen makine-traktör istasyonları), siyasî tasfiyeler meseleleri, Sovyetlerin başlıca konuları oldular.

İşte bu gelişmeler içindedir ki Türkiye, Milletler Cemiyetine girdi. Fransız Başvekili Briyand 17 Mayıs 1930'da Avrupa devletlerine gönderdiği memoranduma gelen cevaplarla, bazı Devletlerin ve bu arada Türkiye'nin Avrupa Birliğine alınmalarını istediklerini bildirmişti. Zaten Türkiye daha önceden, bazı milletlerarası müşterek çalışmalara katıldı. Mesela Kelloğ-Briyand misakı denilen vesikayı imzaladı. Bu suretle silahsızlanma konferansına girdi. Birleşmiş Milletlere girince de, bu milletler birliğinin ortadoğuda önemli bir üyesi oldu.

Atatürk milletler arasında birliğin, dayanışmanın daima hararetli savunucularından biri olmuştur. Onun hiçbir milletle anlaşmazlığı olmadı. Ölümünden önce ve Misakı Millînin ruhuna giren Hatay davasını bile, dostça ve hukukî anlaşma yolları ile sonuçlandırdı. Önce Hatay'ı istiklâline ulaştırdı. Sonra Hatay kendiliğinden Anavatana katıldı. Ama Milletler Cemiyetinin, Emperyalist Devletlerin nüfus ve hâkimiyeti altında bulunduğunu da hiçbir zaman gözden kaçırmadı. Ve bundan daima kuşkulandı. Nitekim Musul meselesinde ve bir sürü dolambaçlı oyunlardan sonra Milletler Cemiyeti, haklı olan Türkiye'yi değil, Musul'da bir yabancı işgal devleti olan İngiltere'yi destekledi. Ama ne var ki, bu cemiyetin dışında da kalınamazdı. Türkiye'nin milletler cemiyetine girişine

dair olan müzakereler sırasında Başvekil İsmet Paşa özel konuşmalar sırasında kendisine, cemiyetin bu emperyalist cephesini işaret eden Yakup Kadri ve Mahmut Esat Beylere bu zarureti şu sözlerle açıkladı:

"Manda dağıtan milletler cemiyetinin dışında kalan milletler arasında bulunmaktansa Milletler Cemiyetine bir Âli Komiser göndermeyi tercih ederim."

Zaten Sovyetler Birliği ve Milletler Cemiyeti sistemine karşı mücadele eden Hitler Almanyası da bu topluluğa dahildiler[1]. Türkiye bu birliğe girdikten sonra Cemiyet Misakına sadık kalmış ve Milletler Cemiyeti siyasetinin bazı emperyalist çabalarına destek olmamıştır.

***

BALKAN BİRLİĞİ

Atatürk'ün Balkanlara karşı yalnız siyasî icaplardan değil, ruhî bağlılıktan da gelen samimi ilgileri olduğunu, daha önce belirtmiştik. Aslen bir Makedonyalı olan, çocukluğunun, gençliğinin ve subaylığının altın devrini Makedonya'nın hareketli havasında yaşayan, Birinci Dünya Harbi'nden sonra Belgrad ve Çetine (Karadağ) de dahil olmak üzere Sofya Merkezinde Ataşemiliterlik yapmış olan Mustafa Kemal, Balkanların havasında daima engin hayallere dalabilmiştir. Hatta daha Harbiyede iken, Osmanlı Rumelisi'nin Türk olmayan, yahut savunulması mümkün bulunmayan yerlerini birer suretle bırakarak, Balkan yarımadasının Güneydoğu kısmında sağlam bir Türk Rumelisi kurmak hayalleri onu meşgul etmiştir[2]. Bu ruhî ilgilerin de etkileri ile Gazi, Cumhuriyetin ilanından sonra Balkanlarla ilişkiler kurmayı daima düşündü. Bunun için de hatta Yunan düşmanlığını ortadan kaldırarak Yunanistan'la anlaşıp, bu suretle dünyaya milletlerarası dostluğun bir misalini vermek istedi. Diğer Balkan Devletleri ile de dostluk antlaşmalarına girerek, Türkiye'nin emniyet sahasını en az Tuna'ya kadar götürmek fikri onu daima meşgul etti. Bunun belgeleri, Balkan Birliği ve Balkan Paktı üzerindeki gelişmelerdir. O, Balkan Milletlerini, Türkiye'yle kader bir-

(1) Danzig ihtilafından sonra Almanya Cemiyetten ayrıldı. O günlerde zaten harbe hazırlanmıştı.

liği olan milletler olarak, âdeta kendi milletleri gibi görüyordu. Nitekim 25.10.1931'de Balkan konferansı delegelerinin, Büyük Millet Meclisi salonundaki merasim toplantısında ve Fransızca olarak yaptığı konuşmada, görüşlerini şöyle belirtmiştir:

"— Balkan milletleri, içtimaî ve siyasî ne çehre arz ederlerse etsinler, onların Orta-Asya'dan gelmiş, aynı kandan, yakın soylardan müşterek cedleri (ataları) olduğunu unutmamak lazımdır[1].

"Balkan milletlerinin asırlara şamil müşterek bir tarihi vardır. Bu tarihin elemli hatıraları varsa, onlara sahip olmakta bütün Balkanlar müşterektir. Türklerin hissesi ise daha az acı olmamıştır. Siz, mazinin karışık his ve hesaplarının üstüne çıkarak, derin kardeşlik hisleri arıyacaksınız.

"İnsanları mesut edecek yegâne vasıta, onları birbirlerine yaklaştırarak, onlara birbirlerini sevdirerek, karşılıklı maddî ve manevî ihtiyaçlarını temine yarayan hareket ve enerjidir."

27.12.1937'de Çankaya köşkünde gene Balkan temsilcilerine yaptığı hitaplardan şu cümleleri verelim:

"Balkan ittifakı, bizim öteden beri samimiyetle üzerinde durduğumuz bir idealdir. Bu kadar yüksek bir idealin temel taşı, yalnız geçici politika esaslarında kalamaz. Bunun esas temel taşları kültür ve ekonomik cevheri ile dolu olmalıdır. Çünkü kültür ve ekonomi, her türlü siyasete istikamet veren bazlardır..."[2]

Bu görüş noktalarından hareket olunaraktır ki, 15 Aralık 1923'te Ankara'da Arnavutluk'la, 18 Ekim 1925'te Bulgaristan'la, 28 Ekim 1925'te Yugoslavya ile dostluk anlaşmaları imzalandı. Yunanistan'la aradaki mübadele anlaşmazlıkları bu anlaşmayı geciktirdi. Fakat 1929'a doğru hava berraklaştı. Avrupa'da Revizyonist (yani Birinci Dünya Harbi muahedelerini yeniden düzenlemek isteyenler) Anti-Revizyonist (Bunun aksini savunanlar) arasındaki gelişmelerle Küçük Antant'ın (Çekoslovakya, Romanya, Yugoslavya) kuruluşu, Balkanlarda yaklaşmaları ilerletti. Bir Balkan Birliğinin teşekkülüne, Cenevre'de kurulan "Milletlerarası Barış Bürosu" öncülük ediyordu. Bu Büro 6-10 Ekim 1929'da Atina'da bir Dünya Barış Kongresi tertipledi. Ve işte orada eski

(1) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt II, s. 284-285
(2) Aynı eser, c. II, s. 272-273.

Yunan Başvekili Papa Anastasyo, bir Balkan Birliğinin kurulmasını teklif etti. İlk Balkan konferansına Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan temsilcileri katıldılar (5 Ekim 1930 Atina). Bu konferansın kararları arasında bir Balkan Paktı hazırlamak da vardı. İkinci konferans Ekim 1931'de İstanbul'da toplandı. Bu sırada Türk-Yunan uyuşmazlıkları hemen hemen ortadan kalkmıştı[1]. Ekim 1932'de Bükreş'te toplanan üçüncü konferansı, Bulgaristan bir azınlık ihtilafı yüzünden terk etti ve bu Balkan Birliğinde, sonuna kadar ciddi bir rahne olarak kaldı. Kasım 1933'te Selânik'te dördüncü konferans toplandı. Bunlar hep gayri resmi fikir karşılaştırmaları mahiyetinde geçiyordu. Fakat Selânik'te bir Balkan Antant'ı üzerinde çalışmaya karar verdiler. Ama arada yeni anlaşmazlıklar belirdi. İşte bu aradadır ki Türkiye ve Yunanistan, 1933'te Ankara'da ve aralarında, bir "Samimi Anlaşma Misakı – Pacte d'Entente Cordiale" imzaladılar. Türk -Yunan dostluğu böylece kuruldu.

20 Eylül 1933'te de İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras Sofya'yı ziyaret ettiler. Gerçi Bulgaristan'ı Balkan anlaşmalarına çekemediler ama, Bulgarlarla bir tarafsızlık uzlaşması ve hakem antlaşması imzaladılar. Ekim 1933'te böyle bir antlaşma, Ankara'da Romanya ile de imzalandı. 27 Ekim 1933'te Belgrat'ta da aynı şekilde bir antlaşma imzalandı. Hulâsa Türkiye Balkanlarda kendi münasebetlerini, karşılıklı anlaşmalara dayanan dostluklara bağlamış oldu.

Bütün bu gayretler özellikle İtalya ve Bulgaristan'ı kuşkulandırıyordu. Ama 1934 Şubatı'nda Türk, Yunan, Yugoslav, Romen Dışişleri Bakanları Belgrat'ta toplanarak bir Balkan Paktının esaslarını hazırlamaya çalıştılar. Nihayet hazırlanan tasarı, 9 Şubat 1934'te Atina'da imzalanarak Balkan Paktı anlaşması denilen ittifak grubu teşekkül etmiş oldu[2].

Bu pakt imzalandığı zaman Balkanlar, bir boşluk içindeydi. İki tehlike ve bir ihtimal karşısındaydılar. Boşluk, Bulgaristan'ın pakta katılmayışıydı. Bu hal, Paktı ciddi surette zedeliyordu. Türkiye'nin Tuna'ya kadar uzanacak emniyet sahası ideali de elde edilememiş oluyordu. Tehlikelerin biri İtalya'nın Arnavutluk yolu ile Balkanlara karşı olan ih-

(1) Bu gelişmeler, bu cildin birinci kısmında ve 1923-1930 dış münasebetler incelenirken verilmiştir.

(2) Balkan Paktının esasları hakkında: *Türkiye'nin Dış Siyaseti*, Maarif Vekâleti No. 5 ve bu konuda diğer eserler.

tirasıydı. Diğeri de Hitlerin gittikçe açığa vurulan "Şarka doğru" siyaseti idi. Bu siyaseti bir bakıma Polonya ve Ukrayna'yı hedef tutmakla beraber, Balkanlar bunun etki sahası dışında kalamazlardı. Kaldı ki Pakt hiçbir zaman ciddi bir askerî güç haline gelemedi. İhtimale gelince, bu ihtimal, ileride bir Alman-Sovyet çarpışması halinde Sovyetlerin, tek başına kalan Bulgaristan'a sarkmak ihtimaliydi. Bu tehlikelerle bu ihtimal, bir süre sonra ve olayların akışı içinde birer birer tahakkuk ettiler. Ve Balkan Paktı, hele Atatürk'ün ölümünden sonra, artık havada kalan bir anlamdan ibaretti...

***

DOĞU ÜLKELERİ

İtalya'nın Habeşistan'a saldırısı ve Doğu Akdeniz üstünde yürüttüğü ihtiras edebiyatı, başta Türkiye olmak üzere bazı doğu ülkelerini kendi aralarında daha sıkı birlikler kurmak lüzumuna inandırdı. 2 Ekim 1935'te Cenevre'de, Türkiye, İran, Irak arasında bir anlaşma parafe edildi. Daha sonra buna Afganistan da katıldı. Bir bakışta büyük bir coğrafi sahayı içine alan bu anlaşma, gerçekte sağlam temellere dayanmıyordu. Çünkü buna katılan doğu devletlerinin ilkel durumu, ordu güçsüzlükleri, ulaşım güçlüğü, coğrafi yaygınlık, kültür geriliği gibi sebepler, bu anlaşmadan ciddi bir şeyler beklemeye imkân vermezdi. Kaldı ki İran-Afganistan arasında sınır anlaşmazlıkları da vardı. Ve Afganistan böyle birtakım anlaşmaların Orta Asya sınırlarına varmasından kuşkulanan Sovyetlerin daimi göz hapsi altındaydı. Ancak birtakım gelişmelerden sonra, 1937 yılında bu devletlerle Türkiye çok çeşitli anlaşmalar imzasına girişmiştir. Evvela Türkiye, İran, Irak, Afganistan arasında dörtlü Pakt Tahran'da, Saadabâd sarayında imzalandığı için adına "Saadabâd Paktı" denilen anlaşma meydana geldi (8 Temmuz 1937). Bunu diğer ikili anlaşmalar takip etti[1].

(1) 1937'de İran'la ikamet, hava seferleri, telgraf-telefon, suçluların iadesi, baytari işler, sınır güvenliği vs. anlaşmaları imzalandı. Bunlara Trabzon-Tebriz -Tahran transit anlaşması, ticaret anlaşmaları katıldı. Türkiye-Irak arasında, 1926 dostluk anlaşması 1937'de yenilendi. Türkiye ile Mısır arasında da bazı münasebet gelişmeleri oldu. İlk dostluk anlaşması 7 Nisan 1937'de imzalandı.

***

TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ

Atatürk'ün vefatına kadar, her yıl Meclis açılış nutuklarında Cumhurbaşkanı nutkunu okurken, dış meselelerde, önce Sovyet dostluğundan bahsolunması bir gelenek halini almıştı. Atatürk bu geleneğe içtenlikle bağlandı. İstiklâl Savaşının karanlık günlerinde kurulan bu dostluğun havasını, zaferden sonra bulandıracak olaylar geçmedi. Hele Sovyetlerin planlı devreye girip ekonomik derlenme ve kalkınmasıyla beraber, arada iktisadî işbirliği yapabildiğimiz tek ülke Sovyetler Birliğiydi. Bu devrede bu işbirliğinin, siyasî istekler ve müdahalelerle yürütülmek istenmesi şeklinde bir belirti de görülmedi. 1927-1930 arasında Sovyet bilginlerinin Türk ziraatı üzerinde, değerli ve bilimsel incelemeleri, 1930'dan sonra Prof. Orlof Başkanlığındaki teknik heyetin, Türkiye sanayiinin kurulması için hazırladıkları ve birinci 5 yıllık plana esas olan raporlar çok faydalıydı. Hatta bu planın başarılması için Sovyetlerin Kayseri ve Nazilli fabrikalarını yok pahasına kurmaları, daha sonra Stalin zamanında, Başvekil İsmet Paşanın Rusya'yı ziyareti sırasında sağlanan krediler, teknik yardımlar, Türkiye'nin dışarıdan hiçbir yardım görmediği o devrede çok faydalı olmuştu. 8 milyon altın dolar değerinde olan bu yardım anlaşması, 21 Ocak 1934'te Ankara'da imza edildi. 1933-1936 arasında, Avrupa'daki milletlerarası gelişmelere karşı da Türkiye ve Sovyetler müşterek hareket ettiler.

1933'te Londra'da toplanan dünya iktisat konferansı etrafında beliren ve "Tecavüzün tarifi" formülü üzerinde gelişen çekişmelerde, gene Türkiye ve Sovyetler aynı cephede kaldılar (Temmuz-1933'te başlayan gelişmeler). Fakat bu devrenin en önemli meselesi, hiç şüphe yok ki Boğazlar meselesi oldu. Lozan'da düzenlenen Boğazlar rejiminin geliştirilmesi için Türkiye 1933'ten beri ısrarlara başlamıştı. Boğazlar'ı silahsızlandıran kayıtlara karşı bu Türk itirazını Sovyetler destekliyordu.

Nihayet, Boğazlar meselesinin revizyonu için, 23 Haziran 1936'da İsviçre'nin Montreux şehrinde, ilgili devletler temsilcilerinden bir konferans toplandı. Türkiye'nin isteği şuydu: Uluslararası yönetimin kaldırılması, bazı sınırlandırmalarla geçiş serbestliğinin kabulü, Boğazlar'ı savunma hakkının Türkiye'ye verilmesi, Karadeniz'de kıyısı olmayan

devletlerin en çok 15 gün için ve gene en çok 28.000 ton savaş gemisi geçirebilme hakkının tanınması, yakın bir savaş ihtimalinde de, Türkiye'nin alacağı tedbirlerde serbest olması... Sovyet tezi biraz daha farklı olmakla beraber Türk tezini destekleyiciydi. Sovyetler Karadeniz'de sahili olmayan devletlere ait denizaltılarla uçak gemilerinin yasaklanmasını istiyordu. Nihayet İngiltere'nin temsil ettiği üçüncü tez, eski yönetim rejiminin devamını istemekle beraber boğazların askerileştirilmesini kabul ediyordu. Ancak Karadenize geçirilebilecek harp gemilerinde daha fazla serbesti istiyordu. Nihayet bu görüşler bağdaştırılarak, 20 Temmuz 1936'da Montreux sözleşmesi imzalandı. Eski Boğazlar rejimi kaldırıldı. Türkler Boğazları tahkim edebilecek ve buralarda asker bulunduracaktı. Diğer hususlarda bazı takdir unsurları ile, aşağı yukarı Türk tezi kabul edilmişti...

1933 onuncu yıl bayramlarında, Voroşilov'un başkanlığında bir Sovyet Heyeti Türkiye'de çok samimi karşılandı. 1935 Halk Partisi kongresinde de Atatürk, Sovyetlerin Boğazlar meselesinde Türkiye'yi desteklemesini şu sözlerle övdü:

"— *Son günlerde Boğazlar meselesini ortaya koyduğumuz zaman, Sovyetlerin, bizim tezimizdeki doğruluğu ve haklılığı bildirmiş olmaları Türk ulusunda yeniden derin dostluk duyguları uyandırmıştır. Türk-Sovyet dostluğu, arsıulusal barış için, şimdiye kadar yalnız hayır ve fayda getirmiştir. Bundan sonra da yalnız hayırlı ve faydalı olacaktır.*"(1)

Bu gelişmeler içinde 7 Kasım 1935'te Ankara'da Sovyetlerle 17 Aralık 1925 dostluk-tarafsızlık antlaşmasının uzatılması ve diğer çeşitli anlaşmalar imzalandı. Hulâsa 1920'den başlayan Türk-Sovyet yakınlığı İkinci Dünya Harbine kadar aksaksız devam etti. Ve bu dostluğun, Stalin idaresini lanetleme bazı hareket ve istekleri ile bozulması, iki taraf için de iyi olmadı(2).

* * *

(1) *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt I, s. 371-382.

(2) Atatürk'ün ölümünden sonraki gelişmeler *İkinci Adam* isimli eserimizin ikinci cildinde etraflıca incelenmiştir.

BATI DEVLETLERİ İLE MÜNASEBETLER

Bu arada Batı Devletlerini iki safta görmek gerekir. Bir safta Almanya ve İtalya olmak üzere Revizyonist Devletler, diğer safta İngiltere, Fransa bloku. Bu iki kanat arasında 1934'te, hatta bir aralık bir anlaşma ihtimali dahi belirmişti. Fakat olmadı. Atatürk'ün bu devrede İtalya'ya karşı siyaseti daima kuşkulu olmuştur. İtalya'da Mussolini'yi, iyi bir hükümet adamı, fakat fena bir devlet adamı olarak görüyordu. Olayların gelişmesi ve Mussolini'nin akıbeti, Atatürk'ün bu görüşünü doğrulamıştır. 1930'dan sonra İtalya ile esaslı yeni anlaşmalara girilmiş değildir. Gerçi arada İsmet Paşanın İtalya'yı, Mussolini'yi ziyareti gibi yaklaşma gösterileri oldu. Ama İtalya-Türkiye münasebetleri daima soğuk ve kuşkulu kaldı. Almanya'ya gelince, Almanya ile Türkiye arasında, iktisadî münasebetlerin yoğunluğundan gelen çok sıkı ilişkiler vardı. Ve Hitler Almanya'sı ile Türkiye, hiçbir konuda siyasî çatışmalara kaymadılar. Bu sebeple Alman-Türk münasebetleri, iktisadî yakınlığın gerektirdiği hava içinde İkinci Dünya Harbine kadar gitti.

Fransa'ya gelince? Bütün XIX. asır boyunca ve Birinci Dünya Harbine kadar Türk aydınlarının ve hükümetin en yakın bağlı kaldığı Fransa, Birinci Dünya Harbinden sonra Türkiye'de bütün prestijini kaybetti ve bunu Fransa, âdeta isteyerek kabul ediyormuş gibi davranışlar gösterdi. Onun için 1923-1930 arasında olduğu gibi, 1930-1938 arasında da dış siyasetimizde Fransa, âdeta yok sayılabilir. Bu durumu değiştiren tek hadise, Hatay meselesi dolayısıyle, Suriye'nin mandateri olan Fransa ile ister istemez giriştiğimiz ilişkiler oldu. Onun dışında Fransa'nın Türkiye varlığında, ne siyasî, ne de iktisadî bir etkisi yoktu...

***

HATAY MESELESİ

Atatürk'ün son yıllarında Hatay, onun büyük davalarından biri oldu. Hatay meselesi neydi? Bu davayı şöyle özetlemek mümkündür.

Hatay, Atatürk'ün, eski İskenderun Sancağı bölgesine verdiği isimdir. 31 Ekim 1918'de mütareke imzalanırken İskenderun ve Hatay, Türk ordusunun elindeydi. Bu ordunun başında da Mustafa Kemal

vardı. Mütareke sırasında Türklerin elinde bulunan toprakları Misakı Millî sınırları içinde kalan topraklar olarak alan Mustafa Kemal'e ve yeni Türk Devletine göre, Hatay'ın Türk sınırları içinde kalması lazımdı. Halbuki mütarekenin imzasından sonra İngilizler, hem de Mustafa Kemal'in mukavemet teşebbüslerine rağmen, İskenderun'u işgal ettiler. O zamanki İstanbul hükümeti, bu işgallere mukavemet edilmemesini istedi. Hatta Mustafa Kemal'i, Yıldırım orduları grubunu lağvederek İstanbul'a çağırdı. Fakat Mustafa Kemal'in ruhunda bu olaylar ve o topraklara karşı olan bağlılık daima yaşadı. Nitekim ilk fırsat ve imkân hissettiği zaman, Hatay meselesini ortaya attı.

Zaten Hatay'da, Fransa da bir türlü yerleşemedi. 1918-1921 arasında, mahalli milis kuvvetlerinin Fransızlara karşı dayatışı devam etti. 1921'de Fransızlarla Ankara itilafnamesi imzalanırken, Hatay için bazı koruyucu esaslar konulmaya çalışıldı. Atatürk 1936'dan itibaren Hatay işi ile meşgul olmaya başladı. İstanbul'daki "İskenderun ve Antakya Yardım Cemiyeti"nin adını "Hatay Hâkimiyet Cemiyeti" şekline çevirtti. Hatay sınırında (Dörtyol'da) aktif bir Hatay heyeti ve merkezi kurdurdu. Burada Hatay'ın Fransa'dan isteklerini ileri süren bir teklif yapıldı. Fransızlarla siyasî polemik başladı. Kendisi de o sene Meclis açış nutkunda "Fransızlarla aramızda askıda bulunan Hatay meselesini halletmek zamanı gelmiştir" şeklinde bir beyanda bulundu. Çünkü 1936'da Fransız başvekili Leon Blum, Suriye'ye İstiklâl verileceği şeklinde beyanlarda bulunuyordu. Hatay Suriye'ye geçmeden işi halletmek lazımdı. Atatürk Hatay'a karşı daha aktif alâkalar göstermeye başladı. "Hatay kırk asırlık Türk vatanıdır" şeklinde beyanlarda bulunuyordu. Antakya'da bir Başkonsolosluk açıldı. Hatay dahilinde hareketler gelişti. Ve nihayet Hatay meselesi Milletler Cemiyetine götürüldü. Ama iş nasıl olsa Fransa'yla halledilebilecekti.

Birleşmiş Milletler önce bir seçim veya sayım yaparak çoğunluğu tayin etmek istedi. O zaman Fransızlar, mezhepler meselesi üzerinde oynamaya başladılar. Çünkü Hatay'da, Aleviler olarak büyük bir nüfus kütlesi yaşıyordu. Ankara'nın Türk kabul ettiği bu kütleyi, Fransızlar ayrı bir cemaat grubu olarak alıyorlardı. Bunun üzerine manevra maksadıyla bir kısım birliklerimizin güneye kaydırılmasına girişildi. Vaziyet gerginleşti. 10 Mayıs 1938'de, yani hastalığının artık hükmünü yürüttüğü bir sırada Atatürk, Mersin'e gelerek, saatlerce süren geçit resminde bulundu. Nihayet ve çeşitli gelişmelerden sonra Fransa'yla önce bir

askerî anlaşma yapıldı. Bunu Paris'te siyasî bir anlaşma takip etti. Ve Hatay'da tarafsız bir plebisit yapılabilmek için, daha önce bir kısım askerî birliklerin Hatay'a girmesi kabul edildi. 5 Temmuz 1938'de bir kısım Türk birlikleri Hatay'a girdiler. 13 Ağustos 1938'de yapılan seçimde 40 Mebustan 22'sini Türkler kazandı. Hatay Meclisi açıldı. Hazırladığı bir anayasa ile bir istiklâl ve cumhuriyet ilan edildi. Hükümet, iç işlerde serbest, dış işlerde Fransa'ya tâbi olacaktı.

Atatürk, Hatay'da gelişmelerin bu safhasını hayatında gördü. Hatta, Hatay'a ilk valimiz olarak tayin edilen Şükrü Sökmensüer'den etrafıyla dinlediğime göre, Hatay davasının son ve nihaî çözüm şekli, Savarona yatında, Atatürk tarafından formüle edilmiştir. Her şey onu gösteriyor ki Atatürk'ün Hatay davasına kendini verişi, bilinenlerden çok daha derin, çok daha içlidir. Fakat ne yazık ki, Hatay'ın anavatana katılışını göremedi. Ama artık işin nereye varacağı belli olmuştu. Nitekim, 30 Haziran 1939'da ve daha önce Fransa ile de varılan anlaşmalardan sonra Hatay Meclisi Anavatana katılma kararı verdi. Ondan sonra Hatay, Türkiye'nin bir parçasıdır.

***

DÜNYANIN GELECEĞİ İÇİN BÜYÜK İNANCI VE BİR ÖNSEZİ: DÜNYA VATANDAŞLIĞI

Atatürk, son nefesine kadar insanlığa, milletlerin birbirlerine yaklaşmaları, aralarında anlaşmaları gerektiğine ve bir gün tahakkuk edecek dünya vatandaşlığına inandı. Düşmanlarını daha harp meydanında affetmişti. Zaten duygulu bir insandı. İstiklâl Savaşında, büyük taarruzda yenilen Yunan orduları başkumandanı Trikopis'in harp meydanında elini sıktı ve ona:

"Her kumandan yenilebilir."

diye nezaket gösterdi. Ondan sonra bu yenik başkumandanın Cumhuriyet bayramımızın her yıldönümünde, Atina'daki Türk Sefaretine gelerek onun resmi karşısında eğilmesi[1] ondan, bir düşman gibi değil, dünyanın hem en faziletli, hem en kahraman adamı gibi bahsetmesi se-

(1) Ruşen Eşref Ünaydın; *Özleyiş.*

bepsiz değildi. Trikopis bu vicdan vazifesine, ölümüne kadar devam etti. Anadolu'ya Yunan baskısınını düzenleyen Venizelos'u da Ankara'da bir dost gibi karşıladı. Hulâsa Atatürk için millî düşmanlık yoktu. Türk vatanına saldırılmadıkça, onun için her millet muhteremdi.

Romanya Dışişleri Bakanı Titulesko'ya, 17 Mart 1937'de Ankara'da söylediği sözlerden bazı cümleleri burada da nakledelim:

"— Dünyanın filan yerinde bir rahatsızlık varsa, bana ne, dememeliyiz. Böyle bir rahatsızlık varsa, tıpkı kendi aramızda olmuş gibi onunla meşgul olmalıyız. Hadise ne kadar uzak olursa olsun bu esastan şaşmamak lâzımdır.

"Beşeriyetin hepsini bir vücut ve her milleti, bunun bir uzvu saymak lâzımdır. Bir vücudun parmağının ucundaki acıdan, bütün vücut müteessir olur...

"İnsan, mensup olduğu milletin varlığını ve saadetini düşündüğü kadar, bütün cihan milletlerinin, huzur ve refahını düşünmelidir. Kendi milletinin mutluluğuna ne kadar kıymet veriyorsa, bütün dünya milletlerinin saadetine hizmet etmeğe de o kadar çalışmalıdır."

Atatürk'ün bu sözleri insanların dünya vatandaşlığını belirtmekle biter.

Atatürk bu görüşleri savunurken, Avrupa'nın en medeni ülkesinde ırk üstünlüğü, dünya hâkimiyeti, aşağı ırk denilenlerin imhası ve başka milletlerin topraklarında yeni bir Töton Şövalyeciliği tesisi için harp hazırlanıyordu...

***

BİR UZAK GÖRÜŞ

Millî Kurtuluş hareketlerine gelince? Daha önce de değindiğimiz gibi Mustafa Kemal, daha Erzurum günlerinde (Temmuz - 1919) dünyada sömürgecilik devrinin sona ereceğini haber vermişti. Türk İstiklâl Savaşı, bu gelişmenin öncüsü, örneği oldu ve bu misali Mustafa Kemal verdi. Gerçi misalini verdiği ve önceden müjdelediği bu devrin tam zaferini göremedi. Ama milletler esaretinin sona ereceğine olan imanı bir dakika sarsılmadı. Mesela 1922'de söylediği şu sözleri verelim:

"— Türkiye'nin bugünkü mücadelesinin yalnız Türkiye'ye ait olmadı-

ğını tekrar etmek lüzumunu hissediyorum. Türkiye'nin bugünkü mücadelesi, yalnız kendi nam ve hesabına olsaydı, belki daha kısa, daha az kanlı olur ve daha çabuk bitebilirdi. Türkiye'nin müdafaa ettiği dava, bütün mazlum milletlerin, bütün şarkın davasıdır."

Şu sözler de onundur:

"— Bugün, günün ağardığını nasıl görüyorsam, uzaktan, bütün şark milletlerinin de uyanışını öyle görüyorum. İstiklâl ve hürriyetine kavuşacak olan çok kardeş millet vardır. Onların yeniden doğuşu, şüphesiz ki terakkiye ve refaha müteveccih olacaktır. Bu milletler, bütün güçlüklere ve bütün manilere rağmen muzaffer olacaklar ve kendilerini bekleyen istikbale ulaşacaklardır.

Müstemlekecilik ve Emperyalizm, yeryüzünden yok olacak ve yerlerine milletler arasında hiçbir renk, din ve ırk farkı gözetmeyen yeni bir ahenk ve işbirliği çağı hâkim olacaktır..."(1)

– 1933 –

Şimdi bu çağ açılmıştır uluslar siyasî ve egemenliklerine ulaşmışlardır ve yarın elbette ki, ekonomik hâkimiyetlerine ulaşacaklardır. Ama Atatürk bu sözleri konuşurken, Hindistan'da Gandi ve Cevahir Lâl Nehru, takip ve tazyik altında veya hapisteydiler. Hindistan'ın Amritsar şehrindeki İngiliz kumandanı, şehir halkının İngiliz bayrağının önünden diz üstünde ve yerde sürünerek geçmelerini emretmiş ve bunu yaptırtmıştı. Bu olay biraz dedikodu uyandırınca da, gerçi İngiliz Hükümeti onu İngiltere'ye çağırdı. Ama bu sefer de İngiliz gazeteleri onun lehine yardım listeleri açtılar. İngilizler teberruları ile bu serseriyi zengin ettiler. Aynı yıllarda Fransa Atlas Afrika'sında hapishaneleri, hürriyet isteyen aydınlarla doldurmuştu. Fas Mücahidi Abdülkerim Madagaskar'da sürgündü. Mısırlı Millî Önder Zağlul Paşa da, Okyanusta, İngilizlerin sürgünündeydi. Almanya'da Yahudilerin toptan öldürülmesi hazırlanıyordu. Endonezya'da bir Hollanda memuruna 18 hizmetçi düşüyordu. Çinliler'e, Şanghay'da, Avrupalı mahallelerine, hatta şehir parklarına girmek yasaktı. Hulâsa şimdi Vietnam'da yakın zamana kadar Amerika'nın sürdürdüğü kanlı gafletin başka şekilleri Asya ve Afrika'da devam etmektedir.

---

(1) *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Siyaseti:* Dr. Mehmet Gönlübol ve Dr. Cem Sar.

İşte dünyanın o devrinde Atatürk, yukarıda verdiğimiz dili konuşuyordu. Onun kehaneti, onun büyük müjdesi, bugün tahakkuk etmek yolundadır. Gerçi yukarıda işaret ettiğimiz gibi bugün de dünyanın şurasında burasında, gizli veya açık emperyalizm çabaları vardır ve henüz dünyanın bütün milletleri, kendi topraklarını çeviren perdeleri yırtabilmiş değildirler. Ama bütün bunlar artık, milletler eşitsizliğinin son can çekişmeleridir. Atatürk'ün, doğacağını haber verdiği Millî İstiklâller sabahı artık dünyayı aydınlatmaktadır. Bu şafağın aydınlığının ardında ise onun silueti görünür...

Şimdi, biz, millî kurtuluş hareketlerinin bu gelişmelerini belki iyi izlemiyoruz. Hatta mesela 1950-1960 arasında Türk mümessilleri Birleşmiş Milletlerde, Tunus ve Cezayir'in istiklâl savaşlarını Fransa'nın dahili işi sayarak, Fransa lehinde oy kullandılar. Fakat bu gafletlere rağmen, birer birer kurtuluşa kavuşan milletlerin önderleri, onu hatırasını tazimle anıyorlar. Hint, Mısır, Endonezya, Cezayir ve diğer ülkeler liderlerinin Mustafa Kemal'i saygıyla öven sözleri her gün biraz daha zenginleşiyor. Bu satırların yazıldığı günlerde ve batı Afrika ülkelerinde bir iyi niyet gezisinden dönen bir zatın söylediği şu sözler çok manalıdır:

"— Türkiye'nin ilgisizliğine kırgınlar. Ama haritada Türkiye'nin yerini bilmeyenler, Atatük'ü biliyorlar..."

Atatürk'ün yıllarca önce ortaya serdiği uzak görüşü, çağın akışı, tarihin gelişmesi ve olayların dili tam olarak doğrulamıştır[1].

(1) Atatürk ve Türk mücadelesi hakkında Asya ve Afrika liderlerinin, aydınlarının beyanları bir ayrı cilt tutabilir. Bunlardan bir başka eserde faydalanacağız.

İnsanlığın Kaynaklarına Yöneliş

Ne tarihçi, ne de dil bilginiydi. Ama milletinin geçmişine yöneliş, onu insanlığın kaynaklarına götürdü. Bütün uygarlıkların kökünü bir ve başlıca dillerin türeyişinde milletinin ilk vatanını, aynı kaynak olarak gördü.

Teoriler kurdu, teoriler bıraktı. Fakat şu bir gerçektir ki, bir zaman geldi, Atatürk, dünya yuvarlağı üstünde insanın yüzyıllık macerasını, sanki avucunun içinde seyreder gibi oldu...

XVIII

İNSANLIĞIN KAYNAKLARI

İnsanlığın ilk vatanı neresidir? Kendilerine insan denebilecek ilk yaratık grupları hangi topraklarda meydana gelmişlerdir? İlk insan göçleri hangi ülkelerden hangi yönlere dağılmıştır? İlk dil gruplarının ana kökü hangi seslerdir?(1)

Bunlar öyle sorulardır ki, düşünürler, bilginler, araştırıcılar, dün olduğu gibi yarın da bunların üstünde duracaklardır. Ama bir devir olmuştur ki Atatürk, denebilir ki, gecesini gündüzünü bu soruların çözümü yollarında çömertçe vermiştir. Adına Dil hareketi, Tarih hareketi denilen bu çalışmaların ana gelişmelerini kısaca gözden geçirmezsek, Atatürk denilen çok cepheli insanın ruhunu dalgalandıran güdülerden bazılarını görmemiş oluruz. Hem öyle bir dalgalandırış ki, onun, sarıldığı bu davalara kendini mutlaka ve kayıtsız şartsız verişi diyebiliriz. Bir düşünceye, bir fikre, bir ülküye böyle mutlak bir yöneliş, ancak bir şeylere bağlanmasını, kendini vermesini bilen vasıflı insanların işidir.

Atatürk'ün dil ilgisi, harf değişimi hareketi ile başlamış görünmek-

---

(1) Bu sırlar elbette ki henüz ve tam çözülmemiştir. Her geçen gün, her yeni araştırma, insanlığın bilgi hazinesine bir şeyler katmaktadır. Şimdiki halde ve o da son zamanlarda bulunan kalıntılara göre, alet kullanan ilk yaratık, Afrika'da Tanganika çevresinde yaşamış olarak bilinmektedir. Bu kalıntıyla 1.750.000-2.000.000 yıllık bir geçmiş hesaplanıyor.

Fakat üretim yapan, köy veya yerleşik kamp kuran ilk insanların vatanı, gene son buluntulara göre "verimli ay kuşağı" denilen bölgedir. Bu bölge, Irak-İran arasındaki Zağros dağlarını takip ederek kuzey-batıya kıvrılmak suretiyle Anadolu'da Antitorosların altına, Toroslara, Amanoslara atlayıp güneye kıvrılmakta, Filistin'e kadar inmektedir. Bu kuşakta bulunan en eski iskân merkezi kalıntıları içinde, Zağroslarda Tel Halef, Filistin'de Eriha'dan sonra Torosların kuzey bölgesinde bulunan Hacılar (Burdur), Çatalhöyük (Çumra) kalıntıları, şimdilik dünyanın en eski merkezleri olarak (7.000.-9.000 yıllık) ilk otokton insanlığın vatanını buralara yerleştirmektedir. 1963-1964'te bunlara Çayağzı (Urfa) da eklenmiş bulunuyor.

Hulâsa ilk insanlığın vatanı durmadan araştırılır. Ama yeni keşifler ve araştırmalar, insanlığın eskiliğini durmadan derinlere götürürler.

tedir. İşte bu harf değişimi onu, dil sadeleştirmesi, dilin Türkçeleştirilmesi çabalarına götürdü iş orada kalmadı. Dil sadeleştirilmesi işi Türkiye'de zaten çoktan başlamıştı. Bu konuda çok yol alınmıştı. Osmanlıca; Arap, Fars ve Türk dillerinin karışımıydı. Osmanlıcaya bu yabancı diller hem kelimeleri, hem terkipleri, yani kaideleriyle girmişti. Kendinden saydığı arkadaşları arasında, özel günlük hayatında sade, akıcı ve basit bir Rumeli şivesi ile konuşmayı seven Mustafa Kemal, resmî konuşmalarında, hitabelerinde, nutuklarında, baştan başa Arap, Fars kelimeleri ve yabancı terkipler, kaidelerle yoğrulmuş çok ağdalı bir Osmanlıca konuşurdu. Mesela şu cümle onundur.

"Cumhuriyet; levs ile, riyâ ile, kizp ile melûf ve rengi aslisini, hali tabiîsini, kıymet-i girânbahasını gaip eden Bizans'ı elbette ki ve muhakkak adam edecektir. Hali tabii ve nezihine irca eyleyecektir."

Burada kastedilen Bizans, İstanbul'dur. Daha önce ele aldığımız bir mektupta "Toprakları, kaârına kadar mülevves, levsiyât ile meşbu" ve "Zulmet-i beyzâ içindeki muhit" diye tasvir ettiği gene İstanbul'dur. Bu cümlelerde onun, hatta aslında olmadığı halde kendi yaptığı, ağdalaştırdığı bir kelime de vardır: Muhakkakâ... Osmanlıcada muhakkak vardı ama, "muhakkakâ" yoktu. Atatürk muhakkak kelimesine bir de şedde eklemekle onu daha da kuvvetlendiriyordu. Bu kelime bu şekilde Meclis nutuklarında kullanılmıştır. Ama dil hareketi zaten ve pek çabuk, dilin sadeleştirilmesi çabasından çıktı. Dilin Türkçeleştirilmesi ve bunun için de Türk kökünden asıllar aramak, kelimeler bulmak safhasına girildi. Bu konuda makul ve tabii bir çalışma yolu olan derleme, yani halk dilinde kullanılan kelimeleri tarayarak bunlardan faydalanma işi de yetersiz kaldı. İlk Türkçe denilen köklere veya yaklaştırmalara inildi. Ama dil hareketi bu noktada da kalmadı. Daha ileride değineceğimiz Türk Tarihi araştırmalarında olduğu gibi nihayet, ilk insanlığın vatanı sayılan Ortaasya'ya, ilk dilin veya dillerin kaynağı davalarına kaydı: Acaba ilk anlamlı sesler ve ilk dil örgüsü nasıl doğmuştu?

O zaman, iş teoriye değil de, faraziyelere (varsayımlara) vardı ve "Güneş Dil Teorisi" denilen faraziye böyle belirdi. Güneş-Dil Teorisini Gazi'nin eseri saymak doğrudur. Çünkü o kendini buna bir süre ihtirasla verdi. Bu gelişmeyi aydınlatıcı nakiller, bunu göstermektedir.

Ama işin gene kronolojik akışına inelim: Daha önce ve harflerin Latinleştirilmesi bahsinde işlendiği gibi evvela "Dil Encümeni" kuruldu.

Bu encümenin vazifesi, harf değişimini bilimsel yönden düzenlemekti. Bu hareket "Türkçecilik" cereyanını uyandırdı. 1928 Mayısı'nda kurulan Dil Encümeni, *Türkçe alfabe*'den sonra, *Türkçe Kıraat, Türkçe Gramer, Seçme Yazılar* gibi eserler yayınlamaya girişti. Bir taraftan da sözlük işine girildi. Fakat sözlük ilerleyemedi. Çünkü o sıralarda Türkçeyi kendi yatağına, öz kaynağına çevirme çabaları başladı. Bir kurultay da toplandı. Böylece dil işi, üniversite mensupları ile Bilgin ve Öğretmenlerin önüne çıkarılmış oldu. Türk dili çalışmaları sadeleştirme, derleme, terim, gibi konuları aşarak, Türkçenin Sâmi dillerle, Sümer diliyle mukayesesi, Türkçe ile Hint-Avrupa dilleri arasındaki rabıtalar gibi ilk çağın karanlıklarına kadar inen konularda, Türk dilinin yerini bulmak çabaları üstünde tebliğler yapıldı[1].

Türk dili araştırmaları, Türk tarihi üstündeki araştırmalarla beraber yürüyordu. Her iki alandaki gelişme ister istemez biraz da mücerred'e (soyut) kayıyordu. İşte Güneş-Dil Teorisi bu gelişmeler sırasında ortaya çıktı.

Bu türlü dil teorileri; dillerin doğuşuna, şekillenmesine yönelen nazari teorik terkiplerdir. Güneş-Dil Teorisi bu terkiplerden yalnız bir tanesidir. Ay-Dil Teorisi, El-Dil Teorisi şeklinde ve 200'den fazla dil teorisi gibi, bizde de Güneş-Dil Teorisi ile hedef tutulan hareket, daha ziyade "Türk dili ile dünya dilleri arasındaki ilgiyi incelemek, Türk dilinin geçmişini, kökünü araştırmak" şeklinde belirtilmiştir. Zaten öyle görünmektedir ki, Türk tarih tezi, bir Türk dili tezini ister istemez zaruri kılıyordu... Aynı kaynaktan gelen ve dünyaya yayılan insan boylarının tarihi temellerindeki birliği, dil köklerinde de aramak...

Güneş-Dil Teorisinin faraziye, benzetiş, yakıştırma veya dayanakları üzerinde durmak tabii bu kitabın konusu değildir[2]. Fakat daha önce de değindiğimiz gibi Gazi, Güneş-Dil Teorisini benimsemişti. Onu kendi Teorisi sayıyordu. Kelimelerin yapısı üzerinde, bir kurmayın cephe işaretleri üzerinde çalışması gibi yorularak, mânâlar tamamlama-

(1) 18 Ağustos 1934 ve 24 Ağustos 1936 yıllarında bu Kurultaylar gene Dolmabahçe'de tekrarlandı.

(2) Üçüncü Dil Kurultayı kitabı, dil hareketleri üstünde aydınlatıcıdır. Ragıp Özdem'in *Dilin Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış* eseri ile, Ömer Asım Aksoy'un *Atatürk ve Dil Devrimi*, Prof. Afet İnan'ın *Atatürk'e Ait Hatıralar ve Belgeler* eserlerinde, dil ve tarih ile ilgili yazılar ayrıca tavsiyeye değer.

ya çalışırdı. Mesela Güneş-Dil teorisine göre "Durmak" sözcüğü şu şekilde unsurlarına (öğelerine) ayrılırdı:

"Uğ + Ud + Ur + Um + Ak"

İlk parça ana köktü ve kökte temel kavram "hareket"ti. Sonra diğer unsurlar (öğeler) temel kavrama bazı hareket ifadeleri veriyordu ve bu böylece sürer, giderdi.

Bütün bu çalışmalar arasında önemli olay, Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesinin açılması oldu. O Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi ki, hiçbir zaman bu isme layık olmadı. Bu Fakültenin gayeleri üzerinde Atatürk çok düşündü. Ondan çok şeyler bekledi. Fakültenin cephesine yazılan "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" sözleri onun bir beyanından derlenmiştir. Zaten hem Dil, hem Tarih kurumunun da koruyucu Reisi kendisiydi. 12 Temmuz 1932'de kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti, 24 Ağustos 1936'da toplanan üçüncü Dil Kurultayında varılan bir kararla "Türk Dil Kurumu" adını aldı. Atatürk'ün ölümünden önceki vasiyetnamesinde, İş Bankasındaki maddi varlığının geliri, yarı yarıya Dil ve Tarih kurumları arasında paylaşıldı. Şimdi biraz da tarih çalışmaları üstündeki gelişmelere göz gezdirelim:

*
* *

İNSAN'IN HİKÂYESİ

Gazi'nin Türk Tarihi ve Türklerin uygar geçmişi üzerindeki ilgileri de aynı tarihlerde başlar. O zaman Musikî Muallim Mektebinde hoca olan Afet İnan, şunları anlatır:

"1930 yılında, Fransızca coğrafya kitaplarının birinde, Türk ırkının sarı ırka mensup olduğu ve Avrupa zihniyetine göre ikinci (Secondaire) nevî bir insan tipi olduğu yazılıydı. Bunu kendisine gösterdim. Bu, böyle midir, dedim.

" '— Hayır, olmaz, bunun üzerinde meşgul olalım, sen çalış,' dediler."

Ondan sonra Atatürk'ün Türk tarihine ilgisi kesintisiz sürmüştür. Milletinin tarihine bağlıydı. Ama bağnaz milliyetçi (şoven) ve ırkçı (rasist) değildi. Evvela yaklaştırma, zihni bağıntılar şeklinde başlayan, Afet İnan'la evde, yahut gezintilerde devamlı konuşmalar şeklinde geçen bu

ilgiler, sonraları daha derin araştırmalara yönelmiştir. Bu konuya girerken hemen şunu belirtmeliyiz ki, Atatürk nesli (kuşağı), tarih anlayışı ve bu nesle verilen tarih bilgisi bakımından iki hatalı görüşü içinde yetişmiştir.

Onun neslinin tarih anlayışına damgasını vuran bu iki büyük ve temel hatanın biri şuydu ki, resmi kitaplara göre, bir Türk tarihi yoktu ve Türk Tarihi, ancak Osmanlı tarihinden ibaretti. Osmanlı Devletinin kurucuları da, Söğüt kışlağı ile Domaniç yaylasına yerleşmiş 300 çadır halkından ibaretti[1]. İkinci hata da şuydu ki, Tarihte bir Türk uygarlığı yoktu. Okutulan kitaplarda böyle bir şey yazılı değildi. Ortaasya, en sert deyimlerle sıfatlandırılan Cengizlerin, Timurların yurduydu. Hem gene resmi kitaplara göre, zaten ortada bir Türk soyu da yoktu. Ya Müslümanlar ya Osmanlılar vardı. İslâm tarihinin ululuları Araplardı. Osmanlı toplumu içinde Araplar, Kürtler, Arnavutlar hep övgü sözleriyle yer alırlardı. Fakat Türkler adı geçmeyen bir değersiz, kimsesiz topluluktu. Hele Padişahın ve Hanedanın Türk asılları ile bağıntısı yüzyıllardır kesilmişti. İşte hem Atatürk, hem nesli bu hava içinde yetiştiler. Ve Tanzimattan beri de inanılan şuydu ki, hem medeniyet, hem medeniyetin kaynakları garptaydı.

Bu ruh halinin ilk sonucu, özellikle aydınlar arasında yaygın ve yerleşmiş bir aşağılık duygusuydu. Bir taraftan bu kötü kompleks, diğer taraftan Osmanlı Padişahlığının ürkmüş, sinmiş, boynu bükük hali içinde yetişen genç kuşağın, içlerinde isyancı ruh taşıyan bir avuç mensubundan başkasına hâkim olan ruh hali, bu durumu olduğu gibi kabul etmekten ibaret kalıyordu.

İşte Gazi, Türkleri ikinci derecede bir ırk gibi gösteren Fransız coğrafyasının bu görüşüne karşı:

"'— *Hayır, olmaz.*"

(1) Halbuki bu Kayı Oymağı, büyük Oğuz boyunun, ancak küçük bir ucu idi. Oğuzlar, daha Osmanlılardan önce İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya yayılan büyük bir devlet (Selçuklu devleti) kurmuşlardı. Onlardan önce de Ortaasya, Afgan, Hint, İran ülkelerinde Karahanlılar, Samanoğulları, Gazneliler, gibi Türk devletler kurmuşlardır. Ve Karahanlılar, İslâmiyeti kabul eden ilk Türk devleti oldu. Müslümanlıktan önce, kendilerine mahsus bir de yazı dili veren büyük Göktürk devleti (I.S. 552-745) ve sonra daha eski devletler Türk boyunun tarihini İsa'dan önceye uzatır. Hulâsa Osmanlılar bu zincirin başı değil, son halkası idi.

derken, Türk boyunun çok derinlere inen tarihini, uygarlığını elbette ki bilmiyordu. Ama Türklerin ikinci derecede, önemsiz bir ırk toplumu olamayacağını da seziyordu. İşte ondan sonra kendini bu sezinin derinleştirilmesine, kökleştirilmesine verdi. İşe böyle el koyuşu kendisini, hatta kendisinin de önceden tahmin edemeyeceği kadar geniş görüş sentezlerine götürdü. Fakat şu oldu ki, o günlerden sonra Tarih ve Dil konuları, onu, gece ve gündüzleri yorulmadan meşgul eden faaliyet alanları olarak genişledi. Bu çalışmaların ilk açıklanması, 28 Nisan 1920'de, Türk ocağının altıncı kurultayı münasebetiyle düzenlenen toplantıda yapıldı. O zaman Musikî Muallim Mektebi öğretmeni olan Afet Hanım (İnan) Gazi'nin çok yakından ilgilendiği konferansını verdi. Türk tarihinin eskiliğinden, Türklerin kurduğu büyük medeniyetlerden bahsetti ve sonra 40 imzalı bir takrir verdi. Bunda Türk tarihinin tetkiki için bir heyet teşkili isteniyordu. Heyet üyelerini ocağın merkez heyeti seçecekti. İşte "Türk Tarih Kurumu"nun temelini teşkil eden "Türk Tarihi Merkez Heyeti" böyle kuruldu. Heyeti Gazi himayesine aldı. İlk iş olmak üzere de, 1930 sonlarına doğru "Türk Tarihinin Ana Hatları" isimli eser basıldı[1]. Bu kitapla Türkiye'de Türk Tarih görüşü hem daha eski Osmanlı devrinin, hem meşrutiyet devresinin tarih görüşünden ayrılarak, Türk uygarlığının kaynaklarına yönelen bir çığır aldı. Bu hareketin hem öncüsü, hem teşkilâtçısı, hem koruyucusu ise, fiilen Gazi Mustafa Kemal'di.

Bu eser, on bir bölüm içinde, kainattan, dünyanın şekilleşmesinden, insanın oluşumundan başlayarak Türk tarihini incelemekteydi. Böylece bu tarihi, Cumhuriyet devrine kadar ana hatlarıyla içine almaktaydı. Eser yalnız 100 nüsha bastırıldı ve ancak ilgili aydınların ve tarihçilerin tetkikine sunuldu. Türk tarihini yeni bir açıdan ele alan bu 606 sayfalık eser, daha sonra Atatürk'ün tarih tezi denilen görüşü ortaya atıyordu. Kitabın önsözüne göre bu eser belirli bir maksatla yazılmıştı. O güne kadar gerek memlekette, gerek dışarda yazılan tarih kitaplarında, Türklerin dünya tarihindeki rollerini bilerek veya bilmeyerek küçülten görüşlere karşı cephe almak ve Türklüğün kendisini tanımasına, benliğini

(1) Gazi, İngiliz tarihçisi H. G. Wells'in Cihan Tarihinin Ana Hatları eserini görmüş, inceletmiş ve çok beğenmişti. Bunun tercüme edilmesini istedi. Maarif Vekâleti bir heyete tercüme ettirdi. *Türk Tarihinin Ana Hatları* isminin ve tarihinin bu eserden ilham aldığı bilinir.

geliştirmesine yardım etmek... Öyle denilebilir ki bu kitapla Gazi, çocukluk ve gençlik çağında kendi kuşağına verilen tarih anlayışıyla, bu anlayışın o zaman bütün aydın nesli saran aşağılık duygusuna karşı, bir isyan bayrağı açmıştır. Ama bu tarih tezinin, daha geniş bir ifade taşıdığı da şüphesizdir.

Fakat bu konuya değinmeden önce, hareketin kronolojik gelişmesini vermeye devam edelim: "Türk Ocağı, Türk Tarihi Merkez Heyeti" 1931 başlarına kadar bu isim altında çalıştı. 1931 yılı başlarında "Türk Tarihinin Ana Hatları"ndan ilham alınarak bunun 74 sayfalık bir özeti, 30.000 nüsha olarak yayınlandı. 1931 başlarında, yani merkez heyetinin kuruluşundan bir yıl sonra Türk Ocakları kapatılarak yerlerine "Halkevleri" kuruldu. Bu sefer merkez heyeti, "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti"ni kurdu. Bu cemiyetin adı da dil değişiklikleri sırasında "Türk Tarih Kurumu"na çevrildi. Cemiyetin en göze çarpan çalışması, 1931 yılı sonlarında ve liseler için hazırladığı 4 ciltlik bir Umumî Tarihtir. Maarif Vekâleti daha sonra ve bu dört cildi esas tutarak ortaokullar için de 3 ciltlik bir Tarih kitabı hazırlattı. Bu suretle de mekteplerde eski tarih anlayışını yaşatan kitaplar kaldırılmış oldu[1].

Gazi artık yalnız Ankara'da değil, gezdiği yerlerde, ilk iş olarak tarih ve dil çalışmalarıyla ilgileniyordu. Mekteplerde çocukları, hocaları imtihan ediyordu. Bir yerde iyi bir netice alırsa seviniyordu. Temmuz 1932'de ilk Türk Tarih Kongresi bu hava içinde toplandı. Tarih tezi artık ilk defa üniversite hocalarının da katıldığı bir öğretmenler ve bilginler toplantısında gün ışığına çıkarılıyordu. Onun, tarih işlerine bu alâkası, bir zerre azalmadan ölümüne kadar sürdü. Kongreler, araştırmalar, kazılarla, iş verimli istikametlere yöneldi ve ölümünden önce 5 Eylül 1938 tarihli vasiyetinin 5. maddesi ile, iş Bankasındaki parasının gelirini, yarı yarıya Dil ve Tarih Kurumlarına bıraktı...[2]

---

(1) Atatürk, Türk tarihi bahsinde en uzak kaynaklara inerken, yakın tarih, mesela Selçuklular ve bilhassa Osmanlı tarihi üzerinde durmamış gibidir. Bu konuda, mektepler için hazırlanan cumhuriyet tarihleri dışında, esaslı araştırmalar yapılmadığı bir gerçektir. Bir bakışta ilgisizlik gibi görünen bu hareketin sebebini, hatıraları henüz yeni olan saltanat devrini unutturmak ve bu konudaki incelemeleri kendisinden sonraki nesillere bırakmak düşüncesine bağlamak daha doğru olsa gerektir.

(2) Hususî işlerinde umumî vekili ve Cumhurbaşkanlığı Umumî Kâtibi Hasan Rıza Soyak'ın hatıralarına göre, Atatürk'ün mevcut vasiyetnamesindeki şart-

***

Türk tarihi hareketi, Türklerin eskiliği ve medeniyete hizmetleri açısından başlamıştı. Fakat sonra dava, bütün dünya tarihini kapsayan bir nitelik aldı. Bu görüşe göre evvela, o güne kadar Batı uygarlığı tarihinin hareket noktasını teşkil eden "Yunan medeniyeti prensibi" sarsılıyor, uygarlığın kaynakları, hatta Mezopotamya veya Mısır-Girit-Ege üçgeni üstünden de kayarak doğuya, Ortaasya'ya götürülüyordu. Göçler oradan başlamıştı. Uygarlık kolları oradan yayılmıştı. Böyle olunca tabii ilk dillerin kaynağını da orada aramak gerekiyordu. Dil grupları Ortaasya'dan doğuya, batıya, güneye yayılan insan kolları ile beraber yeni yeni lehçeler, diller yaratarak batıya, Pirenelere, İberya'ya, Gal'e, Britanya Adaları'na kadar gidiyordu. Hatta doğuya yayılan kolları, bir taraftan Çin Hindi üzerinden adalara, diğer taraftan o zamanki Amerika topraklarına geçerek yeni kültür şekilleri yaratmış oluyorlardı.

Tarihin bu açıdan gelişmesi ele alınınca tabii dilbilgisini, lengüistik, fonetik gelişmelerini, sonra paleontolojiyi, arkeolojiyi ele almak lazım geliyordu. Irklar inceleniyordu. Kafatasları inceleniyordu. Bu konuda

---

larla, partisine devredilen nutuk ve hisse senetleri 10 Kasım 1938'deki durumuna göre şöyledir:

NUKUT:

Emekli hesabı	19.566,80.–
4 No. şahsi hesap	53.453.18.–
	73.019.98.–
2 No. hesap	1.446.872,03.–
YEKÛN	**1.519.892,01.–**
İş Bankası hisse senedi	119.125.–
Müessis hisse senedi	569.–
	119.694.–
Maden Kömürü T.A.Ş. hisse	
Hamiline muharrer	12.250.–
Müessis hisse senedi	125.–
	25.125.–

yapılan dünya araştırmaları getirtiliyordu. Hulâsa birtakım fazla gayretliler spekülasyonlara kaysalar bile, konu, bir ilim temeli üzerine elbette oturacaktır. Neticeler ilk sezileri tam doğrulamasa bile, araştırmalar, kazılar, derlemeler ortaya elbette ki bazı bilimsel değerler çıkaracaktı.

Ama öyle oldu ki, bir an geldi Atatürk, dünya yuvarlağını avucunda dönüyor gibi gördü. Rüyasına inanır gibi oldu. Bunun nihayet biraz da hayal terkibi olduğunu ve asıl araştırma ve gerçekleri, gelecek nesillerin başaracağını elbette biliyordu. Ama bir milletin kökünü 300 çadırlık bir kabileye bağlamak ve bu oymağın gerisinde bir medeniyet belirtisi görmemek şeklindeki eski daracık anlayıştan ne kadar uzaklaşılmıştı. Eğer bugün, ondan sonra gelen nesil, onun konusu üstünde, onun istediği kadar çalışamıyor ve derinleşemiyorsa, bu hal onun ruhunu ancak üzen bir şey olabilir. Fakat o kendisi, kendi sezilerine kendini verişten, herhalde engin bir tatmin duydu. Bütün insanlığı bir ve kardeş bir köke bağlamak? Bütün insanlığı bir ve kardeş bilen, insanları dünya vatandaşları olarak gören o soy insan için, bu ne engin bir heyecan kaynağıdır[1].

(1) Osmanlı saltanatı devrinin tarih anlayışına daha önce değinmiştik. Meşrutiyet devri, bilhassa Balkan harbinden ve Ziya Gökalp'ın çıkışından sonra bu görüşü değiştirdi. Bu defa Osmanlı Türklüğü ve tarihi, büyük Türk tarihinin bir devamı gibi alındı. Gözler Ortaasya'ya çevrildi. Necip Asım *Türk Tarihi*'ni yazdı. Fakat Meşrutiyet'teki Türk tarihçiliğine de medeniyetçilikten ziyade, siyasî ırkçılık ruhu sinmişti. Bu arada Moğollar ve Türkler anlamı da biraz karışıktı. Gazi'nin tarihçiliğinde ise ırkçılık değil, kökçülük vardı. İnsanlığın kaynaklarına Ortaasya'da ve hiçbir ırk taassubu ve siyasî kaygı gözetilmeden inmek istiyordu. Zaten bizzat Atatürk'ün tipi ve yüz hatları, Mongolit yakıştırmalara müsait değildi.

Altı Ok'un Hikâyesi

Atatürk, bir doktrin adamı ve Halk Fırkası bir doktrin partisi değildi.

Ama millî kurtuluş hareketinin; çağın akışından, Türkiye'nin yapısından gelen ve bir inkılâba fikir temelleri olabilecek ideolojik unsurları vardı...

XIX

DEĞERLER DEĞİŞİYOR

Adına bazen *Kemalizm* de denilen[1] Mustafa Kemal hareketinin fikirler ve rejim bakımından gelişmelerini artık inceleyebiliriz. Bu izleme ve incelemeyi yaparken evvela "6 Ok" şeklinde ifade edilip iktidar partisi programında yer alan, daha sonra da devletin hukikî temeli olan Anayasaya giren 6 ana prensip üzerinde durmamız gerekir. Çünkü bugün bir program malzemesi olarak CHP'nin arşivinde yatan bu 6 ilkenin, aslında ilgi çekici bir hikâyesi vardır. O ilkeler ki, bugün onlardan, bazıları, mesela *Cumhuriyetçilik*, artık millî bilince mal olmuştur. Bazıları ise, mesela *Halkçılık* ve *Devletçilik*, konuldukları ve ilan edildikleri günlerde kapsadıkları anlamı ya yitirmişlerdir yahut da bu anlam ve kavramlar, ilk renklerini kaybederek, zedelenmiştir. Bazıları da, mesela *inkılâpçılık* gibi, yapısı ve niteliği itibarıyla inkılâpçı olmayan, tekamülcü (evrimci) bir demokrasi çabası içinde anlamını kaybetmiştir.

Fakat günün bu gerçeklerine rağmen 6 Ok'un, Mustafa Kemal hareketinde ve Tek Adam'ın hayatındaki gelişmelere ışık saçan bazı değerleri vardır. Bu gelişmeleri gereği gibi aydınlatabilmek için, 6 Ok'un hikâyesini hem Mustafa Kemal'in, hem Halk Partisinin hikâyesine bağlamak ve öylece izlemek şarttır. Biz de öyle yapacağız. Ama önce şuna işaret edelim: Halk Partisinin doğuşu ve ilk gelişmeleri, Tek Adam'ın bu cildinde, "Kadrolaşmak" bahsinde yer almıştır. Ama şimdi 6 Ok'un hikâyesine girerken, bu kuruluşun ilk merhalelerine ister istemez ve kısaca tekrar değinmemiz gerekir.

---

(1) Biz Kemalizm kelime ve terimini, yazı ve eserlerimizde kullanmadık. Çünkü İZMA, derlenmiş, sistemleştirilmiş, belirli dayanaklara dayanan bir cereyanın, bir akımın, yahut teorik esasların ifadesi olan bir tez'in adı olmalıdır kanısındayız. Halbuki Mustafa Kemal Hareketi, daha doğrusu Millî Kurtuluş Hareketi, İdeolojiye esas olacak fikri prensipleri ihtiva etmekle beraber, böyle bir sistem halinde terkip ve izah edilmiş değildir. Nitekim Kadro hareketi ve bu arada *İnkılâp ve Kadro* isimli eserimiz, bu sistemin İdeolojisini işlemek hareketinden başka bir şey değildi. Ve eserimizin diğer bir adı da "İnkılâbımızın İdeolojisi"dir. Ama bu hareket ve eserde de tespit edilen prensipleri, tam ve sona ulaşmış saymak, elbette ki kabil değildir...

***

PARTİ MİLLET

Bilindiği gibi Halk Partisi (Fırkası) 9 Eylül 1923'te, yani İzmir'in düşman işgalinden kurtuluşunun birinci yıldönümünde kuruldu. Partinin kadrolaşmak bahsinde verdiğimiz 9 umdesi, daha 8 Nisan 1923'te yayınlanmıştı. Büyük Millet Meclisinin ikinci dönem seçimlerine Parti, gene Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti olarak girdi. Seçimler biter bitmez parti tüzüğü, seçimleri tam olarak kazanan bu Cemiyet temsilcilerinin Meclis Grubu olarak yaptıkları toplantıda kabul olundu. 19 Kasım 1923'te Gazi Mustafa Kemal Parti Genel Başkanlığını İsmet Paşaya devretti. 20 Kasım'da Parti, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti teşkilâtını kendi üzerine aldı. Bu suretle parti kurulmuş ve Müdafaai Hukuk tarihe karışmış oldu. Partinin tüzüğüne evvela iki esas hâkimdi: *Cumhuriyetçilik ve Milliyetçilik.* Gazi Mustafa Kemal'e göre parti, milletin partisi idi. Daha doğrusu onun ifadelerine göre bu partide, millet partileşiyordu. Çünkü partiye zemin hazırlamak için yaptığı memleket gezisinde ve daha Ocak 1923'te İzmit'te yaptığı konuşmada "Kuracağı partinin, bütün milletin fikir ve emellerinin hulâsası" olacağını bildiriyordu. Aynı konuşmadan şu cümleyi hatırlayalım:

"Milletin, siyasî partilerin çatışmasından çok canı yanmış olduğunu, başka memleketlerde partilerin sınıf menfaatlerini muhafaza için kurulduğunu ve Türkiye'de âdeta ayrı ayrı sınıflar varmış gibi kurulan partiler yüzünden malûm olan acıklı neticelere şahit olunduğunu, halbuki Halk Partisi dediğimiz zaman, bunun içine vatandaşların bir kısmı değil, bütün milletin dahil olacağı... v.s."

Böylece Halk Partisi, bütün milletin partisi sayılıyordu. Yahut da bu partide millet, bir nevî *Parti millet* oluyordu. Gene aynı nutkunda Gazi, milletin kafası ve eli işleyenlerine değinerek şunları söylüyordu:

"Muhtelif meslekler erbabının (mensuplarının) menfaatlerinin birbirleri ile imtizaç (kaynaşma) halinde olduğunu, bunları sınıflara ayırmak imkânı bulunmadığını ve hepsinin Halktan ibaret olduğunu."

Halkçılık prensibini böyle aydınlatıyordu.

Partinin nizamname "tüzük" maddeleri bu niteliği daha da belirt mektedir. Birinci madde parti için şu hedefleri koymaktaydı:

"A — Millî hâkimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek.

B — Türkiye'yi asri bir devlet haline yükseltmek.

C — Türkiye'de bütün kuvvetlerin üstünde, kanunun velâyetini (sa hiplik) hâkim kılmaya çalışmak..."

İkinci maddede şunlar vardır:

"Halk Partisi nazarında Halk mefhumunun (kavramının) herhangi bir sınıfa münhasır olmadığı, hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak müsavat (eşitlik) kabul eden bütün fertlerin halktan bulunduğu, halkçıların hiçbir aile, hiçbir sınıf, hiçbir cemaat, hiçbir fert imtiyazı kabul etmeyen ve kanunları koymaktan mutlak hürriyet ve istiklâli tanıyan fertler olduğu... v.s."

***

DOKTRİN YOKSUNLUĞU

Bu kayıtlar konulurken Devletin niteliği, rejimin adı henüz belli değildi. Hilâfet müessesesi henüz yaşıyordu. Medreseler, şer'iyye mahkemeleri henüz duruyordu. Zaten onun içindir ki yeni parti mensupları, getirdikleri veya savundukları rejime ancak, *yeni rejim* demekle yetindiler.

Halk Partisi bütün iktidar devrinde ve onu izleyen yıllarda nazariyeci (teorisyen), yorumcu (tefsirci) yetiştirememiştir. Partinin tarihi ise yazılmamıştır. Onun için, bu doğuş ve kuruluş devrinin teorik ve fikri gelişmeleri henüz incelenmemiştir. Gerçi bu konuda ve daha ileride verece ğimiz çeşitli açıklamalarda, bazı özetlemelere gidilmiştir. Ama gerek istiklâl savaşı içinde meydana atılan ve gerek bu savaştan sonraki oluşlar içinde yer alan fikir ve görüşler için şu söylenebilir ki, Gazi Mustafa Kemal, her zaman değindiğimiz gibi, önceden çerçevelenmiş bir doktrin kaydı altına hiçbir zaman girmemiştir. Millî Hâkimiyet, Millî Istiklâl gibi esas fikirler ilk adımda belli olmakla beraber, hareketlerini zamanın akışı ve şartları içinde şekillendirmiştir. Bu hal, Mustafa Kemal hareketinin karakteristik bir cephesidir. Şimdi gene konuya girelim:

Bütün milletin partisi, yahut bizim ifade etmek istediğimiz gibi Parti millet anlamı ile sınıfsızlık, imtiyazsızlık, çıkar çatışmazlığı, Parti-millet kaynaşması gibi görüşleri ancak, o günün şartları, Gazi'nin o günkü ruhî eğilimleri içinde değerlendirmek mümkündür. Çünkü biraz derine inilince görülür ki, bu soy ve idealist, fakat safiyane eğilimler gerek memleketin sosyal yapısı, gerekse partinin kuruluşunu takip eden 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanununun getirdiği fikir ve hukuk ilkeleri ile bağdaşamamaktadır. Sosyal gerçeklerle ise, tamamen çatışır. Çünkü evvela, memlekette sınıflar daima vardır. Sonra 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu, batıdan aktarılmış liberal bir temel kanun olduğu gibi, Türkiye'nin imtiyazsız, sınıfsız, birleşmiş bir kütle teşkil ettiği görüşü de, gerçeği aksettirmiyordu. Çünkü daha Padişahlığın, Halifeliğin, teokrasinin, ayanlığın, beyliğin, ağalığın, eşraflığın henüz yaşadığı ve asırlardan beri de yaşamakta olduğu bir ülkede, kökten bir müdahale olmadan sınıfsız, imtiyazsız bir bünye kuruluşunu, bir sosyal yapıyı fiilen yerleştirmek, gerçekten imkânsızdı. Böyle bir millet yapısına ulaşabilmek için hem partinin tüzüğünde, hem yeni devletin yetki ve organlarında temel kayıtlar mevcut değildi. Böyle bir düzenlemenin gerekleri, Teşkilâtı Esasiye Kanununda yoktu. O halde Gazi, bu fikir ve emellerini beyan etmiş olduğuna göre de, ya Halk Fırkasının kuruluşundan sonra bu alanda yeni gelişmeler olacaktı. Yahut da Gazi'nin beyan ve ilan edip, parti edebiyatında temenni şeklinde olsa da yer alan idealler, ister istemez askıda kalacaktı. Bunu da ancak zaman gösterecekti.

Sınıflar, tarih boyunca ve bütün toplumların sosyal yapısında beliren, temelinde üretim ve mülkiyet ilişkileri, menfaat (çıkar) çatışmaları yatan, menfaat birliği gruplarıdır. Eski Roma'da partisyenlerle plebler, eski Mısır'da rahipler, soylular ve askerî kast ile topraksız çiftçiler, işçiler, yahut esirler; ortaçağda senyörlerle serfleri, çağımızda sermaye gücüne sahip olanlarla, kol, kafa gücünü işletenler vs. gibi...

1923-1924 Türkiyesi'nde gerçi sanayi yoktu. Patron ve işçi çatışması var denilemezdi. Ulaştırma, ziraat, para hareketleri, yatırımlar önemsizdi. Perişanlıkta, iptidailikte, cehalette halk bütünlüğü birleşiyordu. Derebeyi ve eşrafla köylü ve kasaba halkı arasındaki hayat seviyesi farkı pek baş döndürücü değildi. Ama memleketin girdiği sulh devresinde ve hele liberal bir zemin üstünde gelişme ve kalkınma başlayınca, farklar ister istemez belirecekti. Olanlardan başka, yeni sosyal zümreler doğacaktı. Sınıfların ruşeymi canlanacak, şekilleşecekti. Yeni Parti ve yeni

Anayasa, bu gelişmeyi önleyici, müdahale, kayıt, kanun ve organları, yahut da zihniyet ve organizasyon şekillerini getirmedikçe, bunu önlemek mümkün değildi.

Partilere gelince, partiler, karşılıklı çarpışan siyasî zümreler halinde ilk çağdan beri vardır. Çağdaş anlamı ile parti, çeşitli menfaat zümrelerinin siyasî sözcüsü ve iktidar mücadelecileri olarak doğmuştur. Türkiye'ye gelince, 1923'te Türkiye'de bir tek parti doğuyordu. Bu parti bir inkılâp partisi gibi beliriyordu. İnkılâp ise, inkılâba karşı olanların irade ve menfaatını, inkılâba taraftar olanların, yani azınlığın irade ve menfaatlerine cebir ve zor yolu ile, yaput da bunu sağlayıcı âmir kanunlar yolu ile bağlanmasıydı. Nitekim şu sözler Gazi'nindir:

"İnkılâp, mevcut müesseseleri zorla değiştirmek demektir..."(1)

O halde zaferden sonra sulh devrine Gazi, bir inkılâpçı ve Halk Partisi, bir inkılâp partisi olarak giriyor ise, bu inkılâp ya bir doktrin işi, yahut, müdahaleci bir program ve rejim meselesiydi. Halbuki Halk Partisi, bir doktrin, hatta Program Partisi olarak gelmiyordu...

Gazi'nin ve yeni partinin önünde yeni devir, birtakım problemler, birtakım sorunlar ile dolu olarak açılıyordu. Ya inkılâp yürüyecekti, tamamlanacaktı, yahut da millî mücadelenin ihtilâlci ruhu, yeni devrin zihniyet, organizasyon ve fikir yetersizliği içinde kısırlaşacak ve bir zaman gerçek bir oligarşiye dönecekti. Yani, ya idealist insan, gerçeklerin kanuniyetlerini kavrayarak onları yenecekti, ya bu kanuniyetler, idealisti ve idealizmi yıpracaktı. Ne yazık ki gelişmeler, bu ikinci yönde olacaktı...

* * *

PARTİ VE REİSLİĞİ

1924 ve 1925 yılları, daha önce değindiğimiz gibi önemli, bir sıra gelişmeler getirdi. Bunları burada da kısaca hatırlatalım:

29 Ekim 1923'te ilan edilen Cumhuriyetten sonra, daha önce de özetlendiği gibi 2 Mart 1924'te Hilâfet kaldırıldı. Hanedan sınırdışı edildi. Şer'iyye mahkemelerinin lağvı, evkafın şekil değiştirmesi, eğiti-

(1) Afet İnan; *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Korunması*, s. 131.

min birleştirilmesi (tevhid-i tedrisat) suretiyle medreselerin kapatılması ve 20 Nisan 1924'te Anayasanın bu değişikliklere göre düzenlenmesi, bu arada zikredilmelidir. 10 Kasım 1924'te Halk Fırkası da adını "Cumhuriyet Halk Fırkası"na çevirdi ve cumhuriyetçilik, bir temel ilke olarak bir daha teyid edildi. Bütün bu değişiklikler, Halk Fırkası Meclis Grubunda kararlar almak, bu kararlardan gerekenleri kanunlaştırmak yoluyla yürütüldü. Bu uygulamalar önceden yazılmış bir programın maddeleri değildi. Mustafa Kemal'den gelen ve Halk Fırkasının tüzüğüne de ondan geçen fikirlerdi. Mesela CHP'nin XV. yıl dolayısıyla yayınladığı ciltte bu gerçek şöyle ifade edilmiştir:

"Yani programa kaideler yazarak, sonra tatbike intikal eden (uygulamaya geçen) tarz değil, önce büyük şefin ruhunda doğmuş olan inkılâp güneşinin ziyasıyle birbiri ardından gelen şimşekler halinde Türkiye ufuklarını tatbik ve icra ile aydınlatarak, prensiplerin ondan sonra metinleşmesi usulü, o devrin politik ve sosyal realitesine daha uygun oluyordu."

Bu hoş ifadeler, Gazi'nin 1930 Şubatı'nda, ünlü yazar Emil Ludwig'le yaptığı konuşmadaki şu sözlerini de doğrular[1]:

"Benim takip ettiğim hattı hareket, ancak kendi fikrimin mahsulüdür."

CHP ilk büyük kongresini 15-20 Ekim 1927'de yapmıştı. Bu kongrenin önemli olayı, Gazi'nin, daha evvelce incelediğimiz büyük nutkunu okuyuşudur. Ama gene bu kongrede ve bir parti programına gidilmemekle beraber, nizamnamenin ruhu bâki kalmak üzere; *Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik* prensipleri genişletildi. Bunlara *Laiklik* ilkesi de eklendi. Bundan başka, Gazi Mustafa Kemal'in Parti Umumî Reisliği sıfatı yeniden pekiştirildi. Bu suretle de evvelce İsmet Paşa'ya bırakılan parti reisliği yetkisi bu defa ve açıkça Gazi'nin üstünde kaldı. Zaten Mustafa Kemal parti başkanlığı mevkiine karşı daima hassas bulun-

(1) Emil Ludwig çağımızın büyük yazarlarından biridir. Daha ziyade büyük adamların hayatını incelemek ve yazmakla şöhret yapmış, Yahudi asıllı bir Alman'dır. En önemli eseri *Napolyon*, yukarıda işaret ettiğimiz mülakattan önce ve Gazi'nin emriyle dilimize çevrilmişti. *İnsanoğlu – Bir Peygamber'in Hayatı* isimli eseri de R. E. Ünaydın tarafından tercüme edilmiştir. Bu mülakat *Ayın Tarihi* isimli dergide ve maalesef bir Arap gazetesinden naklen (Matbuat U. M. Nisan 1930) yayınlanmıştır.

muştur. Nitekim daha yukarıda işaret edilen ve Emil Ludwig'le yaptığı konuşmalarında şu cümleler de vardır:

"— Hâkimiyet milletindir. Yani, intihap olunan mebuslarındır. Bu idare işlerine, sizin zannettiğiniz kadar müdahale etmiyorum. Ben bugün Reislikten ve hatta Başkumandanlıktan çekilmeğe ve kendi kendine mütalâalar için (okumak, incelemek) inzivaya (bir köşeye) çekilmeğe hazırım.

"— Fırka (Parti) Reisliğinden de vazgeçer misiniz?

"— Hayır, asla vazgeçmem! Benim fikrimce memleketin hakikî siyasî fikirlerini, ancak fırka temsil eder..."

Cumhuriyet Halk Fırkasının ilk programı, 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan ikinci büyük kongresinde kabul edilmiştir. İşte bu programdadır ki 6 Ok, açık ve toplu olarak yer almıştır: *Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Laiklik, Devletçilik, İnkılâpçılık...*(1)

Bu suretle Teşkilâtı Esasiye Kanunundan devlet dini kayıtlarının kaldırılmasına yol açıldı. Ekonomik alanda bu kongrenin görüşü ise "iktisat işlerinin millet menfaatine uygun olması" gibi umumî bir ifadeye bağlandı.

*
* *

6 OK NEDİR?

Cumhuriyet Halk Fırkası daha önce de değindiğimiz gibi, nazariyeci yetiştiremedi. Partinin ilkeleri nazari bakımdan incelenemedi. Sistemleştirilmedi. Bunun için partinin 1934 kongresinde kabul edilen 6 Ok'un nitelikleri ve kapsamları hakkında, parti edebiyatına dayanarak toplu, kesin ve aydınlık fikirler yürütmek mümkün değildir. Bu belir-

(1) Ahmet Hamdi Başar *Atatürk'le Üç Ay* isimli eserinde Serbest Fırkanın kapanmasından sonra Gazi'nin yaptığı memleket gezisi sırasında Gazi'nin, Parti için bir program gerektiğini belirterek bazı çalışmalara girildiğini kaydeder. 2 Kasım 1930'da Ankara'dan başlayan bu gezi esnasında, bu alandaki çalışmaları anlatır. Zaten Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Laiklik prensipleri esasen Halk Fırkasının daha Ekim 1927 kongresinde benimsenmişti. Halk Fırkasının ilk programı Mayıs 1931 kongresinde kabul edildiğine göre, Gazi'nin yukarıda değinilen seyahatinde, bu kongreye hazırlık mahiyetinde çalışmalar yapmış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 6 Ok denilen 6 prensip, bu ikinci kongrede toplu olarak benimsenmiştir.

sizlik, hem Atatürk'ün hayatında, hem ondan sonra, partinin büyük zaafı olarak kalmıştır. Gerçi programı, doğmalara, değişmez kayıtlara bağlı kalmamakla, yahut da mesela Atatürk'ün "Biz bize benzeriz" sözlerine dayanarak yorumlayanlar olmuştur. Bu davranışlarda Gazi'nin doktrincilikten kaçınmasından cesaret alınmış olması da mümkündür. Ama şu da bir gerçektir ki, mademki bu 6 Ok fırkanın programında yer almıştır ve hatta mademki bu 6 Ok veya prensip daha sonra devletin Anayasasına da sokulmuştur, o halde partinin ve parti aydınlarının vazife ve sorumluluğu, halka sunulan ve bir devletin yapısına temel kılınmak istenilen bu ana ilkelerin, nazari ve fikri izahını yapmaktı. Yani onların ilmini ve partinin ideolojisini işlemekti. Çünkü bu prensipler her şeyden önce, halka karşı bir taahhüttü. Halkın kaderine el koyan ve onu yöneten bir partinin neşir ve ilan ettiği bu prensipleri geniş ve sistemli bir izah çerçevesi içinde açıklamaması, hem o gün, hem ilerisi için ve hem partinin, hem halkın kaderi bakımından elbette ki bazı belirsiz sonuçlar doğurabilirdi.

Şimdi bu işaretlemeden sonra 6 Ok'un niteliklerine kısaca değinebiliriz. Fakat gene yukarıda kaydettiğimiz gibi, aslında çok cepheli, zengin, ileri ve çağın akımına cevap verebilecek nitelikte ideolojik unsurlar olan bu nitelikler, parti aydınları tarafından genişliğine ve derinliğine hiçbir zaman işlenmemiştir. Onların partice benimsenen anlam ve kavramlarını, ancak vesilelerle onlara verilen tarife göre değerlendirmekten başka çare yoktur. Ancak bu arada bir noktaya değinmeliyiz:

CHP'nin İkinci Büyük Kurultayı Mayıs 1931'de, dünyanın büyük bir iktisadî buhran geçirmekte olduğu bir safhada toplandı. Kurultayın yöneticileri bu dünya karışıklığının elbette ki etkisi altında kaldı. Sıvas kongresi birinci kongre sayıldığı için, Cumhuriyet Halk Fırkasının "Üçüncü büyük kongresi" sayılan toplantıyı açış nutkunda Gazi, Fırkanın prensiplerine ve yeni düzenlenen programa, bu programın getirdiği veya derlediği 6 prensibe değinmemiştir. Bu sebeple bu prensiplerin konuluş şartları ve onların ayrı ayrı mânâları hakkında kendisinden aktarmalar yapamayacağız. Bu prensipler ve bilhassa Devletçilik bahsinde Atatürk'ün, görüşlerini etrafıyla açıklamamış olması, inkılâp edebiyatımız için bir eksiklik olmuştur.

* * *

CUMHURİYETÇİLİK

Bu konu parti programında şöyle ifade edilmiştir:

"Parti, milletin hâkimiyeti gayesini en iyi ve en sağlam temsil ve tatbik eden Devlet şeklinin, Cumhuriyet olduğuna kanidir. Parti bu sarsılmaz kanaatla, Cumhuriyeti her tehlikeye karşı bütün vasıtaları ile muhafaza ve müdafaa eder."

Cumhuriyeti, ya rejimin ortadan kaldırılması şeklinde zora dayanan, siyasî müdahaleler tehdit edebilirdi ve bu takdirde bu tehlikeyi icra kuvveti ve yargı nizamı önleyecekti; yahut da halk hâkimiyetini temsil eden Cumhuriyet nizamını, fert, sınıf, zümre tahakkümleri, oligarşi, teokrasi (din devleti ve şeriatçılık), otokrasi gibi sosyal kanserleşmeler zedeleyebilirdi. Bu gelişmeler ve tahakkümler ise, icra kuvveti veya mahkeme müdahalelerinden ziyade, toplumun sıhhatli yapısı ile karşılanabilirdi. Bu toplum sıhhatinin sağlanması ise, Anayasada ve sosyal yapıda, içtimai kanserleşmeyi önleyecek zihniyet, program, kayıtlar, organlar, teşkilâtlanmalarla mümkün olacaktı.

*
* •

MİLLİYETÇİLİK

Gene Halk Partisi program ve edebiyatına göre partinin milliyetçilik anlayışı şudur:

"CHP Milliyetçiliği gerek müstakil, gerek başka devletin tebaası halinde yaşayan bütün Türkleri bir kardeşlik hissi ile sevmek, onların refahını dilemekle beraber, hariçteki bu Türkleri kendi siyasî iştigal hududundan hariç tutar. Partinin ve yeni Devletin telakkisine göre, Türkiye Cumhuriyeti dahilinde ve Türk dili ile konuşan Türk kültürü ile yetişen, Türk ülküsünü benimseyen her vatandaş, hangi din ve mezhepten olursa olsun, Türk'tür.

"Türk milleti büyük insanlık ailesinin yüksek ve şerefli bir uzvudur. Bu itibarla bütün insanlığı sever. Millî menfaatlarına dokunulmadıkça başka milletlere karşı düşmanlık beslemez ve telkin etmez. Türk milliyetçiliği, bütün çağdaş milletlerle bir ahenkte yürümekle beraber, Türk İçtimai Heyetinin hususî seciyesini ve başlı başına müstakil hüviyetini korumayı

esas sayar. Bu itibarla, millî olmayan cereyanların memlekete girmesini ve yayılmasını istemez."

Bu tarife göre Türk milliyetçiliği, Türk sınırları içinde yaşayan Türklerin kaderine bilfiil bağlı, sınırdışı Türklere kardeşlik sevgisi duyan, millî olmayan cereyanlara karşı olan, insanlık ailesini benimseyen, Türk sınırları içinde Türkçe konuşan, Türk kültürü ile yetişenleri birleştiren bir prensip olarak alınmaktadır. Bu prensip hem Osmanlılığın toplum yapısında, millet'i değil ümmet'i esas tutan görüşten ayrıdır, hem eski İmparatorluğu teşkil eden kavmiyetler karışımının ifadesi olan Osmanlılık anlayışından başkadır. 1908 ihtilâlini takip eden Genç Türkler devrinde ve Aydınlar arasında kuvvet bulan ırkçılık-Turancılık anlayışından da keza ayrı bir anlayış sistemidir.

Bu sebeple, CHP programında yer alan 6 Ok sistemi içinde Milliyetçilik kavramını, taşıdığı bu ifadelerle, 6 prensibin en sınırlı ve aydınlık olanlarından biri saymak hatalı olmaz.

***

HALKÇILIK

Bu ilkenin gelişmeleri üzerinde biraz durulmalıdır. Gazi Mustafa Kemal 1927 nutkunda (s. 424) şunları söyler:

"İlk Teşkilâtı Esasiye kanunumuza menşe (kaynak) teşkil eden 13 Eylül 1920 tarihli bir programı, Meclise takdim etmiştim. Meclisin açılmasından sonra okunan ve kabul olunan takririmi de bu kısımla beraber, Halkçılık Programı ismi altında tabı ve neşretmiştim."

16-17 Ocak 1923 gecesi İzmit'te İstanbul gazetecileri ile konuşurken de bu programa değinmiştir:

"Halkçılık programı namı altındaki bu projeyi bir gecede tab ettirdik. Ertesi günü toplanan zevâta (mebuslara ve yakınlarına) dağıttık..."[1]

Demek ki Mustafa Kemal'in, Millî Mücadelenin en karanlık günlerinde bir *halkçılık programı* vardı. Bu programa göre, Millet Halk'tır. Devlet Halk Devletidir. Zaten bu "Halk Hükümeti" vasfı Büyük Millet

(1) *Milliyet;* 13 Aralık 1929 sayı 1377.

Meclisi kurulur ve müzakerelerine başlarken, Mustafa Kemal'in sunduğu 24 Nisan 1920 tarihli takririnde de ifade edilmişti. 13 Eylül 1920 tarihli program veya Teşkilâtı Esasiye Kanun tasarısında ise "Halk Hükümeti" tabiri belirtilmiştir. Zaten o devrede Anadolu'da görülen, tam bir halk hareketi idi. Halk hem dünyanın en güçlü devletlerinin irade ve saldırılarına, hem iç düşmanlara karşı çarpışıyordu[1].

13 Eylül'de Mustafa Kemal'in sunduğu program gerçi uzun tartışmalara sebep olmuştur. Ama Halkçılık, bu tasarı veya programın ruhuydu. Mesela madde 4'ten şu parçaları alalım:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Halkın maruz bulunduğu sefalet sebeplerini gidererek, saadet ve refahının sebeplerini temin etmeyi esas umde (ilke) sayar. Bu sebeple toprak, maarif, adliye, iktisat ve bütün içtimaî (sosyal) meselelerde asrın icabına ve halkın hakiki ihtiyacına göre muktazi (gereken) yenilikleri ve tesisleri vücuda getirmeyi başlıca vazife sayar..."

Sonra aynı tasarıda, Hükümet bir Halk Hükümetidir ifadesi vardır. Mesela esas maddelerin sekizincisi şudur:

"Madde 8 — Türkiye halk hükümeti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur."

Zaten bu madde, altıncı maddenin ruhunu da tamamlar:

"Madde 6 — Hâkimiyet, kayıtsız şartsız milletindir. İdare usulü, Halkın, mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır."

Böylece Halkçılık ilkesi, Mustafa Kemal'in bu konudaki öz çalışma-

---

(1) *Tek Adam*'ın ikinci cildinde ele alınan ve 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilatı Esasiye kanununun çıkmasıyla sonuçlanan müzakerelerin açılmasına esas olan 13 Eylül 1920 tarihli tasarının "Maksat ve Meslek" kısmından aşağıdaki iki maddeyi buraya da alalım:

Madde 2 – Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, hayat ve istikbalini kurtarmayı yegâne maksadı ve gaye bildiği halkı, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden tahsis ederek (kurtararak) idare ve hakîmiyetinin hakiki sahibi kılmakla gayesine ulaşacağı itikadındadır.

Madde 3 – Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, milletin hayat ve istiklaline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzlerine karşı müdafaa ve harici düşmanlarla işbirliği yapan dahili hainlerin v.s..."

larına dayanan bir gelişmeye bağlıdır. Gerçi bu akış, sonraları oldukça dumanlanmıştır. Ama 1927 kongresinde halkçılığın gene de, CHP tüzüğünde bir ana ilke olarak yer alışı önem arz eder. Şimdi bu açıklamalardan sonra ve 1931 kongresinde tesbit edilen parti programının ruhu dahilinde halkçılıktan anlaşılan mânâyı özetleyelim. Bu esas şöyle tarif ve tesbit edilmiştir:

"İrade ve Hâkimiyet kaynağı millettir. Bu irade ve hâkimiyetin, devletin vatandaşa ve vatandaşın devlete karşı vazifelerini tamamıyla yerine getirmek için kullanılması partinin başlıca prensiplerindendir.

"Kanunlar önünde mutlak bir eşitlik kabul eden, hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaata imtiyaz tanımayan yurttaşları, halktan ve halkçı olarak kabul ederiz.

"Türkiye Cumhuriyeti halkını, ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil, fakat ferdî ve içtimaî (bireysel ve sosyal) hayat için işbölümü bakımından türlü hizmetlere ayrılmış bir cemaat saymak esas prensiplerimizdendir.

"Partinin bu prensiple göz önünde tuttuğu gaye, sınıf kavgaları yerine içtimaî nizam ve tesanüdü elde etmek ve menfaatlar arasında birbirine zıt olmayacak surette ahenk yaratmaktır."

Parti edebiyatı bu hedefleri üç noktada toplamıştır:

a — Demokrasi,

b — Herhangi bir fert veya zümreye, milletin umumî hakları haricinde imtiyaz tanımamak,

c — Sınıf mücadelelerini kabul etmemek...[1]

Bu gayelere ulaştırıcı "yenilikleri ve kuruluşları" sağlamak şartıyla, burada halkçılıktan kast olunan, çağdaş mânâsıyla bir *sosyal devlet* olsa gerektir. Aksi halde bu fikir ve gayelerin havada kalacağı şüphesizdi.

Mesela 1934 Parti kongresinde CHP Umumî Kâtibi Recep Bey (Peker) şöyle konuşur:

---

(1) Büyük Millet Meclisinde Millî Hâkimiyet ve Halk Hâkimiyeti fikrinin gelişmelerini izlerken Mustafa Kemal'in, Aralık 1921'de ve Vekiller Heyetinin teşekkülüne dair olan uzun nutkunu okumalıdır *(Söylev ve Demeçler,* cilt I. s. 182-214).

"Halkçılık bir klişeden ibaret değildir. Halkçılık çok ehemmiyet verdiğimiz bir noktadır.

"Türkiye'de sınıf yoktur. Sınıf kavgası yoktur. İmtiyaz yoktur. Mıntıka taassubu, derebeylik, ağalık, aile, cemaat, imtiyazı fikirleri yoktur."

Ama bu sözler, gerçeğin herhalde tam ifadesi değildi. Türkiye'de elbette ki sınıflar vardı. Derebeylik kalıntıları, ağalık, şeyhlik aile, cemaat imtiyazı vardı. 1924 Anayasasının liberal yapısı ve Batı mânâsında bir demokrasi düzeni içinde, bunların kendi kendine tasfiyesi de mümkün görünmüyordu. Bu liberal anayasa ve klasik demokrasi düzeni içinde gelişecek olan toplum nizamında, yeni sınıf münasebetlerinin, hatta çatışmalarının belirmesi de mukadderdi. Hulâsa Türkiye'de toplum yapısı ile partinin ideolojik anlayış, çaba ve tefsirleri, devletin nizamı, herhalde bir çelişme içindeydiler. Önce parti programına giren ve sonra Anayasaya mal edilen inkılâpçılık ve devletçilik ilkelerine rağmen. Eğer bu devletçilik, geniş bir sosyal ve ekonomik teşkilât şeklinde gelişmezse, bu ilkelerin Anayasada yer almasının, çelişmeleri nasıl önleyeceği belirsizdi. Hulâsa, Halk Partisinin bilhassa halkçılık ilkesinde İdealizm, toplumun gerçek yapısı ve gelişme istikametleri ile çelişiyordu. Öyle görünüyordu ki, getirilen ilkelerle, sosyal yapının mukadder gelişme istikametleri arasında, er geç bir çatışma olacaktı ve Halk Partisinin bu çatışmayı nasıl önleyeceği belli değildi.

***

DEVLETÇİLİK

Atatürk'ün, Devletçiliğe bir tarif bulmak için şimdi Prof. Afet İnan'da bulunan ve kitap halinde de yayınlanan bazı müsvedde yazılar üzerinde yaptığı kalem tecrübelerini, tashihleri, tadilleri görmek çok ilgi çekicidir. Bu çabalar, aslında bir doktrin adamı olmayan, fakat devrin akışını ve az gelişmiş bir ülke olan memleketinin hızlı bir kalkınma ve düzenlemeye olan ihtiyaçlarını duyan bir şahsiyetin, ruh ve fikir yoğruluşlarını açıkça gösterir.

Bu yoğruluşlar, bu arayışlar hakikaten heyecan vericidir. Mesela Devletçilik bu müsveddelerdeki yazıp bozmalarda nice şekiller alır. Devletçilik ahlak olarak tariflenir. Fazilet olarak tariflenir. Nice şekillere girer. Ama nihayet bir formüle varılır.

Atatürk'ün herhangi bir nutuk veya demecinde değil, fakat gene Atatürk'ün işaretiyle Prof. Afet İnan'ın diğer bir kitabında[1] yer alan öyle bir formül ki, ondan sonra CHP'nin devlet ve siyaset edebiyatında, hatta günümüze kadar hâlâ tek formül olarak kullanılır:

"Bizim takibini muvafık gördüğümüz devletçilik prensibi, bütün istihsal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dahilinde tanzim etmek gayesini güden ve hususî ve ferdî, iktisadî teşebbüs ve faaliyetlere meydan bırakmayan sosyalizm prensibine dayanan kollektivizm, komünizm gibi bir sistem değildir.

Bizim takip ettiğimiz Devletçilik, ferdî mesaî ve faaliyeti esas tutmakla beraber, ümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha, memleketi mtirmek için, milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde – bilhassa iktisadî sahada – devleti fiilen alâkadar etmektedir."

Prof. Afet İnan'ın bu kitabında ifadesini bulan bu fikir ve cümleler, Atatürk'ün bu konuda benimsediği görüşü özetlemektedir[2].

CHP devletçiliğini, sosyalizme benzeten CHP önderleri gerçi olmuştur. Bunu gösteren beyanları daha aşağıda vereceğiz. Fakat CHP devletçiliğini sosyalizm olarak almak bizi tarihî ve teorik bakımdan hatalı neticelere götürebilir. En doğrusu, her fikir hareketini, kendi zamanının, kendi savunucularının gerçek ölçüleri içinde değerlendirmek olsa gerektir. Çünkü sosyalizm, hatta Batıdaki ıslahatçı mânâsında bile, millî hasılanın dağılışı bakımından toplum müesseselerine damgasını vuran bir sistemdir. Sosyal bir nizamdır. Halbuki CHP Devletçiliği, bizzat CHP içinden gelen bazı yakıştırmalara rağmen, hiçbir zaman bu genişliği ve niteliği almamıştır. Mesela CHP'de Devletçiliğin en sert savunucusu, hatta öncüsü olan Recep Bey (Peker) memlekette sendikacılığın bile aleyhindedir. Halbuki sendikalar, çağdaş nizamda sosyal yapının, iş düzenlenmesinin, hele sosyal devletin, tabiî ve dünyevî unsurudur.

Şimdi, 1931 kongresinde parti programına girip, 1934'te anayasaya da mal edilecek olan devletçilik ilkesinin parti programındaki tarifini de verelim:

"Devletin ekonomi işleri ile alâkası, fiili surette yapıcılık olduğu kadar,

(1) Prof. Dr. Afet İnan; *Medenî Bilgiler*, s. 61.

(2) Prof. Afet İnan; Devletçilik İlke ve Plan Konularını, ayrı bir eserle yayınlamıştır.

hususî teşebbüslere yön vermek ve yapılmakta olan işleri tanzim ve murakabe etmektir."

Yani bu ilke:

"a — Bizzat devletin kuruculuğu ve yapıcılığı,
b — Yapılmasını hususî teşebbüse bıraktığı işlerin tanzim ve murakabesi"

olarak özetlenmektedir. Sonra şunları da kaydedelim:

"Halk Partisi hususî ve ferdî çalışmaları esas almakla beraber, umumî ve yüksek menfaatlerin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadî sahada, devletin faal bir hale getirilmesi esasını kabul eder.

"CHP devletçiliği, toptan ve kollektivist devletçilikle asla alâkalı değildir.

"Devletçilik, dünyanın şimdiki gidişi içinde, iktisadiyatımızı koruyup yükseltecek bir prensip olarak tatbikatta fiilen tanınmıştır."(1)

Fakat CHP'nin kendi prensipleri arasındaki çatışma da işte bu noktalarda başlar. Çünkü mesela aynı partinin halkçılık ilkesini verirken, daha yukarıda naklettiğimiz şu prensipler, bu dar devletçilik çerçevesi ile elbette bağdaşamıyordu:

"Sınıf kavgaları yerine içtimaî nizam ve tesanüdü elde etmek ve menfaatlar arasında, birbirine zıt olmayacak surette ahenk kurmak...

"Bütün içtimaî meselelerde asrın icabına ve halkın hakiki ihtiyaçlarına göre gerekli yenilikleri ve tesisleri vücuda getirmek...

"Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil, fakat ferdî ve içtimaî hayat için işbölümü bakımından türlü hizmetlere ayrılmış bir cemaat saymak..."

İlkelerle programa temel sayılan gelişmeler arasındaki çelişmeler, görüş ve ifadelerde de vardı. Mesela CHP için devletçilik bir taraftan yukarıda verdiğimiz şekillerde ifadesini bulurken, diğer taraftan aynı partinin önder bir şahsiyeti, CHP Umumî Kâtibi olan Recep Peker, 8.5.1935 nutkunda, Dördüncü Büyük Kurultay'da şöyle konuşuyordu:

(1) CHP XV. yıl kitabı, s. 9-15.

"Amme (kamu) haklarında anarşiyi besleyen, ekonomi ve ulusal çalışmayı yıpratan ve ulus yığınını istismar eden (sömüren) liberalizme karşı cephemizi daha sıklaştırıyoruz. Haklarda hürriyetin sınırını, devlet varlığının sınırı içine alıyoruz. Tek'lerin ve hususî toplulukların faaliyetini, genel menfaatlara aykırı olmamak kaydı ile bağlıyoruz. Artık her yerde son nefesini vermekte olan liberal devlet tipinin kucağında beslenip büyüyen çatışmalar zincirini kırıyoruz ve sınıf kavgaları yollarını sımsıkı kapıyoruz. Liberal devletten, ulusal devlete geçiyoruz.

"Türkiye'de her ekonomik teşebbüs, ulusal bütünlüğün ahengine uygun olacaktır.

"Ekonomi gibi, kültür de plana bağlanacaktır."

Evet, Recep Peker böyle konuşuyordu. Ama o, iktidar partisinin liderlerinden biri olarak bu beyanlarda bulunurken, yürürlükte olan Anayasa, Liberal bir yapıya malikti. Yani Anayasamızda, Recep Peker'in dediklerini icra safhasına çıkaracak yetkiler ve organlar yoktu.

Şu sözler de, 1934 kongresinde gene Recep Bey (Peker) tarafından söylenilmiştir:

"Liberal sistem demek, bugün, ulusun varlığında gözlerimizi kamaştıran en büyük muvaffakıyet yollarını kapamak demektir."

Gene parti aydınlarından olan Mahmut Esat Beyin (Bozkurt – Adliye Vekillerinden) görüşü de şöyleydi:

"Devletçilik, devlet sosyalistliğidir. Bu, kabul edildi.

"Artık iktisadî teşebbüsleri devlet ele alacaktır. Bu prensip nihayet partinin esaslarından biri olarak kabul edildi. Bu politikanın diğer bir önemi de, fertlerin fertler tarafından sömürülmesinin önüne geçecek olan bütün tedbirlerle mücehhez (donanmış) olmasıdır.

---

(1) Mahmut Esat Bozkurt; *Atatürk İhtilâli*, s. 393-394 (İnkılâp Tarihi Dersleri).

CHP düşünürlerinin o zaman bu beyanları; kelime ve terimleri her şey olarak alan, sistemi ve organları arka plana atan, hatta düşünmeyen idealistlerin heyecanından nişan vermektedir.

Bütün bu çabalar ve arayışlar için Atatürk'ün gerçek direktif ve müdahale sınırlarını kesin olarak belirten esaslı vesikalara malik değiliz. Onun demeç ve söyevlerinde de Devletçilik, kesin, etraflı formülleştirmeler şeklinde belirtilmiş değildir. Ama parti ve program çabalarını elbette ki yakından izlemiş olması lâzımdır.

"Devletin ekonomik faaliyetlerde şiddetli kontrol salâhiyeti, istismarı tepeleyen en keskin silahtır.

"İşte biz tarihimizin, mukadderatımızın en rasyonel (akla uygun) bir verimi olan devletçiliği bu suretle benimsedik..."[1]

İsimlerini verdiğimiz parti aydın ve yöneticilerinin, devletçilik hakkındaki bu görüş ve kavrayışları ile, Atatürk'ün daha önce belirttiğimiz ve Afet İnan'a dikte edilen Devletçilik görüş ve ölçülerinin de bağdaşamadığını belirtmek yerinde olur. Bu şu demektir ki, Atatürk'ün hayatında bile, yalnız parti programına değil, Anayasa'ya dahi girmiş olmasına rağmen devletçiliğin, kesin sınırının ve anlamlarının gereği gibi belirmediği bir gerçektir. Öyle sanıyorum ki bu gerçek, hem Atatürk'ün hayatındaki gelişmeler, hem ondan sonra partinin davranışları, siyaseti, hatta kaderi bakımından etkiler yaratmıştır. Parti programındaki ifadesi ile, onu yorumlayan parti önderlerinin anlayışları arasında, çatışmalar vardır. Devletçilik de diğer 5 ilke ile birlikte ve 1935'te CHP programında bu haliyle yerini aldı. 5 Şubat 1937 tarih ve 3135 sayılı kanunla da Teşkilâtı Esasiye'ye (Anayasa) girdi[1].

*
* *

LAİKLİK

Bu konu üzerinde bu cildin "Laik Devlete Doğru" bahsinde gereği kadar durulmuştur. Bu nedenle burada ayrıca açıklamalara lüzum görmedik. Fakat laikliğe doğru ilk hamleler ve uygulamalar sırasında parti programı mevcut olmadığı için, burada bu prensibin, daha sonra parti programında yer alan şu tarifini de vermeli-yiz:

"Parti, bütün kanunların, nizamların ve usullerin yapılmasında ve tatbikinde, en son ilim ve teknik esasları ile ihtiyaçlarına uyulmasını prensip olarak kabul etmiştir. Din, bir vicdan işi olduğundan, parti, dini dünya ve devlet işleri ile politikadan ayrı tutmayı, milletimizin çağdaş medeniyet yolunda ilerlemesi için başlıca şartlardan sayar."

---

(1) 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun ikinci maddesi şöyle değiştirildi:

"Türkiye Devleti Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Laik ve İnkılâpçıdır."

Parti edebiyatı konuyu şöyle de izah eder:

"Millî ve içtimaî hayatta ferdin dinsiz, şu veya bu itikat (inanca) sistemine mensup oluşu, millî ve içtimaî vazifesi bakımından ne bir kusur, ne bir fazilet sayılamaz. Türkiye'de dinin dünya işlerinden ayrı tutulduğu, laikliğin ilan olunduğu andan itibaren, hiç kimse, hiçbir ibadete icbar edilemez (zorlanamaz) hiç kimse, vicdanının ilhamı ile kabul ettiği ibadetten menolunamaz."(1)

Gazi Mustafa Kemal'in bu son görüşlerle tam uyarlık halinde olduğu, bu sözlerin, onun ilham ve ifadesi olarak devrin parti edebiyatında yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda belge ve belirtiler vardır. Mekteplerden din derslerinin kalkışı, fakat camilerin halka engelsiz açık bırakılışı, camiler dışında din telkinlerinin önlenişi ve dinin siyasetten ayrılışı, bu konuda ayrıca zikredilebilir.

Ama eğer Atatürk, bugün mezarından başını kaldırsa da kurduğu laik Türkiye'de din adına şimdi yapılan spekülasyonları ve yüz kızartıcı oyunları görse, kahrından, bir daha ölür...

***

İNKILÂPÇILIK

Bu kitabın bütün ciltlerinde İnkılâbın anlam ve niteliğine her vesile ile değinilmiştir. İhtilâl ve İnkılâp anlamları, İnkılâbın tarifi ve karakteristik unsurları üzerinde durulmuştur. Genel olarak da, Millî Kurtuluş hareketinin ve dolayısıyla Mustafa Kemal olayının bir inkılâp olduğu ve hatta bu inkılâbın bize benzer ülkeler ve milletler içinde bir örnek teşkil ettiği, Mustafa Kemal'in bu bakımdan çağdaş dünya ölçüsünde bir hareketin öncüsü bulunduğu belirtilmeye çalışılmıştır. Gerçi İkinci Dünya Harbinden sonra, Cezayir gibi, Vietnam gibi ülkelerde İstiklâl Savaşımızla kıyaslanamayacak kadar çetin, kanlı ve hepsi de millî zaferle biten millî mücadele misalleri yaşanmıştır. Ama millî mücadelemizin önceliği ve tarihî anlamı, gene de önemini muhafaza eder. Ancak bu inkılâbın, onu yapan ve yöneten önder kadro tarafından gereği gibi izah edilmediği, nazariye ve fikir prensiplerine bağlanmadığı ve bu se-

(1) CHP, XV. yıl kitabı, s. 12-13.

beple de zamanın akışı içinde mânâ ve mahiyetini kaybetmek tehlikesi içinde kaldığı da bir gerçekti. Bu sebeple ne de olsa ve kavramlarda tam vuzuha varılmamış olsa da, inkılâpçılık ilkesinin parti programında metinleştirilmesinin, önemini işaret etmeliyiz. Şimdi bu konuya şu soru ile yönelelim:

Acaba CHP yani inkılâbın yönetici kadrosu inkılâbı nasıl anlamıştır? Bu sorunun cevabını CHP'nin Parti programına giren inkılâpçılık tarifi ile aydınlatabiliriz:

"Parti, devlet yönetiminde tedbir bulmak için derece ve tekamül prensipleri ile kendini bağlı tutmaz. Milletimizin sayısız fedakârlıklarla başarmış olduğu inkılâplardan doğan ve olgunlaşan prensiplere bağlı kalmak ve onları korumak parti için esastır."[1]

Bu ifadenin gerçek mânâ sınırlarını çözümlemek oldukça güçtür.

Parti Genel Sekreteri Recep Peker, 13 Mayıs 1935'te ve partinin program tasarısını kongreye sunarken gerçi şu açıklamaları yapmıştır:

"— *Devrimcilik ana yoldur.*

"— *Parti programının hayat anlayışı, nazariyecilikten (teoriden) değil, hayattan gelir.*

"— *Parti prensipleri devlet varlığının da ana prensipleridir.*

"— *Parti varlığı, Devlet varlığı ile beraberdir. v.s...*"

Fakat bu cümlelerin de konuya tam bir aydınlık getirmediği aşikârdır. Atatürk'ün, gerek 1931, gerek 1935, gerekse 1937 Parti Kurultaylarındaki açış söylevlerinde, parti ilkeleri üzerinde durmamış olması, yani bu ilkeler üzerinde fikir ve düstur olacak formüller vermemesi, hem 6 Ok'un hikâyesi, hem parti ideolojisi bakımından, bugünün araştırıcısını zor durumda bırakır. Bu durumu, Atatürk'ün siyasî hayatta doktrin, nazariye ve nazariyeleştirme işlerine karşı olan daimi çekimserliği ile izah etmek mümkündür. Zaten Parti Genel Sekreteri Recep Peker'in:

"Parti programının hayat anlayışı nazariyecilikten değil, hayattan gelir."

---

(1) CHP bugün de programında aynı ilkeyi ve onun görüş temellerini muhafaza ettiğine, bugünkü Anayasa ise Demokratik ve Tekâmülcü olduğuna göre, daha o zamanlardan başlayarak Devlet yapısı ile bu ilkeler arasındaki çelişme ve çatışma, bugün de varlığını muhafaza ediyor demektir.

sözleri, Atatürk'ün bu tutumundan esinlenmiş olsa gerektir. Bilindiği gibi, Atatürk'ün doktrinler karşısında tutumu, çağdaş rejim kurucularının, rejim önderlerinin davranışlarından ayrıdır[1]. Çünkü onun çağında, hemen bütün Avrupa'ya doktrin veya doktrinleştirme çabaları hâkimdi: Rusya'da İhtilâlci Sosyalizm (Komünizm), İtalya'da Faşizm, Almanya'da Nazizm ve nihayet Demokratik Avrupa ülkelerinde Islahatçı (Reformist) Sosyalizm rejimleri veya aynı ülkelerde Komünizm (İhtilâlci sosyalizm) çabaları hareket halindeydi. Bunların hepsinin temelinde Doktrincilik örgüleri yatıyordu. Halbuki Türk inkılâbında böyle çabalar, bazı özlemlere rağmen etkili değerler halinde güçlenemediler. Hulâsa öyle görünüyor ki biz, Türkiye'de bir inkılâp gerçeği ile karşı karşıyayız ama, bir inkılâp nazariyesi ve felsefesi ile karşı karşıya değiliz. Bu sebeple Türk inkılâbını genellikle bir Aksiyon olarak almak, yani Mustafa Kemal hareketini, olaylar üzerinde safha safha izaha çalışmak, fakat bütünü için sistematik bir telif ve terkibe gitmemek, Atatürk ve Atatürkçülük üzerinde yazı yazan hemen bütün araştırıcıların seçtiği yoldur[2]. Bu gerçek, bizzat Mustafa Kemal'in şu sözlerinde de kendi ifadesini bulmuş olsa gerektir:

"Biz, benzememekle ve benzetmemekle iftihar ederiz. Çünkü biz, bize benzeriz."[3]

* * *

KADRO HAREKETİ

Ama mademki, bir inkılâp vardır, o halde bu inkılâbın bir de izahı, yani tarihte yeri ile, karakteristiklerinin açıklanması olmalıdır. İnkılâbın izahı, o inkılâbı tarih içinde doğuran objektif şartların araştırılması, oriji-

(1) Halk Partisi hakkında buraya kadar verilen izahlar, bu partinin doğuş ve gelişmelerini, 1938 sonlarına, yani Atatürk'ün ölümüne kadar kapsar. Onu takip eden devre, yani 1938-1950 arası ve daha sonrası (1960 ihtilâline kadar) olan şartlar ve olaylar *İkinci Adam* isimli üç ciltlik eserimizin, II. ve III. ciltlerinde işlenmiştir. Partinin 1960'tan sonraki durumu veya çalkantıları ise, tabiatıyla, bu kitapların konusu değildir.

(2) Ama aşağıda göreceğimiz gibi Kadro hareketi buna bağlı kalmadı. Ve Türk inkılâbını, bir ideoloji temeline oturtmaya çalıştı.

(3) 1 Aralık 1921 tarihli nutkundan.

nal prensiplerinin bilimsel bir açıdan derlenmesi, sentezleştirilmesi demektir. O halde, ortada bir Türk inkılâbı da bulunduğuna göre, bu kendi kendine benzeyen çağdaş hareketin izahı, Mustafa Kemal'in yukarıda verilen görüşlerine de herhalde aykırı olamazdı. Nitekim bir aydın kadro, Mustafa Kemal'in hayatında ve onun dikkatli gözleri önünde, Türk inkılâbının ideolojik esaslarını kendi açılarından derlemek, aydınlatmak ve terkip etmek çabasına girişmiştir. Bu hareket, Kadro Hareketidir.

Kadronun hareket noktası şuydu:

"— İnkılâp ideolojisi nedir?"

Bu soru ilk defa, 15 Ocak 1931'de, Ankara Türk Ocağında bir konferansta ortaya atıldı[1]. Konuya şöyle girildi:

"Türkiye bir inkılâp içindedir. Bu inkılâp durmadı.

"Bugüne kadar yaşadığımız hareketler, şahit olduğumuz muazzam kıyam ve inhidam manzaraları (ayaklanmalar, devrilişler, vs.) onun yalnız bir safhasıdır. Bir ihtilâl geçirdik. Bu ihtilâl, inkılâbın gayesi değil, vasıtasıdır.

"Bu ihtilâl safhasında kalsaydık, inkılâbımız akim (kısır) kalırdı. Halbuki o genişliyor, derinleşiyor. O henüz son sözünü söylemiş, son eserini vermiş değildir. Bu düzeltilmiş zemin üstünde yarınki Türk Cemiyetinin, kendine benzer ve kendine uygun binası kurulabilmek için, inkılâbımızın genişlemesi, derinleşmesi lazımdır.

"İnkılâp, tarafsız bir nizam değildir. Onun içinde yaşayanların, taraftar olsunlar veya olmasınlar, ona uymaları lazımdır. İnkılâp, ona taraftar olmayanların iradelerinin, ona taraftar olanların iradelerine, kayıtsız şartsız ve cebir ve zor yolu ile bağlanması demektir.

"İnkılâbın irade ve menfaati, inkılâbı yürüten, şuurlu, feragatli bir avangard'*ın, azlık fakat ileri ve disiplinli bir* kadro'*nun iradesinde temsil olunur. Bu kadro, inkılâbın şeniyetinden (gerçekliğinden) çıkarılan ve izah edilen nazariyatını (nazari kanuniyetlerini ve ilkelerini) kendisine şiar edinir. Bu nazariyelerin ana hatlarını teşkil eden baş prensipler etrafında taktik veya stratejik zikzaklar yapılabilir. Fakat ricatlar (gerilemeler) yapılamaz...*

"Türk inkılâbının kendisine prensip ve onu yürüteceklere şiar olabile-

(1) Konferansın konusu: İnkılâbın İdeolojisi. Konferansçı: Ş. S. Aydemir.

~~2 Teşrin~~

2 / ikinci Teşrin / 1933

Gördüklerim yüreğimi
sevinç ve büyük ümitle
doldurdu. Türk çocuklarının
yüksek kabiliyetine inanmış
idim, bunun binbir
delili görülebilir, fakat
bugün burada gördüğüm
eser herhalde, görülmüye
ve takdir olunmıya değer
en kıymetli bir beyanı
dır. Bu bilgi yapısın
da yetişmek fırsatına
erişen çocuklarımızı
tebrik ve memleket için faydalı olmalarını dilerim.

Kıymet ve kudretini
canlı eserle göstermiş
bulunan Müdür Şevket
Süreyya Bey'i tebrik eder
ve Helvacıların daha
geniş çalışma eserlerini iftiharla görecegimize olan inanımı
beyan eylerim.

Gazi M. Kemal

Atatürk'ün el yazısı

Atatürk'ün el yazısı:

2/İkinciteşrin/1933

Gördüklerim yüreğimi sevinç ve büyük umutla doldurdu. Türk çocuklarının yüksek kabiliyetine inanım tamdır, bunun bin bir delili görülebilir. Fakat bugün burada gördüğüm eser herhalde, görülmeye ve takdir olunmaya değer en kıymetli bir beşarettir. Bir bilgi yapısında yetişmek fırsatına erişen çocuklarımızı tebrik eder ve memlekete faydalı olmalarını dilerim.

Kıymet ve kudretini canlı eseriyle göstermiş bulunan Müdür Şevket Süreyya Beyi takdir eder ve kendisinin daha geniş çalışma eserlerini iftiharla göreceğime olan inanımı beyan eylerim.

Gazi M. Kemal

cek bütün nazarî ve fikrî unsurlara malik olduğunu, ancak bu unsurların, inkılâba ideoloji olabilecek bir fikir sistemi etrafında terkip ve tedvin edilmiş (işlenmiş, düzenlenmiş) olmadığını belirtmeliyiz. Halbuki inkılâp prensiplerinin izah ve idraki (açıklanması, benimsenmesi) inkılâbın ilk prensibidir."

Daha sonra *İnkılâp ve Kadro - İnkılâbın İdeolojisi*[1] isimli eserde yer alan ve *Kadro* dergisi[2] neşriyatında iki sene boyunca muntazam açıklamalara konu olan görüşlere göre Türk millî kurtuluş hareketinin ana prensipleri şöyle özetleniyordu:

"1 — Millî kurtuluş hareketleri, tarihî orijinalleri (esasları) bakımından milletlerarası bir tezadın (çelişmenin) yani sömürgeci memleketlerle, sömürge ve yarı sömürgeler arasındaki iktisadî ve siyasî çatışmanın neticesidir. Bu çatışma, tarih içinde başlangıcını, bir taraftan Batı memleketlerinde makinelerin icat edilip sanayie uygulanmasından, diğer taraftan bu sanayiin, dünyanın sınırlı noktalarında toplanmasından doğan milletlerarası eşitsizlikten alır.

"2 — Millî kurtuluş hareketlerinin başlangıç noktası milletlerarası bir çelişme olduğu gibi, gayesi de, bu milletlerarası çelişmenin ve eşitsizliğin çözülmesidir. Yani bir kısım memleketlerin, diğer memleketler karşısındaki iktisadî ve siyasî tâbilik nizamının ortadan kaldırılmasıdır.

"3 — Millî kurtuluş hareketlerine sahne olan memleketlerin, kendilerini iktisaden korumak için kısa bir süre kendi içine kapanmak zorunlukları (Otarşi) geçici bir korunma ekonomisidir. Yoksa bu hareketlerin asli gayesi, dünya ekonomisinde, diğer ülkelerin eşit ve özgür, yerlerini almaları, dünya ekonomik işbirliğine katılmalarıdır.

"4 — Üretim araçları ve teknik üstündeki bugünkü mülkiyet şekli ile, kol ve kafa iş gücü arasında bugün mevcut olan düzensizlik, çağdaş dünyada bütün gelişmelerin ve bu arada sömürgecilik nizamının da asli unsurudur. Yüksek tekniğin ve büyük iktisat faaliyetlerinin, toplumun planlı kontrolü altında alınması, millî kurtuluş hareketlerinin niteliklerine ve gelişme yönlerine iki sebepten uygundur:

---

(1) *İnkılâp ve Kadro*; İnkılâbın İdeolojisi: Şevket Süreyya (Aydemir). İlk baskı: 1932. Son baskısı. 1968.

(2) *Kadro*, aylık bir fikir dergisi olarak 1932-1934 devresinde yayınlandı. İmtiyaz sahibi Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Beydi.

a — Milletler arasındaki, iktisadî eşitsizlik düzeninin kaldırılabilmesi,

b — Millet içindeki iktisadî menfaat çelişmelerinin düzenlenmesi,

"5 — Tekniğin tekâsüf ettiği (yoğunlaştığı) büyük sanayi memleketlerindeki sınıf mücadelesinin tasfiyesi için de, o memleketlerde tekniğe sahipliğin, cemiyet yararına tanzimi lazımdır. Bu netice, sömürgecilik çelişmelerini ortadan kaldırmak bakımından, gereken zemini hazırlar.

"6 — Sömürge ve yarı sömürgeler nizamını devam ettirecek bir inkılâp, adı ve niteliği ne olursa olsun, millî kurtuluş hareketlerinin aleyhindedir.

"7 — Millî kurtuluş hareketleri, bugünkü dünya nizamından ıstırap çeken, ya sınıf esareti, ya müstemleke esareti içinde yaşayan bütün ülkelerin ve toplumların hayrınadır.

"8 — Bir millî kurtuluş hareketi, ne yalnız siyasî, ne yalnız iktisadî bir hadisedir. Bu hareket, toplumun siyasî, iktisadî, sosyal bütün münasebetlerini yeniden kurma ve düzenleme hareketidir. Millî kurtuluş hareketi, siyasî ve iktisadî milletlerarası eşitsizliği kaldırır, fakat kendi içinde ve ülkesinde siyasî iktisadî, sosyal eşitsizliği devam ettirirse hedefine ulaşmamış demektir.

"9 — Millî kurtuluş hareketi, millet'in, millet olarak tam bağımsızlığını hedef tutar. Bu bağımsızlığa gölge vuran her kayıt ve şart, milli kurtuluş hareketinin niteliğini zedeler.

"10 — Millî kurtuluş hareketinin, önder ilk ve hakiki temsilcisi Türkiye'dir. Gerek millet içinde, gerek milletler arasındaki çatışmaların bütün olarak ortadan kaldırılmasını bir tarihi zorunluluk olarak kendi yapısında toplayan Türk millî kurtuluş hareketi, bu bakımdan tam bir inkılâp niteliğini taşımaktadır. Bu inkılâbın gerçek kanuniyetlerini aydınlatmak, derlemek ve terkip etmek işi, Türk aydınına düşen bir vazifedir ve Türk inkılâbının prensiplerinin izahı, bu inkılâbın baş prensibidir..."

Burada dar bir çerçeve içinde özetlenen ve Türk inkılâbının ideolojisinin başlıca unsurları olarak ele alınan bu konular, Kadro hareketinin fikrî faaliyeti sırasında çeşitli yönlerden yıllarca işlenmiştir. Gazi Mustafa Kemal, Cumhuriyetin onuncu yılında, *Kadro* dergisine verdiği beyanatında, *Kadro*'nun çalışmalarına şu sözlerle başarılar dilemiştir:

"*Hatırlıyorum ki,* Kadro *intişar ederken maksadının, Türk milletine has meslek ve metod'un, millet ve memlekette teessüs ve inkişafına hizmet olduğunu yazmıştı.*

"Kadro'*ya, bu maksadında geniş muvaffakıyet temenni ederim.*

— Gazi M. Kemal —"

Sanıyorum ki *Kadro*, Gazi Mustafa Kemal'in bu ümit ve temennilerine sadık kalmıştır...

Kemal Atatürk

Halktan biri olarak doğdu. Bir adsızdı.
Adını kendi yaptı. Ama öldüğü gün
ona:
— Milletin en büyük evlâdı, dediler.
Çağın ve insanlığın büyük evlâdı,
dediler... Şimdi hem soydaşları, hem
bütün dünya, O'nu böyle anarlar...

XX

ATATÜRK'ÜN SOYADI

21 Haziran 1934'te, Türk aile hayatını ilgilendiren önemli bir kanun çıkarıldı. Bu kanun, Soyadı Kanunu'dur. (N. 2525)

Türkler aslında aile ve hanedan unvanlarına pek bağlı değildiler. Köylerde, kasaba ve şehirlerde soyadları az çok yerleşmiş olmakla beraber, bilhassa idareci tabakada, aydınlar arasında soyadı kullanılmazdı. Eski hanedanların, Anadolu'da vaktiyle devlet kurmuş ailelerin adları ve kalıntıları da kaybolmuştur.

Osmanlı nizamında, Batıdaki şekilde bir derebeyliğin olmayışı ve bu şekilde aile varlıklarına ve isimlerine Osmanlı sarayının müsamahasızlığı, göze çarpan âyan, eşraf ailelerinin hükümetçe daima yadırganması, baskıya uğraması, Türkler arasında, herkesin kendi adı ile anılarak, hayattan çekilince de unutulması şeklinde bir geleneğe yol açmıştı.

Nitekim ne Gazi Mustafa Kemal'in, ne de etrafındakilerden herhangi birinin bir aile adı ve soyadı yoktu. Bu nizam, eski Türklerdeki adsızlık geleneğine de uyuyordu. Fakat Batı hayat tarzına yönelince Batıda olduğu gibi Türkiye'de de aile adlarının kabulü lüzumlu görüldü. Soyadı Kanunu çıkarıldı. Kanun, 2 Temmuz 1934'te yayınlanarak yürürlüğe girdi.

24 Aralık 1934'te bir de soyadı nizamnamesi çıkarıldı. Kanunun uygulanma şekli belirtildi (1759). Buna göre her aile iki yıl içinde soyadı alacaktı. Bu süre içinde soyadı almamış olanlara hükümet soyadı verecekti. Bir de kanunda alınması yasak sayılan soyadları belirtilmişti. Kimse paşazâde, hanzâde, beyzâde gibi eski birtakım nispetleri hatırlatacak adlar alamayacaktı.

Kanunun tatbikatından olarak Gazi Mustafa Kemal'e de soyadı verilmesi muamelesi tamamlandı. 24 Kasım 1934 günü çıkarılan ve "Kemal öz adlı cumhurreisimize verilen soyadı" hakkındaki kanuna göre Gazi Mustafa Kemal'in soyadı "Atatürk" oldu. Böylece de, 1881'de hayata gözlerini açan ve Mustafa olarak adlandırılan reisicumhurun res-

mî kimliği: Kemal Atatürk oldu. 17 Aralık 1934'te bir kanun daha çıkarılarak, bu soyadını, önüne veya ardına bir şeyler katmak suretiyle başkalarının kullanması da yasaklandı[1]. O günden sonra onu şöyle tanıdık: Kemal Atatürk...

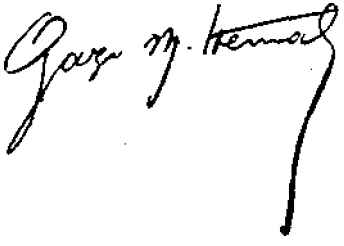
(1) Bilindiği gibi Atatürk'ün asıl adı "Mustafa"dır. Rüştiyede (orta mektepte) bir hoca onun ismine "Kemal" adını ekledi ve öylece kaldı. 19.9.1921'de Büyük Millet Meclisi ona "Gazi" sanını verdi. Adı, Gazi Mustafa Kemal oldu. Türkçeleştirme hareketleri sırasında bir aralık "Kemal" adını "Kamal" gibi kullanma hareketleri görüldü. Buradaki "Kamal" kelimesi galiba "Kale" manasına alınıyordu. Nihayet "Atatürk" soyadı kanunlaştı. Kemal Atatürk oldu. Bu soyadı, yalnız onun soyadı olarak kaldı. Atatürk de, İsmet Paşaya İnönü soyadını kendisi verdi. Bunu, 26 Kasım 1934'te *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yayınladığı bir açık mektupla yaptı.

Aynı gün, Türkiye'de Bey, Paşa, Efendi gibi lakap ve unvanların kullanılmasını yasaklayan 2590 numaralı kanun çıkarıldı...

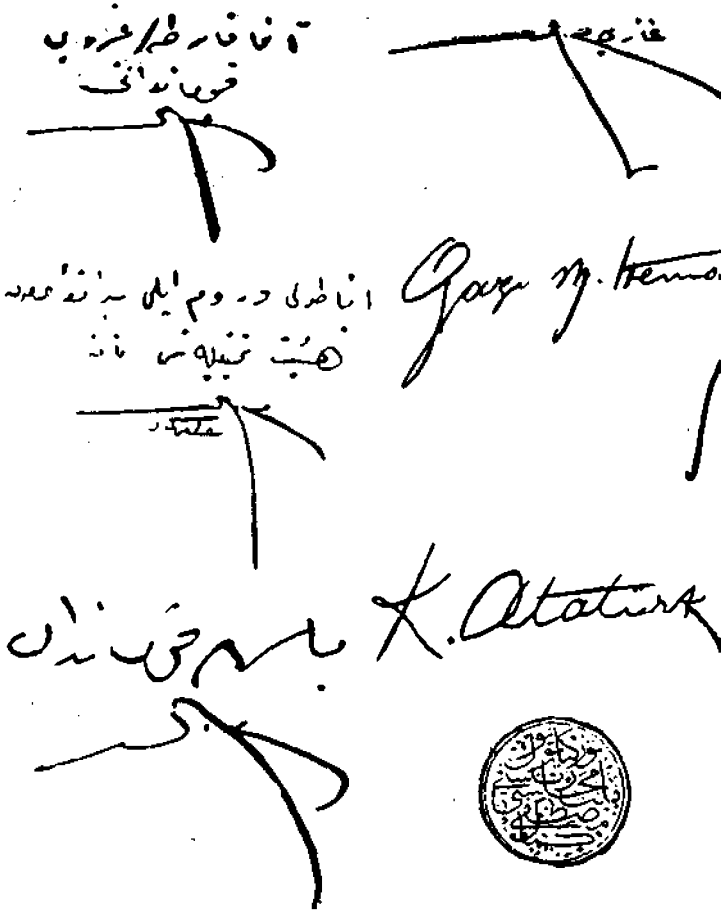
Şahsiyeti

Hürriyet ve istiklâl benim karakterimdir. Ben milletimin ve büyük ecdadımın en kıymetl mevrusatından olan istiklâl aşkı ile meftûr bi adamım. Çocukluğumdan bugüne kadar aile vî, hususî ve resmî hayatımın her safhasına ya kından vâkıf olanlarca bu aşkım malûmdur Bence bir millette şerefin, haysiyetin, namu sun ve insanlığın vücut ve beka bulabilmes mutlaka o milletin hürriyet ve istiklâline sahi| olmasıyle kaimdir. Ben şahsen bu saydığın evsafa çok ehemmiyet veririm. Ve bu evsafı kendimde mevcudiyetini iddia edebilmek içii milletimin de aynı vasıflarla muttasıf olmasın şart-ı esasî bilirim. Ben, yaşayabilmek içii mutlaka müstakil bir milletin evladı kalmalı yım. Bu sebeple millî istiklâl bence bir haya meselesidir. Millet ve memleketin menafi icap ettirdiği takdirde beşeriyeti teşkil edei milletlerden her biriyle medeniyet mukteza sından olan dostluk ve siyaseti münasebetin büyük bir hassasiyetle takdir ederim. Ancal benim milletimi esir etmek isteyen herhang bir milletin, bu arzusundan sarf-ı nazar edin ceye kadar, bîaman düşmanıyım.

Nisan 192



Atatürk'ün çeşitli devrelerdeki imzaları



Soldan yukarıdan aşağıya:

1 — Anafartalar Grup Kumandanı M. Kemal.

2 — Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Heyeti Temsiliyesi namına Mustafa Kemal.

3 — Başkumandan Mustafa Kemal.

Sağdan yukarıdan aşağıya:

4 — Gazi M. Kemal.

5 — Yeni harfle: Gazi M. Kemal

6 — K. Atatürk.

Mühür:

Türkiye Büyük Millet Meclisi I
Mustafa Kemal.

XXI

ŞAHSİYETİN (KİŞİLİĞİN) OLUŞU

Tarihî şahsiyetler, halkın beklediği şeyleri, halka kucaklarında taşırlar.

Atatürk, bir tarihî şahsiyetti. Halka hizmetini, halk ondan istemeden halka getirdi. Ama biliyordu ki bu getirdiği şeyler, halkın hayrına ve yararına olan şeylerdir...

Şimdi şu soruları sorabiliriz:

"— Şahsiyet nedir? Tarihi şahsiyet kimdir?"

Bu soruların cevaplarını şöyle özetlemek mümkündür:

Şahsiyet; *Ben*'in, yani *Ene*'nin tekamülüdür. Şahsiyetin gelişmesi, bu tekamülün oluşunda, Ben'in, nitelikler edinişidir. Bu niteliklerin, yani benliğin ve şahsî değerlerin edinilişi, kişinin, yaradılışından gelen, yani mayasında ve hamurunda bulunan vasıfların uyanması, olgunlaşması, yoğrulması ile beraber yürür. Bu arada şuuraltı hazineleri açılır. Kişinin hayat yolunda bilerek veya bilmeyerek durmadan biriktirip arka plana itilen kalıntılar, şuurüstüne çıkarlar. Böylece içgüdüler harekete gelir ve kişinin şahsiyetleşmesi hadisesini beslerler.

Böylece de mizaç, huy, tabiat kesin hatları ile belirir. Ve karakter, şahsiyetin en güçlü unsurlarından biri olur. Şahsiyete kendi damgasını vurur.

Şahsiyetin bu gelişmesinde, yaradılıştan gelen kabiliyetler ve içgüdülerin kolay izah edilemeyen etkileri ile beraber, çevrenin, ailenin, eğitimin (formasyonun) ve çağın akışından gelen eğilimlerin ve daha bin bir unsur ve etkenlerin hatta tesadüflerin, elbette ki müdahaleleri vardır. Bu etki ve müdahaleler, zaman içinde tekamül ederek, böylece kişiliği, yani bir terkip halinde şahsiyeti meydana getirirler. Buraya kadar özetlenenler, kişiliğin, yani ferdî şahsiyetin şekilleşmesi hadisesidir.

Ama bir de tarihî şahsiyetler var? Mesela Mustafa Kemal bir tarihî şahsiyettir.

Tarihî şahsiyet; her şahsiyet gibi, kavminin, milletinin, çağının akı-

şından bir şeyler alan, ama fazla olarak, kavminin, milletinin, çağının akışına kendinden bir şeyler katan adamdır. Bunlara kendi alanında damgasını vuran adamdır. Yön tayin eden şahsiyettir. Kısacası tarihî şahsiyet, zamanının, kendi sahasında yarattığı bir güç, bir değerdir ki, yalnız kendi devrinden bir şeyler almaz. Onun akışına da müdahale eder. Onu değiştirir, şekillendirir. Öyle ki, ondan sonra tarih, o şahsiyeti yetiştiren toplumun veya çağın akışını izlerken, bu akışın üstünde, o tarihi şahsiyetin; ruhunun, fikrinin, alınterinin veya kanının izlerini bulur. İşte peygamberler, filozoflar, kahramanlar, kâşifler, sanatkârlar ve nihayet ıslahatçılar (reformatörler) ve inkılâpçılar, böyle tarihî şahsiyetlerdir. Ve Mustafa Kemal, bu tarihî şahsiyetlerden biridir. Hem bir büyük insan, hem bir inkılâpçı, hem de ıslahatçı olarak...

İşte adına Atatürk denilen bu tarihî insanı şekilleştiren evvela, elbette ki kendisidir. Yahut da o, öyle bir heykeltıraştır ki, Norbert Von Bischoff'un dediği gibi[1], modeli yoktur. Eseri ile, onu yarattıkça tanışır ve eserini, tanıştıkça yaratır...

Biz bu hikâyenin akışına yeniden dönmeyeceğiz, yani bu şahsiyet teşekkülünün unsurları ile seyrini ve merhalelerini bu kitapta gerek kronolojik akışı, gerek tarihi renkleri ve gerekse çileleri, mihnetleri, yalnızlıkları, içgüdüleri, yenilgileri ve zaferleri ile yeteri kadar işlenmiş sayarak, şimdi bu şahsiyetin, bir terkip olarak karakteristiklerini vermeye çalışacağız.

*
* *

İHTİRAS ADAMI

Eğer zaman bir ihtiras adamına gebeyse ve bu insanın ihtirası, zamanın olgunlaştırdığı şartların mantığına uyuyorsa, halkın özlediği ve beklediği şeylere cevap veriyorsa o adam, zamanın beklediği adam demektir. Atatürk'ün şahsiyetinin ilk vasfı, böyle bir zuurun ihtirasını, herkesten önce kendinde duymasıdır.

İlk çocukluk yaşlarına kadar inen ve biraz da evine karşı bir kırgınlıkla beslenen:

"— *Bak, ben ne olacağım, görürler...*"

---

(1) *Ankara;* N. V. Bischoff. Çeviren: Burhan Belge.

şeklindeki iç isyanını elbette bir tarafa bırakıyoruz. Ama, daha 17-18 yaşlarında (1895-1899) Manastır idadisindeki hitabet meraklısı, Namık Kemal hayranı, vatansever ve padişah düşmanı Mustafa Kemal, artık, şahsı için, menfaati için değil de, sınırları dumanlı olsa da, bir başka türlü ülküler için ilk ihtirasları duyan bir genç insandır.

Harbiye'de (1899-1902) bu ihtiraslar, düpedüz bir gizli teşkilâtçılık haddine varır. Hele Harp Akademisi'nde (1902-1905) artık bir gizli teşkilâtçılığın başıdır. Gizli gazete çıkarır. Kuytu köşelerde isyandan, ihtilâlden bahseden nutuklar verir. Şiirler okur. Ah, şu Sultan Aziz'i tahtından indiren Harp Okulu Kumandanı Süleyman Paşa gibi bir mektep kumandanı da olsa?

Kurmay okulunu bitirip, kurmaylık üniformalarını giyinmesi, kuşanması ile, yakapaça yakalanıp Taşkışla zindanına atılması bir olur. Hatta yeni elbiselerini, henüz Selânik'te annesine bile gösterememiştir. Halbuki bugünü yıllardır nasıl da bekliyordu? Hani daha 7 yaşında babasından yetim kalınca, bir zenginin çiftliğinde kâhyalık yapan dayısının yanına üç çocukla sığınan annesi, başka çare bulamayıp evlenirken, Küçük Mustafa'sı için ancak hafızlık bir gaye gibi düşünülmemiş miydi? Yahut da evden kaçıp da sığındığı halasının da kendisini bir dükkâna çırak koymak istediği karanlık günler?... Halbuki o, işte şimdi bir kurmaydır[1].

Ama ne var ki, Taşkışla zindanında çetin aylar yaşar. Rütbesinin, üniformasının sökülüp Fizan'a, Orta Afrika çöllerine sürüleceği bir nevi ölüm yolculuğunu bekler. Nihayet padişah biraz yumuşatılabilmiştir. Rütbesi alınmayacak, ama Suriye'ye sürgün edilecektir. Bu sürgün Yüzbaşı Mustafa Kemal'in, orada ilk yaptığı iş, padişahı tahttan devirmek için and içilen gizli bir Vatan ve Hürriyet Cemiyeti kurmak olmuştur. Hem de bu iş için yemin ederken:

"— *Bu uğurda ölümü göze alacağız...*"[2]

diye haykıran arkadaşının hemen kolunu tutar:

"— *Mesele ölmek değil, ölmeden idealimizi yaratmak, yapmak ve yerleştirmektir!...*"

(1) *Tek Adam;* cilt I. "Zübeyde ve Oğlu"

(2) Bu konular I. ciltte işlenmiştir.

Bu sözlerde bir macera adamının değil, ihtirası ölçülü bir hesap adamının mantığı vardır...

Hele Selânik? Hele Makedonya? Onu en son ve en büyük Makedonyalı olarak hazırlayan o ihtirası kamçılayıcı ve hareketli ülke... Selânik ve Makedonya onun, ilk hayallerinin beşiğidir. Daha önyüzbaşıyken durmadan düşünür:

"— Bu memlekette de niçin bir kahraman çıkmasın? Bu kahraman, niçin bir Mustafa Kemal olmasın?"

Şu sözler Falih Rıfkı Atay'ındır:

"Mustafa Kemal'in, ilk benliğine kavuştuğundan beri, şuuraltını ve üstünü kıvrandıran 'mesele' budur."(1)

Mustafa Kemal'in artık bir "mesele"si vardır ve bu mesele, elbette başkaları için, ama ilk önce kendisi için kendini yaratmaktır. Çünkü hiçbir önder, hiçbir kahraman yoktur ki, onun benliği, başkalarına faydalı olmak için, evvela kendi yükselme arzusu, yani kendi soy ihtiras mihveri etrafında dönmesin.

Şu sözler onu, Selânik'te yakından tanıyan, askerlik arkadaşı Kılıçoğlu Hakkı'nındır:

"Mustafa Kemal'de, sönmeyen bir yükselme hırsı vardı. Onun askerî kudretini 1327 (1911) yılı kışında, harita üzerinde idare ettiği bir harp oyununda gördüm. Kolorduda çok kıymetli görünüşte ve her rütbede subaylar vardı. Ama büyük genelkurmayın emrettiği bu harp oyununun idaresini hiç kimse üstüne alamadı. Mustafa Kemal:

— Ben yaparım,

dedi. Yaptı ve başardı. Bu olay, rakiplerini büsbütün korkutmuştur. Bu vesile ile onun, yalnız askerî kudretini değil emsalsiz bünye dayanıklığını da görmüştük. Akşamüstü karargâha dönünce, hep aynı arkadaşları ile masaya otururdu. Gece yarılarına kadar konuşur ve içerdi. Herkes yorgun ve bitkin yatağına giderken Mustafa Kemal, tek başına kalarak, bir yandan içkisine, bir yandan da, ertesi gün herkese vereceği vazifeleri hazırlamaya devam ederdi. Pek az uyur ve gene de herkesten evvel toplantı yerinde bulunurdu.

---

(1) Falih Rıfkı Atay; *Çankaya*, s. 502-503.

"Tatbikattan sonraki tenkitleri ise, canlı ve sertti. Bir defa bir kurmay yarbayı (ki kendisinden üst'tü) öyle haşladı ki:

"— Bileğinizde saatiniz, elinizde harita çantanız ve pergeliniz vardır. Bunları kullanmak hatırınıza gelmedi mi? Yarın harp meydanında böyle mi hareket edeceksiniz? Bitmiştir o kıta...

"Arazi üzerindeki tatbikat ise, bir ay sürdü. Mustafa Kemal vaziyete öyle hâkimdi ki, bütün harekât boyunca kolordu kurmay başkanı ancak bir put gibi kalmıştı..."

Bu anıları anlatan arkadaşı, onun Selânik'te, İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki çekişmelerini de ayrıca nakleder. Mustafa Kemal'de bir Enver ve Enver Beyde (Paşa) bir Mustafa Kemal antipatisi (karşısındakine karşı ruhen uyuşmazlık) işte o günlerde teşekkül etti. İttihat ve Terakki Cemiyeti idarecileri ile en kesin çatışması ise, bilindiği gibi 1908 ihtilâlinden sonra 1909 fırka kongresinde, ordunun ve askerlerin siyasetten ayrılması için yaptığı mücadeledir. Kongre, gerçi Mustafa Kemal'in teklifini kabul eder gibi oldu. Ama ne Enver, ne diğer asker İttihatçılar ordudan ayrılmadılar. O günden sonra ise, Mustafa Kemal büsbütün mimlendi. Selânik gazinolarındaki akşam toplantılarında arkadaşlarına:

"— İleride seni başvekil, seni nâzır, seni kumandan yapacağım,"

diye istikbalden haber verdiği günler, o günlerdir...

Buraya kadar verilen bahislerde ve bu kitabın bütün ciltlerinde, Mustafa Kemal'in daima ileriye ve yükselmeye doğru gelişen şahsiyet oluşumunun ilk vasfı, böyle bir zuhurun (meydana çıkış – *emergence*) ihtirasını, dumanlı da olsa daima duymasıdır. Bu gelişmeler üstünde tekrar durmayacağız. Ama daha Birinci Dünya Harbi'nin bitmediği, fakat hemen herkesin ümitsizlik içinde yüzdüğü günlere ait bir vesika verelim. Bu vesikanın tarihi, 6 Temmuz 1918'dir ve Mustafa Kemal'in Karlsbad'ta yazdığı hatıra defterinden bir parçadır[1]:

"Benim elime büyük selâhiyet ve kudret geçerse, ben hayat-ı içtimaiyemizde arzu edilen inkılâbı, bir anda ve birden, yani, bir 'Coup' da tatbik edeceğimi zannederim. Zira, ben bazıları gibi, efkâr-ı ulemanın (âlimlerin fikirlerinin) yavaş yavaş benim tasavvuratım (düşündüğüm işler) de-

(1) Henüz yayınlanmayan bu hatıralar, Prof. Afet İnan'dadır.

recesinde, tasavvur ve tefekkür etmeye (tasarılamak ve düşünmeye) alıştırmak suretiyle bu işin yapılabileceğini kabul etmiyorum. Böyle harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden bu kadar senelik tahsil-i âli gördükten (yüksek tahsil yaptıktan) sonra, hayat-ı medeniyye ve içtimaiyeyi tetkik ettikten ve hürriyeti tezevvük (hürriyetten zevk almak) için, sarf-ı hayat ve evkat ettikten (hayatımı ve vakitlerimi harcadıktan) sonra avam mertebesine ineyim? Onları kendi mertebeme çıkarırım. Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar.

"Ama bu meselede tetkike değer bazı noktalar var. Bunları iyice kararlaştırmadan işe başlamak hata olur..."

Bu satırlara bilmem bir şey eklenebilir mi? Bu satırlar, yıkılmak üzere olan bir devletin, ümitsizliğin ve çaresizliğin her tarafı sardığı bir memleketin, bir asker görevlisinin yazıları değildir. Bunlarda, tükenmişliğin değil, ancak işe yeni başlayacak olanın görüş, karar ve hesapları vardır. Hem de, bir macera hesabı değil... Bir macera adamı:

"— Daha düşünmeliyim, her şeyi iyi düşünmeden hareket edersem hata ederim."

diyebilir mi?

Bu bahsi çok daha uzatabiliriz. Ama biz daha sonraki tarihlerden ve hem de bir yabancıdan gelen bir vesikadan da bazı cümleler özetleyerek onun şahsiyetinin baş unsurlarından biri olan mantıklı, hesaplı ve muvazeneli ihtiras adamlığı vasfını kâfi derecede aydınlatmış olalım. Bu yabancı, Emil Ludwig'dir[1] ve aldığımız sözler, onun Mustafa Kemal'le görüştükten sonra çıkan tahlillerinden alınmıştır.

Gazi, Emil Ludwig'in bir sorusunu şöyle cevaplandırır:

"— Daha evvel, ambisyon (ihtiras) meselesini bahis konusu etmiştiniz. İhtirasız hiçbir şey meydana getirilemez. Gerçek olan budur. Ama ihtirasın, millet yolunda, halk için bir gayeye yönelmesi şarttır."

---

(1) Daha önce de değindiğimiz Emil Ludwig, ünlü bir Alman yazarıdır. Yahudi asıllı, fakat insanlığın malı olmuş çağdaş büyük adamlardan biridir. *Napolyon, Âdem Oğlu (İsa'nın Hayatı)* gibi eserleri, Ruşen Eşref Ünaydın tarafından dilimize çevirmiştir. Zamanında Mussolini, Stalin gibi önderlerle de konuştu. Eserler yazdı. Atatürk'le mülakatı çok ilgi çekicidir. Bu mülakat *Ayın Tarihi*'nin, 1930 Nisan (N. 73) sayısında çıkmıştır.

Hulâsa Atatürk bir ihtiras adamıydı. İhtirasının sınır ve imkânlarını, iç âleminde, Tanrı vergisi bir bilinçle durmadan yoğuran, ölçülü, muvazeneli bir ihtiras adamı. Tarih içinde misyonunu bilmekten gelen ve bu misyonun, ulaşılabilecek ve ulaşılamayacak hedeflerini kendi mantık ölçüleri ile daima ayarlayabilen bir hesap adamı...

Tarihin kucağı, bu adamları doğurmakta o kadar cömert değildir. Tarih sahnesinde çok defa maceraperest, aksiyon ve ihtiras adamının yerini çalar. Ama maceraperest, kendi nefsine karşı dahi açıklayamayacağı gizli hesaplar hünerbazıdır. Bilinçli ihtiras ve aksiyon adamı ise, iç yapısının değerlerini, safha safha halka açar ve bu değerleri, sırası gelince, toptan teraziye atmaktan çekinmez. Hem tarih mabedinde ve insanların hatırasında asırlarca yaşayabilenler, macera adamları değil, kahramanlardır.

***

KENDİ MİHVERİ (EKSENİ) ETRAFINDA BİR İNSAN

Mustafa Kemal'in şahsiyeti problemini incelerken, diğer iki konu üstünde ayrıca durmalıyız: Aile ve kadın...

Hemen şunu kaydedebiliriz ki, Mustafa Kemal bir ev ve aile adamı değildi. Hiçbir zaman da olamadı. Kendisini şöyle anlatır:

"Çocukluğumdan beri, oturduğum evde ne ana, ne kız kardeş, ne de ahbapla beraber bulunmaktan hoşlanmazdım. Ben, yalnız ve müstakil bulunmayı daima tercih etmiş ve sürekli olarak öyle yaşamışımdır. Tuhaf bir halim daha var: Ne ana, ne kardeş, ne de en yakın arkadaşımın, kendi zihniyet ve telâkkilerine göre, bana şu veya bu nasihatta bulunmalarına tahammülüm yoktu. Çünkü bu vaziyet karşısında, ya itaat, ya nasihatları hiçe saymak var. Bence ikisi de doğru değildi. 20-25 yaş farklı olan annemizin ihtarlarına itaat, maziye ricat, geçmişe dönme değil midir? İsyan etmek ise, faziletine, yüksek kadınlığına inandığım annemin kalbini kırmak, altüst etmek demektir..."(1)

Gerçi Atatürk, bir aile düşmanı da değildi. Ama tarihçi Prof. Enver

(1) *Milliyet*'te çıkan ve Siirt Mebusu Mahmut Beyle, Ruşen Eşref'e naklettiği hatıralarından 1927.

Ziya Karal'ın da dediği gibi, hiçbir zaman bir aile esareti tanımadı. Annesini, yakınlarını elbette severdi. Ama kendini, yalnız kendi mihveri etrafında yaratmak yolunda yaşadı. Tek Adam'ın kaderi ve aile kayguları, kısa ufuklu şöhret, servet hırsları, şarklılığın zaaflarından biri olan ve çok defa da samimi olmayan mübalağalı dostluklar, aşırı hayranlıklar, onun lügatında yoktu.

Sözün tam ifadesi ile Mustafa Kemal, her şeyden önce kendine özgü, kendi mihveri etrafında, kendi kaderi için mücadele etti. Bu, dar mânâsıyla *Egocentrique* bir karakter, yahut bir *Egoisme* (Bencillik) demek değildir. Kendi yolunda karar ve hareket istiklâlinin hem zarureti, hem ifadesidir. Bu bakımdan şu cümleleri anlamak pekâlâ kabildir.

"Kendi varmak istediğine ulaşmaktan başka bir şey düşünmeyen, dostluklarının, yakınlıklarının, sözde sırdaşlıklarının üstünde, bilhassa 'kendi kendine vefalı' bir lider olduğu söz götürmez.

Tarih boyunca bütün kendi gibi olanlara benzerdi. O da bal veren bir çiçek değil, her çiçeğin, kendine göre balını almasını bilen bir arı idi. Her çiçeğin, kovan peteklerinde bir hissesi vardır. Arı olmasaydı, hiçbiri petekteki balı yapabileceğini iddia edemez..."(1)

Bu konuda, bu sözlere ilave edecek fazla bir şey olmasa gerektir. Dengeli ihtirası, nasıl şahsiyetinin bir unsuru ise, ruh ve hayat özgürlüğü de bu şahsiyetin diğer bir unsurudur. Kısacası kendi mihveri etrafında bir insandı. Bu bakımdan, yalnızdı. Ama, kimsesiz değildi.

*
* *

KADIN VE AŞK

Atatürk'ün şahsiyetinde aile ve çevre etkilerine değinirken, hayatında aşk'ın ve kadının yerini de belirtmeye çalışmalıyız.

Öyle görülüyor ki, Mustafa Kemal, gerçek deyimiyle, hiçbir zaman âşık olmadı. Aşk ki, kayıtsız şartsız bir kendini veriştir. Zaman içinde ve zanla örülen bir karşılıkla inşa işidir. İki taraf; beden, ruh, his ve iradeleri ile aşkı, bu zaman içinde inşa ederler. Zaman içinde beslerler, şe-

(1) Falih Rıfkı Atay; *Çankaya*, s. 7.

killeştirirler. Öyle ki aşk, iki tarafın gittikçe yoğrulan ve daima yeni değerlerle beslenen müşterek eseri, müşterek benliği olur. İşte böyle bir aşk'ın, Atatürk'ün hayatında yeri yoktur. Kaldı ki; devamlı askerlik hayatı, kesintisiz muharebe yılları, birbirini kovalayan ihtilâller, mücadeleler ve zaferden sonra yeni bir devlet kurmanın gerektirdiği didinmeler ve nihayet erken başlayan yorgunlukla, onu tamamlayan hastalık yılları, kadın ve aşk heyecanları için ona vakit bırakmadı da...

Çocukluk ve ilk gençlik yıllarının geçici sevdalarını elbette ki, aşk sayamayız. Selânik'te, Ahmet Subaşı mahallesinde Mustafa Kemal'in doğduğu ve bir süre yaşadığı evin yakınlarında da elbette ki, komşular vardı. Bu komşuların onun yaşında kızları vardı. Her mahalle çocuğu gibi onun da bu kızlarla komşuluk oyunları ile başlayıp, bozuşmalara, barışmalara hatta sevda yeminlerine kadar varan çocukluk, ilk gençlik maceraları olmuştur. Onun küçüklüğünü tanıyan mahalle arkadaşı ve sonra yaveri Salih Bozok şöyle anlatır:

"Mustafa 10-12 yaşındayken, 8 yaşında bir komşu kızına âşık olmuştu. Akşam üzerleri mektepten çıkınca evine koşar, elbiselerini ütületir, sevdiği komşu kızını pencereden görmek için sokağa fırlardı..."

Hangi çocuğun hayatında bu tür maceralar yoktur...

Bunlara ilk gençlik yıllarının sevdalarını da eklemeli. Mesela Emine? Bu sayfaların yazıldığı sıralarda Emine hâlâ hayattaydı. Ev, bark, çoluk çocuk, torun sahibi, ama kafasının içi berrak, çok yaşlı bir hanımdır. Kendi çocukluk günlerindeki Mustafa Kemal için hatıralarını, onun 26'ncı ölüm yıldönümünde anlatmıştır da... Mesela şu mektupçuk, o zamanki Mustafa Kemal'indir[1]:

"Bu dakika vapura gidiyorum. Bu an-ı meşûm (kötü saat) bize kan ağlatacak. Benden iz sizi unutmayacağıma vicdanen yemin eder, sizden de aynı vefayı beklerim. Allaha ısmarladık...

Mustafa Kemal"

Bu mektup, Manastır İdadîsini (o zamanki lise) bitirip Harp Okulu'na girmek için Selânik'ten vapurla hareket etmek üzere olan Mustafa Kemal tarafından yazılmıştır. Tarih 1899 olacaktır. Mustafa Kemal ger-

(1) *Cumhuriyet* gazetesi; 10 Kasım 1964.

çi henüz 18 yaşını bitirmiştir. Ama Emine henüz 12 yaşındadır. Pekiyi sonra ne oldu? Hiç! Zaman hükmünü yürüttü ve hem Mustafa Kemal, hem Eminecik, kendi yollarında kendi hayatlarını yaşadılar.

Hem Selânik'te, Manastır'da yalnız Emine de yok. Komşuları Nadire ve Hatice kardeşler? Hatta Zübeyde Hanım, subay çıktığı sıralarda oğlunu bu komşu kızı Hatice'yle başgöz etmeye bile çalışmıştır. Bu evlenme iyiki olmadı. Hem Mustafa Kemal, hem Hatice mutsuz olacaklardı. Çünkü Mustafa Kemal bir ev adamı değildi. Hiçbir zaman da olmadı. Onun, evinin dışında yapacağı bir şeyler vardı ve kaderin eli, ona ancak bu işlerle haşır-neşir olmayı mukadder kılmıştı. Öyle de oldu...

Manastır İdadisinde iken tutulduğu ve bir aralık hatta kaçırmaya kalktığı bir Rum kızının sevdasını da haydi bu ilk gençlik hikâyelerine ekleyelim. Hem haydi kaçıracaktı diyelim. Ama neyle? Nereye? Bunlar o gençlik rüyalarıdır ki, ancak o anlar için yaşanılır...

Mustafa Kemal'in, genç bir subayken Selânik'teki kafeşantanlarda, yahut mesela Şam'da iken şurada buradaki takıntılarını da bu geçici maceralar arasına katmak mümkün. Öyle maceralar ki, anlaşıldığına göre bunların bazıları kendisi için oldukça karışık, hatta meslek durumu için tehlikeli sahnelere de sebep olmuşlardır.

Mustafa Kemal'in bir hanımla devamlıca mektuplaşmaları ise, ancak çok sonraları ve Mustafa Kemal Sofya'da ataşemiliterken oldu. Bu hanımın adı Madam Corinne (Korin)di. Madam Corinne İtalyan asıllıydı. Babası Dr. Luigi bir İtalyan askeri doktoru idi. Osmanlı devleti hizmetine girmişti. Corinne, Mustafa Kemal'in eski arkadaşlarından bir Türk subayı ile evlendi. Bu subay Balkan Harbinde şehit düştü. Mustafa Kemal'in işte bu Madam Corinne'le bir süre mektuplaşmaları vardır. Bu mektuplaşma, Mustafa Kemal Sofya'dayken hararetlice bir şekil alır. O sırada Corinne, Ömer Lütfü Beyle evlidir. Mustafa Kemal Sofya'dan Corinne'e saygılarını, özleyişlerini bildirir. Onu çok görmek istediğini yazar. Hepsi de içten gelmeyen, sevgilerle mi, saygılarla mı, latifelerle mi yazıldığı belli olmayan, gelişigüzel, hatta samimiyetsiz mektuplar... Ama sonra ne olur? Hiç! Mustafa Kemal gerçi Sofya'dan İstanbul'a döner. Ama sevgili Corinne'i aramaz bile... Çünkü, Cihan Harbi başlamıştır. Kendisi birtakım askeri işler peşindedir. Nihayet Gelibolu taraflarına tayin olunur. Gider ve sevgili Madam Corinne'e ancak iki ay sonra bir şeyler yazar. Askeri görevlerinden, bir tümene kumandan olduğundan bahseder. Ama anlaşılır ki, Sofya'dan İstanbul'a

dönüp İstanbul'da kaldığı günlerde Madam Corinne'i görmemiştir! Çünkü Madam Corinne, Mustafa Kemal için, Beyoğlu alafrangalığının bir özleminden başka bir şey değildir. Zaten bir salon kadınıdır. Salonunun süsü olarak bazı tanınmış kimselerle beraber, eski kocasının arkadaşlarından bazı genç subayları da bulundururdu. Mesela, Salih (Bozok), Nuri (Conker) gibi... Mütareke öncesi ve 1918 Temmuz'u etrafında Karlsbat'taki kısır hayatı ve acemice davranışlarını ise, kendi hatıralarında kendisi anlatır...

Ya ondan sonrası? Ondan sonrası malum: Ordu hayatının kısır bekârlığı ve itiyatları. Ordu bekârlığının bilinen kadınsızlığından gelen sıkıntı halleri vs. Mütareke sırasında İstanbul'daki hayatı da pek değişik değildir. Bir aralık Perapalas'ta bir genç general hayatı sürmek ister. Ama bütün varı yoğu birkaç bin kâğıt liradan ibarettir. Nitekim onu da bir süre sonra, güya ticaret yapacağız diyen bir düzenbaza kaptıracaktır[1]. Bir süre, Halep'ten tanıştığı Salih Fansa ve Madam Fansa'nın misafirleri olur ve gene Madam Corinne'in salonuna devam eder. Yaver Cevat Abbas'la her seansı 25 kuruşa dans dersleri de almıştı ya... Şişli'deki eve taşınır. Ama kafes daima kuşsuzdur...

Hulâsa Mustafa Kemal Ankara'ya bir devlet reisi olarak yerleştiği zaman, kadın ve aşk bahsinde, ancak bâkir bir erkekti ve 43 yaşındaydı.

***

EVLİLİĞİ

Kadın ve aşk bahsinde diyoruz. Zaten kadın demek, mutlaka aşk demek değildir. Gerçi o bir aralık hatta evlendi de... Ama bu bir aşk evlenişi değildi. Evet, bir yuva kurulur gibi göründü. Ama arada iki taraflı aşk yoktu. Bu evlenme bir olup bitti ile başladı ve bir olup bitti ile sona erdi. Yani arada bir şeyler eksikti. Evvela karşılıklı aşk yoktu demiştik. Sonra da eşi Latife Hanım, Mustafa Kemal'de, bir ev adamı ve bir aile reisi arıyordu. Mustafa Kemal ise, hayatı boyunca devam eden alışkanlıklarına bağlıydı. Bu şartlar altında bir kaynaşma elbette ki olamazdı. Anlaşılan, yalnız bir tarafın ısrarlı isteğiyle bağlanan bu bağ, kısa ömür-

(1) Mustafa Kemal'in, Anadolu'ya geçmeden önce İstanbul'da ve bu arada Şişli'deki hayatı, *Tek Adam*'ın I. cildinde etrafıyle verilmiştir.

lü oldu ve koptu. Gazi'nin bu evlilik hayatına dair yazılanlarla, yakınlarından dinlenilenler, Latife Hanımla beraber yapılan seyahatler sırasında kaldıkları yerlerde olayları görenlerden işitilenler, bir hata ile başlayan bu işin köksüzlüğünü canlandırmaktadır. Bu konuda en kısa, ama en aydınlatıcı sözleri de, eski Mevlevî Çelebisi Velet Çelebi söyledi.

Bir gün Çankaya'da Latife Hanım, gene bir sinir buhranı içindedir. Mustafa Kemal'in bir hareketi onu sarsmıştır. Latife Hanım, o sıralarda komşu ve aile dostu durumunda, yaşlı, tecrübeli ve olgun bir zat olan Velet Çelebi'yi acele çağırtır. Şikâyet ve kırgınlıklarını ortaya serer. Bir ağlama krizi içindedir de. Velet Çelebi söylenenleri sükûnetle dinler. Latife Hanım bir eş olarak haklıdır. Ama sonunda, Çelebi'nin cevabı da kısa, fakat anlamlıdır.

"— Kızım! Sen bir kocayla değil, bir kaplanla evlendin. Kaplana gem vurulmaz..."

Evet kaplana gem vurulmaz ve vurulamadı da...

Gene böyle bir hikâye, aslında değerli bir bayan olan Latife Hanımın, bu kaplanı ne kadar anlayamadığını belirtmek bakımından fikir vericidir. Sıvas hattının açılış töreninden sonra ve eski İktisat Vekillerinden Rahmi Köken'le hususî bir Anadolu gezisine çıkmıştık. O zamanın yolları ve şartları içinde, Karadeniz kıyıları üzerinden Tokat'a geldik. Orada Tokat Mebusu Mustafa Beyin evinde geceledik. Mustafa Bey, Mustafa Kemal'in eski karargâh subayıydı. Onu bütün özellikleri ile tanırdı. Ev sahibi yemekte bize, Gazi'nin, eşiyle beraber bu evde misafir kaldıkları bir geceye ait anılarını anlattı.

Bizim de yemek yediğimiz odaya kurulan sofrada davetliler oturmuştur. Yemek yerler. Biraz da sohbet edilir. Saat henüz erkendir. Ama Latife Hanım artık sofradan kalkılması için tutturur. Mustafa Kemal'in sıhhat ve istirahatini düşündüğünü anlatmak için direnir. Paşa onu biraz oyalar. Ama az sonra istek daha ısrarlı tekrarlanır. Halbuki Mustafa Kemal, asıl gece yaşar. Hem Tokatlılarla konuşacaktır. Hulâsa hem Gazi, hem misafirler sıkılırlar. Gazi gene idare etmek ister. Ama eşi hiddetle yerinden kalkar, yukarı kata fırlar. Gazi üzgündür. Hatta biraz mahçuptur. Fakat biraz ferahlamış da görünür. Lâkin olaylar bitmez. Bir süre sonra yukardaki yatak odasının tahta döşemelerini döven hiddetli ökçe sesleri duyulur. Misafirler çekilmek isterler.

Gazi önce kararsızdır. Ne yapacağını şaşırır. Ama sonra kendini

toplar: Kalkmayacak, eşinin yanına gitmeyecektir. Belki başka yerlerde de söylediği o meşhur sözünü, o gece oradakilere de tekrarlar:

"— Hayatımda yaptığım hatalardan biri evlenmekti. Ben..."

Sofra güya devam eder... Ama yukarıda, tavan döşemelerini döven ökçe sesleri de zaman zaman ve artan bir şiddetle devam eder durur. Ta eşi halsiz kalıncaya kadar[1].

Bir eş olarak Latife Hanım haklı mıydı? Belki... Fakat ya bir kaplanın eşi olarak?... Evet, tam bir İzmir kızıydı. Hem de kültürlü, ince ruhlu, biraz da şekle bağlı bir İzmir kızı, Gazi'nin hayatına bir nizam unsuru, bir devlet reisi hanımı olarak girmek istedi. Şekiller, törenler, sofralarda resmi kıyafetler ve resmi bir vekar bekledi. Sonra her yerde ve hatta halkın önünde, kocasına etkisini göstermek ister gibi "Kemal!" diye hitap ettiği Gazi'nin, kendi yanında uysal bir cici koca olmasını da bekledi. Fakat ne var ki bu, şartlar, kaplanın alıştığı hayatın ve onun mizacının lügatında yoktu. Arada dil ve mizaç birliği olmayınca da, hayat birliği elbette olmazdı, olamadı da...[2]

Ama Latife Hanımın, Atatürk'ten ayrıldıktan sonra, Atatürk'ün anısına olan ruh ve vekarlı bağlılığını, daima saygıyla anmak lazımdır. Bu bahtsız ayrılışından sonra, hem yakın çevrelerine, hem içeride ve dışa-

(1) Bu halin Ankara'dayken Çankaya köşkünde de görüldüğünü, Atatürk'ün pek yakınlarından dinlemişimdir. Latife Hanımın Atatürk'le son seyahatinde ve Erzurum'da cereyan eden geçimsizlik sahneleri ise, daha şiddetli geçmiştir. Bu seyahat hakkında Salih Bozok'un hatıralarını veren *Atatürk'ün Hayatında Kadınlar* eserinde ilgi çekici tafsilat vardır. Eşlerin ayrılışı bu seyahatten az sonra oldu.

(2) Gazi Mustafa Kemal'in eşi Latife Hanım, İzmir'de Uşakizâdeler denilen zengin bir ailedendi. İyi hazırlanmış kültürlü bir kızdı. Gazi onu, İzmir kurtarıldıktan sonra Kordon'da yerleştiği karargâh binası yangın sahası içine girince, Uşakizâdelerin Göztepe'deki evlerine taşındığı zaman tanıdı. O günlerde Gazi F. R. Atay'ın aşağıdaki cümlelerde anlattığı havayı yaşıyordu:

"Arkasındaki beyaz ipekten bir Rus gömleği ile merdivenlerden indi. Tunç bir yüz, hemen içe dolan, fakat yaklaştığı kadar uzak, güvendirmeyici bakışlar. Beli, Rus gömleğinin kemeri ile sıkılmış ince bir bel. Hiçbir kahraman, o günlerindeki Mustafa Kemal kadar, tanrımsı ve soy bir güzellik bağlamamıştır."

Mustafa Kemal'i Uşakizâdeler ailesi içinde gösteren bir fotoğraf, "Atatürk fotoğraflarla" albümünde yayınlanmıştır. Birbirleri ile kaynaşmamış, fakat yan yana 6 insan...

rıda umumî efkâra karşı, bu gibi hallerde bazen görüldüğü gibi, gelişigüzel hatırat nakillerine gitmedi. Kendi hüzün ve elemi ile olsa da kendi içine kapandı. Kendi dar çevresinde, kendi hayatını yaşadı. Kaderini ve ıstırabını yalnız kendi iç âlemi ile paylaştı. Onun bu ayrılıştan sonra açığa vuran duygulu ve değerli şahsiyetinin, içli, dokunaklı hikâyesi bunlardır. Böyle bir davranış ve şahsiyet belirtisi, ancak saygıyla işaret edilmeye değer...

***

Gazi köşkünün Latife Hanımdan önceki ve sonraki kızlarına gelince? Bunların üzerinde durmasak da olur. Çünkü bunlar Mustafa Kemal'in hayatında bir unsur olarak yer alamadılar. Bazısı sevimli, bazısı kaprisli, bazısı oyalayıcı, bazısı huysuz, ama hepsi de her zaman ve her çevrede rastlanabilen kızlar. Hatta bunların içinde bir de intihar eden var: Fikriye... Bu arada Fransa'da gene intihara benzer bir ölümle ölen Zehra'yı da sayabiliriz.

Öyle anlaşılıyor ki Fikriye, bir aralık Gazi'nin evinde, bir hanım olmayı ummuştur. Herhalde sempatik ve az çok şahsiyetliydi. İyi bir sofra hanımı olarak da dikkati çekiyordu. Gazi ailesine eski bir yakınlığı da vardı. Ama işte o kadar... Ev içinde birtakım huysuzluklar da olunca Gazi onu korur. Çünkü Gazi'nin hemşiresinin Fikriye ile yıldızı barışmamaktadır. Fikriye Avrupa'ya gönderilir. Fakat oraya alışamaz. Döner ve bu dönüş bir felâketle biter. Çankaya köşkünde kabul görmez. Bu onun için büyük bir hayal kırıklığı olur. Genç bir kız, eğer biraz da içli ve şahsiyetli bir kızsa, buna katlanamaz. Nitekim katlanmadı da...

Bir eski Ankara paytonu içinde ve bir zaman o kadar benimsediği köşkten dönmek zorunda kalan, uzaklaşan Fikriye, herhalde son hesaplaşmasını yapar. Son tahammülü de tükenir ve Çankaya'dan Ankara'ya doğru inen paytonun içinden, bağlar arasında bir tabanca sesi duyulur... Zavallı Fikriye ölmüştür...[1]

---

(1) Atatürk'ün o sıralarda umumî kâtibi, eski kurmay ve sonra tarihçi Tevfik Bıyıkoğlu'ndan o günün bütün sahnelerini dinlemişimdir. Köşkte umduğu kabulü görmeyişi, Fikriye için yıkıcı olmuştur. Sanıyorum ki, büyük yanlışı, köşkten ayrıldıktan sonra tekrar köşke dönebileceğini sanmasıdır...

Bazı yazarlar, Fikriye'nin yanında bir tabanca bulunuşunu, onun Atatürk'e karşı bir suikast niyeti ile yorumlarlar. Bu konuda hiçbir şey söylene-

***

Fakat Atatürk'ün hayatında gene de bir kadın vardır, tek kadın: Afet İnan...

Afet İnan'ın üstünde durmalıyız[1]. Çünkü onun Atatürk'ün yanında, Atatürk için bir sükûn, denge unsuru ve ayrılmaz bir varlık haline gelişinden sonra Atatürk'e sağladığı huzur, bilhassa yorgun yıllarında, bu büyük adamın bir mutluluğu olmuştur. Çünkü eğer bu son yıllarda Atatürk'ün hayatında Afet İnan gibi bir huzur iklimi olmasaydı, Atatürk yalnızlığını belki çok daha acı hissederdi. Hırçın, tedirgin olabilirdi. Çünkü bu gibi şahsiyetlerde, bilinçaltına itilmiş ilkel içgüdüler, onların hasta, yalnız anlarında ön plana çıkarlar. Büyük aksiyon adamlarının depresyon devrelerinde en büyük düşmanları, bu evvelce şuuraltın-

---

mez. Ama bu olayda eğer başka türlü bir sır varsa, bu sır elbette ki Fikriye ile beraber ebediyen gömülmüştür.

(1) Afet İnan, anne tarafından Makedonyalıdır. Babası, Bulgaristan'ın Şumnu kasabasından ve tahsilini İstanbul Ziraat Mektebinde tamamlayan İsmail Hakkı Beydir. İsmail Hakkı Bey, mektepten çıktıktan sonra evvela Rumeli'de, sonra Anadolu'da orman memurluklarında, müdürlüklerinde bulunmuş ve bir aralık milletvekili olmuştur. Gerek baba tarafı, gerekse Doyranlı Müderris Emrullah Efendinin kızı olan ve Afet İnan'ın üstünde kuvvetli etkileri bulunan anneannesi ve çevresi tarafından Afet İnan, gelenekçi bir aile köküne bağlıdır. Afet İnan, İstiklâl Savaşı'ndan sonra Bursa Kız Öğretmen Okulunu bitirir. İlk görevi İzmir'de ilkmektep öğretmenliğidir. Afet Hanımın ailesinin Makedonya kolunu tanıyan Atatürk, kendisi ile orada bir mektep müsameresinde karşılaşır. O zaman Afet Hanım 17 yaşındadır. Babası İsmail Hakkı Beyle de mutabık kalınarak, Atatürk'ün Afet İnan'ın tahsiline devamı ile ilgisi orada başlar. Afet Hanımın o vakit bütün arzusu Avrupa'da tahsiline devam edebilmektir. Hatta bu arzusunu, Öğretmen Okulundan çıkacağı sırada bir mektep vazifesinde de canlandırır. Atatürk, müsamere gecesi öğrendiği bu arzu ile ilgilenir. Evvela Lozan'da, sonra İstanbul'da Fransız mektebinde tahsiline devam eder. Ankara'da ilk görevi Musiki Muallim Mektibinde tarih ve yurtbilgisi öğretmenliğidir. Kız Lisesinde tarih öğretmeni iken Cenevre'ye üniversite tahsilini tamamlamaya gider. Tarih-Coğrafya Fakültesinde vazife alır. Fakat akademik kariyerini yapışı, Atatürk'ün ölümünden sonradır. Doktorasını 1940'ta yaptı. 1941-1942'de doçentlik imtihanları tamamlandı. 1950'de profesör oldu. Şimdi bu Fakültede profesördür.

da uyuyan, fakat sahibinin kontrolü zayıflayınca ön plana çıkan içgüdülerdir. Son çağlarında vehimli, kinci, kıskanç veya zalim olan hükümdarların ve kahramanların hikâyelerini biliriz. Çünkü çöküntü devrinin depresyonları öyle bir ruh halidir ki, o devrede şuur (bilinç) şuuraltını (bilinçaltı) kontrol edemez. Büyük adamlarda bu devreler, çoğunlukla dengeli bir hal değildir. Bu devir, bir iç hesaplaşma ile beraber artan bir nevi küskünlük halidir. Bir tarihî şahsiyet, kendini hayata bağlayan bin bir çeşit bağıntının gevşediğini, birer birer koptuğunu gördüğü bu devrede, eğer ruhuna eş olacak bir yakın insana, kendisinin son yıllarını serinletecek bir huzur iklimine kavuşmamışsa, hırçınlık onu ister istemez, hatta zalim yapabilir...

Atatürk'e gelince? Hayatı boyunca ileri vasıfları olan bu insan, mantık ve akıl gücü ile, hayatla olan son hesaplarını, elbette çok daha dengeli kapatabilirdi. Fakat Afet İnan, bir taraftan iyi yoğurulmuş bir aile hamuru ve soy vasıfları ile, bu hesaplaşmayı öyle sanıyorum ki, çok daha kolaylaştırdı. Afet İnan şöyle konuşur:

"— *Atatürk'ün çevresine güç alıştım. Çok tecrübesizdim. O büyük bir şahsiyetti ve şunu kavradım ki, onu anlamam için şahsiyetleşmem lazımdır...*"

Sanıyorum ki Afet İnan'ın ondan sonraki hayat hikâyesi, hep bu şahsiyetleşme, şahsi değerler edinme gayretinin, uzun ve oldukça çetin hikâyesidir[1].

Afet İnan'da Atatürk, kendi ruhuna yakın ve kendi yalnızlığına eş olan, iddiasız bir sükûn havası buldu. Ona, hiçbir yakınına göstermediği sevgi ve yetiştirici ilgiyi gösterdi...

Evet Afet İnan'ı evvela, iyi yoğrulmuş bir aile hamurunun ve soy vasıflarının hâsılası olarak almak yerinde olur. Eğer bu temel değerler olmasaydı, Atatürk'ün hayatında işgal ettiği yeri elbette ki alamazdı. Atatürk, yalnız Afet İnan için bir insanın duyabileceği en yakın benimseme duygusunu duymuş ve onu resmen manevi evlat edinmek

(1) Prof. Afet İnan'ın kendi hayat hikâyesini yazmakta olduğunu sanıyorum. Bu hatıra eseri sona erdiği zaman öyle ümit ediyorum ki, Atatürk'ün beşerî hayatı, hem yetkili bir kalemden, hem onun en yakınındaki insan tarafından, daha etraflı olarak gün ışığına çıkarılmış olacaktır.

istemiştir. Fakat Afet İnan, hiç şüphe yok ki öz aile bağlarından ve terbiyesinden gelen bir davranışla, Atatürk'ün bu kararına rağmen ve nazik bir davranışla, kendi babasının kızı kalmak yolunu tercih edebilmiştir. Zaten Afet İnan'da ailesine, vatanına olan iç bağlılıklar, daima güçlü kaldı. Mesela Cenevre'de okurken pansiyonda pazar günleri, bir Çinli kızla yalnız kalırlardı. Çünkü bütün arkadaşları o gün kilisede bulunurlardı. Gene böyle bir pazar günü, ona dokunan bu yalnızlığın hüznünü hoş bir içine dönüşle unutmak istedi: Odasına kapandı. Kapısını kilitledi. Sandığından bir Türk bayrağı çıkardı. Yere serdi. Başına tıpkı annesi ve babaannesi gibi bir başörtü bağladı. Secdeye vardığı zaman alnı bayrağın üstüne gelecek şekilde namaza durdu. Namaz sona erip de, yerde serili Türk bayrağının biraz gerisinde ellerini açtığı zaman, geçmişlerine, ölmüşlerine, şehitlere, yaşayanlara, milletine ve Atatürk'e dualar etti. Bu içten gelen ruh tepkileri, ne kadar soy ve güzel şeylerdir.

*
* *

Lord Kinross, Atatürk'ün hayatını inceleyen dostlarının, tanıyanlarının kendisinden beklediklerine bakarak yüzeyde kalan eserinde, Atatürk için Afet İnan'ı bir kültür sembolü olarak vasıflandırır. Fakat Afet İnan'ın Atatürk'e yakınlığını, aile durumunu, eğitim ve akademik kariyer gelişmelerini yanlış verir. Atatürk'ün, Afet İnan'ı bir kültür kadını olarak yetiştirmek, onu kültür kuruluşlarında, üniversitelerde, içeride ve dışarıda ilim kürsüsünde, konferanslarda, üstün vasıflarıyla saygı toplayan bir kadın olarak görmek yolundaki ihtiraslı çabaları heyecan vericidir.

Mesela Afet İnan ilk defa, Ankara Türk Ocağı'nda konuşacaktır. Aydınlar, profesörler, yabancı diplomatlar davetlidir. Afet İnan'ın tebliği için günler ve geceler hazırlanılmıştır. Fakat Afet Hanımın kürsüde kıyafeti ile dahi, bir başka kadın olarak görünmesi lazımdır. İşte o zaman bu kıyafet Atatürk'ü uzun uzun düşündürür. Resimler, şekiller çizilir. Nihayet terziler çağrılır ve henüz 22 yaşındaki bu genç kıza, yarı öğretmen, yarı rahibe, yarı kürsü profesörüne yakışan bir kıyafet, Atatürk'ün bin bir titizliği içinde meydana çıkar.

Ondan sonra Afet İnan'ın yolu seçilmiştir: Hoca ve sosyal hayatta etkili bir kadın müderris (Profesör) olacaktır. Artık iki taraflı bir çaba



Afet İnan
28 Nisan 1930 (Türk Ocağı'nda)

başlar. Nitekim bugün Afet İnan bir kürsü profesörüdür. Ama arada, sosyal problemler üstünde Atatürk için bir kültür sembolü de olmuştur. Mesela kadınlara Türkiye'de belediye seçimleri hakkı meselesi, onun Musiki Öğretmen Okulunda çocuklara verdiği bir mektep vazifesi ile ön plana çıkar. Elbette ki er geç meydana atılacak olan bu dava, bir an önce kanunlaşma sahasına doğru yürür. Sonra tarih konularında Atatürk'ün ilk öğrencisi odur. Atatürk ilk sezilerini ve çalışmalarını âdeta onunla işler. Mesela Afet'in elindeki Fransızca coğrafya kitabında, Türkler "İkinci derecede ırk" olarak gösterilmemiş miydi? Bu Atatürk'ü isyan ettirmedi mi:

"— Niçin öyle olsun?"

Ve sonra gece gündüz münakaşalar, araştırmalar başlar. Nitekim Afet İnan'ın 28.4.1930'da Türk Ocağındaki konferansının konusu da Türk kültürü ve Türklerin uygarlığa hizmetleridir. Türkler medenidir, otoktondur, vs.

Hulâsa Afet İnan, Atatürk'ün son yıllarında ve onun hemen bütün gün ve gecelerini verdiği tarih hareketlerinde ve nihayet onun ağır ve mihnetli son hastalık aylarında daima Atatürk'ün yanındadır.

Bu arada, Lord Kinross'un yaptığı esaslı iki hatayı da belirtmeliyiz. Kinross eserini yazmadan önce, Afet İnan'la, en az bir hafta kadar beraber çalışarak bilgiler almıştır. Fakat eserinde Afet İnan'ı gene de, Atatürk'ün çevresinde şöylece ve gelişigüzel katılmış gibi gösterir. Hatanın en önemlisi de, Afet İnan'ın akademik kariyerlerini, Atatürk'ün etkisi ve koruması ile, yani Atatürk'ün hayatında hatır için alınmış gibi göstermesidir. Halbuki Afet İnan'ın Akademik kariyerleri, az önce de bir dip yazıda belirttiğimiz gibi, Atatürk'ün ölümünden sonra, yani onun yardımı olamayacağı bir devrede, hatta Atatürk de hayattan çekildiği için etraftan biraz da engellerle karşılanarak kazanılmış aşamalardır. Örneğin Tarih-Coğrafya Fakültesinde Doktorasını 1940'ta, yani Atatürk'ün ölümünden sonra yaptı. 1941-1942'de Doçenlik imtihanlarını kazandı. 1950'de ise Profesör oldu. Görünüyor ki bu yıllarda ve Atatürk de hayatta olmadığı için, bilim yolunda kendi aşamalarını, kendi gayreti ile yaptı. Bu gerçeği de önemle kaydetmek, bir hatayı belirtmek, bir insanlık borcu olsa gerektir...

* * *

DİN DUYGULARI

Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanıma Selânik'te ve kendi çevresinde "Zübeyde Molla" denilişi sebepsiz değildir. Rumeli şehir ve kasabalarında, az çok okuyan, etrafındakilere de bir şeyler okutabilen ve dolayısıyla mahallenin, çevrenin belirli okumuş kadınlarına molla denilirdi. Gerçi bu okuma yazma pek sınırlıdır. Kuran, mevlit, dualar, namaz kaideleri, destanlar vs. Zübeyde Mollanın, çok daha sonraları Ankara'da çekilen onun yarı ağarmış saçlarını içine toplayan temiz, beyaz başörtüsü ile, imanlı, muradına ermiş, nur yüzlü bir halini gösteren en güzel fotoğrafı, Rumeli kasaba ve şehirlerindeki saygıdeğer bir molla hanımın tam ifadesini verir.

Böylece, küçük Mustafa dindar bir annenin elinde hayata gözlerini açtı. Selânik'teki Hatûniye, yahut Ahmet Subaşı Mahallesinin basit, fakat Müslüman bir hava esen sokaklarında ilk çocukluk yıllarını yaşadı. Ama bu annenin dizi dibinde ve bu sokakların havasında o kadar az kaldı ki; din kaide ve duyguları Mustafa Kemal'in çocukluk hayatının kalıntılarını saklayan şuuraltında, herhalde derin izler bırakmadı. Kaldı ki okumak için koştuğu her iki ilk mektepte, Kaymak Hafız ve Çopur Hafız Nuri gibi iki duygusuz ve belki de sadist hocaya rastlayışı, onun çocuk ruhunda din adamlarına karşı herhalde bazı sert tepkiler yarattı. Bu sebeple onun şahsiyet teşekkülünde, din duyguları bahis konusu olunca, çocukluk ruhuna işleyen ve derin izler bırakan dokular yerine, onda daha sonra kitaplardan edinilen bilgileri görürüz. Büyük Millet Meclisinde hilâfet konusu tartışılırken, İslêm tarihi üzerindeki izahları, yahut Balıkesir'de, Paşa Camiinde din hakkındaki özlü ifadeleri, ancak bu kitap bilgilerinin hâsılasıdır. Nitekim, gerek saltanat ve hilâfetin kaldırılması, gerek medreselerin, Şer'iyye mahkemelerinin ilgası, gerek Şapka Kanunu, Medenî Kanunun kabulü, kadının hayata açılışı ve Batı muaşeret kaidelerinin hayata sokulması gibi hamlelerindeki kesinlik, şuuraltından gelen birtakım ilkel kalıntılarla çengellenmeyen bir şahsiyet yapısının eseri olabilirler.

Zaten onun yetiştiği zamanda mektepler, sağlam bir din terbiyesi verebilmekten uzaktı. Hele o zamanki asker mekteplerinde mecburi sayılan namaz, oruç gibi ibadetler için uygulanan usuller, çocukların ruhunda bu konulara karşı sert direnişler yaratıyordu. Cahil din bilgisi hocaları ve dayaklı, sopalı namaz ve oruçlar, yalnız bu ibadet şekillerine

karşı değil, bütün din ilgilerine karşı ilgisizlik doğuruyordu. Ordu hayatı ise din duygularını elbette ki pek de geliştirecek nitelikte değildi. Ama halk içinde ve hele İstiklâl Savaşı günlerinde hocalar ve din adamları, halkın günlük hayatında önder kişilerdi. İstiklâl Savaşı içinde Mustafa Kemal'in, bu kuvveti halk yararına kullanmak için çektiği çileler ise, bu kitabın ilgili bahislerinde açıklanmıştır.

O, daha Büyük Millet Meclisi kurulup hükümet teşekkül etmeden önce bu hocalarla dostluklar kurmuştu. Onlarla toplantılar da yapardı[1]. İslâm tarihini zaten onlardan daha iyi biliyordu. Dinin lehinde, aleyhinde çok şeyler okumuştu. Samimi din duygularına hürmetkârdı. Ama namaz kılmadığı, oruç tutmadığı halde, bunları yaparmış görünmek riyakârlığına hiçbir zaman düşmedi. Halbuki mesela, onunla anlaşmış görünen ve dost geçinen şeyhlerin, hocaların çoğu, Meclis açılmadan önce Hacı Bayram tekkesinde toplanıp, Meclis açılır açılmaz ortaya sürülmek ve bu Meclise padişahtan izin alınmak için gizlice takrirler hazırlamışlardı.

Ama, Mustafa Kemal vakti gelmedikçe şartları zorlamadı. Bekledi ki padişah ve halife, milletin önünde bütün zaaflarını, yetersizliklerini ortaya sersin. Bu arada "Tekkeler, irfan-ı Muhammedi ocağıdır" demek de lazım geldi. Bu söz de aslında gerçeğe aykırı değildir. İlk tekkeler ve tarikatlar medrese taassubuna karşı bir nevi irfan merkezleriydiler. Ama, o ocaklar artık sönmüştü. Balıkesir'de, Paşa camiinde halka, daha önceki bahislerde verdiğimiz hutbesini okudu. Camileri halk yararına kullanmak kayguları o günlerde onu sarıyordu. Ama, acaba bu yolda pek ileri gidebilir miydi? Elbette hayır. Önünde öyle birtakım tasfiye işleri vardı ki, bu tasfiyelerin aksaksız başarılabilmesi için, ancak açık, kesin ve riyasız bir yolda yürüyebilirdi. Yoksa ya teşebbüsü bırakmak, ya teşebbüsü birtakım sinsi kuvvetlere kaptırmak gerekebilirdi.

O da açık ve kesin yolu seçti: Saltanatın, hilâfetin kaldırılışının, tekkelerin, medreselerin kapatılışının, Şer'iyye mahkemelerinin lağvedilişinin ve onu takip eden ıslahatın halk içinde veya bazı dumanlı çevrelerde uyandırdığı tepkileri açık göğüsle karşıladı. Bütün bunları nasıl yapabildi? Yaptı, çünkü *mutaassıp değildi.* Dinde taassuptan uzak oluşu, onun şahsiyetinin, önde gelen vasıflarından biridir.

---

(1) Halide Edip Adıvar; *Türk'ün Ateşle İmtihanı.*

*
* *

BEN LUTHER OLMAYACAĞIM

Gerçi bir aralık din işlerini ele almak yolunda davranışları olmuştur: Ezan gibi Kuran'ı da Türkçeleştirmek[1], Türkçe dualar yaymak, camilerden halk için bir kürsü gibi faydalanmak, dinî musikîyi bir halk eğitimi vasıtası olarak kullanmak yolunda bir şeyler düşünmüştür. Bir şeylere girişmiştir. Fakat bu düşünce ve teşebbüsleri, evvela bazı arkadaşları tarafından mukavemet gördü[2]. Onlar, bu işlerin ihmal edilişini, halk içinde yeni bir taassup dalgasının esmesi ve sosyal bünyede etkileri kaybolmaya başlayan mutaassıp unsurların yeniden su yüzüne çıkmaları bakımından daha faydalı görüyorlardı. Kaldı ki teokrasiye kaymadan ve laik devlet nizamı ile çatışmayan bir dinî ıslahat hareketinin uygulanma yol ve şartlarını bulabilmek de, ayrıca çok söz götürür bir konuydu.

Bir aralık da kendini din tarihine verdi. Muhammed'in hayatını, İslâm tarihini derinden incelemeye başladı. Zaten daha önceleri ve henüz Ankara'da bir Millet Meclisi açılıp, bir hükümet kurulmadan önce de, Keçiören yolundaki Ziraat Mektebi'nde geçen o buhranlı gecelerde kendini az çok bu konulara vermişti. Şimdi de İslâm dini ile, her şeye rağmen ayakta tutunan ve hâlâ milyonların ruhunu bağlayan güçlü hareketin iç kanunları, tarihi davaları, iç yapısı ile daha yakından tanışmak istiyordu. Yaşanılan günler için bunlardan hükümler, mânâlar çı-

(1) Kur'an'ın bugün, Türkçeye çeşitli çevirileri vardır.

(2) Gerçi Müslümanlıkta "Zamanın değişmesi ile hükümler de değişir" kaidesi vardır. Ama bu değişme, daha ziyade hukuka, yani insanlarla, insanlar arasındaki muamelata taalluk eder. İman ve ibadetler bahsinde – takdir nihayet gene Allah'a mahsus olmakla beraber – değişiklik ve istihale değil, değişmez kategoriler, yani nas (dogma) esastır.

Nitekim bu konu, 1908 ihtilalinden sonra, yani Meşrutiyet devrinde de bazı aydınlar tarafından ele alınmıştır. Mesela 1327-1911'de Celal Nuri Bey, o zamanın gayet ağdalı Osmanlıcası ile ve şimdiki dile çevirirsek aynen şunları yazıyordu:

"Şu halde, bahis konusu ettiğimiz şeriat kaideleri dünya ile ilgili ne kadar hükümler varsa, bunların hepsinin, Peygamberin yerine kaim olan halifenin; ümmetin kararına (cem-i ümmete) dayanan (herhalde Mecliste kanun şeklini alan demek istiyor) emir ve tasdiki ile ortadan kaldırılmaları kabildir."

15 Ocak 1911 — *İçtihat* dergisi —

karmakla meşgul oluyordu. Mesela Ankara'dan İstanbul'a Yalova'ya giderken Afet Hanıma:

"— İslâm tarihlerini topla, yanına al kızım,"

diyordu ve Afet İnan, Türkçe, Fransızca kocaman denilecek bir sandıkla yolculuğa hazırlanıyordu. Sonra da gidilen yerde geceleri saatlerce süren kapanmalar, okumalar, notlar, tartışmalar...

Aradığı neydi? Aradığı, içinde bulunduğu şartlarla becelleşmekti. Gerçi padişahlığı kaldırmıştı. Halifeyi kovmuştu. Şeriat, mahkemelerden kalkmış, Şer'iyye mahkemeleri kaldırılmış, medreseler kapanmıştır. Bunların hepsi de, İslâm tarihine en çok hizmet eden, en çok müdahalesi olan bir millet içinde oluyordu. Acaba bu olaylar ve inkılaplar arasında, bizzat İslâm tarihinden çıkarılacak bazı ahkâm olamaz mıydı?

Etrafındakilere gelince? Etrafındakilerin çoğunluğu elbette o ne derse ona "evet" diyeceklerdi. Her zaman, her devirde ve bütün sahipzuhurların etrafında olduğu gibi.

Ama bazı yakınları:

"— Yapma Paşam,"

der gibi konuşuyorlardı. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Ankara'dan Bursa'ya koşmuştu. İsmet Paşanın, Recep Beyin (Peker) ve şahsen ne düşündükleri pek bilinmese de "Vekiller Heyeti"nin endişelerini arz ediyordu. Gerçi Bursa'da hafızların toplatılıp güzel sesle Türkçe ezan okumaları, tekbir getirmeleri, hatta radyoya bile verilen bazı yayınları halkın pencerelerini açıp sokaktan geçenlere de dinletmeleri belki "zararsızdı" ama, memleketin içlerinde "garip ve endişe verici havalar" esmekte, "dedikodular" dolaşmaktaydı. Hulâsa Gazi, beliren bazı kaygular, bazı mukavemetlerle karşılaştı. Bazıları bu konunun "ihmal" edilmesi, kendi haline bırakılması fikrindeydiler. Onlara göre halk içinde yeni bir taassup dalgasının esmesi ihtimali vardı ve bu olmamalıydı. Mutaassıp unsurlar yeniden su yüzüne çıkmamalıydı. Kaldı ki, teokrasi'ye kaymadan ve laik devlet nizamı ile çatışmayan bir din ıslahatı hareketinin uygulanma yol ve şartları da hakikaten karışık bir işti. Gerçi yeni Türk devletine de tam bir laik devlet denemezdi. Diyanet İşleri Reisliği, devletin bütçesinde ve dolayısıyla birtakım din hizmetleri devletin üstündeydi.

Böylece, bir taraftan din tarihi incelemeleri, diğer taraftan halktan ge-

len veya halka doğru çeşitli etkiler, bundan başka hükümetin kayguları, endişeleri arasında Gazi bir süre ve sanıyorum ki, oldukça çetin ruh çatışmaları geçirdi. Evet gerçi Türkiye'de din, bir gerçekti. Halkın cehaletine, din adamı geçinenlerin değersizliğine, dinî müesseselerin perişanlığına rağmen, din duyguları yaygın ve köklüydü. Din, halk ruhunda güçlü bir varlıktı. Türkiye'de bir din ıslahatçısı için yapılabilecek belki çok şeyler vardı. Bu işi, ne yapacağını bilen bir adam olarak ele almak, din işleri ve inançları üstünde, hem o günlere ikide bir patlak veren olayları kontrol altına almak, hem yarın sorumsuz birtakım insanların siyasî sömürücülüklerine meydan bırakmamak için de, belki lazımdı. Ama Gazi, bütün bunlara rağmen ve herhalde bin bir türlü iç hesaplardan sonra:

"— *Ben Luther olmayacağım,*"

dedi[1] ve işi olduğu yerde bıraktı...

Onun bu kararında ağır basan mantık ve akıl unsurlarını anlamak, az çok mümkündür...[2]

* * *

DİN VE DOGMATİZM

Böylece de Atatürk, bir din ıslâhatçısı olmadı. Olamazdı da. Çünkü dogmatik değildi. Dogma yahut Nas (tartışmasız kabul edilen kesin inanca ve formüller) üzerinde mutabakat hasıl olmasa dahi, ona bağla-

(1) Prof. Afet İnan'dan naklen.

(2) Luther bir Alman din adamıdır. Martin Luther olarak anılır. Almanya'da bir din ıslâhatçısı olarak belirdi ve Hıristiyanlıkta protestanlığın kurucusu oldu. 1483'te Almanya'da Eisleben'de doğdu. 1546'da öldü. İncil'i Alman diline çevirerek kutsal tebliğleri halka indirmiş oldu. Roma'da yerleşmiş olan Katolik papalığa ve Katolik kilisesinin zulümlerine, bozuluşuna, Katolik kilisesinin cenneti parça parça satılığa çıkarmalarına ve daha bin bir tefessühe karşı yiğitçe mücadele etti. İncil'i Almancalaştırdı.

Kiliseyi süslerden, ziynetlerden, duvarları, kubbeleri dolduran acayip resimlerden temizledi. Hem kiliseyi, hem ibadeti sadeleştirdi. Dolayısıyla inançlar ve ibadetler bahsinde büyük ıslahat yaptıktan başka, kilisenin dünya saltanatına, cismani otoritesine karşı da isyan etti. Çok çetin ve mihnetli günler geçirdi. Ama sonunda Martin Luther muvaffak oldu. Protestanlık şimdi bilhassa Almanya ile Kuzey Amerika'da yerleşmiş bulunmaktadır.

nanlar tarafından iman ve ısrarla müdafaa edilen esaslardır. Bu esaslar, tefsir (yorum) ve istihaleye (şekil ve nitelik değiştirmeye) müsait değildir. Yahut da bu tefsir, gene ve ancak dogmatizm çerçevesi içinde yapılır. Dogmatizm bir skolastiktir. Skolastik bir donuştur. Hulâsa dogmatizm bir taassup ve dogmatik insan, bir mutaassıptır. Halbuki Atatürk bir mutaassıp değildi. Bu öyle bir vasıftır ki, Atatürk'ün şahsiyeti üzerinde dururken, onun yalnız din karşısında durumunu değil, hoşgörürlük, düşmanlarına karşı af ve müsamaha, şartların ve olayların hesaplanmasında yalnız arzu ve gayelerini değil, olayların ve şartların emrini de teraziye koymak vasıflarını da çeşitli yönlerden aydınlatır.

***

DOKTRİN ADAMI DEĞİLDİ

Atatürk'ün bu cephesini sınırlayabilmek için, önce şu soruyu cevaplandırmalıyız:

— *Doktrin nedir?*

Doktrin, bir fikrî esaslar, kaideler ve sistem manzumesidir. Entelektüel bir terkiptir. Bilhassa sistematiktir. Doktrinlerin ilk vasfı, soyut ve tartışma kabul etmez inançlara değil, şuur ve idrake, yani akla dayanan anlayışa değer vermeleridir.

Gerçi doktrin kelimesi, tarihi edebiyatta bazen dogma'lar için de kullanılır. Mesela Hıristiyanlıkta *teslis* (ikili veya üçlü inanış) doktrin olarak anılır ama bu, sadece bir terimdir. Bir fikrî sistem değildir ve akıl ile ilgisi yoktur.

Sonra doktrin, hem fikrî, hem de sosyal unsura dayanır. Bu sebepledir ki doktrin'e, *sosyal fikirleşme veya fikrî sosyalleşme* de derler. Fikrî unsur olmadan doktrin olamaz. Halbuki dogma'ların esası fikir değil, ön inancadır. Nihayet doktrin, yoruma (tefsire) ve karşılaştırmaya (mukayeseye) da müsaittir. Skolastik ve dogmatizmden bu unsurları ile ayrılır. Kısacası doktrin, kendi kendini münakaşaya arz eder. Zaten bunu yapmayan doktrin, bir skolastik olur ve ömrü sona erer.

Sonra doktrin, birtakım düşünürler ve önderler tarafından terkip edilir ve sistemleştirilir. Bu düşünürlerin, şahsiyetini, damgasını hatta adını taşır. O halde şimdi şu soruyu sorabiliriz:

"— Atatürk bir doktrin adamı mıydı?"

Hayır! Atatürk bir doktrin adamı değildi. Çünkü Atatürk, önceden sistemleştirilmiş ve tartışılabilse dahi fikir ve hareket prensipleri belli, sınırlı bir fikir sistemine kendini bağlamadı. Zaten fikrî hazırlığı, nazarî formasyonu da buna göre değildi. O tıpkı bir kurmay gibi, memleket ve dünya ölçüsünde hareketlerini, manevralarını; karşılaştığı ve içinde yaşadığı şartlara ve bu şartların açılmasına, gelişmesine göre düzenledi. Böylece de teşebbüsü daima elinde tutmak istedi. Siyasî ve askerî alanlarda, geriye çekildiği zamanlarda da, ileriye gittiği zamanlarda da...

Kaldı ki kendini, zaten bir doktrin adamı saymazdı. Daha önce de "İnkılabın İdeolojisi" bahsinde işaret ettiğimiz gibi, Yakup Kadri Karaosmanoğlu Halk Partisini kastederek:

"— Paşam, bu partinin doktrini yok,"

dediği zaman, ona cevabı şu olmuştu:

"— Elbette yok çocuğum, eğer doktrine gidersek hareketi dondururuz."

Hulâsa Atatürk, önceden sistemleştirilmiş, önceden derlenmiş, kaideleştirilmiş, tartışılabilse dahi fikir ve hareket prensipleri belli, sınırlı, bir fikir sistemine kendini bağlamadı. O doktrini kendisinin; şartlara ve akla dayanan dinamik müdahalelerinde bir engel, bir donmuşluk sayıyordu.

*
* *

AKSİYON ADAMI VE LİDER

Bir toplum düzeninin kanuniyetleri söz konusu olunca, aksiyon'u (eylem) şöyle tarif etmek mümkündür: Bir toplum nizamı içinde eylem yahut aksiyon, bütün şartları ele alınmış, tetkikleri yapılmış, stratejisi belli, doğruluğu vicdan kanaati haline gelmiş ve gene doğruluğuna inanılmış bir hedefe yöneltilen bir irade hareketi, yahut toplumun gidişine bir müdahaledir. Bir fikri, bir başlangıç noktasından alıp; bir sonuca, bir münteha noktasına ulaştırma işi ve gayretidir. Hulâsa aksiyon, gelişigüzel bir hareket demek değildir. Her şeyden önce, objek-

tif şartların ifadesi olacak ve aklın dinamik önderliği ile yürütülecektir.

Yani toplum hareketine değinince aksiyonu, yahut hareketi, şartlar zorlamalıdır. Bu şartların hesaplanışı akla dayanmalı ve doğru olmalıdır. Aksiyon adamı, hareketinin doğruluğuna, vicdan kanaati hasıl etmelidir. Toplumun gidişine, yahut hayat ve davalarına zamanında müdahale edebilmelidir.

Hulâsa aksiyon, bir enerjinin aktif hale gelişidir. Ama, toplumların hayatına müdahale bahis sonusu olunca, bu müdahale, şartların doğru olarak hesaplanmasına dayanmalı, yani şartların emrine uymalıdır. İşte lider, bu seziş, anlayış, hesaplayış ve yöneltiş şartlarını, nefsinde toplayan adamdır. Yani Atatürk, hem bir aksiyon adamı, hem bir liderdi...

***

LİDERDİ, FAKAT DİKTATÖR DEĞİLDİ

Bu cildin X. bahsine girerken değindiğimiz bu konuyu, şimdi burada gene ve kısaca ele alacağız:

"— Atatürk rejimi bir Dikta *rejimi miydi ve Atatürk bir diktatör müydü?"*

Onun 1927 büyük nutkunda, kendi mücadelesini anlatırken söylediği şu sözleri tekrar etmeliyiz:

"— Biz fevkalâdeden alınan ve kanunî olan tedbirleri, hiçbir vakit ve hiçbir suretle kanunun üstüne çıkmak için vasıta olarak kullanmadık."(1)

Bu sözler önemlidir. Çünkü bir diktatör böyle konuşamaz. Diktatör, bizzat kanun olan, yani sözü kanun mahiyetinde bulunan adamdır. Ortada kanunlar ve kanun koyan müesseseler olsa bile, bunların üstüne çıkabilen, yani hukuk ve kanun müessese ve şekilleri yerine kendi mutlak keyif ve iradesini hâkim kılan adamdır. İşte Dikta, bu hâkimiyet şekli ve diktatör, bu hâkimiyet şeklinin uygulayıcı demektir.

(1) *Nutuk;* s. 541, 1927 baskısı.

Sonra dikta rejimi; bir şahsın veya ikili, üçlü bir idarenin, mesela bir aralık eski Roma'da ve gene bir aralık Fransız ihtilâl idaresinde olduğu gibi bir triyumviranın yahut da mesela Rus ihtilâlinde olduğu gibi bir parti önder kadrosunun, hatta bir zümrenin (otokrasi, oligarşi), hâkimiyeti şeklinde de olabilir. Hatta bir sınıfın mutlak yararına hizmet eden devlet şekli de bir dikta rejimdir. Onun zamanında Mussolini Faşizmi ile Hitler Nazizmi ve dikta idareleri ve Mussolini ile Hitler diktatörlerdi. Ve bunlar daima "ben" diye ve kendi adlarına konuşmuşlardır.

Atatürk rejimine ve Atatürk'e gelince? Onun rejiminde, yukarıda saydığımız hâkimiyet şekillerinin mutlak işaretlerini bulamayız. Atatürk hareket ve icraatında daima, kendi adına değil, devlet adına konuştu. Rejim elbette ki tek partili bir rejimdir. Onun devrinde onun iradesinden daha güçlü bir kudret yoktu diyenler tamamen aldanmış sayılamazlar. Ama bu tek parti rejimi, mutlak bir klik hâkimiyeti haline hiçbir zaman gelemedi ve Atatürk kendi iradesini, hiçbir zaman kanun yerine koymadı.

İstese bunu yapabilir miydi? Hayır! Çünkü buna her şeyden önce Atatürk'ün yukarıdan beri belirtmeye çalıştığımız mizaç ve şahsiyeti engeldi. Zaten bunun için değil miydi ki o, ölürken âdeta milletin kucağında can verdi ve milleti ardından ağladı. Halbuki mesela Mussolini'yi bir sokak fenerine astılar ve Hitler'in ölüsü, çökertilmiş bir rejimin harabeleri ve bütünü ile düşmanlarına terk edilmiş bir vatanın enkazı üstünde, birkaç teneke benzinle yakıldı...

Atatürk'e gelince; ona her vesileyle:

"— *Biz sana korktuğumuz için değil, sevdiğimiz için bağlıyız,*"

şeklinde verilen cevaplarda, bir gerçeğin payı vardır. Dolmabahçe sarayında, sofrasını terk etmesini emrettiği Dr. Reşit Galib'in:

"— *Burası milletin sofrasıdır, kalkmam,*"

diye diretişinde de aynı payı aramalıdır. Çünkü bu söz üzerine Atatürk'ün karşılığı ancak:

"— *O halde ben kalkarım,*"

deyip sofrayı bırakması olabilmişti. Zaten başka türlüsünü de yapamazdı. Buna tabiatı, mizacı müsait değildi. Zaten eğer aksini yapabilseydi,

mesela burada biz, Atatürk'ten böyle bahsedemezdik. Çünkü olaylar ve belgeler bizi yalanlardı. Ama şimdi olaylar ve belgeler, ona diktatör diyenlerin değil, Mustafa Kemal'in lehinedir.

***

EN BÜYÜK BAŞARISI

Atatürk, ne rejimi, ne mizacı, ne de ideali (ülküsü) bakımından diktatördü. Gerçi bazı yabancı yazarlar, ondan ve idaresinden bahsederken "Diktatörlük, Diktatör" sözlerini biraz çok ve kolay kullanırlar[1]. Çünkü onların lügatinde ve Avrupa'nın tarihinde, Mustafa Kemal rejimine benzeyen bir rejim ve Atatürk'e benzer bir önderin misali yoktur. Bu bakımdan Batı siyasî edebiyatı Atatürk'e ve eserine karşı tarafsız olamıyor. Ya mutlak hayranlık, ya mutlak Batı ölçülerine vuruş. İkisinin ortası azdır.

Kaldı ki kendisi de, hem kendi kudretinin, hem kendi imkânlarının sınırlılığını bilirdi. Tanzimattan beri bir şeylerin özlendiğini sezmiş, ama, kendi zamanındaki Türkiye kadar fakir, perişan, vasıtasız, yalnız bir ülkede, o günkü Türk milleti kadar yorgun, o günkü Türk aydını kadar zayıf ve çoğunluğu bürokrat bir kadroyla ne yapılabileceğini de bilerek asla hayale kapılmamıştı.

"— *Bir Türk dünyaya bedeldir.*"

demişti ama, dünyaya bedel olan bu Türkün, dünyanın, yani çağdaş medeniyetin ne kadar gerisinde ve o medeniyetle onu temsil edenlere ne kadar muhtaç olduğunu da asla hatırından çıkarmamıştır.

O, nesillerin noksanını görmüş ve onu tamamlamaya çalışmıştır. Bu yoldan yapmaya çalıştığı, hatta başardığı en güçlü savaş, toplumu aşağılık duygusundan temizlemek, kurtarmak savaşı olmuştur. Hele aydınları Batı karşısında daima aşağılık duygusu içinde yaşamış bir ülkede bu öyle bir çaba ve mücadeledir ki, eğer Atatürk başka hiçbir şey yapmasaydı, sadece bu başarısıyla gene de bir lider, bir kahraman olur kalırdı. Gerçi o gözlerini kapadığı gün, biz medenî dünyanın bilgi ve

(1) Mesela Philipe De Zara *Mustafa Kemal – Dictateur* isimli eserinde bu konu etrafında dolaşır.

teknik kudretinin gene çok gerisindeydik. Ama ruh ve nefsimize emniyet bakımından, kendimizi o dünya ile eş sayabiliyorduk.

***

BÜRO VE HÜKÜMET ADAMI DEĞİLDİ, AMA DEVLET ADAMIYDI

Aktif hayata bir kurmay olarak başladı. Ama, kumandan olmak üzere yaratılmış bir kurmaydı. Bir büro subayı olarak kalmadı. Kumandan oldu. Daima kumandan olarak arandı. Siyasî hayatında da hiçbir zaman bir büro ve hükümet adamı olamadı. Devlet adamı oldu ve öyle kaldı. Mussolini için:

"— *İyi bir Nafıa (Bayındırlık) Bakanı olur.*"

diye onu küçümsediği bilinir. Evet Mussolini bir hükümet adamıydı ve hiçbir zaman bir devlet adamı olamadı. Çünkü ilk günden beri devleti "ben" zannetmişti. Devlet adamının gayri şahsiliğini, tarihî sorumluluk vasfını anlamadı. Hem sonunda devletini, yaratacağı yerde çökertti. Ama yaman bir hükümet adamıydı. Sonunda onun devlet adamlığı vasıflarındaki eksiklikler onun başını yedi ama, Mussolini'nin hükümet adamlığının yerleştirdiği intizamlı çalışkanlık, getirdiği millî birlik ve benlik duygusu ile disiplinli çalışma gücü, İtalyan milletinin bugünkü varlığının ve başarılarının kutsal mayası oldu.

Atatürk'e gelince? O kendisini büroya ve hükümetin iş problemlerine hiçbir zaman günü gününe bağlayamadı. Onun için idare, başka mânâ taşırdı. Onun için idare, sadece yön ve prensip tayin etmekti. Detaylar ve uygulama onu ilgilendirmezdi:

"— *Çocuklar, eğer Çankaya'da rahat ediyorsam, bu İsmet Paşa sayesindedir.*"

sözü:

"— *Hükümet işlerini İsmet Paşaya bıraktım.*"

mânâsına da alınabilir ve bu, onun hemen bütün devrini kapsayan bir gerçeği ifade eder.

Eğer bir gece İsmet Paşa ona:

"— Sofradan emirler alıyoruz."

diye dayatabilmişse bu olay, daha önceki cümlede belirttiğimiz nizam-ı âlemin bir gereğinden başka bir şey değildi[1].

***

ATATÜRK'ÜN NÖBET DEFTERİ VE SON SOFRA

Atatürk'ün nöbet defteri, Atatürk'ün iş gününü kullanış ve onun günlük hayatını aydınlatma bakımından önemli bir vesikadır. Bu arada hükümete ait iş ve uygulamaları hükümete bırakma cephesini de oldukça aydınlatır[2].

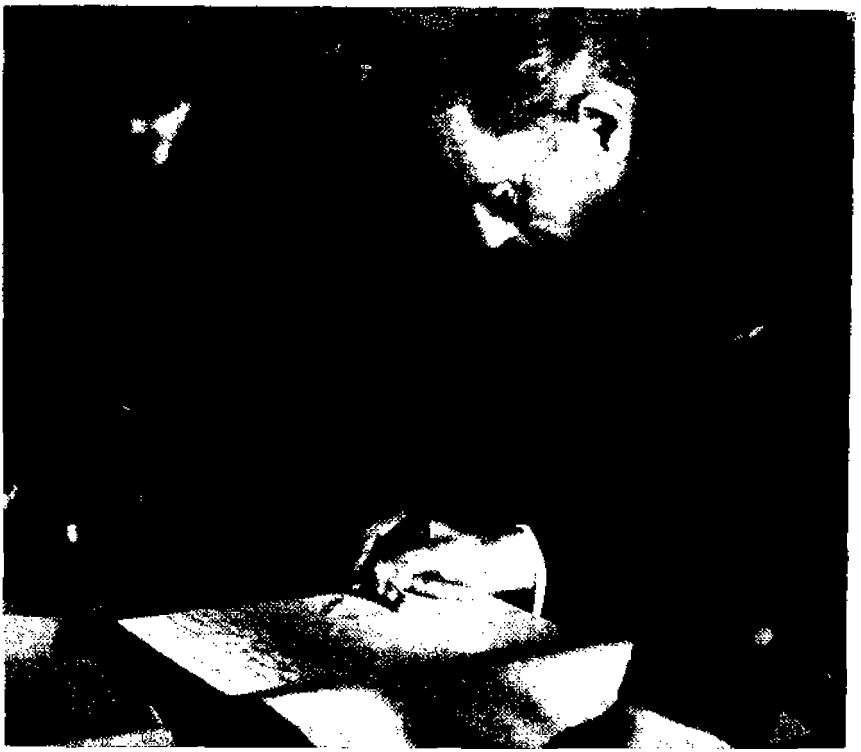
Bu nöbet raporları evvela şunu gösterir ki Atatürk, eğer o gün herhangi resmi bir mecburiyet yoksa, daha ziyade geceler yaşamaktadır. Hemen bütün Atatürk edebiyatına giren sofra hikâyeleri de buradan gelir. Genel olarak öğleden sonraları ve geç uyanmak, biraz çiftlik gezisi, Çankaya'ya, yahut eğer Ankara'da değilse Dolmabahçe sarayına, Florya'ya veya Yalova köşküne dönüş ve sonra sofra. Sofrada bulunacaklar daima önceden belirtilmiş ve çağırılmışlardır. Son yıllarda bunlar çoğunlukla Dil ve Tarih Cemiyeti yöneticileri olurlardı. Dil ve tarih konuları gecelerini doldururdu. Bazen onu, yalnız kendi çevresindeki arkadaşları ile sofrasında başbaşa gösteren nöbet kayıtları da vardır. Nihayet bazı geceler vekillere veya generallere tahsis edilirdi. Akşamın erken saatlerinde başlayan sofra sohbetleri, gece yarısından çok sonralara ve bazen sabaha kadar sürerdi. Çünkü Atatürk'ün nöbet defteri, Atatürk'ün uyanış saatlerini nasıl günün geç saatlerinde göste-

---

(1) Atatürk devrini de içine almak üzere içinde yaşadığımız günlere kadar, Türkiye'nin politik ve bilhassa ekonomik gelişme ve problemleri belgeler ve rakamlarla *İkinci Adam* isimli eserimizde işlendiği için burada, bu konular üzerinde ayrıca durulmamıştır.

(2) *Atatürk'ün Nöbet Defteri.* Yayınlayan: Türk Tarih Kurumu, 750 sh.

Bu ciltte, 1931-1933 arasındaki günlerin 1.11.1931'den başlayarak her gün nöbetçi yaverler tarafından hazırlanan ve günlük rapor özetleri toplanmış, yayınlanmıştır. Bu raporlarda onun uyanış saat ve dakikası, uyanış saati ile akşam sofrası arasındaki meşgale, ziyaret ve gezileri, akşam sofrasındaki davetlilerle, gece yatış saat ve dakikası, nöbet raporunun hangi yaver tarafından tutulduğu ve nöbetin hangi yavere devredildiği kayıtlıdır.



Yalnız yön ve prensip tayin ederdi

rirse, yatma saati de, daima sabaha karşı, hatta sabah saatlerine doğru kayar.

Atatürk normal zamanlarda, geceleri yaşardı. Sofrayı, sohbeti, içmeyi elbette ki severdi. Etrafındakilerin içmelerini de isterdi. İçkiye çok genç yaşlarında alışmıştı. Bu yaşları daha öne almamak için Harp Okulu yıllarında diyelim. Çünkü en eski arkadaşı Ali Fuat Paşadan, Harp Okulu'ndaki o günlere ait bazı hatıralar dinlemişimdir. Suriye'deki sürgün yıllarında ise, içki hemen tek tesellisi gibiydi. Selânik akşamlarına gelince, Selânik rıhtımındaki Beyaz Kule gazinoları ile, parasının kıt olduğu ay sonlarında, sokak arasındaki Tokli'nin meyhanesinde yaşadığı akşam sohbetleri, ömrünün daima en hoş hatıraları olarak anlatılmıştır. Ama Selânik'te, rıhtım gazinolarına, sokak meyhanelerine gidileme-

yen, gelecek maaşları Yahudi sarraflara kırdırmak suretiyle para tedarik edilemeyen, meyhanenin veresiyeyi kestiği günler de olmuştur. Mesela Manastır İdadîsinden beri arkadaşı olan ve Mustafa Kemal'e ilk vatan heyecanını telkin eden, ilk Namık Kemal şiirlerini gizliden gizliye veren eski İttihatçı ve ihtilâlci Hatip Ömer Naci'nin[1] oğluna, Ankara'da bir balo gecesi Atatürk, bir akşam Selânik'te babası ile olan bir hikâyesini anlatmıştır. Hikâye basittir:

Mustafa Kemal'le Ömer Naci bir akşam kışla veya kurmay bürolarından çıkarak Beyaz Kule'ye doğru uzanırlar. Tabii ikisinin de içinden gelen şey, gene şöyle birer kadeh bir şey atabilmektir. Ama yolda anlaşılır ki, bu iş için birbirlerine güvenecek halde değildirler. Çünkü anlaşılır ki, ikisinin de cepleri boştur. Şıkır şıkır kılıçlarını şakırdatarak gazinolara doğru azametle yürüyen iki kafadarın bütün ortaya koyabildikleri, bir tek metelikten (on para) ibarettir! Ve anlaşılır ki, ikisinin de veresiye hesapları artık doludur. Atatürk hikâyesini şöyle tamamlar:

"— Vaziyet bu şekli alınca, elimizdeki bu on para ile çaresiz on paralık kavrulmuş kestane aldık ve tenha sokaklarda yiye yiye akşam piyasasını tamamladık. Evlerimize döndük..."

Napolyon da buna benzer hatıralar nakletmiştir. Ama, onda bu nakillerin bir nevi büyüklük satışı gibi bir edası vardır[2]. Halbuki Atatürk, bu hikâyeyi anlattığı zaman da, Selânik'teki Mustafa Kemal kadar tabiidir.

İçki alışkanlığını kimseden saklamadı. Çünkü "riyakâr" (ikiyüzlü) değildi. İzmir'e girdiği gün Kramer otelinde ve Selânik körfezine benzeyen İzmir körfezine karşı içki sofrasının başına oturunca, meydanı dolduran halka karşı pencerelerin perdelerini çekmek isteyen garsonların bu davranışlarını önlemiştir[3]. İlk harf hareketini açıkladığı Sarayburnu gazinosunda ise "milletinin şerefine" içmişti. Kendisi şöyle anlatır:

"Bana içki içiyor diyorlar. İçerim. Gençliğimden beri içerim. Ama harplerde veya millî bir mesele üzerinde devamlı çalıştığım zaman içmem."

Bu sözleri daha da etraflı olarak nakleden Falih Rıfkı Atay'ın:

---

(1) Ömer Naci hakkında bir eser yayınlanmıştır. Yazan: Dr. Fethi Tevetoğlu 1973.

(2) Emil Ludwig; *Napolyon.*

(3) Ş. S. Aydemir; *Tek Adam*, cilt I. ve II. İzmir bahsi.

"Ben Atatürk'ü daima, kuvvetleri ve zaafları ile, bizim gibi bir insan olarak alırım."(1)

sözleri, hem Atatürk, hem bütün insanlar için söylenebilecek en doğru sözlerdendir. Elbette ki, Atatürk de bir insandı. Bütün insanlar gibi zaafları ve üstünlükleri vardı. Hazret-i Muhammed'e karşı aşırı övgülere girişen birine Peygamberin:

"— Ben de bir insanım. Sizlerden biriyim. Benim de her insan gibi hatalarım, günahlarım vardır."

sözleri, insanüstü olan, fakat insan olduğunu unutmayan bir büyük insana yakışan sözlerdir. Aldanan, hata etmem sanandır.

Sofra adamı olmasaydı, aynı zamanda çalışkan, takipçi bir büro ve hükümet adamı olsaydı, daha iyi mi olurdu? Belki! Ama, her insanı, olduğu gibi almalıdır.

Onun yakınlarından biri olan F. R. Atay, *Çankaya*'sında bu sofraların sonuncusunu da anlatır:

"Birkaç kişiydik. Atatürk solgun ve sararmış masaya oturdu.

"— Ben bir şey içmeyeceğim. Fakat siz bir şeyler içiniz. Bir müddet böyle yapalım, dedi.

"Akşam sessiz ve neşesiz, o ve herkes kendi içine bükülmüş ve büyük bir sırrın karanlığına gömülmüş olarak geçti. Fırtınadan sonraki deniz gibi bitkin bir durgunluğu vardı. Dudakları güç oynuyordu. Şevk, onun bahçesine son yapraklarını dökmüştü. O kadar güzel ve ince dudaklarının, o kadar tatlı ve ısıtıcı gülüşü, bir ıtır gibi uçmuştu. Omiros'un kahramanlarından daha destankârî, altın saçlı, çevik ve kıvrak, o 43 yaşındaki gencin hatırası, bir asırlık eski ve uzak bir hayale dönmüştü.

"O akşam Çankaya'da, dostları ile son sofrasıydı..."(2)

Bu son sofrayı ve hikâyenin daha sonraki karanlık gelişmelerini daha ileride ele alacağız. Şimdi biz, gene Mustafa Kemal'in şahsiyetine dönelim.

***

(1) F. R. Atay; *Çankaya*, s. 486.
(2) F. R. Atay; *Çankaya*, s. 466.

ASKERDİ, FAKAT MİLİTARİST DEĞİLDİ

Bir askerdi. Ama sivil idareye inanıyordu. Bu sivil idareye de, hiçbir zaman bir parti veya klik diktatörlüğü vasfı vermedi. Hükümet müessesesine inancı burada da görünür. Hele militarist gösterilere hiçbir zaman yüz vermedi. Ordunun siyasete karışmasını, ordunun haysiyet ve itibarına aykırı sayardı. Normal devirde orduyu, hiçbir zaman bir siyasî baskı aleti olarak kullanmadı. Hükümet teşkilâtına, kanuna ve şekillere bağlılığı, bu alanda da üstündür. Mussolini'nin ve başka çağdaş liderlerin, asker gücünü veya ordulaştırılmış siyasî gücü, çeşit çeşit renkte üniformalar, sıra sıra nişanlar ve tören oyunları ile sokak malı kıldıkları bir devirde o, İstiklâl madalyasından başka bir madalya bırakmadı, bütün nişanları kaldırdı. Süs, kordon, salkım-saçak sırmalar gibi abes ve lüzumsuz takınakları attı. Ordusuna, sadeliğin vakarını verdi. Siyaseti, sivil idare işlerini ordunun ayakbağı kılmadı. Hatta orduyu şehir ve sokak kalabalığı olarak teşhir etmekten de çekindi:

"— Askerler kışlaya!"

dedi ve askerler kışlaya çekildiler. Onun bu konudaki kesin görüşleri ve kararlılığı üstüne nice misaller verilebilir. Mesela Hatay meselesi sıralarında güney vilayetlerinde bazı askeri birlikler biriktiği zaman, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'ya emri şudur:

"Güney vilâyetlerine gideceksin. Ama, göstereceksin ki bu memleket, siviller tarafından idare edilir."

Bu olayı Şükrü Kaya'dan dinlemişizdir. Hakikaten de öyle oldu. Şükrü Kaya'nın, başında kasketi, üzerinde golf elbisesi ile, güney vilayetlerinden birinde yaptığı bir birlik teftişine ait bir fotoğrafı, *Ulus* gazetesinin ön sayfasında yayınlanmıştı.

Bu, orduyu saymamak değildi. Orduyu, siyaset ve sivil idare dışı kılarak, haysiyet ve vakarını korumak kaygusunun bir gösterisi olsa gerekti. Nitekim onun zamanında ordu daima bu durumunu muhafaza etti. Zaten ordunun siyaset dışı kalışı onun, daha genç Türkler ihtilâlinden, 1908'den beri savunduğu bir prensipti[1]. İstiklâl Savaşı'nda ve ordunun her şeye fiilen hâkim olduğu günlerde bile, orduyu daima sivil

(1) *Tek Adam;* cilt I.

idarenin dışında saydı. Çerkez Etem'le ilk büyük çatışma, ordu adına hareket eden Çerkez Etem kuvvetlerinin, Simav'da sivil kaymakamı ve Kütahya'da sivil mutasarrıf vekili olan kadıyı vazife dışı ederek, bütün işlere el koymak istemeleri ile başladı. Kuvay-ı Milliye'yi ordunun, ama orduyu da hükümetin emrinde tutmak baş prensiplerinden biriydi. Bu prensibe, daima sadık kaldı...

Evet askerdi. Ama, militarist değildi... Hayatı severdi. Yüz binlere kumanda ettiği, meydan muharebeleri verdiği, ölüler, yaralılar ortasında dolaştığı oldu. Ama, "ömrümde bir tavuğun bile boğazlandığını görmek istemem" sözleri onundur. Yollarına dizilip ona kurbanlar sunanları daima önlemeye çalıştı. Buna engel olmadığı zaman başını çevirir, yahut bu kanlı sahneleri göremeyeceği yerlere çekilirdi. Çağında birtakım liderlerin yarattığı toplama kampları, işkence odaları, siyasî cinayetler, aydınlara, fikir adamlarına karşı tertiplenen haysiyet kırıcı hareketler, onun memleketinde görülmemiştir. Hatta İstiklâl Mahkemeleri'nin tedhiş günlerinde bile...

Devrinin kanlı olaylarını, harpleri, isyanları, İstiklâl Mahkemeleri kararlarını oldukları yerde ve bittikleri anda unuturdu. Sohbetlerinde, hikâyelerinde kandan, şiddetten zevk alarak bahsettiğini hatırlayan ve anlatan yoktur.

Kapalı, karanlık bir Doğu memleketi olan ülkesinde istedi ki, kadın hayata açılsın, çocuğun yüzü gülsün ve insanlar korkunun olduğu gibi, batıl itikatların da ürpertisini duymadan hayattan zevk alsınlar. Türkiye'de hiçbir zaman bir cehennem hayatı, bir polis rejimi yaratmak istemedi. Eğer milletini daha fazla refaha ulaştıramamış, daha zengin, daha giyimli, daha şen yapamamışsa, suç onun değil, kendisinden evvelki devrindir...

* * *

ATATÜRK VE HÜRRİYET ANLAYIŞI

Atatürk hürriyet sözcüğünü oldukça sık kullanmıştır, ama hürriyet anlayışları üzerinde pek beyanları yoktur. Hele hatıralar, mektuplar şeklinde ve insanın gerçek iç âlemini yansıtan yazılarında bu anlam pek yer almaz. Ama hürriyeti XIX. yüzyılın liberal çerçevesi içinde de alamazdı. Bu konuya bazı resmi değinişlerini bir tarafa bırakarak, kendi başına kaldığı gece benimsemiş göründüğü bazı fikirleri buraya nakledelim.

Bir yurt gezisi sırasında, 22 Eylül 1930 gecesi Samsun'da bulunuyordu. Bu Samsun gezisinin hangi şartlar içinde yapıldığı, bu cildin, "Halk Homurdanıyor" bahsinde incelenmiştir. Gece bir kitap okumak ister. Samsun'daki Gazi kitaplığından seçilen kitap, Mehmet Enis'in, 1924 -1925 senelerinde yazmış olduğu *Tarihte Güzel Kadınlar* eseridir. Eseri okur. Eserde Fransız İhtilâlinin kadın kurbanları da yer almıştır. Şimdi gene aynı kütüphanede aynı yerinde bulunan bu kitapta bazı cümlelerin altları Gazi tarafından mavi, kırmızı kalemlerle çizilmiştir. Bu satırlardan buraya bazı nakiller yapalım:

"Hürriyet, kayıtsız şartsız serbest olmak değildir. Onun kayıtları, şartları vardır. Kayıtsız şartsız serbest olmak, ormanlardaki hayvanlara mahsustur. İnsanlar ise, içtimaî muhitlerde, birtakım âdetler, teamüllerle ülfet etmiş, içtimaî bir terbiye altında yaşamak mecburiyetinde kalmış olduklarından 'hürriyet'leri de bu muhitlerin içtimaî kaideleri ile sınırlıdır.

"İlmî esaslara göre ferdin hürriyeti, gayrin hürriyetinin hududu ile sınırlıdır. Başkasının hürriyet hakkını tanımayan, kendi hürriyet hakkını da tanıtamaz. Siyasî anlayış sahibi olan hakikî ve zeki inkılâpçılar, bu lekeden masundurlar.

"Onlar ne vakit şiddet, ne vakit yumuşaklık göstereceklerini bilirler. Milletlerini hürriyet ve adalete doğru yürütürler."

Bu işaretler, yumuşak bir ruhtan, dengeli bir içyapıdan nişan verirler. Zaten Atatürk hikâyesinde, sualsiz cevapsız akıtılan kan dalgaları, konsantrasyon kampları, muhaliflerin toptan yok edilişi gibi şeyler yoktur. Türk inkılabı, kendi çağında, herhalde en az kan'a mal olan inkılaptır. Bu kitabın metninde de verdiğimiz gibi Atatürk gerçi:

"Kansız inkılâplar yaşamaz."

demiştir. Ama arkasından da bu sözünü şöyle tamamlamıştır:

"Biz, İstiklâl Savaşı'nda akan kanları, inkılâbımızın kan bedeli saymalıyız..."

Atatürk'ün çağında bu dili konuşan başka bir ihtilâl ve inkılap lideri yoktur...

*
* *

ŞANSA İNANIR MIYDI?

Şansa inanmayan lider yoktur. Çünkü lider, ihtimallerle oynayan adamdır. Bu ihtimaller oyununda en büyük ihtimale, yani şansa inanılacaktır ki, bazen, kendi başı ve hayatı demek olan kozlarını cesaretle ortaya atabilsin...

Mustafa Kemal de şansa inandı. Ama o şansa inanmaktan ziyade, şansı kullanmayı severdi. Çünkü onun için şans, bir mantık hesabıydı. Emil Ludwig'e şansı şöyle anlatır:

"Bana şansı soruyorsunuz. Şansın esası, tatbiki mümkün olan meselelerde, tefekkür ve mülâhaza ettikten sonra (iyice düşündükten sonra) işe başlamaktan ibarettir.

"Meselâ kumandan olan kimsenin, fırsatları, büyük bir azimle elden kaçırmaması lâzımdır. Değişikliklerin sabit ve belirli vaziyetleri yoktur. Ama bu değişiklikler, faal insanlar için imkân ve kolaylık hazırlarlar..."

Bu tarifin çerçevesine giren şans, artık bir hesap ve mantık işidir. Nitekim Atatürk'ün bütün hayat hikâyesinde maceranın misali yoktur. O, kozları oynamadan önce, onları tertip eden adamdır.

Buna artık şansa bağlanış değil, realizm demek daha doğrudur. Zaman zaman gerçek şartlardan koptuğu, bir an için kendini, hatta belki de rahatın kucağına kaptırdığı olmuş mudur? Elbette. Çünkü o da bir insandı. Ama bin bir örnek verilebilir ki, gerçeğin sert çehresi ile karşılaştığı zaman, kendini toplardı. Soğuk, hayal kırıcı hakikat karşısında, derhal eski Mustafa Kemal olurdu.

***

TİPİDE KAYBOLAN YOL

Bunun bir örneğini, hem düşündürücü, hem hoş bir olayın hikâyesi ile verelim. Onun en yakınlarından ve bu olaya katılanların birinden bütün ayrıntıları ile dinlediğim bu hikâyeyi bütün özü ile anlatmaya çalışacağım:

Mussolini'nin azgınlık zamanlarındaydı. Roma'daki Faşist mitinglerinde Mussolini'nin, havaya kalkan elini azametli bir tehditle Doğuya doğru uzatıp:

"— *Mare nostrom!*"[1]

diye haykırdığı günlerdi. Hedefi neresiydi pek belli değildi ama, ikide bir, Roma'nın doğudaki eski topraklarından bahsederdi.

O günlerde Atatürk sinirliydi:

"— *Ben harpten korkarım. Çünkü harbi bilirim. Ama Mussolini korkmaz, çünkü harbi bilmez.*"

derdi. Mussolini'den kuşkudaydı:

"— *Bu adam bana bir gün çizmelerimi giydirmezse?*"

diye de yakınırdı.

İşte günlerden birinde, bir gece gene Çankaya köşkündeydiler. Karakış günlerinden biriydi. Buram buram kar yağıyordu. Ama köşkün salonu rahattı. Sıcaktı. Bahis alevlendi ve birden karar verdi, ayaklandı:

"— *Haydi çocuklar kalkın, Antalya'ya gidiyoruz. Bu adama oradan cevap vereceğim!*"

Kimse durduramadı. Otomobillere emir verildi. Arabalar hazırlandı. Hatta üstü başı pek sağlam olmayanlara kalınca bir şeyler uydurulduu ve yola çıkıldı.

Ama buna yola çıkıldı değil, yola dökülündü demelidir. Çünkü Çankaya köşkünden pek gösterişli ayrılan arabalar, daha Dikmen'e çıkan Kızıl Yokuşta birbirlerini kaybetmeye başladılar. Balâ yolunda kafile daha da dağıldı. Kar yolları kapamıştı. Üstelik lapa lapa da kar yağıyordu. Arkada dağılan arabalardakilerin çenelerini bıçak açmıyordu. Üstelik arabalar ısınamıyordu da. Donacağız, diye yakınmalar da başladı. Zaten artık her araba kendi başının derdindeydi. Yol, iz kalmamıştı. Onun arabası ise, çoktan kaybolmuştu. Hükümet işi duyunca telaşlandı. Atatürk ortada yoktu. Üstelik telgraf hatları da kardan, tipiden kopmuş, kesilmişti. Kırşehir'e önce onun arabası vardı. Oraya kadar ve gecenin karanlığında yalnız bir hayalet görmüşlerdi. O da onun, karda bata çıka ilerleyen arabasının önüne çıkmış, onun arabasına yapışmış, soruyordu:

"— *Eşşeğimi yitirdim ağalar, gördünüz mü ola ki?...*"

Kırşehir'e vardığı zaman hem bitkin, hem kızgındı. Orada da başka sinirlendirici şeyler oldu. Onu güya bir konağa almışlardı. Ama bu ko-

(1) Bizim Deniz.

nağın en basit ihtiyaç için bile doğru dürüst bir yeri yoktu. Birtakım uydurma tertibat yapıldı. Leğenler, kovalar falan... Daha da kızdı. Hemen yola çıktı. Arkada kalanların çoğundan hâlâ haber yoktu...

Sonra aynı maceralarla gene yola çıkıldı. Yozgat'a varış. Hükümetle muhabereler... Nihayet trenle Ankara'ya dönüş... Antalya'da Mussolini'ye karşı verilecek nutuk, tabii kalmıştı...

Bu macera Çankaya köşkünün rahat, sıcak salonlarına dönülünce, gene onun şu hikâyesiyle tamamlandı:

"— Biz Harbiye'de talebeyken, mektebin sobaları yanmazdı. Bütün kış titreşir dururduk. İdareye de derdimizi anlatamazdık. Nihayet bir gün arkadaşlar beni müdüre çıkmak için seçtiler. Müdür Zülüflü İsmail Paşa isminde bir saray uşağıydı. Müsaade aldık. Huzura çıktık. Önce padişaha, sonra müdüre dualarımızı arz ettik. Nihayet maksada geldik. İşi anlatmak istedik. Ama paşa daha ilk cümlelerde kükredi:

"— Ne soğuğu be nankörler! Padişah nimeti gözünüze, dizinize dursun. Görmüyor musunuz sobalar nasıl gürül gürül yanıyor. Defolun buradan, yoksa...

"Hakikaten de müdürün sobası gürül gürül yanıyordu. Müdür buram buram terliyordu. Sıcaktan göğsünü, bağrını açmıştı ve zannediyordu ki, bütün mektebin sobaları da öyle yanar...

"Çocuklar, biz bu Çankaya köşkünde bazen, galiba bu Zülüflü İsmail Paşa gibi kendimizi aldatıyoruz..."

Evet, gerekince Mustafa Kemal, hem realist, hem de açık kalpli bir realistti...

* * *

Zaman zaman gerçekten, hatta kendi eserinden kopmayan, kendini, etrafını saran dar ve günlük havanın esintilerine kaptırmayan lider yoktur. Bütün liderlerin hayatında bir an gelir ki, "Lider"le "gerçek"in arasına, her liderin bilinçaltında yaşayan insan zaaflarının perdesi gerilebilir. Çünkü Tanrı, kusursuz insan yaratmamıştır.

Ama soy lider odur ki, sunî olan, iğreti olan bu perdenin arkasında tamamen eriyip gitmez.

Atatürk, bu soy insanlık vasfını, hiçbir zaman kaybetmedi...

Son Topraklarda Son Türkler ve Bozkurt

Bir bozkurt bekleniyordu ve bir bozkurt gelecekti...

XXII

ÜÇ UNSUR

Atatürk'ün şahsiyeti üzerinde daha çok durabiliriz. Ama bu konuyu burada düğümleyerek bahse son verirken bir soru kendiliğinden beliriyor:

Atatürk'ün bir millî önder olarak şahsiyeti, nasıl şartlar içinde, nasıl bir zemin üstünde belirdi?

Bu sorunun cevabı gerçi, Mustafa Kemal hikâyesinin bütünüdür. Bu hikâye ise, *Tek Adam*'ın bu bahse kadar varan bütün ciltlerinde verilmiştir. Bu konulara tekrar dönmeyeceğiz.

Ama, bu soruya son ve toplu bir cevap olabilecek ve onun bir önder olarak belirmesinde zemin teşkil eden bilhassa üç unsur vardır. Bu unsurlara da kısaca temas etmeliyiz. Olayları bu yönden de değerlendirmezsek, incelemelerimiz sanıyorum ki, eksik kalacaktır.

Bu üç unsur şunlardır:

1 — Coğrafya
2 — Irk
3 — Teşkilâtçılık ve devlet kurmak geleneği...

Şimdi bu konuları ana hatları ile belirtmeye çalışalım:

***

1 – COĞRAFYANIN EMRİ

Evvela şunu işaret lazımdır ki, Türk Millî Mücadelesine sahne olan topraklar, dünyanın sapa, dünyadan kopmuş, hareketsiz bir bölgesi değildir. Bu topraklar üstünde insanoğlu, tarih öncesinden beri hareket halindedir. Bu topraklar üstünde insanlar, tarih öncesinden beri birbirleriyle durmadan çarpışırlar. Bu çarpışmalar, ya bir göç ve geçit mücadelesidir, yani, art arda gelen, konup geçen boylar daha ilerilere, daha yeni yurtlara ulaşabilmek için birbirleri ile didişir, dururlar. Yahut da kavga; bir yerleşme mücadelesidir. Nitekim Oğuz Türkleri 1000 yıl ön-

ce, hem bir göç, hem bir yerleşme dalgası halinde, öz yurtlarından kopup bu topraklara geldiler. Buralara yerleştiler. Hatta öyle oldu ki, bu göç ve yerleşme dalgaları bir aralık, bir taraftan Balkanlara, Tuna ötelerine, Orta Avrupa'ya kadar yayıldı. Diğer taraftan Kuzey Afrika'ya, Libya'ya, Atlas ülkelerine kadar gitti. Devletler yıktılar. Devletler kurdular. İlerlediler, geriledîler. Ama şu gerçekti ki, Millî Mücadele başlarken Türkler, ellerinde kalan son topraklar üstünde, son savaşlarını vereceklerdi, Trakya, İstanbul ve Anadolu artık son vatandı. Son yurttu. Artık ne ileride, ne geride göçülecek, yerleşilecek, tek karış yer kalmamıştı. Bu son toprak parçasının da kaybı, son Türkler için artık hem vatansızlık, hem toptan ölüm demekti. 1000 yıllık hikâyenin sonu, arta kalan son Türklerin toptan yok edilişi ile bitebilirdi. Nitekim Batıdan, Doğudan, Kuzeyden, Güneyden istila ve katliam dalgaları harekete gelmişti. O halde son yurt, son coğrafya parçası savunulacaktı. Bu savunma lazımdı, şarttı. Bu mücadele, coğrafyanın emriydi. Eğer bu son topraklar kurtulursa vatan vardı. Ya kaybedilirse? O zaman bu, artık bir sondu.

*
* *

2 – IRK-MİLLET

Ama son topraklar üstünde, bu son savaş için bir millet lazımdı. Bu milletin, bazı ırk vasıfları olmalıydı. Öyle vasıflar ki, kökleri tarihin derinliklerine insin. Ve bu tarihin akışı içinde bu ırk, medeniyetler yaratmış, devletler kurmuş, devletler yaşatmış olsun. İşte son Türkler, böyle bir ırktan gelen son savaşçılardı. Gerçi son imparatorlukları da çökmüştü. Ama milletin bazı vasıfları hâlâ bozulmamıştı. Kök gerçi zedelenmiş, çiğnenmişti. Yıpranmıştı. Ama gene de sağlamdı. Eğer bu vasıfları harekete getirebilirse, bu millet son mücadelesini de başarabilirdi. Ve son Türkler, son toprak parçasında pekâlâ tutunabilirlerdi. Elverir ki tarih, ortaya gene bir sahip-zuhur, yani şartların içinden türeyip sivrilen bir kahraman atsın. Acaba bu kahraman çıkar mıydı? Acaba çok eskiden söylenen:

"Türkistan'da eksik olmaz kahraman,
Her karış yerinde yatar bir aslan"

inancası, Batıdaki son Türkistan'da, gene gerçekleşecek miydi? Yoksa

Tanrının rahmet kapıları, son toprağın ve son Türklerin üstüne artık kapanıyor muydu?

***

3 – TEŞKİLÂTÇILIK VE DEVLET KURMAK GELENEĞİ

Şimdi her şey, bir önderin çıkışına, son Türklerin teşkilâtçılık gücüne ve devlet kurmak geleneğinin harekete getirilmesine kalmıştı. İşte bu şartlar içindedir ki, beklenilen mucize oldu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında, Amerika'nın Türkiye sefaretinde bir süre bulunmuş olan Carles H. Sheril, Türkiye'ye ve Türk meselesine dair görüşlerini derlediği eserinde şunları yazar:

"Büyük adamlar yetiştiren bir ırk, herhalde büyük ırktır. Bir kavmi anlamak için, onun ırkını, liderlerini tetkik etmekten daha iyi vasıta yoktur. Bugün herhangi bir yerde, kendisinden üstün bir devlet adamı bulunmayan Mustafa Kemal gibi büyük, liyakatli bir zâtı Türkler yetiştirdiler. Türkiye'yi tetkik etmek için arayacağımız en iyi yol, onun başındaki zatla işe başlamak; kurtarıcı ve millî kahraman olduğu kadar, dünya ölçüsünde devlet adamı olan Cumhurreisini tetkik etmektir."(1)

Millî Mücadele başlarken devlet ve ordu çökmüştü. Ama, ortada bir önderler ve teşkilâtçılar potansiyeli yahut kadrosu vardı. Mesela Mustafa Kemal. Mustafa Kemal meydan savaşları vermiş, ordulara kumanda etmiştir. Daha kurmay okulundan beri, kendi misyonunu arayan, yaptıkları işler ve ona verdikleri vazifelerle yetinmeyen, bir şeyler tahayyül eden, bir şeyler bekleyen ve hepsinin üstünde, yenilgiyi kabul etmeyen bir genç generaldi. Kaldı ki orduda daha başka generaller de vardı. Hepsi de genç, hepsi de harp meydanlarında dünyanın en güçlü orduları ile çarpışmış, yenmiş, yenilmiş, muharebe meydanlarında pişmiş, çelikleşmiş insanlardı... Hem bunların hiçbirinin de, haklı ihtirasların-dan, uzun vadeli emellerinden başka sermayesi yoktu. Yaşlarının ortalaması ise, ancak 40 rakamı etrafında oynuyordu. Bunların çetin imtihanlar geçirmiş vatan sevgisi, millet duygusu gibi vasıflarını bir an için

(1) *Yabancı Gözü ile Türkiye Cumhuriyeti*, 1937.

hesaba katmasak bile, onlar teslim olmayı, kolay kolay kabul etmezlerdi...

Kaldı ki haberler, her gün daha da kötüleşiyordu. İşgal kuvvetlerinin tevkifleri, sürgünleri, sarayın, hükümetin aczi, kötülükleri yetmiyormuş gibi, Harbiye Nezareti de genç kumandanların, harp meydanlarında kazanılmış rütbelerini indirmeye karar veriyordu[1]. Genç paşalar, paşalıklarını kaybedeceklerdi. Genç albaylar belki binbaşı, binbaşılar belki yüzbaşı olacaklardı. Hem sonra da belki toptan emeklilikler! Çünkü ordu kalmıyordu ki? Kıymeti her gün biraz daha düşen bir kâğıt parayla, generaller için nihayet 20 kâğıt liraya bile varmayan ve sonra kademe kademe düşen hazin birtakım aylıklarla sefil bir emeklilik hayatı... Maliye şubelerinde, defterdarlık kapılarında sürünmeler. Nihayet sokaklarda, kahvelerde maksatsız, ümitsiz, geleceksiz, haysiyet kırıcı bir sefalet. Evet, bu mukadderdi. Ama hayır, onlar bu kadere razı olamazlardı...

Hem sonra, ya o binlerce ve binlerce kılıç artığı yedek subaylar?... O yedek subaylar ki, harp bitince birden sokak ortasına bırakılmışlardı. Çoğu tahsillerini bile tamamlayamamıştır. Hem artık tamamlayamazlar da... Ne olacakları belli değildir. Sırtlarındaki son asker elbiseleri liyme liyme dökülmektedir. Gelecek ise, hiçbir şey vaat etmeyen, derin, karanlıktı. Açtılar, işsizdiler. Ama gençliklerinin altın yaşındadırlar. Nice mihnet imtihanından geçmiş, olgunlaşmış, tecrübeli insanlardır. Hulasa bir kocaman ordu kadrosu ki, her gün biraz daha alçalır, ama biraz daha hiddetlenir. Bu bir kudret potansiyelidir ki, yarın, kim işaret verirse, onun ardından gidebilir.

Sivil idare kadrosuna gelince, durum aynıdır. Basra körfezinden, Kafkasya'ya, Balkanlara kadar uzanan bir imparatorluk dağılmıştır. Bu imparatorluğun valileri, mutasarrıfları, kaymakamları, âmirleri, hâkimleri, memurları açıktadırlar. Bunların, hazırlandıkları, alıştıkları işlerden başka yapacakları bir iş de yoktur. Ufukta ise, Osmanlı devletinin geleceği, adi bir Hint Maharacalığı gibi görünür. O da galipler merhamete gelirse? Yani İstanbul'da, birkaç yüz kişilik bir merasim kıtasının süsleyeceği bir esir maharaca sarayı. Etrafında kalemleri ve masa başları arasında çerçevelenmiş bir avuç uşak memur. Ordusuz, mahkemesiz, mektepsiz bir köle sultanlık ve varlığı ile yokluğu belirsiz bir ül-

(1) Kâzım Karabekir; *İstiklâl Savaşımız*. İsmet Beyle (İnönü) konuşmalar...

kecik, o da bırakılırsa?... Pekiyi ama ya bu binlerce ve binlerce insanlar? Yani bütün ufukları, evleri, kara bağlamış, irili ufaklı binlerce insan...

Halka gelince? Hele kasabalar ve şehirler halkı? Hele orta sınıf? Ermenilerin göçürülmesinden, Rumların dağılışından sonra iyi kötü bir işlere sarılan, ama şimdi, bu gidenler geri gelirse, ne olacağını bilmeyen, tedirgin, kuşkulu milyonlarca insan...

Köylü düpedüz bitkindir. Köyler boşalmıştır. Arap körfezinden Kafkasya'ya, Yemen sınırına, Süveyş kanalına, Makedonya'ya Romanya'ya, Galiçya'ya kadar bütün cepheleri yıllarca ve yıllarca kanı ile besleyen asıl kaynak odur. Jandarma ile asker kaçakları ve eşkıya elinde de perişandır. Harbin lafını duymak istemez. Bütün dileği, kimsenin ona gelmemesi, kimsenin ondan bir şey istememesi, toprağına, davarına dönmesi ve asırlık sefaletini devam ettirebilmesinden ibarettir. Ama Ermenilerin Şarkta, Pontusçuların Karadeniz'de, Fransız-Ermeni birliklerinin Güneyde ve Yunanlıların Ege'de yaktıkları köylerin, toptan öldürdükleri köylülerin hikâyeleri her gün kulağına gelir. Gerçi ezgindir. Harp yorgunudur. Yeni harpler istemez. Ama İstanbul, köye zaten asırlardır bir şey vermemiştir. Şimdi ise Anadolu'ya yaydığı; fermanlardan, idam hükümlerinden ve kardeş kavgası emreden fetvalarından ibarettir. Tanrıya gelince, onun kabul ve kurtarış kapıları da kapanmış gibidir. Bütün dualar sanki havada kalır ve Türk topraklarında ufuklar, gün geçtikçe kararır...

* * *

BOZKURT

Son Türklerin son topraklarında da mücadele başlarken her şey nereden bakılsa ümitsiz gibidir. Ama şartlar öyle gelişmekteydi ki son Türkler, isteseler de, istemeseler de, beliren karanlık akıbete toptan teslim olamazlardı. Er geç bir davetçi çıkacaktı. Bu davetçi orduyu, yedek subayları, devlet memurlarını, orta sınıfı, kasabalar, şehirler halkını ve köylüleri er geç bir ayaklanmaya çağıracaktı. Generaller yeniden çizmelerini giyeceklerdi. Askerler yeniden silahlarını kuşanacaklardı. Subaylar, yedek subaylar yeniden birliklerini bulacaklar, emirler verip, emirler alacaklardı. İstanbul'daki köle sultanlığın gücü, bu harekete karşı

gelemezdi. Ne yabancı kuvvetler, ne Rum, Ermeni saldırıları, ne İstanbul'daki kukla sultanlığın fetvaları bunu önleyemezdi. Son Türkistan, gene kahramanını yaratacak ve bu kahraman bir Bozkurt olacaktı[1]. Hulâsa ufuklardan bir Bozkurt bekleniyordu. Bu Bozkurt çıkmalıydı. Bir bayrak açılmalı, bir devlet kurulmalı, emirler verilip emirler alınmalıydı. Nitekim bir gün, bütün bunları yapacak olan Bozkurt, yani beklenilen kahraman çıktı da: Mustafa Kemal Paşa...

Ondan sonra her şey bildiğimiz gibi oldu. Coğrafya, ırk ve bu ırkın tarihinden gelen devlet kurma geleneğini kullanacak teşkilâtçı bir kadro, Millî Mücadele dediğimiz son hesaplaşmayı düzenledi, yürüttü, sonuçlandırdı. Bu hesaplaşmada coğrafya bir zemin teşkil etti: Irk ve tarih, bu hareketi besledi. Şef ve önder kadro ise, onu teşkilâtlandırdı. Ondan sonra iş, bir nefes ve kan yarışından ibaretti. Önderin ve teşkilâtçı kadronun göstereceği ön-sezi ile, direniş gücüne ve olayları değerlendirme kudretlerine kalıyordu. Bu hesaplaşma, son Türk toprakları üzerinde, son Türklerin zaferi ile bitti. İşte bu zaferde Atatürk, en çok payı olan Türk'tür. Ve onun içindir ki o, bizden olan, bizim içimizden çıkan, ama bize önder ve millete baş olan en büyük Türk, yani *Atatürk*'tür...

* * *

ÇAĞI VE ÇAĞIN PROBLEMLERİ

Millî Mücadele'ye atılırken, yani Birinci Dünya Harbi sonrasında Mustafa Kemal, bu harp sonrasının nasıl bir dünya getireceğini elbette ki bilemezdi. Dünyada başlayan çağ değişimini bütün cepheleri ile elbette ki göremezdi. İnsanları, milletleri, kıtaları bekleyen yarını, bütün

(1) Bozkurt, eski bir Türk efsanesinin kahramanıdır. Bu efsaneye göre bir defasında düşmanlar, bir ulusu yenerler. Ulus dağılır, perişan olur. Yalnız iki genç, Nohuz ile Kayan, iki kızı alıp yayan bir sert dağa can atarlar. Ama sonra yollarını kaybederler. Düştükleri kapalı ülkeden çıkacak yol bulamazlar.

Aradan 400 sene geçer. Nohuz ile Kaya'nın soyu çoğalır bir büyük ulus olur. Ve bir gün bir bozkurt belirir. Peşine düşülür. Bozkurt bir kayanın deliğinden kaybolur. Demek orada bir yol vardır. İşte o zaman Demirci Börtecene ateş yakar. Dağı eritir. Yol açılır millet, bozkurtun izinden ve ustanın açtığı yoldan genişliğe, ferahlığa, hürriyete çıkarlar.

renkleri ile elbette ki değerlendiremezdi. Bunlar için hazırlıkları, görgüleri, tabii yetersizdi. Çünkü 1914-1918 harbinden sonraki dünyanın geleceği, yahut alınyazısı, dünya tarihinin hiç değilse en az son 150 yıllık gelişmelerinin bir neticesi olacaktı ve bu netice, dünya ölçüsünde bir davaydı. Öyle bir dava ki, yalnız Mustafa Kemal için değil, Birinci Dünya Harbi sonunda ve önde gelen dünya liderleri için de bir bilmeceydi. Yani devrin liderleri arasında da dünyanın yarınını, bütün yapısı ve sonuçları ile gören, ortaya seren kimse çıkmadı. Nitekim o günlerde dünya politikasının manivelalarını ellerinde tutan, sulh konferanslarında karar sahibi olan, muahedelerin tertiplenmesine, yani yarının düzenlenmesine önder görünen insanların, yarın için anlaşmalar, kaideler diye ortaya koydukları şeyler baştanbaşa fiyaskoydu. Nitekim gerçeklerin akışı bu karar ve anlaşmaları, daha imzaları kurumadan tarihin çukurlarına gömdü.

Zaten onun savaşa atıldığı günlerde yeni başlayan çağın geleceği, birçok yönlerden, ay'ın öteki yüzü kadar karanlıktı. Bilinmezdi. Büyük bir değişikliğin, bütün dünyayı kapsayan bir yapı değişikliğinin başlamak üzere olduğunu, başladığını elbette ki seziyordu. Mesela, daha 1919'da, Erzurum kongresi günlerinden başlayarak, emperyalizmin artık sonu geldiği yolundaki sezi ve beyanları bunun belirtisidir. Ama yeni çağ bütünü ile neler getirecekti? İşte bu henüz bir bilmeceydi. Fakat Doğu ile Batı artık karşı karşıyaydı. Doğu ne getirecek ve Batı ne kurtarabilecekti? İşte bu belli değildi. Ama şu belliydi ki eski dünya, yani eski Asya ve eski Afrika artık uyanmaktadır ve kendisi ile kendi ülkesi, Doğu ile Batının ortasındadır. Eğer kendisinde bir dünya adamı olmak vasıfları bulunmasaydı, bu muamma ortasında yolunu bulamayabilirdi. Bu yolu tam bulabildi mi? Bu konuda şu sözlerin bir mânâsı vardır:

"Atatürk, kendinden sonrasına, kendisinin hâkim olamayacağını bilirdi."(1)

Harp sonrasında gerçi yeni başlayan çağın adı verilmiyordu, ama, seziliyordu. Görülüyor ve biliniyordu ki, eski çağ sona ermekte ve yeni bir çağ başlamaktadır. Bu yeni çağın en karakteristik hareketleri şunlardı:

1 — Bilhassa XIX. yüzyılda gelişen kapitalizmin ve sanayi inkılâbının bir mahsulü olan sınıf mücadelesi (proletarya ve kapitalist çatışma-

(1) *Çankaya;* F. R. Atay, s. 352.

sı) Avrupa'da bir ihtilâl safhasına girmiştir. Avrupa'nın en hasta bölgesi olan Rusya'da sosyalist önderler, bir sosyalist ihtilâli neticesinde, tarihin ilk sosyalist devletini kurmaya muvaffak olarak dünyayı ikiye ayırmışlardır.

2 — Emperyalizmin artık ölüm çanları çalınmaya başlamıştır. Çünkü evvela Türkiye'de ve Mustafa Kemal'in önderliğinde başlayan Türk Millî Mücadelesi, bütün sömürge ve yarı sömürgelerde yankılar, dalgalanmalar yaratmıştır. Bu suretle de emperyalizm ile anti-emperyalizm ilk defa karşı karşıya gelerek, dünya bu bakımdan da ikiye parçalanmıştır.

Bu ilk ve en önemli gelişmelere, diğer ve daha arka planda gelen hareketleri de katabiliriz.

Bu iki hareketten Rusya'da gelişen ihtilâlci sosyalist devletin doğuşu, tam bir doktrin hareketi idi. Çünkü Karl Marx'ın adına bağlanan ve Lenin tarafından işlenen Marksizm Doktrini, bu hareketin nazari (teorik) ve fikri esas ve sistemini oluşturuyordu.

Millî kurtuluş hareketi ise, bir doktrin değildi. Fakat, dünyanın siyasî ve dolayısıyla sosyal yapısını kendi etkileri ile değiştirmeye yönelen güçlü bir hareketti Gerçi doktrinleşemedi. Yani aksiyon adamını verdiği gibi, fikir ve nazariye adamını vermedi. Belki aksiyon dışında kalan, fakat aksiyon doktrinleştiren düşünürler belirmedi. Ama etki ve yankılarını bütün dünyaya yaydı. Fakat yeni Türkiye, devletleşen sosyalizmin sınır komşusuydu. Yani hem Türkiye, hem Mustafa Kemal, çağın en güçlü doktrin hareketinin rüzgârları altında bulunuyorlardı[1].

---

(1) Bir beyanat ile bir demeçte, bu münasebetlerin başlangıç havasına ve problemlerine iki yetkili şahsiyet tarafından ayrıca ışık tutulmuştur. Beyanat, Atatürk devrinin Dışişleri Vekili ve Atatürk'ü Selânik'teki İttihat ve Terakki kongresinden beri tanıyan Tevfik Rüştü Aras'ın, 30 Ekim 1964 tarih ve 83 sayılı *Yön* gazetesinde çıkan konuşmasıdır. Ankara'daki resmî Komünist Partisi temsilcisi olarak Moskova'ya ilk giden Tevfik Rüştü Bey bu beyanatında, Atatürk'ün tasvibi ile kurulan Komünist Partisi'nin Üçüncü Enternasyonal'e yani dünya Komünist Partileri Birliğine girebilmeleri için yaptığı çabaları hikâye eder. Bu teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bir taraftan bu neticenin safhalarını anlatan T.R. Aras diğer taraftan, büyük bir asker olan Mustafa Kemal'den, komünist cephenin faydalanması imkânlarına nasıl dikkati çektiğini anlatır.

Ankara'da kurulan resmî Türk Komünist Partisinin Üçüncü Enternasyonal'e (Komintern) kabulü teşebbüsü gibi, Mustafa Kemal'in askerî kudretin-

O halde şöyle bir soru sorulabilirdi:

"— Mustafa Kemal, acaba sosyalizme kayabilir miydi?
"— Hayır!"

Bu görüşümüzü verirken de gene hatırlatalım: Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında gelişen münasebetlerin bütün safhaları ve problemleri, bu kitabın her üç cildinde ve gereği kadar işlendiği için, bu gelişme ve münasebetler üstünde ayrıca durmayacağız.

Atatürk'ün, sosyalizme kayma ihtimali bakımından mizacına gelince? Atatürk'ün bir doktrin adamı olmadığı üzerinde bu kitapta her vesileyle durulmuştur. Onun bir özelliğinin de, girişimi daima elinde tutmak olduğu belirtilmiştir. 1920-1922 devrinin şartları düşünülürse, onun tarafından böyle bir kaymaya ihtimal vermemek en doğru bir görüş olur. Çünkü o tarihte Rusya'da sosyalist hareket, kütle adına kesin bir parti diktatörlüğüydü. Sovyet Anayasası'na da giren bu parti diktatörlüğü, Anayasa dilinde bir proletarya (emekçiler) diktatörlüğü idi. Bu ise tam bir doktrin hareketidir. Başarı şansı, parti içi disipline ve doktrin ilkelerine mutlak bağlılığa dayanıyordu. Bu ilkeler ve parti hiyerarşisi, yani sınırlı görev kademeleri, şahsiyeti ister istemez siliyor, eritiyordu. Bu hiyerarşi, dişleri arasına düşen buğday tanelerini durmadan öğüten bir değirmen taşı gibi, ön plana aldığı şahsiyetleri durmadan

---

den Sovyetlerin antiemperyalist mücadelelerinde faydalanma tavsiye ve temennisini de, hem komintern'in mahiyeti ve mükellefiyetleri, hem de Rus -Sovyet ihtilâlinin nitelikleri düşünülünce, safiyane düşünceler olarak saymak hatalı olmaz. Bu teşebbüs ve tavsiyelerin, uygulama bakımından imkân ve değerleri yoktu.

Demeç'e gelince, bu demeç, Tevfik Rüştü Aras'ın bu beyanatına değinilerek, Türk Tarih Kurumu üyesi Prof. Hikmet Bayur tarafından, 5 Aralık 1964 günü Ankara'da, Tarih Kurumunda, Türk-Sovyet münasebetlerinin gelişmeleri üzerinde yapılan tebliğdir. Bu tebliğ, o günlerin şartlarını, zorunluklarını, ruhî durumunu gerçekleri ile aydınlatmak bakımından önem taşımaktadır. Yayın sahasına da çıkmış olmasını çok faydalı bulduğu bu tebliğ, Türk -Rus münasebetleri ile beraber, bilhassa Ankara'da o günlerde yaşanılan havayı ve bu arada Mustafa Kemal'in kaygu ve teşebbüslerine ışık tutan meseleleri vermekle ayrıca değerlidir.

Bu konuda ve Moskova ile gene komintern'in görüşleri, Bakû kongresi ve Ankara'daki tepkiler hakkında şu esere müracaat edilebilir:

Atatürk ve Atatürkçülük; Tarık Zafer Tunaya – Siyaset ilmi serisi.

değiştiriyordu. Yani Arthur Köstler'in dediği gibi, "Dev, kendi çocuklarını, gene kendi yiyordu."

Mustafa Kemal sol akıma kaysaydı; inisiyatifi (teşebbüsü-girişimi) yani teşebbüs gücünü mutlaka kaybederdi. Evvela geri plana itilir, sonra silinebilirdi. Halbuki Mustafa Kemal'in mizacı, ikinci planda bir şahsiyet olmaya elverişli değildi. Emir alır, himaye görür olmaktan daima korktu. Emir vermek, teşebbüsü elinde tutmak, önde gelen vasıflarından biriydi ve daima karar özgürlüğünü aradı.

Sosyalizm, hele ihtilâlci sosyalizm, bir ordu hareketi değil, bir sınıf hareketiydi. Bu harekette kolektif murakabe şahsi sivrilişleri, uzunca bir zaman içinde de olsa, er geç yenebilirdi. Mustafa Kemal ise, hatta başında kendisi olsa bile, bir diktatör partinin, kolektif diktasına uyamazdı.

Bu sebepledir ki, bu eğilimlerin Ankara'da en güçlü olduğu zamanlarda bile, hem de kendileri ile savaş halinde olmasına rağmen, Batı ile daima temas ve ilişki yollarını aramıştır.

Millî kurtuluş hareketlerinin ise, öncüsü oldu. Fakat çığırtkanı olmadı. Eğer sağ kalsaydı, belki de şimdi, en şahsiyetli bir nötralizmin (tarafsızlığın) başına geçerdi. Dünya siyaseti terazisine, herhalde en sözü geçen, yani yön ve ilham veren, fakat emir almayan, en haysiyetli lider olarak elini ve ağırlığını koyardı...

Gene kendi devrinde Avrupa'da meydan alan totaliter rejimlere[1] gelince? Ne Türk millî kurtuluş hareketi, ne Atatürk'ün mizaç ve şahsiyeti ile bu rejimlerin nitelikleri, yapıları, eğilimleri üstünde hiçbir yakınlık ve benzerlik yoktur. Evvela şunu belirtelim ki faşizm, emperyalist bir hareket ve Mussolini bir emperyalistti. Bu sebeple de faşizme "Millî" bir hareket vasfı verilemez. Hitler'e gelince, onun ilk sloganı ırkçılıktı ve ırkçı bir emperyalizm, yani Almanya'nın Doğu ve Güneydoğu Avrupa'ya yayılışı Hitler mücadelesinin mihver prensibi idi.

Mussolini ve Hitler'in şahsiyetlerine gelince, bu şahsiyetlerin karakter hatları ile Atatürk'ün şahsiyet unsurları arasında hiçbir benzerlik yoktur.

*
* *

(1) 1922'de İtalya'da Faşizm ve Mussolini, 1933'te Almanya'da Nazizm ve Hitler iktidara geldiler.

İNKILÂPÇILIĞI

Mustafa Kemal olayı tarihi bir hadisedir. Ama mistik bir olay değildir. Bu olaya ve bu olay içinde Mustafa Kemal'in belirişine, sivrilişine; onun kendi eseri içinde kendi kendini yaratışının etkili olduğunu daima belirttik. Duygu ve heyecan unsurları bu hadisenin ancak itici gücünü, sürükleyici havasını teşkil ederler.

Ama burada kendiliğinden bir soru belirir:

"— *Ya inkılâpçılığı?*"

Evet, Atatürk elbette ki bir devrimcidir, bir inkılâpçıdır. Ama bir inkılâp dervişi, bir inkılâp hastası veya meczubu değildir. Mutaassıp (bağnaz) bir inkılâp softası değildir. Onun inkılâpçılığına, kontrol edilemeyen içgüdüler, sınırları belirsiz, başdöndürücü hedefler, duygu ve heyecan unsuru değil, mantık hâkimdir. Hem de yalnız akıldan gelen ruhi bir heyecanın mantığı da değil. Aynı zamanda tarihi mantık... Yani, Atatürk gerçi tarihin akışı içinde Türk milletinin yönünü, kaderini değiştirdi. Ama, tarihi şartları katiyen zorlamayarak! Gerçi her şey onun cüretli, olağanüstü müdahaleleri, kararları ile oldu. Ama ne var ki tarihi şartlar bu değişmeleri artık zorunlu kılmıştı. Tarihin bağrı, onun birer birer el attığı değişikliklere artık gebeydi. Bu toprakların üstünde artık ne saltanat yaşayabilirdi, ne hilâfet yaşayabilirdi. Ne ümmet müessesesi sürer giderdi. Ne de millet var olmak veya olmamak saatı çalınca esarete, ölüme, gözü kapalı razı olabilirdi. Atatürk hamlelerini bu şartla yaptı. Eserini yarattı. Ama bütün bunları yaparken, tarihi şartları görmesini, hesaplamasını bildi. Zaman nelere gebedir? Doğum ağrıları nerelere varmıştır? Çocuk ne vakit doğacak ve bu çocuğa ne zaman ve ne ad konulacak?... İşte Atatürk'ün önderliği, bu oluşları en doğru anlayışından, onlara yönelişinden ve onları en doğru hesap edişinden gelen bir ustalığın hikâyesidir. Kısacası, Atatürk'ün inkılâpçılığı sınırlıdır. Bu sınır, çağının akımlarına gözü kapalı kendini kaptırmadan bir taraftan ülkesinin ve milletinin imkânları, diğer taraftan mantığın ve bir üstün kurmaylık hesabının çerçeveleri ile çevrilmiştir. O, soyut bir fikir ve cezbe çabasına kaymadan, hareketleri, icrası kabil olan fikirlerin mantığına dayanan bir inkılâpçı, yahut ıslahatçı, reformcu bir aksiyon adamı olarak kaldı. Kendi yapabileceği ile, kendinden sonrakilerin yapması lazım gelenlerin sınırını zorlamadı ve aşmadı...

Atatürkçülük sözünün, aslında berrak ve sınırları belli bir kavram ifade ettiğini savunmak güçtür. Atatürk vardır. Atatürk'ün; görüş, fikir, aksiyon ve dünyayı anlayış ilkeleri vardır. Önder olduğu inkılâbın akışında yoğurulan, olgunlaşan ve yalnız bizim için değil, bütün bize benzer ülkeler, hatta yaşadığımız çağ için yeni bir yol gösterici olan çok mânâlı prensipleri vardır.

Ama bunları Atatürkçülük sözünün belirsiz ifadesinde değil, daha geniş bir fikri sistem ve aksiyon nizamı ifade eden başka bir sözle belirtmek, daha yerinde olacaktır.

Kaldı ki; bugün Atatürk edebiyatında artık sadece bir söz değeri kalacak kadar köksüzleştirilen Türk İnkılâbı ve ona damgasını vuran Atatürk ile onun devrini, yeniden, ama sistemli ve gerçekçi bir disiplin içinde işlemenin, artık vakti gelmiş olsa gerektir.

Şimdi konuya devam edebiliriz.

Bir de şu sual sorulabilir:

"— Ya Atatürkçülük? Ya ilkeler?"

Önce derhal şunu cevaplandıralım:

Atatürkçülük bir ilim ve bir heyecan sistemi olmaktan ziyade, bir eylem ve bir zihniyettir. Bu ruh, eylem ve zihniyetin yapısı ise, his ve heyecandan ziyade, çağın akışına dayanır. Milletin yaşadığı şartların, doğru değerlendirilmesine dayanır. Geriye değil, ileriye, çağın ilkelerine yönelen, akıl ve mantık icaplarına uygun, bir dinamizme dayanır. Bu, Atatürk'ün fethedebildiği siperlerden bir adım geri atmadan, bir tanesini bile feda etmeden, çağın icaplarına ve hızına ayak uydurmak demektir. Atatürk'ün daha ilk günden başlayarak, daima "her şey" saydığı halk yararına yeni kanunlar, yeni organlar, yeni müesseseler peşinde koşmak demektir. İşte Atatürkçülük budur. Atatürkçülük, Atatürk'e dönüş demek değildir. Atatürkçülük, Atatürk'ün bıraktığı yerden, onu daha ileriye götürmektir. Bunun ölçüsü basittir: Etrafımıza baktığımız, toplumun sesini dinlediğimiz ve ruhumuzun dileklerine kulak verdiğimiz zaman kendimizi, eğer hâlâ Atatürk'ün fethedebildiği sınırlar içinde buluyorsak, ondan sonra ilerlememişiz, hatta gerilemişiz demektir. Eğer bulunduğumuz ve teneffüs ettiğimiz hava onun bize sağladığından da geri ise, ona ihanet ettiğimizi düşünebiliriz...

Halk işlerinde, yaşayışta, üretimde, eğitimde, sanatta, fikirde ve duyguda, asrın medeni ve sosyal icaplarına yöneliş. Atatürkçülük bu-

dur... İlkelere gelince; ilkeler, Atatürk'ün fütuhatıdır. Ve bunlar, onun 1919'da, Anadolu karasına ilk ayak bastığı günden başlayarak, evvela hedefler ve istikametler halinde halka ve dünya efkârına ilan edilmiştir. Sonra da bu ilkeler, olayların gelişmesi, şartların akışı içinde mihnetler, meşakkatler, mücadelelerle birer birer kazanılmış, tahakkuk ettirilmiştir. Bunların başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz:

"1 — Antiemperyalizm. Yani kayıtsız, şartsız istiklâlcilik. Millî istiklâlde, hiçbir yabancı kuvvetin, hiçbir suretle gölge vurmaması. Millî istiklâl bahsinde her türlü zedeleyici kayıtlara, tavizlere karşı direniş...

"2 — Yabancı sermayenin iktisadî imtiyaz ve kontrollerine karşı kayıtsız, şartsız direniş. Dünya milletleri arasında, ancak eşit şartlarla iktisadî işbirliği. Kapitülasyon, Düyun-u Umumiye, borçlandırma suretiyle iktisadî kontrol şeklindeki her türlü kayıtlayıcı hükümlere karşı direniş...

"3 — Kayıtsız şartsız halk hâkimiyeti, Millî iradeyi hâkim kılmak. Her türlü zümre, klik, sınıf ve şahıs tahakkümlerine karşı direniş. Atatürk'ün anladığı ve vasiyet ettiği mânâda Cumhuriyetçilik budur.

"4 — Millî misak sınırları içinde millî vatan. Millî misak kayıtları dahilinde millet anlayışı. Topraklarımızın sınırları dışında kalan Türklere karşı kardeşlik sevgisi. Türk sınırları içinde kültür birliği, millî bütünlük...

"5 — Millî gurur. Başka milletler karşısında her türlü aşağılık duygusundan silkiniş. Ama çağdaş medeniyetin yoksun olduğumuz değerlerine, teknik gücüne ve organlarına karşı ihtirasla yöneliş.

"6 — Siyaseti bir spekülasyon konusu değil, bir program, organ ve inşa işi olarak almak...

"7 — Din ve dinî inançları, mutlak olarak siyaset dışı bırakmak.

"8 — Her türlü dogmatizme ve taassuba karşı direniş. Fikirleri dondurmamak ve insanları putlaştırmamak.

"9 — Kelimecilik değil, aksiyon..."

Bu ilkeleri, hem genişliğine, hem derinliğine doğru işlemek için yapılacak çalışmalara, Atatürkçü çalışmalar diyebiliriz... Millî gurur, millî güven ve daima onun fethettiği sınırlardan daha ileri bir uygarlığa yöneliş! Atatürkçü zihniyet budur. Halbuki bugün? Halbuki bugün sürüklendiğimiz bataklık?

* * *

Şimdi son bir soru daha var:

"— Acaba Atatürk inkılâpları bitti mi? Atatürk bütün hedeflerine ulaşmış mıdır?"

Elbette hayır!

Çünkü inkılâp, ne yalnız bir inkılâpçı önderin, ne de onun ardında yürüyen bir inkılâpçı neslin işidir. İnkılâp, tarihin akışı içinde art arda gelen, her biri kendi misyonunu tamamlayacak olan bir sıra önderlerin, bir sıra nesillerin işidir.

Ama bu inkılâpçılar ve inkılâplar zincirinin başbuğu, gene elbette ki, ilk bayrağı açan adamdır. Atatürk, işte bu bayraktardır... Onun içindir ki şimdi biz, toplumumuzdaki bütün yoğruluşlarda ona yöneliyoruz. İleri, geri her dalgalanmada onun hatırasına yönelerek ondan bir işaret, bir mânâ bekliyoruz...

Hem sonra şu da var:

İnkılâplar yalnız başlar. Ama inkılâbın bitişi diye bir şey yoktur. Zaten inkılâbı ihtilâlden ayıran da budur. Başlamak ve bitmemek! Gerek tabiatta, gerek cemiyette, inkılâbın tekâmül ile benzer olan, müşterek olan kanunu budur.

Atatürk inkılâpları da başladı. Katastroflarını, sıçramalarını yaptı. Bazı tezler çözüldü. Antitezler çarpıştı ve bazı sentezlere varıldı. Ama bu sentezler de, elbette ki yeni antitezler getirdi. Bu böyle devam edecektir. Atatürk inkılâbının; kütlelere müdahaleler, cebir ve zorlarla gelişen, çoğunluğunun iradesini azınlığın iradesine bağlayan başdöndürücü akışı elbette ki bitmiştir. Şimdi tekâmülcü bir gelişmenin içindeyiz. Ama bu tekâmülcü gelişmenin, inkılâbın gerektiği bir millî yapının içinde bir yerleşme olduğunu ve bu inkılâbın, ne önderinin, ne de fikir ve mânâsının red ve inkârı demek olmadığını daima düşünmelidir. Onun şiarı daima "Halk için"di. Ama gerekince "Halka rağmen, fakat halk için"di...

Hulâsa inkılâplar hayat hamlesi gibidir. Şahlanır, sonra sükûna erer gibi olur, ama yine de devam ederler. Şimdi bir sual daha ortaya atacağım:

"— Acaba Atatürk inkılâpları muzaffer oldu mu?"

Bu suale sanıyorum ki verilecek cevap şudur:

"— Evet, elbette."

Çünkü bu zaferin şahidi, şimdi onun devrindekinden daha yetişkin, daha aktif bir neslin ortada bulunuşudur. Yani her şeye rağmen bulunuşudur. İnkârlara, saldırılara, cehaletin, hatta vahşetin şahlanmasına rağmen bulunuşudur. Bu nesil, kurbanlar verebilir, ama yenilmez. Kaldı ki bu sualin cevabını biz, bizzat Mustafa Kemal'den dinleyelim. 11 Kasım 1933 tarihli nutkunda şöyle der:

"— Hiçbir zafer gaye değildir. Zafer, ancak kendisinden daha büyük olan bir gayeyi elde etmek için vasıtadır. Gaye fikirdir. Bir fikrin istihsaline dayanmayan zafer yaşamaz. Yoksa başlıbaşına zafer, boşa gitmiş bir gayrettir!"

Mustafa Kemal'in bu cevabı, hem Atatürk inkılâpları bitti mi, hem de Atatürk inkılâpları muzaffer oldu mu suallerinin cevaplarını özetliyor: Evet, gayenin sonu yoktur. Tıpkı fikir gibi. Atatürk'ün inkılâpları da zaten hem gaye, hem fikir değil miydi?

***

İNSAN VE DÜNYA VATANDAŞI

Bu sayfaları, Atatürk'ün insanî olan, sevgisini bütün dünyaya yayan, bütün insanları bir ve kardeş gören ve daha önce de verdiğimiz şu sözlerini tekrar ederek tamamlamak isterim. Çünkü bu sözler, her zaman tekrarlanmaya değer:

"— Beşeriyetin hepsini bir vücut ve her milleti bunun bir uzvu saymak icap eder. Bir vücudun bir parmağının ucundaki acıdan, diğer bütün uzuvlar müteessir olur. Ancak böyle bir düşünüş, insanları, milletleri hodbinlikten kurtarır.

"Eğer milletler arasında bir hastalık varsa, hadise ne kadar uzak olursa olsun, kendi aramızda olmuş gibi, bu esastan şaşmamak lazımdır.

"Eğer devamlı sulh isteniyorsa, insan kitlelerinin vaziyetlerini iyileştirecek milletlerarası tedbirler alınmalıdır.

"İnsanlığın heyet-i umumiyesinin refahı, açlığın ve baskının yerine geçmelidir. Dünya vatandaşları haset, açgözlülük ve kinden uzaklaşacak şekilde terbiye edilmelidir."

Bunları söyleyen insan, basit bir asker, fanatik bir milliyetçi, dünyayı yalnız kendi menfaatlerinin açısından gören hodbin bir politikacı olabilir mi? Evet o, her şeyden önce bir insandı. Bütün dünyanın malı olan, bütün dünyanın iyiliğini düşünen bir insan. Onun bize misal verdiği böyle bir insanlık vasfını, Mustafa Kemal'in ilkelerine eklemelidir. Çünkü onun, yukarıda tekrar ettiğim sözlerinde, yalnız bize değil, bütün insanlığa hitap eden bir sevgi ve şefkat havası var. Bu sözlere onun bir vasiyeti de diyebiliriz. Öyle bir vasiyet ki, eğer bütün dünya milletleri bu sesi duysalar ve onun davetine uysalar, şimdi gök kubbesi altında ve bin bir endişe içinde yaşadığımız bu dünya yuvarlağı, ancak barış, refah ve sevgi rüzgârlarının estiği bambaşka bir âlem olurdu...

Dönüşü Olmayan Yol!

Büyük insanların hayattan kopuşu, ulu ağaçların topraktan sökülüşü gibi, çetin, heybetli, direnişli olur.

Çünkü, ulu ağaçların, köklerini toprağın derinliklerine yaymaları gibi, büyük insanlar da, ihtirasları, çabaları, zaferleri ile toplumun yapısına derinliğine işlemişlerdir. Onlar hayata, bizim anladığımızdan daha başka haklar ve ihtiraslarla bağlıdırlar.

Hem, hayat onların hakkıdır da. Çünkü onlar, yıllarca süren mücadelelerinde hayatı yenmiş, fethetmiş gibidirler. Hayatı, kendi mülkleri sayarlar. Bu mülkün haklı sahibi de onlardır...

XXIII

İNİŞ YOLU

Dağın doruğu ya bir yayla düzlüğüne çıkar. Ya doruktan sonra dalgalı bir yolculuk başlar. İnişler, yokuşlar aşılır. Ama yolculuk er geç bir inişe ulaşır. İniş yolu tırmanışa benzemez. Hayatın doruğu aşılıp bir defa iniş başlayınca, adımlarımıza artık biz hâkim olamayız. Adımlarımızı ne kadar dikkatli atmak istesek bile. Hulâsa çıkış zor, iniş hızlıdır. Ve bu, her dağ yolculuğu gibi, hayat hikâyemizin de değişmez kanunudur.

Atatürk'ün hayat hikâyesi de budur. Yıllar ve yıllarca tırmandı. Engeller, çalılar, kayalarla becelleşti. Yolunu; iradesi, ihtirası, alınteri ile açtı. Her adımına tırnakları ile tutamaklar, dayanaklar oyarak yol aldı. Nihayet doruğa ulaştı. Doruğa vardığı yer neresidir? Bu soruyu cevaplandırmak belki zordur. Ama şu bir gerçektir ki, o da bir gün tırmanış yolunu ve yayla zikzaklarını aşıp iniş noktasına vardı. İniş yolu, bir dönüş yolu değildir. Bu yolun sonunda, dönüşü olmayan yolculuk başlar. Atatürk'ün hayat hikâyesinin de sonu, bu dönülmez yolculuk oldu. Şimdi biz onu, bu yolda da izleyelim...

*
* *

Bu hikâye pek uzun değildir. Örgüsü de basittir: İnsanın kendine ve şahsına olan güveni ile, tabiat (doğa) kanunlarının mücadelesinde irade er geç yenilir. Onun hastalığının da kısa hikâyesi budur. Bu hikâyeye biz, onun günlük hayatının kendine mahsus akışını, sabahlara kadar süren sofralarda bir taraftan daima dolu ve iyi çalışmayan midenin, diğer taraftan durmadan çalışan kafanın ve sinirlerin yıllar yılı süren boğuşmalarını katabiliriz. Bu katkıya, onun artık aşağıda hitap edilemeyecek, tasviyelerde bulunulamayacak kadar yükselen biraz âsi şahsiyetini ekleyelim. Haydi bunlara bazı dikkatsizlikleri, yanlış teşhisleri, geç teşhisleri de katalım. Neticede neyi değiştirebiliriz? Hiç! Bu noktada da galiba en doğru söz, o son Mevlevî Çelebisinin onun için söylediği sözdür[1].

---

(1) Olgun ve ârif bir insan olan son Mevlevî Çelebisi Velet Çelebi'nin bu sözlerini, daha önce ve Atatürk'ün evliliği bahsinde de vermiştik.

"— O bir kaplandı. Kaplana gem vurulamaz..."

Evet, o bir kaplandı. Kaplana gem vurulamayacaktı. Vurulamadı da... O kendi hayatını kendi yolunda, kendince, kendi mizacı ile yaşadı ve öldü...

Eğer hastalığına daha erken teşhis konulsaydı, eğer daha iyi tedavi yolları bulunsaydı, daha bir süre yaşar mıydı? Bu belki mümkündü. Ama ne var ki bu yaşayacak olan eğer Atatürk olacak idiyse, kazancımız belki de çok uzun sürmezdi. Çünkü o, kendi hayatını gene kendi biçiminde sürdürecekti. Ve yolu belki gene aynı çatışma noktasına çıkacaktı. Yani kendi irade ve şansına olan aşırı güveni ile, taibatın zalim kanunları belki biraz daha uzunca çarpışacaktı. Ama sonunda tabiat onu gene yatağa serecekti. Çünkü bu türlü şahsiyetlerde, şahsiyet ve alışkanlık içgüdüleri o derece kesin kuvvetler halinde gelişirler ki, bu içgüdülere artık o şahsiyetin kendisi bile hâkim olmaz... Hulâsa Atatürk'ü biz, olduğu gibi, kendi kesitinde ve bütünü ile almalıyız...

Bu satırları yazarken, bir süre onun çevresinde onu yakından gören ve hakkında iki güzel derleme eseri yazan Prof. Dr. Herbert Melzig'in, özel bir sohbette söylediği sözleri, aşağı yukarı şöyle hatırlıyorum:

"— Kendini sofra başında ve içtiği zaman daha iyi buluyor. Asıl şahsiyeti ve iç âlemi o zaman beliriyor. İçmeden önce sakin, iddiasız, hatta mahçup bir insan. Gerçi aralarında başka benzetme noktaları yoktur ama, bu noktada Edvard VIII de böyledir (eski İngiliz Kralı). Sofrada oturup içkisini almadan önce Edvard VIII, hatta hiç yaşamaz gibidir. Ama ondan sonra bir başka insan meydana çıkar. Böyle şahsiyetler ancak kendi alışkanlıkları içinde kendilerini bulurlar ve bu alışkanlıklar içinde yaşarlar..."

Melzig'in görüşleri doğru olsa gerektir. Gerçi Atatürk hayatı boyunca, muharebe ve önemli hizmet günlerinde içki içmeyecek kadar kendine hâkim olmasını bilmişti. Ama bu irade zaferi onun, hele 1930'lardan sonra devamlı bir sofra hayatı yaşadığı ve bu sofrada da bir taraftan öteberi yenilir, içilirken, bir taraftan, kafa ve sinirlerin durmadan çalışıp iç organların korunmadığı gerçeğini değiştirmez. Hatta Falih Rıfkı Atay bir gece ona şöyle söyleyebilmiştir:

"— Atatürk! Cumhurreisi olmadan önce halk ile temas ediyordunuz. Yıllar var ki sizi yalnız biz, sofranızdakiler dinliyoruz. Milletin sesinizi

işittiği yok. Yalnız Meclis açılışlarında hükümetin verdiği yıllık raporu okuyorsunuz. Bütün temaslarımız bu..."[1]

Atatürk halkla temaslarını gerçi tamamen kaybetmemişti[2]. Ama Falih'in yukarıda verilen sözlerinde, durumu aksettiren gerçekler vardır.

*
* *

Atatürk'ün dış görünüşünde ve az çok her görenin fark edebileceği değişmeler, öyle anlaşılıyor ki daha 1930-1933 yılları arasında başlamıştır. Bu değişikliklerin bir kısmı mizaç ve görünüş değişiklikleridir. Diğer kısmı da çalışmalarının ağırlık merkezini teşkil eden bilgi konularına aittir. Evvelce şen, şetaretli, sokulgan, derhal hususiyetler kurmak istermişçesine teklifsiz davranışlar gösteren, insana ve hayata açık bir mizaç yerine; gittikçe içine dönük, resmi bir vekara büründü. Bu, biraz dalgın, düşünceli ve hatta bir iç çatışmadan nişan veren kapalı mizaç, bu değişikliğin ilk kısmını teşkil eder. Bunu; bünyede zindelik verici

(1) Falih Rıfkı Atay; *Çankaya*, s. 459.

(2) Hiç şüphe yok ki, daha önceleri, daha çok halkın içindeydi. Onu bir defasında ve Ankara'daki Çubuk Barajı yapılırken bir Pazar günü, taş, toprak, vinç gürültüleri ve halk kalabalığı arasında, oradaki derme çatma bir kır kahvesinde görmüştüm. Önce şununla, bununla konuştu. Bir şeyler sordu. Sonra da kırık dökük birkaç kahve masasını biraz da kendisi bir araya getirerek:

"*Ben hele biraz dinleneyim.*"

dedi. Masaların üstüne uzandı. Kolunu başının altına aldı ve galiba biraz daldı da... Etrafını oradaki çoluk çocuk sardı. Sessiz sedasız ona baktılar ve onu beklediler. O bu hareket ve bu halk kalabalığı arasında, kendini herhalde çok rahat hissediyordu...

Halbuki yamaçta dinlenebileceği muntazam bir idare binası da vardı...

Sonra bir defasında da, çiftlikte Bira Parkına geldiği zaman, orada kendi hallerinde bir düğün sofrası kuran yerli Ankaralıların çevresine nasıl karıştığını görmüştüm. Damadı, kendi yanındaki hanımlardan biriyle dansa zorladı. Sonra da kendisi geline dans öğretmeye kalkıştı. Ama bir süre sonra ortalığı öyle bir şenlik kaplamıştı ki, Bira Parkı böyle bir günü belki de bir daha görmemiştir. Bu arada onun arkadaşlarından ve şişmanca bir zat olan Edip Servet'in, yaşlıca, çarşaflı, şişman ve paytak bacaklı bir Ankaralı hanımla düşe kalka fokstrot oynayışlarını hâlâ hatırlarım. Atatürk bu kadına da usuller öğretmeye yetişiyordu ve Ankaralı kadınlar o kadar neşelenmişlerdi ki...

hayati faaliyetlerin bir nevî zayıflayışı, sönüşü ile izah etmeyi doğru gösteren belirtiler ve nakiller vardır. Uzun ordu hayatının yıpratıcı ve yorucu yalnızlığının da etkisini taşıması mümkün olan bu değişiklik daima göze çarpmıştır. Hatta Falih Rıfkı *Çankaya*'da şöyle yazar:

"Atatürk'ün ilk bezginliğini Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde sezmiştim. Hepimiz bu yıldönümünü kutlamaya heyecanla hazırlanıyorduk. Halbuki akşam sofralarından birinde Atatürk:

'— Bana gelince, ben bir şey hissetmiyorum,'

dedi..."(1)

Kısacası Atatürk daha 1930-1933'lerde, hayat şevkini zincirleyen fiziki bir depresyon içine düştü. Hatta belki daha da evvel!

Ünlü yazar Emil Ludwig, daha 1930 başlarında Atatürk'le konuşurken, evvelce şetaretli ve hareketli bir mizacı olduğu bilinen Atatürk'ün oldukça durgunluğuna işaret eder. Atatürk'ün kendisine, daha önce de kaydettiğimiz şu sözleri söylediğini yazar:

"Ben bugün, Cumhurreisliğinden ve hatta Başkumandanlıktan istifa edip kendimi okumaya, mütalaaya vermek için bir köşeye çekilmeye hazırım..."

Çekilebilir miydi? Elbette hayır! Ama bu çekilme ve inziva (bir köşeye kapanmak) duyguları öyle duygulardır ki, bilhassa büyük şahsiyetlerin yorgunlaşma ve hayatiyetlerinin erken durulma hallerinde daima meydana çıkarlar.

Bu safhada Atatürk'ü saran ve ondan sonra onun gecesini gündüzünü alan bilgi konularına gelince, bunlar dil ve tarih çalışmaları oldu. Türk milletinin ve kültürünün eskiliğine, derinliğine inmek, Türklerin dünya medeniyetindeki yerini ve kıdemini araştırmak, elbette ki asil bir endişeydi. Fakat bu işler artık aksiyon işi değil, masa başı işidir. Kafa ve biraz da muhayyile işidir. Çünkü Türkiye'de dil ve tarih alanında ne zengin kitaplıklar, ne yetişmiş bilginler, otoriteler vardı. Laboratuvar çalışmalarına benzer bir kitap ve malzeme araştırıcılığının da bizde pek geleneği yoktu. İş ister istemez birtakım benzetmelere, yakıştırmalara sürüklenecekti. Yani muhayyile, bir materyal (malzeme) olarak terazinin gözünde yerini alacaktı. Nitekim öyle oldu. İş öyle gelişti ki, bir ak-

(1) Falih Rıfkı Atay; *Çankaya*.

siyon adamı olan Atatürk, biraz da verimsiz bir masa başı meşgalesine yönelmiş bulunuyordu. Böylece yorucu, zorlayıcı, devamlı bir faaliyet, bilhassa geceleri sofra başında, yani sistematik çalışmaya en az elverişli şartlar altında yıllar yılı sürebilmek için, başka ve beşeri birtakım alâka merkezleri, ister istemez arka planda kalması ve erimiş olması lazımdı.

Gerçi Atatürk'ün, bir vazife mecburiyeti yoksa, geceleri bazen sabahlara kadar süren bu türlü çalışmaları veya diğer sofra toplantıları, onun günlük resmi çalışmalarına ve devlet görevlerine elbette ki engel olmuştur denilemez. Daha 1933'ten başlayan sanayileşme hareketleri, daha öncelerden ele alınan demiryolu siyasetinin gelişmeleri, Türk yakın tarihinde ve ilk defa onun devrinde şahsiyetli bir dış siyasete yöneliş, sonra Saadabat Paktı (Irak, İran, Afganistan'la bağlaşma), Balkan Paktı (Romanya, Yugoslavya Yunanistan'la bağlaşma) gibi bölge antlaşmalarını hedef tutan çalışmalar ve nihayet Hatay meselesi ve Hatay'ın kurtarılışı için direkt direktif ve müdahalelerini muntazaman yürüttü. Ama, çok geç saatlere kadar süren bu sofra hayatının, onun daha da verebileceğinden, bir şeyler götürdüğünü de ifade etmek, hata olmasa gerektir. Yorgunluğunun ise gittikçe derinleştiği de bir gerçekti...

*
* *

HASTALIĞI

Falih Rıfkı'ya göre "Atatürk sağlam bir kimse değildi"[1]. Kılıç Ali, Salih Bozok gibi yakınlarına göre ise, Atatürk gayet sıhhatli bir insandı. Onu gören hemen bütün yabancılar yazı ve anılarında ilk önce onun zindeliğini, sıhhatliliğini kaydederler. Kılıç Ali'ye göre, bir enfarktüs krizi müstesna olmak üzere Atatürk hiç hasta olmamıştı. Ama şu bilinmektedir ki, Atatürk daha Binbaşı Mustafa Kemal iken Trablusgarp'ta göz ve böbrek hastalıkları çekmiştir. Hatta Trablus'tan ayrılışı hastalık sebebiyledir. Dönüş yolunda Viyana'da muayene veya tedavi görmüştür. Birinci Dünya Harbi'nin sonlarında Karlsbat'a gönderilmiş ve orada uzunca bir tedavi devresi geçirmiştir. 1919 Mayısı'nda Samsun'a çıktığı zaman rahatsızdı. Nitekim Samsun'dan Havza'ya geçerek orada bir süre kaplıcalarda böbrek sancıları için fayda sağlamaya çalışmıştır.

(1) F. R. Atay; *Çankaya*, s. 459.

Erzurum, Sıvas günlerinde de böbrekleri onu rahatsız etmişti. Hele Meclisin kuruluşundan önceki Ankara günlerinde hiç de sıhhatte değildi. Enfarktüs krizlerini 1925 ve 1927 senelerinde geçirdi. Çeşitli zamanlarda onun sıhhati ile ilgilenmiş olan Dr. Âsım Akar'a göre, Atatürk sıhhatine çok dikkat etmezdi. Şu sözler onundur:

"Atatürk, sıhhat meşhumu ile katiyen alâkadar olmadığı gibi, en basit bir insan kadar olsun kendi sıhhatine ve vücuduna taallûk eden meselelere aldırış etmezdi."(1)

1936 Kasımı'nda bir zatürree başlangıcı atlattı. Dr. Âsım Arar, Atatürk'ün ölümüne sebep olan karaciğer hastalığının başlangıcını 1936 aylarında aramakta hata olmadığını da yazar. Çünkü anlaşıldığına göre 1936 sonunda "Halinde bir başkalık olduğunu kabul etmemeye imkân yoktur".

Daima halsiz ve yorgun görünüyordu. "Fakat anlaşılıyor ki ne o günlerde, ne daha sonra, yani son hastalık teşhis edilinceye kadar sıhhati üstüne ciddi eğilinmiş değildir." Atatürk'ün kendisinin ise, gene Dr. Arar'ın yazdığı gibi, "Hekimle ve ilaçla hiçbir zaman başı hoş değildi."

Bir karaciğer yetersizliğinin ilk belirtileri olan haller, evvela 1937 yılı içinde meydana vurdu. Önce fasılalarla, sonra sık sık görülen burun kanamaları ve vücudun çeşitli yerlerinde kaşıntılar kendini gösterdi. Ama gittikçe şiddetlenen bu belirtiler, çevresinde ve kendini tedavi eden doktorlarca, her nedense önemsenmedi. Kimse bir karaciğer rahatsızlığı ihtimaline yönelmedi. Buruna pamuk koymak, kaşıntılara ilaç sürmek gibi tedbirlerle yetinildi! 1937 sonbaharında ise, Cumhurreisliği Hususî Kalem Müdürlüğü Sağlık Bakanlığına "köşke karınca baskını olduğunu ve Atatürk'ün gayet nazik olan vücudunun bu böcekler tarafından ısırıldığı, yüzünde kaşınmalar görüldüğü" haberini verdi. Sıhhat Vekâleti Müsteşarı şöyle yazar:

"Köşkün bazı yerlerinde gerçi bazı karıncalar bulundu. Hatta uzmanlar bunların Çin'den Avrupa'ya geçen karıncalar cinsinden olduğunu da

(1) Dr. Âsım Arar; *Son Günlerinde Atatürk.* Âsım Arar'a göre Atatürk evvela 1924 Kasımı'nda kısa geçen iki kriz geçirmiştir. Sonra 22/23 Mayıs 1927 gecesi daha önemli bir kriz gelmiş ve onu takip eden günlerde daha bazı belirtiler vermiştir. Arar'ın yukarıda adı verilen kitabının sonuna bu krize ait rapor eklenmiştir.

ilmen ispat ettiler! Ama Atatürk'te görülen kaşıntıların başka bir sebepten olabileceği ihtimali hiç kimsenin aklına gelmedi. Ancak karıncalara hücum için genelkurmaya başvuruldu. Deniz kuvvetlerinden mütehassıs ekipler işe saldırıldı."

Halbuki karaciğer hastalığı, hükmünü yürütüyordu. Müteahassıslar ve Yavuz zırhlısından gelen ekip köşkte karınca avına çıkarken, Atatürk Ankara'dan ayrılmıştı. Ankara'ya döndüğü zaman onu istasyonda karşılayan Sağlık Vekâleti Müsteşarı, Atatürk'ü "düşkün ve hasta bir halde" gördüğünü yazar. Kanamaların ve kaşıntıların ise daha da arttığını öğrenir. Ama gene hiçbir müdahale yoktur. Hatta eski müsteşar, ancak 1958'de hatıralarını yazarken, o zaman gördüğü bu belirtilerden, hastalığın daha 1936 yılında başlamış olacağı neticesini çıkarır ve şunları da yazar:

"Bu delil ve emareleri bir karaciğer yetersizliğine bağlamak kimsenin aklına gelmemiş ve bu suretle sevgili Atatürk, kendisini bekleyen mukadder akıbetine doğru sürüklenip gitmiştir..."

Bu satırlar o kadar ifadelidir ki, onları ayrıca yorumlamaya hiç lüzum olmasa gerektir(1).

* * *

Atatürk'ün sağlık durumunda, son hastalığının teşhisinden çok önce ve herkesin gözüne çarpabilen, fakat üzerine eğinilmeyen bir çöküntü başladığı anlaşılmaktadır. F. R. Atay da şöyle yazar:

"Bilhassa 1937'den sonra, asabî muvazenesinin gitgide bozulduğunu görüyorduk. Pek alıngan olmuştu. Devamlı bir boşanma ihtiyacı içinde kıvranan sinirlerini güç tuttuğunu hissederdik. Hele sofra biraz uzadıktan sonra, çok dikkatli davranırdık. Bir gece geç vakte kadar süren dil bahisle-

(1) Atatürk'e en yakın Doktor, Prof. Neşet Ömer Beydi. Dr. Arar şöyle yazar:

"Neşet Ömer Bey, esasen Cumhuriyetin ilanından, yani 1923'ten beri Gazi'nin hususî doktoru gibi çalışmakta, bütün hastalıkları ile alakadar olmakta idi. Gazi Ankara'da kendisine bir de ev yaptırarak, onu devamlı surette çevresine bağlamıştı.

"Bundan başka köşkün Ragıp Bey isminde bir doktoru da vardı. 1919'dan beri yanında bulunan Dr. Refik (Saydam) Bey de, Sıhhat Vekili olarak daima hizmetindeydi."

ri arasında usulca kalkarak yaverler odasına gittim. Niyetim bir pipo içmekti. Daha tütün kesesini cebimden çıkarmadan bir garson geldi. 'Paşa Hazretleri sizi istiyorlar!' dedi.

"Daha o gitmeden bir ikincisi, bir üçüncüsü koştu. Hemen odaya döndüm. Sapsarı idi. Bir hayli söylendiği de belliydi! Yerimi boş gördüğüne sinirlenmişti. Kendinden kaçınılıyor vehmi içinde, hiçbir kayıtsızlığa tahammülü kalmamıştı..."(1)

Bu hal, fiziksel bir tükenişten nişan veren bir ruh depresyonunun tipik belirtisidir. Bu gibi hallerde kendini gösteren evvela yalnızlık kompleksidir. Bir yalnızlık vehmi veya korkusudur.

O günlerde onun yanında ve ona:

"— Paşam, söz senin değil, artık benimdir."

diyecek şahsiyetlikte bir doktorun bulunmaması hazin bir talihsizlikti. Çünkü onda bu belirtiler taşıp giderken, genel fiziksel gerilemenin ve ruh depresyonunun yanında, onun karaciğerini için için kemiren onulmaz bir illetin de yürüyüp ilerlediğini, hâlâ kimse bilmiyordu. Halbuki el ve ayak parmaklarında kan oturmaları da daha 1933-1934'lerde başlamıştı. Falih Rıfkı Atay, ama nice yıllar sonra şunu yazar:

"Daima yanında bulunan hekimlerinin neden bu âraza ve genel çöküntüye dikkat etmediklerini ve hepsini pek basit birer sebebe bağlayarak geçiştirdiklerini doğrusu hâlâ anlayamıyorum?"

Burun kanadıkça biraz pamuk ve belki de zayıfladıkça iştah açıcı mezeler... Halbuki onun karaciğerini kemiren hastalığın açık bir belirtisi de devamlı iştahsızlıktır...

Nihayet kaşıntılar artar. Bilhassa bacaklarda öyle şiddetli, öyle devamlı kaşıntılar ki, onun hastalığını ilk defa teşhis eden, fakat onun devamlı hekimlerinden olmayan Dr. Nihat Reşat Belger'in gördüğüne göre, bacaklar şerha şerha tırnak izleri içindedir. Halbuki bu kaşıntılar aylardan beri süregelmiştir. Ama doktorlar, kaşınan yerlere merhem sürerlerdi. Hulasa kader onun sonunu, kendi bildiği gibi işlemek ister.

Şu satırlar, onun hastalığı henüz teşhis edilmeden önceyi tasvir eden düşündürücü bir mânâ taşırlar:

(1) F. R. Atay; *Çankaya*, s. 484.

"Atatürk, bizim elimizden, yirminci asrın en büyük millî kahramanı milletinin elinden, bir büyük dehâ insanlığın elinden gidiyordu..."[1]

O ise gece gündüz dil, tarih çalışmaları içindedir. Dış siyaset işlerine, hele Hatay davasına kendini vermiştir. Ona göre Hatay, 40 asırlık yurttur. Hatta asıl adı İskenderun sancağı olan İskenderun-Ankara topraklarına Hatay adını veren odur. Hatay, yahut Hıta, eski Türklerin Çin topraklarına verdikleri isimdi (Ruslar Çin'e Kitay derler). Türkler orada büyük devletler kurmuşlardır. Atatürk İskenderun sancağı topraklarına Hatay adını verirken, ora Türklerinin kaynağını Ortaasya'ya bağlayarak kendi tarih tezinin bir nevi uygulamasını da yapıyordu...

Hastalık ise yürümektedir. Hastalığın ağırlık devresi 1938 Martından başlayarak 10 Kasım 1938'e, yani son nefesine kadar sürer. Hastalığının ne olduğu ise ancak 1938 başında meydana çıkar.

Atatürk 1938 Ocak ayında, kaplıca sularından faydalanmak ümidiyle Yalova'ya gider. Yalova kaplıcaları müdürü, Genç Türkler hareketinden beri adı geçen bir şahsiyet olan Nihat Reşat (Belger) Beydi. Atatürk Yalova'ya varışının ertesi günü şikâyetlerini Nihat Reşat Beye anlattı. Doktor muayene için müsaade rica etti. Muayenesini yaptı ve kaşıntılarla kırmızı karıncalar hikâyesinin asıl illetini buldu. Karaciğer hastaydı: Siroz!

Fakat bunu Atatürk'e anlatmak o kadar kolay değildi. Hem illeti yakaladıktan sonra peşini bırakmamak, hem hastanın ruh yapısını göz önünde tutmak lazımdı. Doktorla hasta arasında şöyle bir konuşma geçer:

"— Doktor, kaşıntının sebebini buldunuz mu?

"— Evet efendim. Bu kaşıntının yemek ve bilhassa içmekle ilgisi var...

"— Buna emin misiniz?

"— Efendim, kanaatim o kadar katîdir ki, bu teşhisimin isabetinde şüphenin gölgesi bile yoktur. Karaciğeriniz büyümüş ve biraz sertleşmiştir. İşte kaşıntının sebebi bu karaciğer rahatsızlığıdır..."[2]

---

(1) F. R. Atay; *Çankaya.*

(2) Ruşen Eşref Ünaydın; *Atatürk'ün Hastalığı.* Nihat Reşat Belger'le mülakat, s. 11.

Dr. Nihat Reşat, bu konudaki açıklamalarını neşreden Ruşen Eşref'e şunları da söyler:

"— Sözlerim o an'a kadar kendisine karaciğer rahatsızlığından bir defa bile bahsedilmemiş olan Atatürk üzerinde, hissettim ki bir sürpriz tesiri yaptı. Fakat o, hiçbir hayret belirtmeksizin bu sözlerimi tam bir sükûnetle dinledi ve sordu:

— Şimdi ne yapacağız?..."

Teşhis konulunca, Atatürk'ün daima etrafında olan kimseler biraz telaşlanırlar. Dr. Nihat Reşat Beye haber vermeden hemen Ankara'dan daimi Doktor Prof. Neşet Ömer İrdelp'i çağırırlar. Profesör hastayı muayene eder: Evet, teşhis doğrudur. Ama o bu teşhisi, o güne kadar koyamamıştır. Arada hastalıkla mücadele için, en az bir yıl kaybedilmiştir. Bu bir yıl içinde Neşet Ömer Bey, hep Atatürk'ün yanındaydı.

Ondan sonra hikâye, Atatürk'ün kendi iradesine olan aşırı güveni ile, tabiatın zalim kanunları arasında hazin bir mücadeledir. Bazen kendini doktorların eline teslim eder gibi görünür.

Ama Atatürk, artık eski Atatürk değildir:

"Atatürk solgun ve sararmış, masaya oturdu. Akşam, sessiz ve neşesiz geçti. Herkes kendi içine bükülmüş ve büyük bir sırrın karanlığına gömülmüştü. Onun, fırtınadan sonraki deniz gibi bitkin bir durgunluğu vardı...

"Dudakları güç oynuyordu. Şevk, onun bahçesine son yapraklarını dökmüştü. O kadar güzel ince dudaklarının, o kadar tatlı ve ısıtıcı gülüşü, bir ıtır gibi uçmuştu..."[1]

* * *

SON MAKEDONYALI

İlk günlerde tedavi az çok bir fayda verir. Mutlak istirahata ihtiyacı vardır ve istirahat etmelidir. Ama öyle olmaz. Atatürk kendini biraz dinlenmiş bulunca kalkar, Bursa'ya gider. Bursa'da âdeta tabiatın ka-

(1) F. R. Atay; *Çankaya*, s. 466

nunları ile boğuşur. Yenilmediğini göstermek ve yenilmediğine kendini inandırmak ister. Bursa'ya vardığı gece Çelik Palas salonlarında, her zamanki gibi donatılmış çok kalabalık bir sofranın başındadır. Ondan sonra da Merinos fabrikasında tertiplenen baloya gider. Dans eder. Ama bu balo, son balosudur. Ona şahit olan bir gazeteciden şunları dinleyelim:[1]

"Asker gibi genç ve mevzun adımlarla büfeden ayrıldı.

"Orkestra şefine:

"— Sarı zeybek...

diye haykırdı ve anında Ödemiş ve Aydın efelerini de hayran edecek bir zeybeğin kahraman figürlerini icraya başladı. Bu bir kahramanlık âyini idi. Tıbbın derin üstatlarından:

" 'Rejime riayet ederse nihayet dokuz ay yaşayabilir, bir yıl yaşaması için bir mucize bile kâfi gelmez' teşhisini alan ve bunu bilen bir adam, dizlerini yere vura vura zeybek oynuyordu. Bu, ölüme meydan okumak demekti...

"Saray erkânı bu vaziyete korkarak bakıyorlardı. Yine o anda onun, bu teessürde bir merhamet sezmiş ve kızmış gibi, raksına bir kat daha şiddet verdiği görüldü. Tahtaya vuran dizlerinden çıkan sesler, kafesinden kurtulmak isteyen bir aslanın kükreyişini andırıyordu...

"Orkestra, zeybeğin son notalarını bitirince, kadınlar ve erkekler, göstermemek için ipekli mendillerini acele acele gözlerine bastırırlarken Atatürk, ağız dolusu bir kahkaha attı..."

Bu satırları yazan gazeteci, onun salondan ayrılırken herkesi ayrı ayrı selamlayışını, her tarafa reveranslarını, daha sonra merdivenlerden dik adımlarla inişini anlatır. Otomobiller fabrikanın kapısı önüne dizilmiştir. Kapıda, silindiri ile eldivenlerini ve bastonunu alır. Silindirini asabi bir halle başına geçirir ve sağ kaşının üzerine kadar yıkar. Sonra arabalara bakmadan sokağa fırlar, yürümeye başlar. Etraf bahçelerde ağaç dallarını ağırlaştıran çığlar buzlaşmıştır. Bursa'nın sabaha karşı havası sert, rutubetli ve hatta yakıcıdır. O, şehre doğru durmadan yürür. Etrafında yaverleri, ardında Başvekil Celâl Bayar, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, mebuslar, vali, bu yarı gece sonrasını sabaha yaklaştıran sisli karanlığın içinde onu sessiz takip ederler. Fakat nihayet bir yol

(1) N. N. Tepedelenlioğlu.

kavşağına gelince mukavemeti sona ermiş gibidir. Duraklar, sert bir sesle bağırır:

"— *Fakat bizim bir arabamız olacaktı. Yayan mı gideceğiz yoksa?*"

Koşuşurlar. Araba kapısı açılır. Arabaya girer girmez başı bir tarafa yaslanır:

"— *Haydi çabuk, üşür gibi oluyorum...*"

Yaver arabanın camlarını kapamaya çalışır, o sırada onun son sözleri şudur:

"— *Ne güzel geceydi...*"

Evet, o gece güzeldi. Ama onun raksı, bir âyin değil, bir mücadeleydi. Son Makedonyalının, tabiatın zulmüne ve zalim kadere karşı son mücadelesi. Bu mücadele, Makedonyalının zaferi ile bitmez. Geceyi yatağında nasıl geçirdiğini, ne ruh buhranları içinde kıvrandığını bilmiyoruz. Ama ertesi gün Yalova köşküne de uğramadan İstanbul'a, Dolmabahçe sarayına döndüğü zaman bitkindir. Yeni bir hastalık kendini gösterir: Zatürree! Zatürree onun asıl hastalığını, kısa zamanda geliştiren ve şiddetlendiren birkaç talihsizlik sebebinden biri olmuştur...

Zatürree şöyle böyle atlatılır. Akciğer kurtulmuştur. Ama karaciğer gittikçe erir.

***

Atatürk'ün sıhhî durumu hakkında ilk konsültasyon, Sağlık Bakanlığı Müsteşarı Dr. Âsım Arar'a göre, Ankara'da, 6 Mart 1938'de yapıldı. Muayene sırasında, eski Başvekil İsmet İnönü de Atatürk'ün yanındaydı[1]. Muayene tamamlandı. İstişareye çekilen doktorlar neticede ittifak ettiler. Hastalık karaciğerdeydi.

Tek nüsha olarak düzenlenen ve imzalanan raporu okumak için onun bulunduğu salona girildiği zaman İsmet Paşa gene Atatürk'ün yanındaydı. Atatürk rapor okunmadan önce:

(1) O günlerde Başvekil Celâl Bayar'dı ve İsmet İnönü Başvekillikten ayrılmış bulunuyordu.

"— Yüksek sesle oku da Paşa da duysun."

emrini verir. Raporu sükûnetle dinler. Rapor bitince:

"— Bu içki yasağı ne vakte kadar devam edecek?"

diye sorar.

"Gene böyle bir heyet toplanıp, içki kullanmakta mahzur olmadığına karar verinceye kadar..."

Rapor okunup doktor çıkınca ve Âsım Arar'ın kaydettiğine göre arkasından, Atatürk'ün sözleri şunlar olmuş:

"— Bunlar hiçbir şeyden anlamıyorlar. İcap ederse içmeyeceğim. Fakat bunlara hastalığımın rakı ile hiçbir alâkası olmadığını da ispat edeceğim..."

Gerçi o günden sonra ve ıstıraplı hastalığının devamı müddetince Atatürk, artık bir damla alkol almamıştır. Fakat "istirahat ve diğer hususlar"da bu itaati sağlamak pek kabil olmadı. Hastalığının ilk devresinde, gelici geçici iyiliklere güvenerek, normal hayatında hiçbir değişiklik yapmayı aklından bile geçirmemişti.

*
* *

ÖLÜMÜ İSTEMEK VEYA İSTEMEMEK

Atatürk artık ağır hastadır. Gerçi zaman zaman çıkışlar yapar. Doktorların tavsiyelerine, tabiatın emirlerine ve kollarını gittikçe açarak kendisine doğru yaklaşan ölüme karşı direnir. Zaten ulu ağaçlar gibi, büyük şahsiyetlerin de hayattan kopuşu güç ve çetin olur. Çünkü ulu ağaçlar gibi büyük şahsiyetin de kökleri derine işlemiştir. Onlar hayata bizim anladığımızdan daha başka haklar ve ihtiraslarla bağlanırlar. Hayatı âdeta kendi emirlerinde sayarlar. Çünkü yıllarca süren hayat mücadelelerinde hayatı yenmişlerdir.

"— Ölümü istemek bir cesaret değildir, ama, ölümden korkmak da bir ahmaklıktır."

sözleri onundur[1]. Evet, o bir hayat adamıdır. Hayatı sever, hayata

(1) F. R. Atay; *Çankaya*, s. 467.

mümkün olduğu kadar yapışmaya çalışır. Boyuna uğraşacak meseleler bulur.

Ama hastalık ilerlemektedir. Nihayet hükümet harekete gelir, Mart 1938 içinde Fransa'dan Dr. Fissenger'yi (Fisenje) davet ederler. Dr. Nihat Reşat o güne kadar esaslı bir konsültasyon yapılmadığı kanısındadır[1]. Dr. Fisenje Ankara'da Atatürk'ü muayene ederken, gene bir konsültasyona lüzum görülmez. Ama Dr. Fisenje de, eski teşhisi ve tedavileri doğru bulmuştur.

Evet, teşhis hiç şüphe yok ki doğruydu. Ama hasta hem tedirgin, hem âsidir. Çünkü bu sağlık şartları içinde bu defa da Mayıs başında güney gezisine çıkar. Gerçi Hatay meselesi en heyecanlı safhadadır. O bu seyahati kendisine vazife sayar. Çukurova'da geçit resminde hazır bulunur.

"Güneşin altında saatlerce ayakta kalmış, büsbütün yorulmuştu. Ankara'ya öyle dönmüştür. Ankara'ya döndüğü zaman bitkindir. Ankara'da tedaviye devam etmekle beraber, itiraf etmeli ki her şeyin gereği gibi yapılmasına tam bir riayet göstermemiştir"[2].

İşte bu Güney seyahatinden sonra Atatürk artık pek yorgun bir halde İstanbul'a döner. Önce Savarona yatında, sonra Dolmabahçe sarayındaki ıstıraplı günler artık başlamıştır. İlk işi Dr. Nihat Reşat Belger'i çağırtmak olur. Şimdi doktoru dinleyelim:

"Yatta, Atatürk'ün yatak odasında, kendisinin karşısındayım. Ben odaya girdiğim zaman, o ayakta ve endam aynasının karşısındaydı. Vücudunu dikkatle muayene ediyordu. Ben karnının şişmiş, büyümüş olduğunu hemen fark ettim. Muayene ederken gördüm ki karın boşluğunda su birikmiş. Assite, Assite! Ayaklarda da şişme var...

"Bana şöyle dedi:

---

(1) Ruşen Eşref Ünaydın; *Atatürk'ün Hastalığı*, Dr. Nihat Reşat'tan naklen, Ruşen Eşref Ünaydın'ın yukarda adı verilen kitabında hatıralarını verdiği ve ilk teşhisi yapan Dr. Nihat Reşat Belger, daha sonra ve İstanbul'a nakledinceye kadar Atatürk'ü görmek imkânını bulamadığından bahseder. Dr. Âsım Arar ise, Ankara'daki konsültasyon heyetinin isimlerini sayarken Dr. Nihat Reşat'ın da ismini verir. Dr. Nihat Reşat hatıralarında böyle bir konsültasyondan bahsetmediği gibi, Dr. Fisenje'nin Paris'e avdet yolunda İstanbul'dan geçerken de ve ilk teşhisi koyan doktor olarak kendini görmediğini bildirir.

(2) Dr. Âsım Arar; *Son Günlerinde Atatürk.*

" '— Doktor! Bana hep şişmanlıyorsun, diyorlar. Ama ben hissediyorum ki bu şişmanlama normal değildir. İşin içinde başka bir iş var. Bu bir hastalıktır! Doktor, doktor gördünüz, siz odadan içeri girdiğiniz zaman ben aynanın önünde...'

"Bu kısa ve kesin konuşmasında, bu 'Doktor, doktor' tekrarında büyük hastanın şekvası, bir dev'in kükreyiş yankısı gibi, insanın içine işliyordu..."(1)

Hastalığın ikinci ve deva bulmaz safhası artık başlamıştır...

Haziran 1938 günlerindeyiz. Bundan sonraki gelişmeler daha da ıstıraplıdır. Uzaktan beyaz bir kuğu kuşu kadar güzel bir gemi Dolmabahçe sarayı önünde demir atmış durur. Bu gemi Savarona yatıdır. Bu gemide bir büyük insan, hayat için son boğuşmalarını yapar. O güzel gemi ki, onun için o şunları söylemiştir:

"— Bu yatı, bir çocuğun oyuncağını beklemesi gibi beklemiştim. Meğer bana bir hastane olacakmış..."

Açık denizlerde kanat çırpsın diye yapılan Savarona'nın içi, İstanbul limanının sıcaklığında bir cehennem gibidir. Gemide bir klima tesisatı da olmasa gerek. Onun yattığı ve dinlendiği salonun şurasına burasına, güya havayı serinletmek için kaplar, leğenler içinde buzlar konulur! Fakat ne fayda. Tek esinti yok. Olsa da rüzgâr ona zararlı... Yüzme havuzlarına, pırıl pırıl ışıldayan sıra sıra jimnastik, spor vasıtalarına yattığı yerden hüzünle bakar:

"— Doktor, acaba bunlardan istifade edebilir miyim?

"— Maalesef hayır Paşam, şimdilik müsaade buyurun, belki ileride..."

Hasta boynunu büker ve doktor hatıratında şunları nakleder:

"— Hiç ses çıkarmadı. Ama hissettim ki sözlerimden pek hoşlanmadı."

* * *

Atatürk'ün hastalığına ait yazılar ve çeşitli eserler arasında, Atatürk'ün daima çevresinde olan Kılıç Ali'nin *Atatürk'ün Son Günleri* isimli eseri de, gelişmeleri dış görünüşü ile nakletmek ve günlük detayla-

(1) *Atatürk'ün Hastalığı*: R. E. Ünaydın, Dr. Nihat Reşat'tan.

rı vermek dolayısıyla bir başka yönden önemlidir. Çünkü Kılıç Ali'nin, olayların derinine inmek gibi iddiaları yoktur. Onun bu anılarından da izleyebiliyoruz ki, bilhassa Dr. Fisenje'nin gelip gidişinden sonra Atatürk, hastalığının ne olduğunu biliyordu. Bu hastalık hakkında bazı bilgiler de edinmiştir[1]. Ama gene Kılıç Ali'ye göre, "Fisenje'nin raporunu kendi istediği gibi yorumlamaya çalışıyordu:" Kılıç Ali şöyle anlatır:

"Fisenje'nin hareketinden sonra raporu getirtti. Özel kalem müdürüne dikkatle okuttu, tercüme ettirdi, dinledi. Her kelimeden birtakım iyi mânalâr çıkarmak gayretindeydi. Fakat özel kalem müdürü karından su almak gerekince kullanılacak iğnelerin numaraları kısmını ağzından kaçırınca, hastalığın endişeye değer bir cihati olmadığı ve Atatürk tavsiyelere riayet ettiği takdirde hastalığın geçeceği hakkındaki sözler boş laflardan ve etrafı teselliden başka bir şey olamazdı."

O arada Atatürk, motorla ve izinsiz, 6 saatlik bir deniz gezintisi de yapmıştı.

***

HÜKÜMET HAZIRLANMALIDIR

Nihayet Temmuz sonlarında Atatürk'ü Savarona'dan Dolmabahçe sarayına nakletmek lazım geldi. Dr. Fisenje de ikinci defa İstanbul'a gelmişti. Paris'ten Atatürk'ün sıhhatini takip ediyordu. Prof. Dr. Neşet Ömer ona devamlı malumat veriyordu. Fakat ya bu haberlerde durum iyi aydınlatılamamıştı, yahut da Fransız uzman durumu iyi anlayamamıştı. Çünkü Fisenje İstanbul'a gelince Atatürk'ün sağlık durumunu umduğu gibi bulmadı. Hastalık ilerlemiş ve artık önüne geçilmez hale gelmişti. Hava gittikçe ağırlaştı. 1 Haziran 1938 raporunda günün 24 saatinin 16 saatini ufkî vaziyette geçirmek zorunluluğu konmuştu. Ziyaretler de hemen hemen kesilmişti. Artık tek oyalanışı, gramofon çaldırıp dinlemekten ibaret kalmıştı. Savarona'dan naklinden önce harareti de birden artmıştı. Gemiden saraya bir nevi sedye ile taşınmak

(1) Prof. Afet İnan, Atatürk'ün siroz hastalığı hakkında Fransızca bir eserden kendisi ile beraber bazı malumat çıkardığını ve dolayısıyla tutulmuş olduğu hastalık hakkında bilgilere sahip bulunduğunu anlatmıştır. Ahmet Cevdet Emre de, bu hastalık hakkında yaptığı bir tercümeyi Atatürk'e sunduğunu söylemişti.

mecburiyeti hasıl oldu. Hastalığın üçüncü ve son safhası başlamıştı. Bu safhada evvela Prof. Neşet Ömer'le Dr. Nihat Reşat Belger, daha sonra da hükümetçe tayin edilen müşavir doktorlar heyeti artık devamlı olarak hastanın başındadır. Hükümete muntazam raporlar gönderilmeye başlanır. Dr. Fisenje ise hükümeti, artık gerçek durum üzerinde aydınlatmak lüzumunu duyar. İçişleri Vekili Şükrü Kaya'ya (Hükümetin her türlü ihtimalleri göz önüne alarak hazırlıklı bulunmasını) bildirir.

Bu arada biri Almanya ve diğeri Avusturya'dan da iki mütehassıs doktor çağrılmıştır. Onlar da yeni bir tedbir getirmezler. Karın suları ise artmaktadır. Hasta 15 Eylül'de vasiyetnamesini yazar. Daha 11 Mayıs 1938'de bütün çiftliklerini millete bağışlamış ve bunlar Ziraat Vekâletine mal edilmişti. 15 Eylül'de de diğer malları için vasiyetlerini yapar. Umumî kâtibi Hasan Rıza Soyak, noter huzurunda ve etrafa duyurulmadan yapılan bu muamelenin cereyanını bir hatıra olarak yayınlamıştır. Aynı tafsilat Kılıç Ali'nin *Atatürk'ün Son Günleri* isimli eserinde de vardır[1].

Gene Eylül ayında Fisenje üçüncü defa İstanbul'a gelir. Karın suları çok artmıştır ve alınması lazımdır. Bütün müşavir doktorların huzurunda Operatör M. Kemal Öke suyu alır. Hasta şuuruna tamamen sahiptir. Su alınınca geçici bir zaman için ferahlar. Bir sigara ve bir kahve alır. Alınan suyun çokluğu onu şaşırtır ve, *"Bir insan böyle bir yükün altında nasıl durur,"* diye söylenir. Zaten daha önce de yakınmıştı.

"— Bağırsakları sular içinde yüzen bir adam nasıl yaşar?..."

Su alınır ama, alınan suyun yerinde yeniden sular toplanmaya başlar. *Atatürk'ün Son Nöbet Defteri* isimli eser Ekim-10 Kasım 1938 arasındaki halini günü gününe verir[2]. Gerçi arada arkadaşlarını yanında

(1) Atatürk'ün tek mirasçısı kız kardeşiydi. Fakat daha 19.5.1932'de ve kendi isteği üzerine çıkarılan 2307 numaralı özel bir kanunla, medenî kanunun mirasçılara "mahfuz hisse" hakkındaki kaydı, Atatürk için kaldırılmış, bu suretle de kimseye miras hakkı tanınmamıştı. Bu kanuna göre Atatürk, mirasını dilediği gibi dağıtabilecekti. Öyle de oldu. Çiftliklerini millete bıraktı. Son vasiyetnamesi ile de emlakini CHP'ye bağışladı. Başta hemşiresi Makbule Atadan'a ayda 1000 lira olmak üzere, Afet İnan'a 800, Sabiha Gökçen'e 600, Küçük Ülkü'ye 100 ve diğer iki manevi kızına münasip birer miktar aylık ayırdı. Hisse senetleri ile paraları ise, Türk Dil ve Tarih Kurumu yararına işletilecekti.

(2) İş Bankası yayını.

bulundurur. Hastalığı sırasında İnönü de Ata'yı bir defa ziyaret edebilmiş, hatta sarayda misafir edilmişti. Başvekili sonuna kadar kabul ederek devlet işlerini dinler, başka bazı ziyaretler de kabul eder. Ama artık her gün adım adım ölüme yaklaşmaktadır.

Eylül ayının onun için getirdiği tek teselli, uğrunda o kadar emek sarf ettiği Hatay'ın bağımsızlığa kavuşmasıdır. Eylül'de Hatay Millet Meclisi açılır[1].

*
* *

ORMAN HASRETİ

O günlerde tek hayali, bir dağda, bir orman kenarında, basit bir evde sakin bir hayat yaşayabilmektir. Her şeyi terk edecektir. Cumhurreisliğinden de, siyasî işlerden de çekilecektir. Tam bir köy evinde, yerle beraber bir ocak önünde bağdaş kurup ateşi seyrecektir. Hasta yattığı odanın duvarında evvelce ona hediye edilen bir tablo vardır. Engin bir orman ve bir akarsu. Hepsi o kadar. Gözlerini sık sık tabloya diker. Afet İnan'ı karşısına oturtur. Güçlükle, ama içten taşan bir hasretle konuşur:

"— *Gidelim Afet, bir orman kenarına gidelim. Her şeyi bırakalım. Şöyle basit bir ev. Ocaklı bir oda... Memleketimizde güzel ormanlık yerler de var. Söyle bakayım, senin bildiğin bir orman var mı?*

"— *Sundiken ormanları Paşam... Aman ne güzeldi. Ben küçükken babam...*"[2]

Afet İnan'ın babası eski bir ormancıdır. Sundiken ormanları Mihalıççık taraflarına düşer. Afet İnan henüz bir çocukken babası Mihalıççık orman memurudur. Babasının yanına giderken, Sundiken ormanlarından geçmişlerdir. Çocukluk hatıraları arasında o zaman ona bir deniz kadar uçsuz bucaksız görünen ve şimdi belki de bir kırık orman artığı haline gelen Sundiken'in o zamanki azametli enginliği, Afet İnan'ın hayalinde hâlâ olduğu gibi yaşar... Atatürk, gözleri duvardaki levhada, hatta gözleri yarı kapalı, Afet İnan'ın anlattıklarını içi geçerek dinler:

---

(1) Hatay 23.7.1939'da Anavatana katıldı.
(2) Afet İnan'dan.

"— Evet, evet hemen çekip gidelim ormanlara. Hele ben bir iyi olayım da..."

Ama iyi olmayı bir taraftan gene bekleyebilir. En iyisi Sundiken ormanlarına hemen adamlar göndermeli, bir münasip yer aratmalıdır. Yakında kurulacak o basit, beyaz dağ evi için. Derhal emirler verilir, memurlar bile yola çıkar...[1]

O kadar mı ya? Hele Sundiken'e gitmeden önce şimdilik belki İstanbul taraflarında da bir yer bulunur. Doktorlarla konuşur. Doktorlar Alemdağı'nı salık verirler. İstanbul Valisi ile bir heyet derhal Alemdağı'na koşarlar. Orada Sultan Aziz'in biraz harapça bir av köşkü de vardır. Ama yer güzeldir ve köşk hemen tamir edilebilir... Alemdağı'nı keşfedenler dönünce Atatürk onların gördüklerini dikkatle dinler. Ortaya bir Alemdağ haritası da serilir. Anlatırlar. O inceden inceye yeri anlamak ister... Evet güzel. Sundiken'e yerleşmeden önce Alemdağı'na niçin gitmesin?...

Fakat herkes bilir ki Atatürk son yolculuğun eşiğindedir...

Hastalık her gün biraz daha ilerler. Hasta, 26 Eylül'de ilk komaya girer... Gözlerini açtığı zaman sorduğu şudur:

"— Bana ne oldu? Bana bir şey oldu!..."

Yanında başkası yokken de Afet İnan'a halsizce fısıldar:

"— Ölüm, demek böyle olacak kızım..."

Evet ölümün artık sesi gelmektedir...

*
* *

DÜNYA KARIŞACAKTIR

Ekim'de karnı yeniden şişmişti. Hekimler su almaktan bile çekinirler. Ama, o kadar rahatsızdır ki haykırır:

---

(1) Afet İnan Mihalıççık'ı şimdi, bir doğum yeri, bir öz vatan parçası gibi benimsemiştir. Orada bir kitaplık ve tesis vücuda getirmiştir. Mihalıççık'la yakından ilgilenir. Bu ilgide, hem çocukluğundan ve babasının hatıralarından gelen bir iç bağlılık, hem de bir aralık Atatürk'ün, Sundiken dağları ve ormanlarında, neticede mümkün olmasa bile, bir sükûn ve inziva özleminden gelen hicranlı anların, şuuraltında yerleşen duyguları müessir olsa gerektir.

"— *Emrediyorum, bu suyu bugün çekin!...*"

Bu onun son emridir. Uyulur ve su alınır. Artık elindeki sigarasını tutacak halde bile değildir. Hem o kadar zayıflamış, küçülmüştür ki...

Fakat kafası durmadan işler. Yakında dünyanın karışacağına, İkinci Dünya Harbi çıkacağına emindir. Kendisini birinci komadan önce ve son defa gören en eski arkadaşı Ali Fuat Paşaya Alemdağ hayallerinden de bahseder. Sonra da şöyle konuşur:

"— *Bu harp neticesinde dünyanın vaziyeti ve muvazenesi baştanbaşa değişecektir. İşte bu devre esnasında doğru hareket etmesini bilmeyip en küçük bir hata yapmamız halinde, başımıza mütareke senelerinden daha çok felâketler gelmesi mümkündür...*

"*Bu ikinci umumî harp, beni yataktan kımıldanamayacak halde yakalayacak olursa memleketin hali ne olacaktır. Ben, devlet işlerine mutlaka müdahale edecek bir vaziyete gelmeliyim...*"

Bu onun iç âleminin çalışmasıdır. Bir taraftan Sundiken ormanları, Alemdağı ormanları, her şeyi bırakmak, her görevden çekilmek... Ama arkada gene de bir Mustafa Kemal yaşar.

Ali Fuat Paşa şöyle devam eder:

"— *Bu esnada rengi sararmıştı. Kolay teneffüs edemiyordu.*"

Ali Fuat Paşa hemen bir yudum su yetiştirir. Sonra ona cesaret vermek ister. Eski harpler sırasında geçirdiği rahatsızlıkları hatırlatır. Yeni harp patlayıncaya kadar muhakkak ayağa kalkacağını söyler. Sonra, iktidara getirdiği zatların elbette kendisine layık olacaklarını hatırlatır. Ama artık ruh depresyonu başlamıştır:

"— *Beni beyhude yere teskine uğraşma. Hakikatleri olduğu gibi görmek lâzımdır...*"

Ayrılmadan önce Ali Fuat Paşa ona, Millî Mücadele'deki eski arkadaşlarının her zaman onun emrinde birleşeceklerini de söyler... Atatürk'ün gözleri dalar ve Ali Fuat Paşayı kendine yaklaştırır. Yanaklarından öper. Sonra ona tekrar kendisine yaklaşmasını işaret eder. Ali Fuat eğilir. Atatürk'ü yanaklarından öper. Daha sonra derin bir sükût. Gözlerini yavaşça kapar, dalar, gider...

Bu, en eski arkadaşının onu son görüşüdür ve Ali Fuat Paşaya göre Atatürk o sırada ruhen çok yalnızdır...[1]

***

SON...

Artık her şey bitmiş gibidir. Bütün ümitler kesilmiştir. Onun bu defa da son ve devamlı isteği Ankara'ya dönmektir:

"— *Ankara'ya gidelim, ne olacaksam orada olayım!...*"

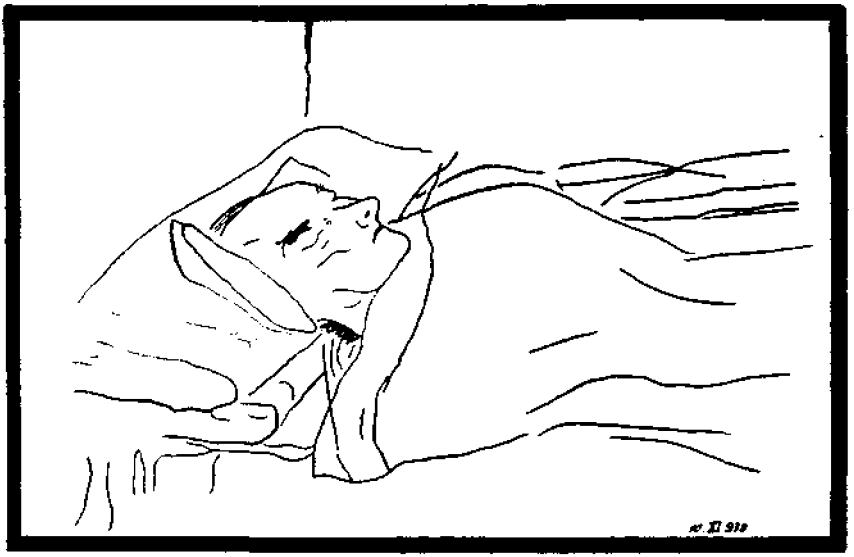
Ama ne çare ki yerinden kımıldayacak halde değildir. Cumhuriyetin XV. yıldönümü günü yaklaşmıştır. Atatürk mutlaka Ankara'ya gitmek ister. Millete hitabesini hazırlamak düşüncesindedir. Hatta Ankara Belediyesi, 29 Ekim'de geçit resminin yapılacağı hipodromda başkanlık tribününe bir asansör yaptırır. Fakat çevresi artık bilir ki bu hazırlıklar faydasızdır. Tıpkı Alemdağı'nda hazırlanacak köşk gibi...

Nitekim Cumhuriyet bayramı günü o yatağın esiridir. Başvekil onun namına hazırladığı ve ona dinlettiği hitabeyi onun namına Ankara'da okur. Sarayda yattığı odanın perdeleri daima iniktir. Fakat bayram şenliklerinin gürültüleri bu odaya kadar ulaşır. Sarayın önünden geçen bir vapur dolusu gencin "Yaşa" sesleri onu hem rahatsız eder, hem gözlerini yaşartır. Gece Üsküdar sahillerinde patlatılan havai fişeklerinden de tedirgindir. Halsizliği ise son haddine varmıştır. Son nöbet defterinde 29 Ekim günü doktorların ona tayin ettikleri gıda reçetesi, biraz süt, biraz meyve suyu ve bir parça bamyadan ibarettir.

9 Kasım'da ikinci komaya girmiştir ve artık uyanmayacaktır. Koma karındaki suyun ikinci defa alınışından 8 saat sonra başlamıştır. Tam 36 saat sürer. Doktorların ve arkadaşlarının, başının ucunda çırpınmaktan ve ağlamaktan başka yapabilecekleri bir şey yoktur. Son komaya girmezden biraz önce Atatürk'ün son suali:

---

(1) Ali Fuat Paşa, ondan sonra da Atatürk'ün kendisini birkaç defa arattığını, kendisine bazı şeyler söyleyeceğinin bir yakını tarafından haber verildiğini bildirir. Fakat saraya her gidişinde kendisinin Ata'yı görmesine imkân verilmediğinden yakınır. Nitekim siyasi hatıralarının bu cildi: "Buna muhalefet edenlere lanet," sözleri ile biter.



10 Kasım 1938, Saat: 9.05

"— Saat kaç?"

demek olur...

Nihayet 10 Kasım perşembe günü sabahı derin bir dalgınlık içinde hayata gözlerini yumar: Saat 9.05...

Atatürk ölmüştür...

Hangi faninin ardından Atatürk'e olduğu kadar ağlanmıştır? Bu soruyu sükûnetle, gerçeklere bağlı kalarak ve heyecana pay ayırmadan verebilmek için çok düşünmüşümdür. Kahramanlar, ulular, din adamları, iyi kalpli büyük insanlar, tarih içinde hayalen kafamda günler ve günlerce geçip durdular. İsa gibi varlığı bile şüpheli olanları bir tarafa ayırdım.

Sonra gelmiş, geçmiş, yaşamış, sevilmiş, bağlanılmış, inanılmış nice ululları, önderleri ve bunların arkasından dökülen gözyaşlarını düşündüm.

Şu kanaata vardım ki, kavminin, milletinin, kendisine bu kadar gönül bağladığı ve ölümüne bu kadar içten ağladığı bir halk kahramanı, tarih içinde yoktur...

Onun adına belki ebedi anıtlar dikilemedi. Belki üstün şiirler yazılamadı. Kitaplarda, destanlarda, hikâyelerde onun, anlatılabilmekten ziyade didiklendiği doğrudur. Ama bu hayal ve ifade yetersizliği, onun için dökülen gözyaşlarının değerinden neyi eksiltir?...

Bu niçin böyle oldu? Halkın içinden gelen bir kurmay yüzbaşı, nasıl oldu da bir gün, askerlik vasfını, devlet kuruculuğu ve devlet adamlığı vasfını, önderlik vasfını aşarak, bir milletin kalbine yerleşti? Zaten milleti için sevilen, sevildiği için bağlanılan ve korkulmayan bir insandı. Ama nasıl oldu da bu insan, bütün dünyanın gözünde, insanlığın bir evladı haline geldi. Bu sırrı ancak ileride ve onu daha gerçek ölçüler ile değerlendirecek çocuklarımız çözeceklerdir. Çünkü biz onun zamanında yaşayanların ve onu görüp, onunla konuşabilenlerin gözlerimizde, hâlâ gözyaşlarının buğusu vardır...

Onun her gün yanında, her akşam sofrasında olanların, ne kadar edip olsalar bile, ondan ancak suluboya derinliğinde renkler verebilmelerini anlıyorum. Çünkü dağın içindeki adam, dağın ancak bulunduğu yerini görür. Dağın zirvesinden baktığı zaman ise, ufuklar ona açık, ama dağın bütünü gene de kapalıdır.

Her gün ve her akşam onun sofrasında olmayıp da, onu görmüş, onu dinlemiş fakat onun dışında olanlar için onu anlamak talihi elbette daha kuvvetlidir. Çünkü bunlar dağa karşıdan bakarlar ve dağın bütününü görürler...

Kaldı ki Falih Rıfkı'nın:

"Atatürk'ü yatak odasına girenler değil, kafasının içine girenler tanır."

sözleri doğrudur[1].

Ama asıl yarın ve bu dağın maddesine eğilip onu deşecek, her zerresini ayrı ayrı tartacak nesiller içindir ki Atatürk, daha anlaşılır olacaktır...

"Onun ölümünden sonra dünya, artık eskisi kadar enteresan değildir," diyen Bükreş eski Metropolitinin, o zaman yayınlanan sözlerini düşünüyorum da, bu sözler onun devrinde yaşayan, onu gören ve onunla konuşmak fırsatına erişen ve ister dağın içinde, ister karşısında olanlar için söylenmiştir diyorum...

---

(1) F.R. Atay; *Çankaya*, s. 350

Atatürk'ün ölümü, hem Türkiye, hem dünya için bir büyük olay oldu. Bu ölüm dolayısıyla ve onun için içeride ve dışarıda söylenenleri ve yazılanları özetlemek mümkün olsa bile, anlatmak mümkün değildir. İçeride yazılanlar ve söylenenler ne kadar heyecanlı ise, dışarıda yazılan ve söylenenler o kadar anlayışlı idi. İçeride elbette ki, daha ziyade duygular dile getirilmiştir. Dışarıda ise, onun şahsiyeti ile eseri, olayların objektif izahı içinde daha başka türlü kaynaştırılmıştır. Hem içeride, hem dışarıda bunların hepsi bir noktada birleşmiştir ki, Mustafa Kemal'in şahsında çağımız, bir büyük adam yetiştirmiş ve onun ölümü ile dünya, bir büyük evladını kaybetmiştir[1]. Böyle bir değerlendirme, onun çağdaşı olan liderlerden, hiçbiri için yapılmamıştır...

***

Atatürk öldüğü zaman Türkiye bir rejim buhranına girmedi. Çünkü zaten toplum yapısına inmeyen ve halkın maddesine sinmeyen saltanat nizamı, daha onun sağlığında unutulmuş ve Cumhuriyet yerleşmişti. Onun için, bazı ufak tefek kulis arkası siyasî çabalara rağmen, ölümü bir gerçek olarak belirince, Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni devlet şefini kolayca seçti. İsmet İnönü[2].

Atatürk'ün başladığı, yahut ülkü edindiği işlere, inkılâplara, ilkelere gelince... Falih Rıfkı Atay *Çankaya* eserinde şöyle bir hükme varır:

"İnkılâp devri, eğer Cumhuriyet ilanını başlangıç alırsak, 29 Ekim 1923'ten, 3 Kasım 1928'e kadar, 5 yıl 1 ay sürmüştür!"

Bu hüküm doğru olmasa gerektir. Çünkü inkılâp yalnız bir olay veya bir kanunun kabulü değil, bir sosyal yapının uzun süre içinde değişmesi, yahut keyfiyet (nitelik) değiştirmesidir, böyle olduğuna göre, aslında biz hâlâ Atatürk inkılâplarının çarkları içindeyiz. Öyle birtakım

---

(1) Atatürk'ün ölümü üzerine içeride ve dışarıda yazılan, yahut resmî beyanlar, tebliğler şeklinde bildirilen, yayınlanan yazılar, sözler, zengin bir materyal arşivi teşkil edebilir. Bunların tamamen derlenmemiş, toplanmamış olması bir eksikliktir.

Bunlardan bu kitaba önce nakiller yapmak istedim. Fakat, onun hikâyesine bu sayfalarda son verirken, okuyucuyu kendi iç âlemi ile baş başa bırakmak, bana daha doğru göründü.

(2) Bu safha ve sonrası, *İkinci Adam*'ın II. cildinde etrafıyla işlenmiştir.

çarklar ki, bugün hatta istesek bile ve bunu isteyenlerin vahşi gayretlerine rağmen onları, artık geriye döndüremeyiz...

Onun her şeyi tamamlayamadığı, hatta her alana el atamadığı, devrinin bazı zaafları, çatışmaları elbette ki bir gerçektir. Ama biz, yalnız boş görünen toprağı değil, bu toprağa atılan ve orada uyuyan tohumları düşünmeliyiz. Bize kazandırılan bu toprağın imkânlarını dile getirmeliyiz...

***

TOPRAĞA VERİLİŞ

Bütün yolların bir sonu vardır. Onun da yolu ortaya çıktı ve uzun yolculuğun fâni hikâyesi orada bitti.

Atatürk'ün ölümü ile beraber, onun gömüleceği yer meselesi ortaya konuldu. Tabii Ankara'ya gömülecekti. Ama Ankara'nın neresine?

Ölümü ve hastalığı sevmeyen Atatürk, kendi kabir yeri için de önceden bir şey düşünmemişti. Gerçi bu konuda bir şeyler söylenir. Ama bunların doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Ölümünden sonra derhal bir kabir yeri için karar vermek mümkün görülmedi. Şu halde Atatürk bir geçici kabre gömülecekti. Hükümet bu geçici kabir yeri olarak, Ankara'da halkevi yanında Etnografya müzesini seçti.

Bu müze, Ankara ovasına bakan küçük bir sırtın üstündedir. Hiçbir şahsiyeti olmayan tek katlı, kubbeli bir binadır. Atatürk kubbeyi sevmezdi. Nitekim yeni devlet mahallesi yapılırken inşasına başlanan yargıtay binasının üstünde bir kubbe yapılmaya başlanınca bunu derhal kaldırtmış ve yargıtay binası, yeni bir plana da gidilemediği için tepesi güdük bir yapı halinde kalmıştır. Ama şimdi Atatürk, geçici de olsa, bir kubbenin altında yatacaktı...

Cenazesi önce Dolmabahçe sarayında bir katafalk'a konuldu. Dört tarafında meşaleler yakıldı. Etrafında kılıçlarını çekmiş büyük rütbeli askerler selam nöbetine durdular. Sonra kapılar halka açıldı. Bir ziyaret ve veda geçidi, bir gözyaşı seli halinde aktı. Daha sonra tabutunun Ankara'ya nakline geçildi. Behçet Kemal Çağlar'ın *Dolmabahçe'den Anıt-Kabire* isimli eseri ile biz[1] şimdi o son yolculuğu izleyebiliyoruz. Görü-

(1) B. K. Çağlar; Toprağın üstündeki son seferinde/Saniye saniye izinde.

yoruz ki, 9 gün 9 gece İstanbul, onun tahnit edilmiş naaşı önünden hıçkıra hıçkıra geçmiştir.

19 Kasım Cumartesi sabahı saat 8.10'da, sarayın büyük salonunda ve tabutun arkasında cenaze namazı kılındı. 8.14'te tabut omuzlarda saraydan çıkarıldı. Mermer merdivenlerin alt başında bir top arabasına konuldu. Resmi heyet tertiplenmiştir. Alay Dolmabahçe sarayının bahçe kapısından çıkar. Yollar, sırtlar, pencereler, damlar hıncahınç doludur. Cenaze alayı iki saat süren bir matem yolculuğu ile, feryatlar, ağlayışlar, hıçkırıklar arasında Topkapı sarayı parkında Sarayburnu'na varır. Bu yolculuğun havasını anlatmak kabil olmasa gerektir.

Sarayburnu'nda tabut Zafer torpidosuna alınır. Sonra Yavuz zırhlısına... Saat 13.40 olmuştur. 13.41'de, iki tarafı insan kaynaşan kıyıları 101 pare top sesi inletir. Yavuz harekete geçince, yabancı devletlerin misafir gemilerinin de geçidi başlar.

Cenaze İzmit'ten törenle uğurlanır. Sonra Ankara yolculuğu ve Ankara... Atatürk'ün her zaman alkışlar, heyecanlarla karşılandığı Ankara istasyonunda şimdi matem marşları çalınır. Büyük Millet Meclisi önünde bir katafalk hazırlanmıştır. Tabut katafalka yerleştirilince, artık gece, gündüz bir insan seli katafalkın önünden akacaktır.

Defin töreni hazırlıkları tamamlanmıştır. Yabancı memleketlerden gelen temsilciler, yabancı orduların tören birlikleri, hükümet, halk teşekküllerinden heyetler yerlerini almışlardır. Ankara halkı biraz lüzumsuz bir tertiple, tören yolu dışında tutulmuştur. Saat 10.45'te tabut, katafalktan alınarak bir top arabasına konulur. Büyük Millet Meclisi önünden İstasyon yolu ile Etnografya müzesine yönelir. Meclis önü ile İstasyon ve Müdafaai Hukuk caddesi arasındaki mesafe, Atatürk'ün, henüz bir Mustafa Kemal iken, 27.12.1919'da ve Sıvas'tan Ankara'ya gelişinde, atlılar, yayalar, efeler, seğmenler tarafından davul zurnalarla, kılıç-kalkan oyunları ile karşılandığı yerlerdir. Gerçi o zaman Mustafa Kemal ordudan ayrılmış ve padişahın, kendisi hakkında tevkif emirleri çıkardığı âsi bir eski askerdi. Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti adına Temsil Heyeti Başkanı'dır. Ama, ne bu cemiyetin ne olduğu, ne de olacağı henüz belli değildi. O zaman, şimdiki Müdafaai Hukuk caddesi köşesinden sapıp İstasyon yolundan eski Ankara'ya varan bataklık yola saptıktan sonra ve İstasyon önünde, orayı ellerinde tutan İngilizler onu ve karşılayıcı alayı merakla seyrederler. Sonradan Büyük Millet Meclisinin açıldığı binanın üzerinde ise, Fransız bayrağı sallanı-

yordu. Karşısındaki şehir bahçesine kurulmuş çadırlarından çıkıp bahçe duvarı üstünden sarkan Fransız, Senegalli, Cezayirli işgal askerleri de, tekerlekleri pırtlamış ve çuvallarla doldurulmuş bir açık araba içinde bu harap şehre giren misafirlerle onları karşılayıp alkışlayan "yerli ahali"ye gene şaşkın bakışlarla bakıyorlardı...

Şimdi aynı yollardan, üstünde bir tabut taşıyan bir top arabasının, fakat bu sefer ters yönde yürüdüğü 21 Kasım 1938'le o eski karşılama günü arasında artık 19 yıllık bir zaman fasılası vardı. O zamanki genç yolcu şimdi son yolculuğunu yapmaktadır. Ama şu değişiklikler de olmuştur ki, şimdi ne İstasyonun önünde, ne eski Meclis binasında artık yabancı bayraklar ve yabancı işgal kuvvetleri yoktur. Ama onun tabutunu taşıyan top arabasının ardında, tören kıyafetlerini giyinmiş İngiliz, Fransız kara, deniz birlikleri ile daha nice yabancı askerler, artık kendileri ile dost oldukları Türk askerleri ile aynı sıraya girerek, silahlarının namlularını ve bayraklarını aşağıya eğerek saygılı adımlarla ilerler. Etnografya Müzesi önünde ise sefirler, yabancı generaller ve bu arada Çanakkale'de onun karşısında çarpışmış, fakat yenilmiş olan ve bir ayağını orada kaybeden İngiliz Mareşali Birdwood selam duruşundadırlar. Mareşal onun tabutu geçerken elindeki mareşallık asasını yukarı kaldırır. Askerce selam alarak eski düşmanını selamlar. Bu, herkesi affeden, hiç kimseye kin beslemeyen, dünyaya ancak barış ve dostluk sloganları ile hitap eden Türk lideri Atatürk'e karşı, en mânâlı bir selam duruşudur...

Az sonra toplar ufukları inletirken Atatürk'ün naaşı, Etnografya Müzesi'ndeki geçici kabrine indirilir. Son yolculuk bitmiştir. Ve uzun yolculuğun kısa hikâyesi budur...[1]

(1) Atatürk'ün ölümünden sonra kurulan bir komisyon 7 aylık çalışmadan sonra Atatürk için yapılacak anıt-kabir yerini Rasattepe olarak seçmiştir (7 Temmuz 1939). Anıt-Kabir için, 29'u yabancı olmak üzere 49 projenin katıldığı plan yarışması açılmıştır. 2 Mart 1942'de sona eren yarışmada, biri Alman, biri İtalyan, biri Türk olmak üzere üç sanatçının eserleri, 8 Kasım 1943'te yarışmayı kazanmışlardır. Bazı değişikliklerle hazırlanan plana göre, 9 Ekim 1944'te temel atılmıştır. İnşaat tamamlanınca 10 Kasım 1953'te, Atatürk'ün vücudu geçici kabrinden alınarak, Anıt-Kabirde 44 tonluk bir anıt-taş'ın altına törenle gömülmüştür.